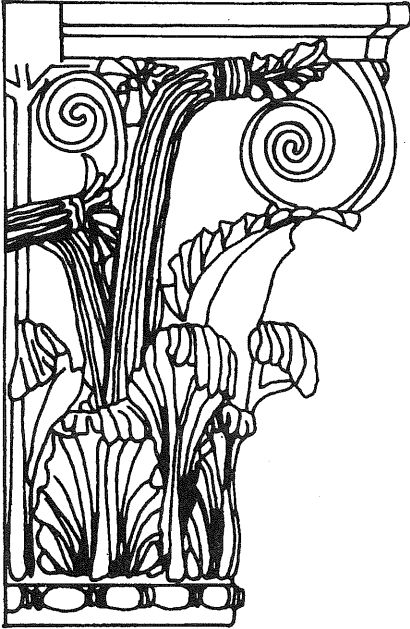

ISSN 1301-7667

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

OLBA

II

(ÖZEL SAYI)
II.CİLT

I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu
Bildirileri

MERSİN 1999

MERSİN ÜNİVERSİTESİ

KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI - II

Editör

**Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN**

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of Olba:

OLBA'nın bundan sonraki sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

**Mersin Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü MERSİN/TÜRKİYE**

e-mail: Kilikia@usa.net

Tel: 0.90 324 361 00 01 (10 hat) / 162

Fax: 0.90 324 361 00 46

**ISSN 1301-7667
MERSİN 1999**

İÇİNDEKİLER

Selim KAPUR	A Review of the Late Quaternary History of Anatolia253
M. Kemal SERTOK	Kuzey-Batı Dağlık Kilikya'da Yapılan Eski Madencilikle İlgili Bir Araştırma273
Norbert KARG	Tarsus and Anatolian Chronology in Retrospect283
Marie Henriette GATES	Kinet Höyük in Eastern Cilicia: A Case Study for Acculturation in Ancient Barbars303
Thomas MARKSTEINER	Überlegungen bezüglich einer strukturellen Verwandtschaft Achämenidenzeitlicher Gipfelbefestigungen des Südwestlichen Kleinasien313
Charles GATES	Kinet Höyük 1992-1997: The Achaemenid Persian and Hellenistic Periods323
Zeynep KUBAN	Bir Nekropolün Siyasi ve Kültürel Boyutu Limyra Örneği333
Turgut SANER	Karaman-Başdağ'da Hellenistik (?) Yapı Grubu345
Detlev WANNAGAT	Zur Säulenordnung des Zeustempels von Olba-Diokaisareia355
Levent ZOROĞLU	Kilikya Berenikesi'nin Yeri369
Tamer KORKUT	Die Pamphylisch-Kilikischen Kalkstein-Girlandenostotheken381
Bilal SÖĞÜT	Lamos'da Bulunan Bir Tapınak309
Marcello SPANU	Some Considerations on the Theatre of Elaiussa411

II

Melih ARSLAN	Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkelerinde Mithras Kültü425
Emanuela BORGIA	Research on Onomastics in the Areas of Korykos and Elaiussa Sebaste447
Richard BAYLISS	A Place of Permanence in the Cemetery at Flavias483
Ayşe AYDIN	Die Kirche II in Emirzeli499
Candan ÜLKÜ	Çukurova Bölgesi'nde (Kilikia) Devşirme Malzeme Kullanımı Üzerine Bir Araştırma514

A REVIEW OF THE LATE QUATERNARY HISTORY OF ANATOLIA (Lev. 76-80)

KAPUR, S¹., ATALAY, İ²., ERNST, F³., AKÇA, E¹.,
YETİŞ, C⁴., İŞLER, F⁴., ÖCAL, A. D⁵., ÜZEL, İ⁶., ŞAFAK, Ü⁴.

ABSTRACT

Climatic changes of the Quaternary period affected the distribution of plant communities, soil forming processes, karstification, human settlements etc. During the last glacial period the higher parts of the Anatolian mountains were covered by glaciers. Euro-Siberian plants most probably migrated from the northern parts of Anatolia to the Mediterranean region. The present level of the Anatolian lakes was higher. Karstification was induced with red soil formation and some Mediterranean plants shifted to the northern parts the Anatolia. Especially to the coastal belt of the Black Sea region during the interglacial. In addition to these phenomena, towards the end of the last glacial -12.000 to 10.000yr BP-, the Paleolithic man lived in the rocky shelters and/or karstic caves in the Mediterranean region and the hilly parts of southeastern Anatolia. Thus, agricultural settlements were established on the fertile crescent and the receded coastal belt of paleolakes during the period 10.000 to 7.000yr BP.

An attempt is made in this review paper to explain the paleoenvironmental conditions of Anatolia during the period between the last glacial and the early Holocene bringing geomorphological, paleopedological, geological and paleobotanical, archaeozoological and archaeological evidences with a holistic interdisciplinary approach.

ANATOLIA TODAY

The Anatolian peninsula has rugged mountains and a high topography with a mean elevation of over 1100m above sea level. Orogenic belts extend both in the north and southern parts with summits over 3000m. These Alpine orogenic belts were deeply cut by the rivers creating great altitudinal differences between the valleys and high parts of the mountains. The elevation difference is more than 2000m between the Çoruh river valley, cutting the northern Anatolian and Kaçkar mountains. The horst-graben system extending in the east-west direction is dominant in the western part of Anatolia. The relative altitude of the isolated

¹ Prof.Dr. S. KAPUR, E. AKÇA, Univ. of Çukurova, Department of Archaeometry, Adana/ TURKEY

² Prof.Dr. İ. ATALAY, 9 Eylül Univ, Faculty of Education Department of Geography, Buca, İzmir/ TURKEY

³ Dr. F. ERNST, Univ. of Çukurova, Research Center of Environment, Adana/ TURKEY

⁴ Prof.Dr. C. YETİŞ, Prof.Dr. F. İŞLER, Prof.Dr. Ü. ŞAFAK, Univ. of Çukurova, Department of Geology, Adana/ TURKEY

⁵ Öğr.Gör. A.D. ÖCAL, Univ. of Mersin, Department of Archaeology, Mersin/ TURKEY

⁶ Prof. Dr. İ. Uzel, Univ. of Çukurova, Faculty of Dentistry, Adana/ TURKEY

Quaternary volcanic cones rising on the plateau surfaces such as Erciyes, Süphan and Ararat varies from 3000 to 4000m. On the other hand, there are tectonic corridors crossing the orogenic belts.

Paleozoic rocks are found in the Menderes massif west of Anatolia, Bitlis massif east of the Taurids and northwestern part of Anatolia and Thrace. The geological structure of the northern Anatolian mountains are made of Mesozoic flysch and volcano-sedimentary rocks deposited in the Tethys ocean. Granitic masses occur in the eastern part of the Black Sea mountains. The middle and western parts of the karstic Taurids are composed of Mesozoic and Tertiary limestones. Volcanic and volcano-sedimentary formations are widespread in eastern Anatolia. Neogene lake deposits of alternating layers of clay, clayey limestones and marl are common within the tectonic basins and/or corridors of the inner and western parts.

Three main climatic types prevail in Anatolia. The northern part is under the effects of the oceanic climate. The mean annual precipitation is over 1000mm increasing to 2000mm on the slopes facing north in the eastern Black Sea mountains. The rainy season covers most of the year. The different kinds of deciduous forest formations composed of *Fagus orientalis*, *Tilia rubra*, *Tilia tomentosa*, *Alnus glutinosa sub-sp. barbata*, *Acer campestre*, *Fraxinus ornus*, *Castanea sativa*, *Carpinus betulus* and *Carpinus orientalis* are widespread on the coastal belt of the Black Sea rising up to 1000m. A cold and humid climate is dominant on the high parts of the mountains. Coniferous forests including *Picea orientalis*, *Pinus sylvestris* and *Abies nordmanniana* are dominant.

The Mediterranean climate influences the western and southern parts of Anatolia with a mean annual precipitation more than the other countries of the Mediterranean region. Evergreen xerophytes are widespread at places where *Pinus brutia* forests were completely destroyed (remaining only as climax communities) and succeeded by maquis communities ie. the secondary vegetation of Anatolia. The oro-Mediterranean region and/or upper part of the mountainous areas are covered by the coniferous forests composed of *Cedrus libani*, *Pinus nigra* and *Abies cilicica*. A dry continental climate prevails in central Anatolia, with most of the precipitation falling during the winter and spring. Hot and dry summers are dominant in southeastern Anatolia causing a high water deficiency. The lower parts of the inner regions are covered by steppic vegetation, whereas higher parts of the area are suitable for the growth of oak (*Quercus species*) forests.

Geographic location, topographic properties, exposition and altitudinal differences along with continentality bring about the different natural environmental conditions. Topographical conditions are responsible for differences in the climate and vegetation types of the same geographical region. Climatic conditions are different in the deeply cut valleys and the tectonic

corridors extending to the inner parts of the Black Sea, along with the mountainous areas and the coastal belt of the Black Sea region.

The natural environment and/or landscapes of Anatolia were changed or shifted by the climatic changes of the Pleistocene and Early Holocene. The distribution of natural vegetation, soil forming processes, agents forming the topography along with the activities and the settlements of the inhabitants of Anatolia were probably affected to a great extent by these climatic variations. Thus, the Anatolian peninsula witnessed the climatic changes in terms of different properties of landscape cultures.

The Quaternary (Fig. 1) in terms of geology is a period of two million years, which comprises landmark events, partly influenced by the human impact, such as the development of and changes in mudflows, calcretes, the karst, soils, lakes and vegetation. However, the man to environment relations brings this time span down to 15.000yr BP which is the period from the last glacial to the present ie. the warming up period of the earth. In fact this period specifically began from the Neolithic and continues to the present (the last 8.500 to 5.500 years). This means that at man's advent the physical environment was suitable for his biological necessities along his mental development and should be dealt with numerous concepts of social and earth sciences. A good example for this is the study undertaken in the famous ceramic center –the İznik region south of the Marmara Sea, west Anatolia-, on the settlement criteria of the Ilıpınar tumulus, west of Orhangazi dating back to 7.800yr BP, which mainly depend on tectonic phenomena (Kayan, 1993).

Mudflows-Calcretes and Soil Formation

Mudflows occur most frequently in environments that provide an abundant source of incoherent fine grained rock debris and soil materials, steep slopes, large but intermittent sources of water and sparse vegetation. In presently arid and semi-arid regions mudflows usually accompany periods of intense widespread rainfall or local cloud bursts. Whereas, mudflows of the Pleistocene pluvials were most probably more vigorous, developing to calcretes underlying soils of varying leaching and erosion levels (Kapur et al., 1990). These are the residual Red Mediterranean soils (Terra Rossa) which include Entisols, Inceptisols, Mollisols and Alfisols of the Keys to Soil Taxonomy (Soil Survey Staff-USDA, 1998), later eroded at different magnitudes.

Karstification

Karstification may have intensified during the interglacial or interglacials due to melting of the glaciers. The cold water of the glaciers most probably dissolved limestones enhancing canyon formation together with the ground water drainage systems in the Taurids during the glacial period. The lapiés formed

following these processes are destroyed by past and present freezing and thawing. The terra rossa developing in/on the karstic landscape of the Miocene and older marine limestones, are transported in vertical and/or oblique directions (cracks) along the lapies due to widening by dissolution of CaCO_3 (Atalay, 1997) deposited as argillans on mineral and/or structural unit surfaces.

According to earlier assumptions terra rossas were considered merely to be residual soils-paleosols formed by the weathering of the insoluble residue of limestones with ages varying from the Cretaceous to the Miocene (Montarlot, 1944; Hizalan, 1953; Yaalon, 1959; Smolikova, 1963; Ravikovitch, 1967; Rousset, 1967; Lamouroux and Segalen, 1969; Bronger, 1976; Zeidenberg et al. 1982; Bronger et al. (1983) and Cangir et al. 1984). However, studies conducted by Yaalon and Ganor (1973, 1975 and 1979), Verheye et al. (1973), Mermut et al. (1976), Alaily (1977), Macleod (1980), Jackson et al. (1981), Kapur et al. (1993), Kubilay et al. (1997), Yaalon (1997) and Kapur et al. (1998) advocate enrichment of terra rossa by addition of aeolian material from North Africa-the Sahara- and the Arabian Peninsula which is still going on today, with a striking episode of 50g/m^2 dust fall to Adana in 16 March, 1998, since some 5.000.000 years when the Sahara became desert as stated by Yaalon (1997). Danin and Gerson (1983) protagonists of the aeolian enrichment calculated that it would take 200.000 years for a terra rossa soil of the thickness of those near Jerusalem to accumulate by the dissolution and the weathering of 20m of limestone. Cangir et al. (1979) also state that calcic horizons of Central Anatolia formed from leaching of carbonate rich materials transported by periodical aeolian action. This theory seems to have merit primarily because the amounts of the acid insoluble residues of the west, south and southesatrn Anatolian marine limestones of the Miocene alike limestones elsewhere (Nihlen and Solyom, 1986; Nihlen, 1990, Pye, 1992), are very low and vary from 0.01 to 3% by weight (Özbek et al. 1976; Karaman and Kapur, 1993) and the fact that aeolian additions have been taking place in Anatolia and the Levant in the last 150.000 years (Yaalon, 1997) (Fig. 1). Studies conducted by Ganor and Mamane (1982), Ganor (1990), Dayan (1986), Dayan et al. (1990) and Ganor et al. (1992), following the pioneering works of Singer (1967), Dan and Yaalon (1968), Yaalon and Lomas (1970) and Jackson et al. (1971, 1972) on the clay mineral contents of the aeolian materials of the eastern Mediterranean have also sought to explain the addition of red-reddish brown to yellowish brown clay, silt and very fine sand size materials from the Sahara and dispute the insoluble residue theory for the development of terra rossas.

Vegetation and Lakes

During the period of c.18.000-15.000yr BP the sea level was lowered 90-95 m from it's present level (Kraft et al., 1980). Thus, most part of the continental shelf of Marmara and the Aegean sea were converted into land. The existence of

submerged river channels, deltaic and continental deposits clearly reflect the lowering of the sea level.

During the Last interglacial, the closed basins of Anatolia were occupied by lakes. The largest one is Lake Konya. The depth of the lake was estimated to be 15 to 30 m and the length 90-100 km (Erol, 1978, 1979; Roberts et al., 1979). The present levels of the lakes which occupy the closed basins were raised. The differences between the present and the Last interglacial levels are 70-72 m in Lake Van (Degens and Kurtman, 1976), 114-115 m in Lake Tuz, 35 m in Acıgöl (Erinç, 1967), 140-145 m in Lake Burdur (Cohen and Erol, 1969), 35 m in Lake Akşehir and 42 m in Lake Eber (Atalay, 1975).

According to Roberts et al. (1979), the last major phase of high lake levels in the Konya basin occurred between 23.000 and 17.000yr BP. The lake probably existed before this period, but was at a lower level. On the other hand, after 17.000yr BP, during the late glacial stage, the basin seems to have been largely dry.

The period dating back to at least 15.000yr BP is the phase of the receding of paleolakes. During the Last interglacial the levels of the lakes that occupied closed basins were raised about 10 m to 100 m from the present levels, and at the end of the Last glacial the sea level was lowered 95 to 100m compared to their present level, due to the prevailing cold and dry climatic conditions. Moreover, the mountainous areas that are higher than 2200 m in western Anatolia and 2500 m in eastern Anatolia were occupied by glaciers and snow fields.

At the beginning of the Early Holocene (11.000-12.000yr BP) there was a rise in temperature, causing the lakes of the closed basins of Anatolia to recede. A minor readvance, in isolated secondary depressions may have been caused by glacial melt water and by over flows from a higher lake system in the Beyşehir-Suğla basin.

The vegetation cover, according to pollen cores obtained from marsh and lake sediments, points to the climatic changes and past environmental conditions. During the Würmian period, most parts of the Near East, including Anatolia was mostly covered by steppe and desert type vegetation due to the cold and arid climate. A pollen diagram prepared for Lake Zeribar (van Zeist and Bottema, 1988; 1991), Western Iran, reflects predominantly open vegetation, viz. steppe or desert-steppe in which *Artemisia*, *Chenopodiaceae* and *Umbelliferae* were dominant. Scattered tree stands occurred in the Zeribar area in the period from 40.000yr BP to about 35.000yr BP.

The Ghab pollen evidence obtained from sediment cores in the Ghab valley (northern Syria), covered a period from 50.000 to 11.000yr BP, showing considerable changes in terms of vegetation cover. In the Late Pleistocene, the vegetation pattern of northwest Syria underwent marked changes. During these periods dominant forests were replaced by steppe vegetation. Between 11.000 and

10.000yr BP this forest vegetation must have expanded rapidly in northwestern Syria. The increase in trees was accounted for not only by oak, but various other taxa became important constituents of the forest cover. The pollen evidence suggests that the forest vegetation reached its greatest expansion in the Early Holocene, in the period of 10.000 to 8.000yr BP (van Zeist and Bottema, 1988; 1991).

According to some data given above, the climatic changes in the period from 50.000 to 14.000yr BP, coincide with the Pleniglacial of European Würm-glacial chronology, revealing much lower temperatures than today. During this period it was not only colder, but the pollen evidence suggests that it must also have been drier than the present.

In the period 23.000 to 16.000yr BP, the temperature dropped to a minimum. The reduced temperatures most probably caused an abrupt drop of the upper forest line. Although the number of pollen diagrams for this time period is quite low compared to the following periods their evidence suggests that dryness, at least as much as low temperature, must have been a limiting factor for tree growth. Dry steppe vegetation with *Artemisia* and *Chenopodiaceae* were of much greater extent than at present. The mountainous areas that are higher than 2200 m in western Anatolia and 2500 m in eastern Anatolia were occupied by glaciers and snow fields. Assuming occurrence of a subalpine vegetation zone extending over an elevation range of about 1000 m, points to one presence of a limited area left for tree growth in South Anatolia (Fig. 2). Thus in the central and eastern parts of Anatolia, the steppe and desert-steppe became the dominant natural vegetation, but the coastal belt of Anatolia and especially the lower south-facing slopes of the Taurus Mountains were probably covered by forest vegetation. Pine forests, composed of scotch pine (*Pinus sylvestris*) and some oriental spruce (*Picea orientalis*) must have shifted down the coastal belt of the Black Sea. Some Euro-Siberian plants on the other hand, expanded on the upper section of the mountainous regions at some sheltered places of the subalpine zone, in the central and the eastern parts of Anatolia (Atalay, 1983, 1989a, 1992b). For Example, *Betula* was shifted as far as the lower subalpine zone of the Anatolian mountains. The present day *Betula* species and/or communities are found on the higher parts of Mount Ararat, Munzur and Nemrut and the eastern sections of the Black Sea or Northern Anatolian Mountains (Atalay, 1983; 1991 and 1992a). Mediterranean elements could only survive at some well-sheltered locations along the Aegean and Mediterranean coast not representable on the map at this scale.

The areas covering the lower parts of southeastern Anatolia and the fertile crescent of Mesopotamia have had a more humid and hotter climate than other parts of Anatolia. In addition to this, today, trees and/or oak forests, are widespread in the higher parts of Syria, Lebanon and Palestine. This indicates that a comparatively significant tree growth must have occurred in western Syria,

Lebanon and Palestine from 18.000 to 16.000yr BP (van Zeist et al., 1978; Bottema, 1987; van Zeist and Bottema, 1988; 1991).

Temperatures increased markedly in the Late glacial, in the period from 14.000 to 10.000yr BP, which coincides with the Late glacial of the Würm-glacial chronology. During the period from 12.000 to 11.000yr BP, summer temperatures were only 2-3° C lower than at present.

The Late glacial increase in temperature brought about a higher rate of evaporation. In most Near Eastern areas, the increase in evaporation was not compensated by an increase in precipitation. As a result, it became drier as is also suggested by the pollen evidence from the Ghab and Söğüt, with maximum herbaceous pollen values in the Late glacial section. At the Zeribar in western Iran, the arid conditions of the Pleniglacial continued in the Late glacial. On the other hand, the Huleh pollen record in northern Israel points to an expansion of forest in Late glacial times, implying an increase in humidity.

Tree growth occurred largely in the mountainous areas of Anatolia. A pollen diagram prepared for a sediment core from Lake Van in southeastern Turkey points to steppes with scattered oak (*Quercus*) and birch (*Betula*) in the area. The deciduous forests must have expanded in the period 12.000 to 11.000yr BP on the coastal lowland and the rear section of the Black Sea, whereas a steppe with tree stands must have occurred in the northwestern parts of Anatolia. The pollen data of Lake Söğüt, located in the tectonic-karstic depression of the lake region of southwestern Anatolia and Akgöl (southern section of Central Anatolia), point to the expansion of open woodlands with *Pinus* and *Quercus* (van Zeist et al., 1978).

The period between 11.000 and 10.000yr BP, coincides with the Late Dryas. Forest vegetation must have expanded rapidly in northwestern Syria due to the increase in humidity. But the pollen records suggest steppe and desert-steppe vegetation in and around the Konya basin. The herb pollen belonging to 13.000 and 11.000yr BP, points to arid climatic conditions during the greater part of the Late glacial. The Konya basin and the surrounding areas were almost completely devoid of trees due to dryness at this period.

It can be stated that cold and dry climatic conditions prevailed during the glacial periods and that a hot and somewhat humid climate was dominant during the interglacials with pollens indicating (obtained from İzmit Bay-W. Anatolia) the presence of *Pinus*, *Quercus*, and *Abies* species.

Pollen diagrams obtained from several parts of the Anatolian peninsula revealed slight changes in paleoclimatic-paleoenvironmental conditions in the period between 10.000 yr. BP and present. Lake Söğüt's pollen diagram suggests an alternating expansion of steppe and forest vegetation in intramontane depressions, at an elevation of ca. 1400 m in the Western Taurus. Radiocarbon-dated levels revealed gradual increases of tree pollen percentages from 9.180yr BP onwards. The large proportions of oak and juniper in the forest vegetation and

relatively high herb pollen values suggest that the past climate was drier than the present and about 3.000 years ago the pine became the dominant tree.

A pollen diagram of Lake Tuz (İnceoğlu and Pehlivan, 1987) makes the presence of scattered *Pinus* and *Quercus* trees in the Central Anatolian steppe most likely after 6.000yr BP. The climate was less dry and hot in zones A and B corresponding to the period between 6.000yr BP and 3.000yr BP than at present. This can be concluded from the high proportion of arboreal pollen (up to 50%) in the diagram with *Quercus* being the most important taxon about 4.000yr BP (Fig. 3). This means that during this period Central Anatolia consisted at least of open woodland even at its driest parts. Research results on Neolithic sites support the idea that the fauna represented depended heavily on forest vegetation (French et al. 1972, Perkins 1969).

According to the Lake Abant (1300 m northwestern Turkey) pollen diagram, located in the coniferous forest zone, the Late glacial high herbaceous pollen percentages consist primarily of *Artemisia* and other *Compositae*. *Pinus*, *Juniperus*, *Betula* and *Cedrus* are also represented. Towards the final phase of the Late glacial (10.430yr BP), forests composed of *Betula*, *Abies*, *Carpinus* and *Quercus* expanded, whereas the steppe vegetation did not disappear. In the Early Holocene, the climatic conditions of the Abant area were favorable for forest vegetation (van Zeist and Bottema 1988, 1991). Besides, the presence of *Olea* pollen, indicates slightly higher temperatures than today. A pollen study carried out at Ağaçbağ (Sürmene) at an elevation of 1887m, in the southern section of Trabzon, and in the Eastern Black Sea Mountain range, reveals the climatic changes from 9.000yr BP to the present (Aytuğ et al., 1975). In the period from 9.000 to 7.000yr BP *Picea orientalis* and *Pinus sylvestris* were dominant, suggesting a cold and wet climate (Fig. 3). *Castanea sativa* dominated between 7.000-4.000yr BP, whereas the other leading tree species were *Pinus sylvestris*, *Abies nordmanniana*, *Ulmus sp.*, and *Fagus orientalis*, all characterizing a subhumid-cold climate. This period was replaced by a humid-cool climate represented by dominant *Castanea sativa*. In the last period ranging between 2.000yr BP and the present, the temperature decreased again, and under the cold and humid climatic conditions *Picea orientalis* and *Pinus sylvestris* dominated the Ağaçbaşı (N. Anatolia) area. These climatic changes determined the plant species and the structure of the forests. Especially deciduous and coniferous tree compositions reveal the existence of frequent climatic changes during the Holocene period. Namely, the remnants of *Pinus sylvestris* communities which, are seen on the coastal belt of the Black Sea, clearly shows the cold and humid climate which had prevailed during the Early Holocene and the Last glacial. On the other hand, the Mediterranean species such as *Arbutus andrachne*, *A. unedo*, *Olea europea*, *Pistacia terebinthus*, *Phillyrea latifolia*, *Mrytus communis*, *Pinus brutia* and *Cedrus libani* (Niksar area, in the backward section of the Middle Black Sea

region) are found on the Black Sea coast in deeply incised valleys and on the slopes facing south, pointing to a past prevailing climate resembling the present Mediterranean (Atalay, 1983; 1987a,b; 1991; 1992a and 1992b).

The radiocarbon dating of about 8.000yr BP may suggest that, already in the Early Holocene, the present day climatic conditions had been established. The expansion of the pine may have taken place later than 8000yr BP, due to increasing humidity. Because of these facts it seemed reasonable to reconstruct the vegetation maps in Figures 2 and 3 referring to the map of the potential natural vegetation from Akman and Ketenöglü (1986). Yet, regarding the retarded readvance of woodlands into the Central Anatolian steppe as visible in the comparable pollen diagrams of Lake Söğüt, Karamık and Pınarbaşı (van Zeist and Woldring, 1978) revealing a probable forest boundary development taking place 2.000 years later.

For the end of the last glacial a clear relation exists between the distribution of different plant formation types and that of human settlements. The cave and the open site settlements mostly appeared in Lebanon, Syria and rarely on the undulating parts of southeastern Anatolia. Man preferred to settle within the zone where forests and woodlands met the open steppes. The forests hosted a wide range of game and provided wood for construction and heating. And it were some plants of at the steppe vegetation that enabled man to settle down permanently: the predecessors of *Triticum aestivum*.

The Human Impact and the Early Holocene

According to Esin's studies on Anatolia and Southern Europe (1979, 1981) the Early Holocene in respect to the human impact is classified as 1) the gathering stage (10.500yr BP) and 2) the transitional production periods in terms of pollen and archaeological data. The most important transitional events of this period are the establishment of the settlement sites, cultivation of cereals and legumes, and domestication.

The first cave settlements of Anatolia were generally centered in the western Taurids, especially in the western parts of the Antalya gulf and coastal belt of the Mediterranean. The artifacts obtained from Beldibi, Öküzini, Belbaşı, caves indicate the existence of a food gathering stage and an intensified food-collecting era. This period covers at least an era of 11.000 to 10.000yr BP. The bones of bos, equus, wild goat and deer were found in the caves and their near vicinity (Esin, 1981). After the cave settlements and/or the food gathering stage the first villages or agricultural settlements were established on the fertile crescent encircling the foot edge of the southeastern Taurids (Mellaart, 1965; 1975; 1978; Çambel and Braidwood, 1980). The best example may be given from Çayönü, southeast Anatolia in the period from 9.800 to 7.600yr BP, according to ¹⁴C. Sheep (*Ovis orientalis anatolica*), goat (*Capra aegagrus*), cow (*Bos primigenius*) and boar

(*Sus scrofa*) were domesticated (Çambel and Braidwood, 1980) and emmer, barley, pea, lentil, vetch and einkorn were cultivated. Almond, acorn and pistachio were gathered from the wild, while dwellers used tools made of copper.

In Central Anatolia, the first and most prominent village settlements were established on the areas that coincide with the receded glacial and post glacial lake bottoms and their shores. Neolithic Hacılar was located near Lake Burdur, Suberde near Lake Suğla, Erbaba on the coastal belt of Lake Beyşehir, Alacahöyük and Can Hasan were settled near the bottom lands of the old Konya-Ereğli lake. As a general rule these areas were/are suitable both for the establishment of settlements and farming activities (Mellaart, 1975; 1978).

Hacılar: The earliest aceramic agricultural settlement (8740+180 to 7380+250yr BP) is located 25 km west of Burdur (SW. Anatolia). Dry farming was practised with concentration on two row hulled barley and some emmer wheat and lentil along with wild einkorn and naked barley. The animal bones indicate the existence of sheep/goat cattle and red deer.

Suberde: This is a second aceramic site, covering an acre of land in the 9th millenium (8316+300 to 7947+88yr BP) on a rocky knoll beside Lake Suğla in the north section of the Taurids. A series of radiocarbon dates show that the site was settled in the second half of the 7th millenium, a little later than aceramic Hacılar. Dogs were also butchered on this site.

Can Hasan III: This settlement is found 13km northeast of Karaman (S. Anatolia) and it was settled immediately after the recession of Lake Konya. According to ¹⁴C, the Can Hasan settlement survived between 6872+78 and 6710+76yr BP. Some species of einkorn wheat (*Triticum boeoticum* spp. *aeogilopodites* and *Triticum thaouidar*) and emmer wheat (*Tr. dicocum*), bread-wheat (*Tr. aestivum*, *Tr. aestivo-compactum*), durum wheat (*Tr. durum*), rye (*Secale cereale* cp. ssp. *segetale*), barley (*Hordeum distichum* and *H. vulagre* var. *rudum*), lentil (*Lens* cf. *culnaris*), vetch (*vicia ervilia* V. cf. *sativa*) were cultivated. Wild grape (*Vitis sylvestris*), Prunus and Crataegus also occurred in the area.

The animal bones showed that no species dominated numerically, but cattle (*Bos*) was the important meat animal, followed by sheep/goat (*Ovia/Carpa*), onager (*Equus hemionus*) and pig (*Sus scrofa*) were fairly common, red and roe deer (*Cervus elaphous*) were also present besides hare (*Lepus*) and two species of canids. It has not yet been established whether any of these animals were domesticated, but it would not be surprising to find them so, at this period.

The Aşıklı, aceramic Hacılar, Suberde and Can Hasan (III) sites had already fully agricultural communities in the 7th millenium, in spite of the wild morphology of the animal remains excavated, whereas the fully, Neolithic cultures most probably reached Crete and Greece (Knossos, Franchthi etc) by the end of the 7th millenium B.C.

Çatal Höyük: Çatal Höyük (980m) is the largest known Neolithic site in the Near East (Southern-Central Anatolia). The economy of Çatal Höyük was based on simple irrigated agriculture and cattle breeding, trade and industry. A preliminary study of crops shows that domestic emmer, eincorn, bread-wheat and six-row naked barley were grown. The latter two cereals being hybrids had developed as important food crops. Moreover vegetable fats were obtained from the seeds of crucifers, acorns, pistachios and almonds. Other fruits included crab-apple juniper berries, hackberry and capers.

Wild sheep occurred widely whereas goats, not an inhabitant of the alluvial plain, were rare. Domestic cattle provided the people of Çatal Höyük with more than 90 % of their meat, as well as transport. The domestication of cattle is reflected in the bull games. In addition to these, onager, half-ass, boar, red, roe and fallow deer, bear, wolf and feline-lion or leopard were hunted, some for their skins, others no doubt to provide a change from beef. There are bones of mice and shrews, pests rather than food, fresh-water fish, birds and eggshells.

Compared to other cultures, Çatal Höyük's specialities were wheat rather than barley, cattle rather than sheep and goat (Northern Mesopotamia) or goat (Zagros and the Levant). Conservative estimates suggest that in its heyday Çatal Höyük may have comprised a thousand houses, with a population of 5.000–6.000. This culture had survived between 8.200–7.400yr BP according to ¹⁴C (Mellaart, 1975).

The Anatolian people lived in rocky shelters and hunted wild animals especially in Antalya-Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Karain, Çarkini and the coastal belt of Mediterranean – the karstic lands – in the era covering the end of the Last glacial phase and the beginning of the Holocene (13.000–11.000yr BP). However, the first agricultural settlements (Neolithic) were on the somewhat higher areas encircling the fertile crescent, such as the Çayönü, Biriş cemeteries and Söğüt fields, found on the Southern and Southeastern parts of the Taurids. According to Çambel and Braidwood (1980), the ¹⁴C results of the first aceramic village settlements of Çayönü were of 9.200–8.700yr BP. Volcanic areas of Late Neolithic (Tepecik) and Early Chalcolithic (Tülintepe) located at east of Elazığ (E. Anatolia) reveal ages of 7.000– 5.000 yr. BP and 6.000–3.000yr BP respectively by obsidian hydration and ¹⁴C (Göksu et al. 1981; Esin, 1981; Dereli, 1983; Yeğingil, 1983). The thermoluminescence (TL) ages of the ceramic shards obtained from the four tumuli discovered in the Late Neolithic–Early Bronze age İkiztepe site (Early Hittite) in Samsun-Bafra (N. Anatolia) are from 7.000 to 3.000yr BP (Alkim, 1981). Clay coatings (illuviated and deposited clay size minerals in sediment/soils), which are indicators of Pleistocene paleoclimatic fluctuations, were determined in a 7.000yr BP old shard of the İkiztepe site contradicting the assumptions on the uniformity of the Holocene climate. Other agricultural settlements belonging to the Neolithic were established on the emerged land and/or

lake bottoms and near the lakes after the receding of the previous, which had formed during the last glacial, and Neolithic Süberde was near Lake Suğla, Erbaba on the east coast of lake Beyşehir and Hacılar west of Burdur. Can Hasan and Çatal Höyük were located on the southern edge of old Lake Konya. The fruits of the early civilisation were grown in these areas ie. the bottoms and the marginal lands of the old lakes can be considered to be the cradle of the Anatolian civilisation. Most of the wild animals such as sheep, goat, cattle were domesticated and the wild species of cereals and grains were cultivated in these settlements. The existence of wild sheep, goat, cattle, pig, deer, ibex etc. indicates the dominance of steppe-forest on the plain surfaces and on the edge of the mountains. The influence of suitable geomorphology ie. the suitable landscape for agriculture and settlement is undeniable on prehistoric and historic societies, namely in İkiztepe-Samsun, Çanakkale-Troy, Küçükmenderes-Ephesus, Büyükmenderes-Miletus, the Orontes delta Seleukeia Pieria, the Euphrates valley near Malatya-Değirmentepe, İmikuşağı and Şemsiyetepe near Adıyaman-Samsat and Çayönü-S. E. Anatolia. All these sites are still the most highly inhabited areas of modern Turkey, built on fertile alluvial and soils developed on basalts (Göksu and Kapur, 1982) located in the Aegean and northern parts of the fertile crescent ie Southeastern Anatolia. The contrast in geomorphological stability between the two adjacent sites of Çayönü and Değirmentepe makes the former more interesting to study for Quaternary landscape-settlement relationships (which have been stable since the Pleistocene), the unstable Quaternary events of the Euphrates seem to be a drawback for Değirmentepe. Similarly the beginning of the ancient industry depended mainly on the existence of raw material source sites and their exploitability. These were the main ceramic centers of Mesopotamia and Çatal Höyük.

The present climate began to dominate Anatolia and adjacent areas with the Mediterranean influence after about 8.000yr BP. The upper limit of somewhat a uniform climate was determined to prevail around 5.500yr BP by van Zeist et al. (1968) for Southeast Anatolia and 2.100yr BP for the Near East (Butzer, 1972). During the period 4.000–5.000yr BP, the climate of Central Anatolia was somewhat moister with a greater expansion of steppe forest than that of today. Unfortunately natural vegetation of steppe forests of Central Anatolia has been gradually decreased by the interference of human activity. Thus, the antropogenous steppe is widespread in semiarid Central, East and Southeastern Anatolia. Slight changes in the climate have probably occurred from ca. 1.450 to 1.850 AD as the Little Ice Age with higher rainfall in the former and weak glacier surges in the latter (Montgomery, 1992). The most recent climate change in the Near East according to Butzer (1972) was probably the gradual decrease of winter temperatures after 650 AD and the decrease of rainfall by 1 to 15% since 1900 AD. Besançon (1978) mentions the effect of the pluvials/glacials on the formation of the Holocene terraces of the Orontes river in Western Syria documenting recent

climatic changes in the Near East with abundant archaeological evidence. Courty (1998) stated the occurrence of a third millenium catastrophe for Syria which was identified as an abrupt climate change dated at 2.200 BC most probably synchronous to a volcanic event which most probably has initiated the collapse of Akkadian Empire.

A multidisciplinary study of the Last Glacial – Early Holocene (ca. 7.000–3.000yr BP) fluvatile deposits –conglomerates (Pre-wurmian terraces) of the Nizip Basin (S. Anatolia)- documents the discovery of Paleolithic hand tools made of flint pertaining to the Acheulian and Upper Acheulian (Fig. 4 and 5). The source of flint present on the older river terraces of the Euphrates was determined to be of both geological and pedological origin. The red coatings on some of the flint implements was attributed to the presence of hydromorphic soil at the time of their development. Hydromorphic soils are presently extinct in the area pointing to a probable wetter climate of the Pleistocene with higher precipitation (pluvials) than today (Sanlaville, 1979; Minzoni-Déroche, 1987).

LIST OF FIGURES

Figure 1. The Quaternary events

Figure 2. Vegetation of Anatolia in the last Glacial (23.000-18.000yr BP).

Figure 3. Vegetation of Anatolia in the early Holocene (4.000yr BP).

Figure 4. Selected hand tools of the Nizip Basin, S. Anatolia (Minzoni-Déroche, 1987)

Figure 5. Selected hand tools of the Nizip Basin, S. Anatolia (Minzoni-Déroche, 1987)

LITERATURE

- Akman, Y. and Ketenoğlu, O. 1986.** The climate and vegetation of Turkey. Proceedings of the Royal Society of Edinburgh, 89B, 123-134.
- Alaily, F. 1977.** Ermittlung von (para) autochtonen anteilten in böden einer karstlandschaft. Mitteilungen. Dtsch. Bodenkundl. Gesell. No. 25: 613-618.
- Atalay, İ. 1975.** Quaternary deposits and the geomorphology of the Akşehir, Eber and Karamuk Lake basins. Congress of the Earth Sci. on the occasion of 50th Anniversary of the Turkish Republic. Min. Res. and Exp. Ins. Pub. 365-385. Ankara.
- Atalay, İ. 1983.** Introduction to the vegetation geography of Turkey. The Aegean Univ. Fac. of Letters Pub. No.19: 229p, İzmir.
- Atalay, İ. 1987a.** General ecological properties of the natural occurrence areas of cedar (*Cedrus Libani* A. Rich) forests and regioning of seed transfer of cedar in Turkey. Gen. Dir. of Forest Pub. No.663: 61-67, Ankara.
- Atalay, İ. 1987b.** Vegetation formations of Turkey. Travaux d l'Institut de peographie de Eims No. 9: 456 P. İzmir (in Turkish).
- Atalay, İ. 1989a.** Effects of climatic changes on the vegetation and soils in Turkey. Conf. on Geomorp. Man. and Nat. Res. Ass. Geom. of Turkey. March 27-31, Ankara.
- Atalay, İ. 1991.** Geography of Turkey. Yeniçağ Press 444 P. Ankara (in Turkish).
- Atalay, İ. 1992a.** Effects of climatic changes on the vegetation in Anatolia. Int. Symp. on the Evolution of Deserts, Feb 11-19, 1992. Navrangpura, Ahmedabad, India.
- Atalay, İ. 1992b.** The Paleogeography of the Near-East (from Late Pleistocene to Early Holocene) and the human impact. Aegean Univ. Press 38p. İzmir.
- Atalay, İ., 1997.** Red Mediterranean soils in some karstic regions of Taurus mountains, Turkey. In. Seds. A. R. Mermut, D. H. Yaalon and S. Kapur) Red Mediterranean Soils. Special Issue. CATENA 28. 247-260
- Aytuğ, B, Merve, N. and Ediz, G. 1975.** The history and future of the oriental spruce forest (*Picea orientalis*) in Sürmene-Ağaçbaşı. The Turk. Sci. and Tech. Res. Con. (TUBITAK) Pub. no. 252: 64pp Ankara.
- Besançon, J. 1978.** The Paleolithic sequence in Quaternary formations of the Orontes river valley. N. Syria, a preliminary report. Bull. of the Inst. of Archaeology. No. 15: 149-170.

- Bottema, S. 1987.** Chronology and climatic phases in the Near East from 16.000 to 10.000yr BP. *Chronologies in the Near East.* (eds. O. Aurenche, J. Evin, and F. Hours) BAR International Series: 295-310.
- Bronger, A. 1976.** Kalksteinverwitterungslehm als klimazeugen?. *Z. Geomorph. N. F. Suppl. Bd. No.24:* 18-148.
- Bronger, A., Ensling, J., Gutlich, P., and Spiering, H. 1983.** Rubification of Terra Rossa in Slovakia. A mossbauer effect study. *Clays and Clay Minerals.* No. 31: 269-276.
- Butzer, K. W. 1972.** Environment and archaeology: an ecological approach to prehistory (2nd Ed) Methuen Company London.
- Cangir, C. and Kapur, S. and Dinç, U. 1979.** The formation and micromorphology of calcic horizons in selected brown soils in central Anatolia. *Univ. of Çukurova, Fac. of Agriculture Pub. No.3-4:* 56-64, Adana
- Cangir, C., and Kapur, S. 1984.** Toposequential relationships between the Ankara-Dikmen paleosol and pedoliths. In: 1st National Clay Symposium Proceedings. Feb. 21-26 (Eds. M. Sayın and S. Kapur). *Univ. of Çukurova Pub.* 261-281.
- Cohen, H. R. and Erol, O. 1969.** Aspects of paleogeography of central Anatolia. *Geog. Journal* 135.: 388-398.
- Courty, M. A. 1998.** The soil record of an exceptional event at 4.000yr BP in the Middle East. In: (eds. B. J. Peiser, T. Palmer and M. E. Bailey) *Natural Catastrophes During Bronze Age Civilizations. Archaeological, geological, astronomical and cultural perspectives.* BAR International series No.728.
- Çambel, H. and Braidwood, R. J. 1980.** Prehistoric research in Southeastern Anatolia. *Istanbul Univ. Fac. of Letters. Pub. No.2589,* Istanbul.
- Dan, J. and Yaalon, D. H. 1968.** Pedomorphic forms and pedomorphic surfaces. *Trans. 9th Int. Congr. Soil. Sci., Adelaide, Vol. 4,* pp. 577-584.
- Danin, A. And Gerson, R. 1983.** Weathering patterns on hard limestone and dolomite by endolithic lichens and bacteria. Supporting evidence for aeolian contribution to terra rossa soil. *Soil Science* No. 136, 213-217.
- Dayan, U. 1986.** Climatology of back trajectories from Israel based on synoptic analysis. *J. Climate Appl. Meteorol.* 25 (5): 591-595.
- Dayan, U., Hefter, J., Miller, J. and Gutman, G. 1990.** Dust intrusion events into Mediterranean basin. *J. Appl. Meteorol.,* 30 (8): 1185-1199.

- Degens, E. T. and Kurtman, F. 1978.** The geology of Lake Van. Pub. of the Min. Res. and Exp. Ins. 167p. Ankara.
- Dereli, G. 1983.** Results of the Çayönü and Tülintepe obsidian hydration studies. TÜBİTAK Proceedings, 24-27 METU, Ankara. P. 219-230
- Environmental Systems Research Institute, Inc.1993.** Digital Chart of the World. Redlands, USA.
- Eriñç, S. 1971.** Geomorphology. Vol. II. Istanbul University, Inst. of Geography Pub. No. 28: 538 P. Istanbul.
- Erol, O. 1970.** Les haut niveaux Plesitocenes du Tuzgölu (Lac Sale) en Anatolie Central (Turquie). *Annal. Geographie* No. 79: 39-50.
- Erol, O. 1978.** The Quaternary history of the lake basins of central and southern Anatolia. The environmental history of the Near and Middle East since the Last Ice Age. ed by Brice. 119-139, Ankara.
- Erol, O. 1979.** Geomorphology and neotectonic of pluvial lake basins in the Taurus belt and south central Anatolia. *Int. Sym. on the Geology of Taurus belt.* Mineral Res. And Exp. Ins. Pub. 119-124 Ankara.
- Esin, U. 1979.** Problems on the natural environment of Anatolia and southeastern Europe (10.500-7.000yr BP) in the transitional period of initial production. Istanbul Univ., Faculty of Letters No. 2507: 134 P. Istanbul (in Turkish)
- Esin, U. 1981.** Cultural problems (II) of Anatolia and southeastern Europe (10.500-7.000yr BP) in the transitional period of initial production. Istanbul Univ., Faculty of Letters No. 2681: 338 P, Istanbul (in Turkish)
- Ganor, E. and Mamane, Y. 1982.** Transport of Saharan dust across the eastern Mediterranean. *Atmos. Environ.* 16 (3): 581-587.
- Ganor, E. 1990.** The composition of clay minerals transported to Israel as indicators of Saharan dust emission. Research Inst. for Environmental Health. Tel Aviv Univ. Tel Aviv.
- Göksu, Y., Ukav, I., Kapur, S., 1981.** Dating of İkittepe ceramics by thermoluminescence and determination of furnacing temperatures by XRD. TÜBİTAK, Ark. Proceedings. II. 61-77 P. Istanbul.
- French, D.H., Hillmann, G.C., Payne, S. and Payne, R.J. 1972.** Excavations at Can Hasan III 1969-1970. In Higgs, E.S. (ed.) *Papers in Economic Prehistory.* Cambridge, 181-190.
- Hızalan, E. 1953.** The investigation of the Ankara-Dikmen red soil and its comparison with the Mediterranean Red Soils. Univ. of Ankara

Publications. Recep Ulusoglu Press No.41 (in Turkish with English summary).

- Jackson, M. L., Levelt, T. W. M., Seyers, J. K., Rex, R. W., Clayton, R. N., Sherman, G. D. and Uhera, G. 1971.** Geomorphological relationships of tropospherically derived quartz in the soils of Hawaiian Islands. *Soil Sci. Soc. Am. Proc.* 35: 515-525.
- Jackson, M. L., Clayton, R. N., Violante, A. and Violante, P. 1972.** Eolian influence on soils developed in a chronosequence of basalts of Victoria, Australia. *Geoderma* 8: 147-156.
- Jackson, M. L., Clayton, R. N., Violante, A. and Violante, P. 1981.** Aeolian influence on Terra Rossa soils of Italy traced by quartz oxygen isotopic ratio. In: *Proc. Int. Clay Conf.* 1981. 293-301.
- Karaman, C. and Kapur, S. 1993.** Effect of the parent material on formation of the autochthonous Terra Rossas in the Mediterranean region of Turkey. In: *M. Sayin Clay Minerals Symposium* (eds. S. Kapur and M. Aydın) 2-4 May 1991. Univ. of Çukurova, Fac. of Agriculture Pub. 26-37. Adana.
- Kapur, S., V.S. Çavuşgil, M. Şenol, N. Gürel, and E.A. FitzPatrick. 1990.** Geomorphology and pedogenic evolution of Quaternary calcretes in the Northern Adana Basin. *Zeitschrift für Geomorphologie* 34: 45-59.
- Kapur, S., Yaman, S., Gökçen, S. L. and Yetiş, C. 1993.** Soil stratigraphy and Quaternary caliche in the Misis area of the Adana Basin, S. Turkey. *CATENA*. Vol. 20: 431-435. Gremlingen.
- Kapur, S., Saydam, C., Akça, E., Çavuşgil, V. S., Karaman, C., Atalay, İ. and Özsoy, T. 1998.** Carbonate pools in soils of the Mediterranean: A case study from Anatolia. *Advances in Soil Science* (in press).
- Kayan, İ. 1993.** An example for Quaternary reserachs: İznik-Ilıpınar Höyük. Quaternary of Turkey. Istanbul Technical University, Workshop Proceedings. 17-19 Nov 1993. 8-11.
- Kraft, J. C., Kayan, I. and Erol, O. 1980.** Geomorphic reconstructions in the environs of ancient Troy. *Science*. Vol. 209. 776-782.
- Kubilay, N., C. Saydam, S. Yemenicioğlu, G. Kelling, S. Kapur, C. Karaman, and E. Akça. 1997.** Seasonal chemical and mineralogical variability of atmospheric particles in the coastal region of the Northeast Mediterranean. *CATENA*, Vol. 28. N. 3-4. 313-328.

- Lamooroux, M. and Segelan, P. 1969.** Etude comparee de produits ferrugineux les mineraux argileux des alteration et des sols Mediterraneens du Liban. Bull. Serv. Carte. Geol. Als. Lorr. No. 20: 227-292.
- Louis, H. 1939.** Das natürliche Pflanzenkleid Anatoliens, geographisch gesehen. Geogr. Abh. 3, H. 12. Stuttgart.
- Macleod, D. A. 1980.** The origin of the Red Mediterranean Soils in Epirus, Greece. Jour. of Soil Science. No. 31: 125-136.
- Mellaart, J. 1965.** Earliest civilisation of the Near East. 300 P. Thames and Hudson, London.
- Mellaart, J. 1975.** The neolithic of the Near East. 143 P. Thames and Hudson, London.
- Mellaart, J. 1978.** The archaeology of ancient Turkey. 111p, London.
- Mermut, A., Cangir, C. and Kapur, S. 1976.** A study on the properties and provenance of the periodic windblown soil-dust material in Ankara. Mineral Prospection and Reserach Inst. Pub. No.40: 107-106 Ankara (in Turkish with English summary).
- Minzoni-Déroche, A. 1987.** Le Paléolithique du Bassin du Nizip: Rapport Préliminaire. Institut Français d'Études Anatoliennes. 120 P. Istanbul.
- Montarlot, J. 1994.** Sols rudimentaries maques dans les garrigues de l'herault Soc. Lan. Geor. Bull. No.31. 44-64.
- Montgomery, C. 1992.** Environmental Geology. Wm. C. Brown Publishers. 3rd Edition. 465 P. Dubuque, USA.
- Nihlen, T. and Solyom, Z. 1986.** Dust storms and eolian deposits in the Mediterranean area. Geol. Foren. Stockh. Forhand. 108: 235-242.
- Nihlen, T. 1990.** Eolian processes in southern Scandinavia and the Mediterranean arae. Meddelanden Fran Lunds Univ. Geograf. Inst. Avhandlingar 110. Lund. Univ. Press.
- Ögelman, G. Y. and Kapur, S. 1982.** Thermoluminescence reveals weathering stages in basaltic rocks. Vol. 296. Nature. 5854. P. 231-232.
- Özbek, H., Kapur, S. and Dinç, U. 1976.** Mineralogical variations between two Miocene dolomitic limestones and overlying weathered materials forming Terra Rossas in Adana. Univ. of Çukurova, Pub. No.2, Adana. 52-61.
- İnceoğlu, Ö. and Pehlivan, S. 1987.** A research on the Lake Tuz Quaternary Palynology. DOĞA TU Botanik D. 11, 1, 56-85 (in Turkish)

- Perkins, D. 1969.** Fauna of Çatal Hüyük: Evidence of early cattle domestication in Anatolia. *Science* 164, 177-179.
- Pye, K. 1992.** Aeolian dust transport and deposition over Crete and adjacent parts of the Mediterranean Sea. *Earth Surf. Process. Landforms*, 17: 271-288.
- Ravikovitch, S. 1967.** Soils of the Mediterranean zone of Israel and their formation. In: *Proc. Conf. Medt. Soils No. 1*. 33-48. Madrid.
- Roberts, N., Erol, O., de Meester, T. and Uerpmann, H. P. 1979.** Radiocarbon chronology of the Late Pleistocene Konya Lake. Turkey. *Nature*. Vol. 281: No.5733: 662-664.
- Rousset, C. 1967.** Essai de mise au point sur les Terra Rosa de provence origine et genese. *C. R. Acad. Sci. No. 10*. 262-264. France.
- Sanlaville, P. 1979.** Quaternaire et Préhistoire du Nahr el Kébir septentrional, *Collection Maison de l'Orient*, No. 9, CNRS, Paris.
- Singer, A. 1967.** Mineralogy of the non-clay fractions from basaltic soils in the Galilee, Isreal Isr. *J. Earth Sci.* 16: 215-228.
- Smolikova, L. 1963.** Different forms of calcerous soils in karst areas of Slovakia. *Katky Kras. No. 14*: 93-100.
- Soil Survey Staff. 1998.** Keys to Soil Taxonomy. 8th Ed. USDA, Natural Resources Conservation Service. 326 P.
- Uslu, S. 1960.** Untersuchungen zum anthropogenen Charakter der zentralanantolischen Steppe. *Gießen Abh. Agr. Wirtschaftsf. Europ. Ost. Reihe* 1/12.
- van Zeist, W. and Woldring, H. 1978.** A pollen profile from Lake Van: A preliminary report. The geology of Lake van. Ed. by E.F. Degens and F. Kurtman. *Min. Res. and Exp. Inst.* 115-124, Ankara.
- van Zeist, W. and Bottema, S. 1988.** Late Quaternary vegetation and climate history of Asia. *Indian Nat. Sci. Acad.* 84, A, No.3, 461-480.
- van Zeist, W. and Bottema, S. 1991.** Late Quaternary vegetation of the Near East. *Beihefte zum Tübinger Talas des Vorderen Orients Reihe A. Naturwissenschaften.* No.18, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Weisbaden.
- Verheye, W., de Connick, F. et Cammaerts, Cl. 1973.** Observations sur la nature de l'évolution des minéraux argileux dans les Terra Rossa du Liban Sud. *Bull. Assoc. Fr. Etude Sol.* No.1 :33-48.

- Yaalon, D. 1959.** Classification and nomenclature of soils in Israel. The Bull. of the Research Coun. of Israel. No.8: 91-118.
- Yaalon, D. H. and Lomas, J. 1970.** Factors controlling the supply and the chemical composition of aerosols in a near-shore and coastal environment. Agric. Meteorol. 7: 443-454.
- Yaalon, D. and Ganor, E. 1973.** The influence of dust on soils during Quaternary. Soil Science 116. 146-155.
- Yaalon, D. and Ganor, E. 1975.** Rates of aeolian dust accretion in the Mediterranean and Desert Fringe environments of Israel. International Congress of Sedimentology, Nice. No. 2: 269-174.
- Yaalon, D. and Ganor, E. 1979.** East Mediterranean trajectories of dust carrying storms from the Sahara and Sinai. In Saharan Dust: Mobilisation, Transport and Deposition (ed. C. Morales). John Wiley Pub. 187-213. Chichester.
- Yaalon, D. H. 1997.** Soils in the Mediterranean region: what makes them different?. In. (eds. A. R. Mermut, D. H. Yaalon and S. Kapur) Red Mediterranean Soils. Special Issue. CATENA 28. 157-170
- Yeğingil, Z. 1983.** The plateau annealing dating of Tülintepe, Tepecik and Çayönü obsidians. TÜBİTAK Proceedings, 24-27 METU, Ankara. P. 253-258.
- Zeidenberg, R., Dan, J. and Koyumdjisky, H. 1982.** The influence of parent material, relief, and exposure on soil formation in the arid region of eastern Samaria. In: Aridic Soils and Geomorphic Processes (ed. D. Yaalon), Proceedings of the Int. Conf. of the Int. Soc. of Soil Sci. Jerusalem. Israel. March 29- April 4 1982. CATENA Supplement 1. 116-137. Braunschweig.

**KUZEY-BATI DAĞLIK KİLİKYA'DA YAPILAN
ESKİ MADENCİLİKLE İLGİLİ BİR ARAŞTIRMA
(Lev. 81-86)**

M.Kemal SERTOK¹ -Filomena SQUADRONE²

GİRİŞ: Konya Müzesi 1992-94 yılları arasında, O.Ermişler başkanlığında bir ekiple, Astra antik kentinde bir kazı , temizlik ve çevre düzenlemesi yaptı (O. Ermişler 1993). Bu çalışmalar sırasında, özellikle akropolün güney yamacında gün ışığına çıkan eski madencilikle ilgili buluntular burada sunulan araştırmanın başlamasına neden oldu.

Kurşun-çinko cevherlerince zengin olduğu bilinen bu bölgede başlattığımız araştırmanın amacı; cevherleşme ve eski yerleşim alanlarını ziyaret ederek; cevherin elde edilmesinden, işlenip zenginleştirilmesi, metal üretim ve işlenmesine kadar süren eski madencilikle ilgili tüm kalıntıları derleyip, belgelemektir. Böylece; bu doğal kaynakların tarihin çeşitli dönemlerinde bölge sosyo-ekonomik yaşamındaki yeri anlaşılabilir. Örneğin; halkı korsan ve eşkiyalığıyla ünlü Dağlık Kilikya'nın fethi ve Romalı'laştırılmasında bu doğal zenginliğin de bir payı olabilir miydi?

Araştırma için saptadığımız alan; antik Dağlık Kilikya'nın kuzey-batısında ya da İsauria'da yer almaktadır³. Orta Torosların kuzey yamaçlarında, 1500-2000m yüksekliğinde, yaklaşık 30x30km boyutlarındaki bu dağlık bölge, günümüzde Konya İli Hadim ve Bozkır İlçeleri sınırları içerisinde yer almaktadır. Burada sunulan sonuçlar; 1994 ve 1996 yılları yaz aylarında sürdürülen birer haftalık iki dönemlik çalışmanın ürünleridir. O. Ermişler'in de katıldığı 1994 yılına ait ilk sonuçlar Didim'de gerçekleştirilen VI. Müze Kurtarma Kazıları Seminerinde sunulmuştur (K.Sertok-O.Ermişler 1996). 1996 yılı araştırmaları K.Sertok ve F. Squadrone tarafından gerçekleştirilmiştir. Her iki dönem çalışmaları Astra antik kenti emekli bekçisi Cemal Atıcı yardımları olmaksızın sonuçlandırılmamıştır. Yardımlarından ötürü kendisine teşekkürü bir borç biliriz.

CEVHERLEŞME: Hadim ve Bozkır ilçelerinde bulunan kurşun-çinko yatakları cevherleşme biçimi olarak Ermenek (Germanikopolis) ve Gazipaşa (Selinus) çevresindeki yataklarla benzerlik gösterirler. Bölgede yerel kayaçları temsil eden Geyikdağı Formasyonu üzerinde yer alan Aladağ Formasyonu içerisinde, 2000m civarındaki yüksekliklerde "*Psodoschwagerina*" fosilleriyle ayırdedilebilen katmanlarda bulunurlar. Cevherleşme; kireçtaşı tabakalarına uygun

¹ M. Kemal SERTOK, Arkeolog, Gaziantep Müzesi, Gaziantep/TÜRKİYE

² Filomena SQUADRONE, Arkeolog, Roma Üniversitesi doktora öğrencisi

³ Bölgenin Roma ve Bizans egemenliğinde geçirdiği yönetsel değişimler konumuzun dışında olup üzerinde durmayı yersiz buluyoruz.

biçimde(Stratabaund) oluşmuş, fayların etkin olduğu karstik boşluklarda, saçınımlı cep ve merccekler halindedir. Ana cevher mineralleri galena(PbS) ve sfalerit(ZnS) olmakla birlikte bir bölümü seruzit(PbCo3), smitsonit(ZnCo3) gibi karbonatlarla dönüşmüşlerdir. Çoğu kurşun cevherinde görüldüğü gibi buradaki kurşun cevheri de gümüşçe zengin ve az miktarda da olsa altın içermektedir.

Bölgede kurşun-çinko cevherlerinin dışında; kireçtaşı tabakaları arasında, özellikle şistlerle olan kontaklarda, küçük ama yaygın, limonit ve spekularit (manganlı hematit) formunda demir zenginleşmelerine rastlanmaktadır(A.İnan-M.Uygur 1981; K.G.L. Ziegler 1938; S.Yıldırım vd. 1988).

YAZILI KAYNAKLAR: 19. yy ın ikinci yarısında Amerikan Arkeoloji Enstitüsü'ne bağlı "*The Wolfe Expedition to Asia Minor*" adına bölgeye gelen Sterrett, o dönemde yerel olarak "Siristad" diye adlandırılan Bozkır'da eski ve terkedilmiş bir gümüş madeninin varlığından söz eder ve Hamilton'un daha önce ziyaret ettiği Trismaden adlı (Hamilton 1842, s.338-339) yerin burası olabileceğini ileri sürer(Starrett 1988, s.98). Bu bilgiler ışığında; Mellart: Çatalhöyük, Yakar ise; Karataş-Semayük metal buluntuları için kaynak olabilecek yerleri araştırırken Bozkır Çinko-Kurşun cevherleri üzerinde dururlar (J. Mellart 1964, s.114; J. Yakar 1984, s.76-77). 1966 yılında bu bölgede araştırma yapan Mitford Astra ve Tosuntaşı'nı ziyaret edip bazı yeni yazıtları kopyalar(Beam-Mitford 1970:118,129).

Bozkır da bulunan I. Mahmut dönemine ait bir çeşme kitabesinde, maden emini(özel yetkilere sahip maden yöneticisi) Feyzullah Ağa'nın adı geçer(Bahar 1991, s.39-40). Bu kitabeden en azından 18.yy ın ilk yarısından başlayarak burada madencilik yapıldığı anlaşılmaktadır. İstanbul Başbakanlık Arşivlerinde bulunan, III. Selim in saltanı sırasında yazılmış, 1785 tarihli beş metinden oluşan belgeler bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Daha çok bölgedeki maden üretimiyle ilgili yönetsel ve ekonomik sorunlarla ilgili olan bu belgeler içinde, dönemin madenciliğiyle ilgili ayrıntılara ulaşmak da mümkün olmaktadır. Örneğin: Maliye Sadareti buradaki kurşundan çok, gümüş ve altınla ilgilenmekte ve ısrarla bu kıymetli metallerin üretimine önem verilmesini istemekte; elde edilen cevherler, kalite kontrolü için İstanbul'a gönderilmekte; "Sarı lor" diye tanımlanan, altın üretimi için zenginleştirilmiş cevherden(litarj ?)⁴ alınan örnekler %8-13 oranında altın içermekte; üretilen mamül veya yarı mamullerin İstanbul'a ulaştırılmasında, Alanya limanı üzerinden deniz yolu kullanılmaştı ve madende çalışan kalifiye elamanlar, geleneksel madencilik merkezi Gümüşhane'den getirilmektedir.(Konyalı 1937).

⁴ Litarj:Simli kurşun olarak tanımlanan, gümüş içeriği yüksek kükürtlü kurşun cevherlerinden(galena-Pbs) gümüş eldesi için, önce cevherin kavrularak sülfüründen arındırılmasıyla başlayan ve kupelasyon denilen ergitme işlemiyle son bulan işlemler dizisinde gümüşçe zenginleşmiş ara ürün.

Antik kaynaklara göz atıldığında: Plinius ve Dioskorides Dağlık Kilikya'nın üç önemli liman kenti Zefirium, Elaeussa ve Corikos'tan söz ederken, buralarda bulunan kaliteli kurşun cevheri("molibdanea" olasılıkla "litarj") üzerinde dururlar (Pliny, H.N. XXXIV. 173; Dioscorides, De Materia Medica V. 85). Anadolu'daki Kurşun yatakları gözden geçirildiğinde bu liman kentlerinin yakın çevresinde kurşun cevheri olmadığı görülür. French Anadolu'daki Roma yol ve miltaşları ile ilgili çalışmasında; Flavian devrinde İkonía'dan İsaúria Vetus'a gelen ve burada ikiye ayrılarak, bir koldan Coracesium(Alanya), diğer koldan Seleucia(Silifke) ulaşan bir yol ağını işaret eder(French 1988, Res. 11:4). Bu koşullarda bu limanların Toros'lar üzerindeki kurşun yataklarından elde edilen kurşunun ihracında kullanıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Eski dönemlerden beri işletildiklerini gösteren pek çok izin bulunduğu Hadim-Bozkır cevherleri de bu yataklardan biridir.

YÜZEY ARAŞTIRMASI: 1994 ve 1996 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında 19 alan ziyaret edildi (Fig:11). Bu alanların ilk grubu küçük-orta boydaki antik yerleşim yerleri ile mezar, yazıt gibi tekil buluntuların görüldüğü yerlerdir. İkinci grubu ise ise maden galerisi, curuf yığını v.b. eski madencilikle ilgili buluntuların görüldüğü alanlar oluşturmaktadır. Bunların arasında eski madencilikle ilgili yoğun bulguların görüldüğü Astra(no:1) antik kenti ya da içinde bir yapı kompleksinin de bulunduğu Kızılgeriş maden sahası gibi her iki unsuru da içinde barındıran yerler de vardır.

Kızılgeriş(no:12), Katrantepesi(no:5), Güneyobası(11) ve Küçüksu(no:9) bölgedeki başlıca cevherleşme alanlarıdır. Buralardaki tümüyle kapanmış veya kısmen girilebilen yüzlerce eski galeri ve cevher ıskartalarından oluşmuş yığınlar bu cevherlerin uzun zamandan beri işletildiklerini göstermektedir. 1970 li yıllarda yapılan kısa süreli işletme çalışmaları sırasında bu galerilerden bir kısmı tahrip edilmiştir. Modern madencilikte, kurşun çıkarılan eski maden yataklarının çinko için yeniden işletmeye alınması bu alanların yok olmasına neden olan ciddi bir tehlikedir.

Güneyobası'nda girişe uygun galerilerden birinin içinde 20m kadar ilerleyebildik. Doğal bir fay zonu takip edilerek açılan galeri; 150-180cm yükseklik, 70-80cm genişliğinde ve üçgen kesitlidir. Girişten birkaç metre sonra sağa ayrılan bir kol dik bir eğimle aşağı iner ve 3-4m çapında karstik bir boşlukla son bulur. Hafif bir eğimle ilerleyen ana galeri ise 18m sonra, 8-10m çapında bir başka boşluğa ulaşır. Galerinin boşluğun karşı tarafında aşağı doğru yönelen devamı tamamen dolmuştur. Her iki boşluğun yanlarında cevherin alındığı cep biçimli girintiler izlenmektedir. Galerinin açılış ve cevherin alınış biçimi belli bir dönemi gösterecek ip uçları sunmamaktadır. Ancak galeri duvarlarından aldığımız bir örnekteki yüksek kurşun yüzdesi en azından kurşun için çalıştırıldığını göstermektedir.

Küçükusu(No:9) Güneyobası'nın 3km batısındadır. 1970 li yıllardaki çinko üretimi en aktif ve yoğun olarak bu alanda yapılmıştır. Açılan büyük galeriler ve buralardan dışarı atılan toprakların oluşturduğu yığınlar doğal topoğrafyayı oldukça değiştirmiştir. Bu yüzden eski galeri vb şeylere rastlayamadık. Ancak yöre halkından; madenin işletildiği sırada, eski galerilerin yeni galeriler tarafından kesildiğini, eski galerilerde bulunan eski madencilikle ilgili bazı eşyaların uzun süre şantiye binasını kapısına tutturularak sergilendiğini öğrendik.

İkidebitişiren(No:8) mevki; kuzeyden güneye doğru akan Tufan Deresi ile ona batıdan bağlanan ikinci bir derenin buluşma noktasında; dağlar arasında seyrek rastlanan düzlük, sulak bir alandır. Burada seyrek curuf ve seramik örneklerine rastladık. Çok açık bir dönem saptamaya yardım etmeyen iri seramik parçalarından bir bölümü aşırı ısıyla karşı karşıya kalıp curuflaşmışlardır. Ayrıca belli belirsiz izlenebilen uzun duvar kalıntıları vardır. Bu yerin kuzeydeki Gavüröreni'ne uzaklığı 3km, batısındaki Güneyobası maden sahasına uzaklığı 2km kadardır. Düz ve suyunun bol oluşu, cevher işleme(kırma ayıklama) ve özellikle yüzdürme yöntemiyle zenginleştirmek için uygun bir ortam oluşturur. Tüm bulgular birlikte değerlendirildiğinde bunun yabana atılmıyacak bir düşünce olduğunu söyleyebiliriz.

Kızılgiriş(no:12): 2000 m yüksekliğindeki bir tepeden eteklerine doğru yayılan yüzlerce eski galerinin bulunduğu bir eski işletme alanıdır. Burada da yakın dönemdeki işletme çalışmaları bazı eski galerilerin tahrip olmasına neden olmuştur. Tepenin üzerinde birbirine bitişik, merkezi planlı üç taş yapıya ait bir kompleksin kalıntıları vardır (Fig.1). Bu kompleksin içinde ve yakın çevresinde ele geçen pişmiş toprak lüleler, cam, çin porseleni ve çini parçaları, eski madencilik alanlarında genellikle rastlanan günü birlik malzemeyle tezat oluşturmaktadır (Fig.2). Bu nedenle 16-18.yy lara ait olduğunu düşündüğümüz bu yapı kompleksi, maden usta veya işçilerini barındırmaktan çok, burada üretilen altın gümüş gibi değerli metallerin üretimi ve kontrolünden sorumlu bir elit sınıfın varlığına işaret etmektedir. Buradaki yarı açık bir galeride ele geçen ardıç ağacından destek hatılının dendrokronolojik analizi 1745 tarihini vermiştir⁵ (Fig.3). Gerek bu tarihleme ve gerek se arkeolojik bulgular yukarda sözü edilen Osmanlı belgelerini desteklemekte ve burada en azından 250 yıl öncesinde kurşun yanında altın ve gümüş üretildiğini göstermektedir.

Katrantepesi (No:5) Kızılgiriş'in hemen kuzey batısındadır. Bu iki eski maden alanını Göksu'nun derin vadisi ayırır. Katrantepesi'nde eski galeriler ve cevher ıskartalarından başka bir buluntu yoktur. Çatdere köyünden buraya ulaşan patika üzerinde rastladığımız taşınmış curuf parçalarının çıkış noktalarını bulamadık.

⁵ Bu analizle bize önemli bir tarihleme dayanağı sağlayan Prof. Kuniholm'a candan teşekkür ederiz.

Kurudere(no:3) Astra'nın birkaç kilometre doğusundadır. Dik bir kurudere yatağı boyunca yayılmış curuf kalıntılarıyla dikkati çeker. Daha büyük kütlelerden koştukları belli olan bu curufların çoğunluğu gri renkli masif, homojen bir dokuda, bir kısmı ise; sarımsı kahverenkli, hafif ve süngersi yapıdadırlar. Yassı, tabanları düz ve toprak zeminin izini almış, üst yüzleri böbreksi akıntı izleri taşıyan parçalar, fırın tabanından akıtılacak dışarı alınan curuflara aittir (Fig.4). Buradaki kireçtaşları arasında, tek bir düzlemde, bir metreyi geçmeyen kalınlıkta bulunan demir cevherlerinin çoğunun tüketilerek ve aşınarak yok olduğu bilinmektedir (Yıldırım 1988,s:34). Bu cevherlerin hemen vadi içerisinde ergitilerek demir üretildiği anlaşılmaktadır. Curuflar dışında başka arkeolojik bir bulgunun olmayışı kesin bir tarihlereyi güçleştirmektedir. Curuf boyutları bize ergitmelerde bir metreden daha geniş çaplı fırınların kullanıldığını düşündürür. Bundan hareketle Kurdere'deki demir üretiminin olasılıkla Ortaçağda gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz.

Dammerenesi(no:4) Çatdere Köyü'nün kuzeyindeki sarp yamaç üzerindedir. İri taşlarla harçsız yapılmış bir temel kalıntısı çevresinde bulunan Kurudere'dekilere benzer fakat daha az miktardaki curuflar sınırlı bir ergitme çalışmasına şahitlik eder. Temel kalıntısı ve curuflardan başka arkeolojik buluntu yoktur. Çatdere kuzeyindeki kireçtaşları arasında izlenen demir yoğunlaşmaları (Ziegler 1938, s:80) ergitilen cevherin kaynağını işaret etmektedir.

Gerez köyünün birkaç kilometre güneyinde bir plato üzerinde geniş bir alana yayılmış hematit yumruları bulunmaktadır (no:16) (Fig.5). Orijinal cevher kaynağı bilinmeyen bu yumruların %3.1 çinko ve %2 kurşun içermesi ilgi çekicidir. Burada; ne bu cevherin işletildiğini gösteren, ne de başka arkeolojik bulgu olmasa da, Astra vb. antik kentlerde bulduğumuz benzer hematit yumrularının çevrede ne kadar kolaylıkla bulunabildiklerini göstermeleri bakımından iyi bir örnek teşkil ederler.

Bozkır'da(no:19) yüzyılın başında var olan, ilçede görüştüğümüz yaşlıların da doğruladığı curuf yığınlarının bulunduğu yerler, bugün ne yazık ki modern kentin cadde ve yapılarıyla kaplıdır. Büyük bir şans eseri, yeni pazar yerinin tabanındaki bir çöküntüde bu curuf yığınlarının kalıntılarına rastladık. Buradan topladığımız örneklerden birinin içinde hapsolmuş irice kurşun kitlesi curufların niteliğini yansıtmaktadır (Fig.6).

Yüzey araştırmasında gezilen yerlerden ikinci grubu; küçük ve orta boydaki antik yerleşim yerleri oluşturmaktadır. Çevredeki ana topografik yükseltiye dar bir boğazla bağlı, kayalık bir tepe üzerine oturan akropol ve eteklerindeki ev ve işyerlerinden oluşan bu kentleri benzeş kılan bir başka unsur da kent girişlerinde bulunan nekropollerdir. Ayakları üzerinde uzanmış aslan betimlemeli lahit kapakları ve sütunlarla birbirinden ayrılmış, üzerleri asma dallarıyla süslü metoplarda, mazar sahiplerinin kabartmaları bulunan steller bu nekropollerini karakterlendiren tipik malzemelerdir. Bu kentlerin bölgedeki tali

yolları ve vadileri kontrol eden hakim noktalarda yer almaları bir başka ortak özellikleridir. Astra(no:1), Korualan(No:18), Topuzlu(No:15), Dolhanlar(No:13) ve Gavuröreni(No:10) gezdiğimiz bu antik kentlerden başlıcalarıdır. Araştırmamız daha çok eski madencilik üzerinde yoğunlaşsa da, gerek mimari kalıntılar gerek seramik vb küçük buluntular bu kentlerin Geç Hellenistik - Romalı karakterini açıklıkla yansıtmaktadır (Fig.7,8). Ayrıca bu yerleşim yerleri, stratejik konumlarına rağmen, yalnızca çevresini kontrol eden bir askeri garnizon veya bir feodal merkezden daha çok, küçük de olsa bir kent özelliğini taşımaktadırlar.

Bu kenticiklerden Gavuröreni(No:10) ve Topuzlu'nun(No:15 Küçüksu(9) ve Güneyobası(No:11) cevher yataklarına uzaklığı 3-5km den daha azdır. Araştırma alanımızı gösteren harita (Fig. 11) incelendiğinde; gezilen tüm antik kentlerle, cevher kaynaklarının, birbirine uzaklığının on kilometreden daha fazla olmadığı görülür. Bu kentlerde sıklıkla karşılaşılan mineral, curuf örnekleri ve özellikle Astra'da; bunların yanında ele geçen ergitme fırını parçaları(Fig.8) ve dövülerek biçimlendirilmiş bir "bloom iron"⁶ külçe (Fig. 9) Roma döneminde bu cevherlerin varlığından habersiz olunmadığını göstermektedir.

Bu antik kentler dışında, Kisle(No:17): sığ kayalık üzerine açılmış basit mezarları, toplama taşlarla yapılmış horasan harçlı duvar kalıntıları ve seramiklerin desteklediği bulgularla geç antik veya Orta Çağa tariheyeceğimiz mütevazı bir yerleşim yeridir. Gerez hematit kaynağına uzaklığı üç kilometre kadardır. Aşağısoğucak'ta(No:7) köy evlerinde devşirme olarak kullanılmış mezar stellerine, Gülvent'te(No:14) benzer steller yanında yarısı kırılmış grekçe bir yazıt rastladık⁷. Aşağısoğucak'ın iki kilometre kadar yakınındaki Yunuslar'da Sterrett'in rastladığı akropol kalıntısını(Sterrett 1888,s:96) biz göremedik. Fakat güncesi izlendiğinde; onun da Topuzlu(No:15), Dolhanlar(No:13), ve Korualan(No:18) gibi ören yerlerine uğramadı anlaşılmaktadır. Polat Beldesi'nin 5km kadar kuzeyinde Göksu'nun derin bir kanyondan çıktığı -bize Kızılkaya olarak tanıtılan- noktada bulunan bir kaya manastırı⁸ ve bunun hemen birkaç yüz metre yakınındaki Roma mezar anıtını Sterrett (Sterrett 1888,s:45) ve daha sonraki pekçok bilimadamı ziyaret etmiştir. Burayı ziyaretimiz sırasında ele geçen

⁶ Ortağa kadar demir ergitilerek sıvı faza indirgenemezdi. Bu yüzden demir elde etmek için, demir minerallerindeki istenmeyen unsurlar sıvı fazdaki curuf yoluyla mineralden ayrıştır, safı yakın demir akkor halinde fırın içerisinde bağımsız kalırdı. İngilizcede bu yolla elde edilen demir "bloom iron" olarak tanımlanmaktadır.

⁷ Kendisine fotoğraflarını gösterdiğimiz Sayın Ender Varinlioğlu bu yazıtın, "Bir dernek veya dinsel birliğin, Zeus mabedi-yapılması için- için bağışta bulunanların adları ve masrafalarının yazılması için aldığı bir karar"ı içerdiğini bildirdi. Dosta yardımcılarından dolayı kendilerine teşekkürü bir borç biliriz.

⁸ Sterrett Manastırı *Akyapı* veya *Akkale* olarak tanımlar.

curuflar, diğer antik kentlerde de rastladığımız demirci tezgahlarında oluşan⁹ cinstendir ve olasılıkla manastıra bağlı işliklerden arta kalmış olmalıdırlar.

SONUÇ: Ziyaret ettiğimiz 19 alanda ele geçen arkeolojik ve arkeometalurjik buluntuların ön değerlendirilmesinde elde edilen ilk sonuçlar kısa başlıklar halinde aşağıda belirtilmiştir.

- Böyle sınırlı bir alanda yoğunlaşan cevher kaynakları ve eski madencilik çalışmalarının izlerini taşıyan alanlar uzun bir tarihsel süreç içerisinde bu cevher kaynaklarının işletildiğini göstermektedir.

- Aynı bölgede rastladığımız ve bu madencilik alanlarının çok yakınında bulunan antik kentlerin bölgedeki cevher kaynaklarına ilgisiz kalacağı düşünülemez.

-Astra'daki ergitme fırını kalıntıları, demir külçe, curuf ve mineral parçaları; Korualan ve Topuzlu'da ele geçen curuf ve hematit örnekleri bu kentlerde Geç Hellenistik - Roma döneminde madencilikle uğraşıldığını göstermektedir. Bu bulgular özellikle demir üretiminin varlığını açıklıkla ortaya koymaktadır.

-Kızılderiniler'de bulunan lüleler, porselen parçaları gibi birinci sınıf malzemeler ve buradaki bir galeriden bulunan 1745 tarihini veren ağaç destek, 18.yy Osmanlı kaynaklarını doğruladığı gibi, dönemin madencilik pratiğini somut bulgularla yansıtır.

-Bozkır curuflarının yüksek kurşun içeriği ve birisi içinde önemsenmeden bırakılan kurşun parçası; bu curufların kurşundan çok, altın ve gümüş eldesi için uygulanan kupelasyon işleminin artığı olmaları olasılığını artırmaktadır. Söz konusu Osmanlı kaynaklarında altın ve gümüş üretimi üzerinde ısrarla durulması bu olasılığı güçlendirir.

-Kurudere ve Dammerenesi; kent merkezleri dışında, cevher kaynaklarına yakın, mevsimlik demir ergitme yerlerinin de varlığını işaret etmektedirler.

-Bu kısa süreli araştırmanın bulgularıyla ulaşılan sonuçlar umut vericidir. Bundan sonraki aşamada özellikle galeri içlerinde ve ergitme alanlarında yapılacak küçük kazılarla da desteklenecek ayrıntılı araştırmalar ve buluntuların analizleri daha somut sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

⁹ Demirci tezgahında demirin tavlanması sırasında ısının etkisiyle ondan ayrılan partiküller çeşitli katkı maddeleriyle birleşerek eriyik halde tezgah tabanına çökerek oval, içbükey biçimli curuflar oluşturur. Eski yerleşim yerlerinde sıklıkla rastlanılan bu curuflar uzman olmayanlarca cevher ergitmesini gösteren bir kanıt olarak sunulur.

RESİMLER

- Fig. 1: Kızılgeriş eski maden sahası içinde Osmanlı yapı kompleksi
Fig. 2: Kızılgeriş'ten seçilmiş yüzey buluntusu örnekleri
Fig. 3: Kızılgeriş'te yarı açık bir eski galeri
Fig. 4: Kurudere eski ergitme alanından curuf örnekleri
Fig. 5: Gerez'de bulunan hematit yumrularından iki örnek
Fig. 6: Bozkır pazar yerinde bulunan kurşun curuflarından örnekler. En soldaki örneğin altında görülen uzantı kurşundur.
Fig. 7: Topuzlu örenyerinden seçilmiş yüzey buluntusu örnekleri
Fig. 8: Korualan örenyerinden seçilmiş yüzey buluntusu örnekleri
Fig. 9: Astra'da bulunmuş ergitme fırını ve ona uyumlu bir curuf parçası
Fig. 10: Astra'da bulunmuş bir demir külçe
Fig. 11: Araştırma bölgesi ve ziyaret edilen alanları gösterir harita

KAYNAKÇA

- Bahar H. 1991, İsauria Bölgesi Tarihi, Yayınlanmamış Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya
- Bean G.E., Mitford T.B. 1970 Journeys in Rough Cilicia 1964-1968, *Ergänzungsbände zu der Tituli Asiae Minoris n.3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften*, 102 band, Wien
- Ermişler O. 1993 Astra Antik Kenti(Bolat Ören Yeri) 1992 Yılı Temizlik ve Sondaj Çalışmaları, *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Marmaris
- French D. 1980 The Roman Road System of Asia Minor, H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedegang der Römischen Welt*, 2.7.1. 698-729, Berlin-New York.
- İnan A., Uygur M. 1981 Konya-Hadim (Kızılgeriş), Bozkır (Küçüksu), Ermenek (Göktepe), Gazipaşa (Muzvadi-Berem) Yöresindeki Kurşun-Çinko Cevherleşmesine ait Leoloji Raporu, M.T.A. Yayınlanmamış Rapor No:6944, Ankara
- Konyalı. İ.H. 1937 Konya-Bozkır Madenleri, *Konya Dergisi 14-15*, s. 893-908
- Mellart J. 1964 Excavation at Çatalhöyük, *Anatolian Studies XIV*
- Pliny the Elder *Historia Naturalis*, Loeb Classical Library, Heinemann, London
- Sertok K.- O. Ermişler 1996 1994 Yılında Astra ve Çevresinde Yapılan Arkeometalurjik Araştırma, *VI Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Didim
- Sterrett J.R.S. 1888 The Wolfe Expedition to Asia Minor, *Papers of The American School of Classical Studies at Athens*, Vol. III:1884-1885, Boston
- M. Wellmann (ed) 1958 Pedani Dioscorides Anazarbei, *De Metarie Medica, Libri Quinque*
- Yakar, J. 1984 Regional and Local Scshools of Metalwork in Early Bronz Age Anatolia, *Anatolian Studies,XXXIV*, S:59-86
- Yıldırım, S. (ed) 1988 *Karaman- Bozkır- Hadim- Ermenek (Konya) Arası Manganez Prospeksiyon Jeoloji Raporu*, M.T.A. Yayınlanmamış Rapor No:8461, Ankara
- Ziegler K.G.L., 1938 *Garbi Toros Mıntıkasında Bulunan Birkaç Maden Zuhurunda Yapılmış Olan Tetkikata Ait Rapor ve Zeyil*, M.T.A. yayınlanmamış Rapor No: 768, Ankara

TARSUS AND ANATOLIAN CHRONOLOGY IN RETROSPECT*

****Norbert KARG**

"Many authors have applied the traditional tripartite division of the EBA in Anatolia to the Keban area excavations. The question is, however, how, and on what basis should this division be made with respect to our region? Agreement has not yet been reached on the subject. Which cultural differences and developments provide the evidence for a division of the EBA into phases I, II and III? What do these phases mean in chronological terms? One may even discuss whether such a division is in fact necessary"¹.

This remarkable passage can be found in R. Duru's publication of the Değirmentepe Excavations of 1973, published in Ankara nearly 20 years ago. R. Duru did not, however, discuss the question, where this traditional tripartite system comes from, where it originates and where in Anatolia it was first applied. This paper will try to throw some light on those questions.

Unfortunately, neither in Anatolia nor in any other part of the Ancient Near East are we in such a good position as archaeologists of Palestine. In 1991, Helga Weippert, in an article called "Metallzeitalter und Kulturepochen", (Metal ages and cultural epochs), gave a detailed account of the development of the chronological system presently used in the Holy Land and adjacent regions, an article leaving few questions open². Here it can only be attempted to deal with some of the problems, clarified by H. Weippert for Palestine in such an exemplary way, in respect to Anatolian archaeology.

Leaving aside H. Schliemann's excavations at Troy from the last century and some smaller soundings, like Kusura, large scale scientific exploration of (Central) Anatolian prehistoric sites started with the Oriental Institute's excavations at Alişar Höyük in 1928, directed by Erich Schmidt and Hans Henning von der Osten. As a result of that epoch making undertaking - there is as yet no other well excavated and published site in Central Anatolia of comparable size - von der Osten presented the prehistoric sequence as follows:

*My studies concerning the cultural developments of Cilicia have been generously supported by a grant of the 'Deutsche Forschungsgemeinschaft' in 1994/1995 for which I would like to express my sincerest thanks. The present paper is a short draft of the introductory chapter of a work in preparation.

** Dr. Norbert KARG, Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji-S. Tarihi Böl. Ankara/TÜRKİYE.

¹R. Duru, Keban Project Değirmentepe Excavations 1973, Ankara 1979, 105.

²H. Weippert, ZDPV 107 (1991) 1 - 23.

Mound Levels 19 - 12 : Chalcolithic (= Alişar 0)

Mound Levels 11 - 7 : 'Copper Age'

Mound Levels 6 - 5 : Early Bronze Age

With a few modifications, this scheme was also adopted by K. Bittel in various publications, although he retained von der Osten's earlier set of Roman numbers:

Alişar 0, Ia, Ib, Alişar III, followed by Alişar II, an Old Hittite level (cf. K. Bittel 1934: 13).

K. Bittel, however, called Levels Ia - Ib, comprised of Mound 14 - Mound 7 (i.e. von der Osten's Chalcolithic (later) and Copper Age) Early Bronze Age (K. Bittel 1950: 16).

This chronological scheme, either in its original form or modified by K. Bittel remained in use until ca 1954, when Hetty Goldman's, 'The Relative Chronology of Southeastern Anatolia', a contribution to Robert W. Ehrich's 'Relative Chronologies in Old World Archaeology' appeared, causing a drastic change in the concept of Anatolian chronology.

Following Erich Schmidt's and Hans Henning von der Osten's activities in Alişar Höyük, parallel to the University of Cincinnati's excavations at Troy and John Garstang's dig here at Mersin-Yumuktepe, Hetty Goldman, on behalf of Bryn Mawr College, had carried out seven seasons at the site of Gözlükule, situated in the neighbouring city of Tarsus, well known to a wider western public as the city of St Paul.

Between 1934 and 1939 five seasons of excavations took place there, complemented by two shorter campaigns in the years 1947 and 1948. Although the main reason for digging the site might have been the exploration of the 1st Millennium and Roman levels, a good proportion of the expedition's activities, especially in the post-war campaigns, was devoted to the (so called) Bronze Age levels, here understood as approximately the period from the beginning of the 3rd until the end of the 2nd Millennium, or, more precisely, until the so-called 'Seevölkersturm', the advent of the "Sea Peoples".

When H. Goldman published the chapter on (Southern) Anatolia in Ehrich's *Chronologies* the final publication of Tarsus II must nearly have been completed, since it appeared as early as 1956.

The excavations at Tarsus resulted in the following chronological scheme: There was a Neolithic period "after 5000 B.C."; a "Chalcolithic" up to ca. 3000 B.C., followed the Early Bronze Age, here for the first time in Turkey subdivided into three phases, EB I, II, and III, lasting from ca. 3000 - 2100 B.C.³. What

³ See below, note 21.

succeeds is a Middle Bronze Age Transitional from ca. 2100 - 1900/1850 and a MB *floruit* until ca. 1650 B.C. The next phase, called Late Bronze Age is likewise subdivided into two major periods, LB I and II, the latter further into IIa, ca. 1450 - 1225 and IIb, ca. 1225 - 1100 B.C. (Tarsus II: 64).

Those subdivisions of the "Bronze Age" are, according to Goldman, based on differences in pottery technology, but there were also changes in architecture used to mark those chronological distinctions.

Let me briefly summarize the stratigraphy, or better, touch some details of the stratigraphy which seem to be important. We have only to look at Area A, where most of the earlier remains had been uncovered, since Area B was dug down only to the level of the Hittite Empire Period 'Temple'.

EB I

What has later been named EB I⁴ starts at a level of ca. *27.00m and lasts until *20.00m. Between *27.00m and *26.50m a new type of pottery begins to appear, the so called 'red gritty or sandy ware', although the 'chaff tempered 'chalcolithic' wares still continue. Likewise characteristic is the first appearance of the Cilician form of the Anatolian pitcher with steep rising spout, as well as the occurrence of a few sherds of shallow bowls with spiral reserved slip decoration on the inside. H. Goldman also reports "the first appearance of bronze" (Goldman 1956: 9).

At ca. *23.50m the area excavated had reached the size of ca. 7.50 by 8.50m² (Goldman 1956: 9) and was interpreted as a "street" (Goldman 1956: 9-10) or courtyard.

For comparison the sizes of trenches at the 'Amuq sites: 'Amuq H was excavated in two trenches at Tall Judaidah and Tall Tayinat of approximately 170m², Amuq F, dug at Tall Judaidah and Çatal Höyük totals 139m²; when we talk about Amuq G we mean a trench of 167m² at Tall Judaidah.

EB II

Strata which have been labelled EB II range from ca. *20.50/20.00m to ca. *12.00/11.50m, separated from the preceding by a layer of clay for levelling purposes. At ca. *20.00m the area investigated had extended to ca. 20.50m by 10.00m (Goldman 1956: 12). There is another street, now running East - West, domestic architecture, and, after a fire which ended the *17.50/17.00m level, an irregularly saw tooth shaped fortification wall was erected.

⁴ The term "Bronze" Age, not exactly defined by H. Goldman, Tarsus II, 9, should be used in the way proposed by Hall and Steadman 1991, 224.

Noteworthy is the early appearance of so called 'light clay corrugated ware' at a depth of *18.60m. This type of pottery, clearly Syrian in origin, is known from the Amuq sites in Phases I - J.

Likewise, very "early" appears what has been called 'light clay miniature lug ware'.

In Tarsus this ware has been found in elevations ranging from *18.00 / 18.50m - *13.00m, which means that this very distinctive class of pottery must have remained unaltered for a period represented by a cultural deposit of five meters.

This class of pottery - two specimens have also been found at Mersin (J. Garstang 1953: Fig. 122) - is better known from the South Central Anatolian plateau extending north as far as Acemhöyük as shown recently by Aliye Öztan⁵ and earlier surveys of James Mellaart⁶, where it has been called "Metallic ware"⁷.

The occurrence of the so called 'Brittle Orange Ware' (BOW), in Tarsus named 'red gritty cross stitch incised' ware, is likewise a characteristic of what has been termed "EB II". Three complete examples and several sherds have been found⁸. The only level indicated for one of those pieces is for T47.128, from Room 119, *16.00m, i.e. roughly in the middle of the "EB II" sequence. Numerous parallels for those pots are known. It must be good enough to remind that the 'red gritty' fabric in combination with the typical 'cross stitch' incised decoration does not appear *earlier* than Amuq I, which, according to M. Mellink (Mellink 1989: 322) - and one can agree with that statement - is later than Tarsus "EB II"⁹. The numerous examples found at Tilmen Höyük and Gedikli, where this pottery class seems to have originated, were labeled EB III by U.B. Alkim and Handan Alkim. BOW sherds found at Tall Brak, mentioned by M. Mellink (TÖA 322), in what has to be called an 'Ur III' context, clearly support a later date than the term "EB II" for

⁵ A. Özten, A Group of Early Bronze Age Pottery from the Konya and Niğde Region, in: K. Emre et al (eds), TÖA, Ankara 1989, 407 - 418.

⁶ J. Mellaart, Early Cultures on the South Anatolian Plateau II, AnSt 13 (1963) 199-236.

⁷ As reported by A. Öztan, op. cit., 408 - 409, sherds of this class of pottery were found in the deep sounding at Acemhöyük in Levels VIII - X. In level VIII, the latest one, they were associated with fragments of alabaster idols of the specific Kültepe type, indicating a date at the very end of the EBA/IIIrd Mill. In Kültepe those idols occur in a religious building of Level 11a-c, the latest of the 'EB III' levels. Cf. T. Özgüç, Alabaster Idols and Statuettes from Kültepe, in: M. Frangipane - H. Hauptmann - M. Liverani - P. Matthiae - M. Mellink (eds.), Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata, Rom 1993, 509 - 515, esp. 514.

⁸ Tarsus II, 109 - 110.122-123. Fig. 255: 279 - 282. Cf. M. Mellink, TÖA 322.

⁹ I also support the view of M. Mellink that (at least) the end of the "Tarsus EB II" period overlaps with the Akkadian period. Cf. M. Mellink 1993, 506.

the Tarsus ones tries to insinuate. They clearly corroborate, in contrast, the evidence from Amuq Phase I¹⁰.

EB III

The deposit from 12.00 - 9.00m has been termed EB III, divided into two subphases.

Typical pottery shapes of those levels are one handled large bowls with inverted rims (Tarsus II: Pl. 267), multiple vessels, eventually a result of intensive contact to Cyprus (Tarsus II: Pl. 278), but of course, above all, one and two handled tankards in many variations; a form often found in Troy, but likewise appearing on the central plateau, in the Southeast (Titriş, Gedikli) and in Northern Syria¹¹.

H. Goldman has likewise published four examples of 'Syrian bottles' (Tarsus II: Pl. 268, 614 - 616), an elongated, alabastron shaped vessel with double rim, made out of gray "metallic ware". This type had a wide distribution throughout the Near East and "outstanding chronological significance" (M. Korfmann 1982: 292). Of special importance in Anatolia are the examples found in Kültepe¹², Sos Höyük/Erzurum¹³ and a silver bottle from the 'Eskiyapar treasure' in North Central Anatolia¹⁴. Without ignoring the animated discussion concerning this very distinctive pottery type one will not refrain to concede that, outside Anatolia, there is no better archaeological context for the 'Syrian' bottle than at Tall Brak, where it occurs in a building of a clear Middle to Late Akkadian date, i.e. the time of Naram-Sin or later¹⁵, an observation earlier made at Tall Huwairah/"Chuera" (W. Orthmann 1963: 85).

¹⁰ OIP 61, 370.406. Fig. 310, 17-119, Pl. 87,2. Cf. K. Fielden, Tell Brak 1976: The Pottery, Iraq 39 (1977) 249, Pl. 13, 13a-b. - D. Oates, The Excavations at Tell Brak, 1976, Iraq 39 (1977) 233 - 244, esp. 240.244.).

¹¹ H. Hüryılmaz, Uşak Arkeoloji Müzesinden Bir Grup "Depas Amphikypellon", in: A. Erkanal et al. (eds.), I.M. Akyurt - B. Devam Anı Kitabı, Istanbul 1995, 177-188. - H. Alkim, 8. TTK, Ankara 1976/1979, 135 - 142, Pl. 91-92. - E. Strommenger - P. Spanos, Zu den Beziehungen zwischen Nordwestanatolien und Nordsyrien / Nordmesopotamien im III. Jahrtausend vor Christus, NÖA, Ankara 1993, 572 - 578, Pl. 104, 1.

¹² T. Özgüç, New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C., in: J.V. Canby et al. (eds.), Ancient Anatolia (= Fs M. Mellink), Madison, Wisconsin, 1986, 31- 47.

¹³ A. Sagona, Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report, AnSt 46 (1996) 44 Fig. 10, 9.

¹⁴ T. Özgüç - R. Temizer, The Eskiyapar Treasure, NÖA, 613 - 628, Pl. 116, 1.

¹⁵ D. Oates - J. Oates, Iraq 53 (1991) 144, Pl. 30e.

The most striking feature of the Tarsus "EB III" levels, is of course, the architecture. H. Goldman and others have claimed to recognize buildings of the well known 'Megaron' type, and, in connection with the occurrence of the double handled beaker, have postulated a strong influence, not say "invasion", from Northwest Anatolia, *vulgo*: Troy. Unlike the Trojan megara, however, the Tarsus ones are not freestanding. One must not necessarily believe in migration or invasion from the Northwest. Not only do more and more depata appear in many sites all over Anatolia (see above, Hürülmaz 1995: 177-188), especially also the Southeast, and North Syria, in a recent study on the megaron building type by Kjell Werner¹⁶ the so-called megaron buildings from Tarsus have not been included.

MB and LBA

I don't want to go into any details concerning the 'Middle Bronze' and 'Late Bronze' Ages, especially since D. Slane has re-examined the IInd Millennium strata and rearranged the whole material in a continuous sequence, differing radically from the divisions "found" by H. Goldman¹⁷. At *9.00m a burnt layer can be observed marking the advent of the 'Middle Bronze Age'. M. Mellink describes the break in ceramic tradition as drastic as the physical demolition (Tarsus II: 164).

The 'Late Bronze' Age was divided by H. Goldmn into LB I, LB IIa and LB IIb.

After the stratigraphy of the Bronze Age levels from Tarsus had been published in 1956, and the contributions by H. Goldman and M. Mellink based upon had appeared in R.W. Ehrich's 'Chronologies (1954 and 1965), the 'Tripartite System' from Tarsus immediately replaced the previous suggestions for the classification of the archaeo-logical material, especially from the IIIrd Mill., disregarding Cilicia's peculiar geographic position. The Taurus chain, separating the Cilician plains (Çukurova) from Central Anatolia, forms a barrier which could not be surmounted easily in antiquity, thus causing differences in cultural developments on both sides of the mountains. As we know from the IInd and Ist Mill. BC history as well as classical antiquity, the medieval period, until the beginnings of modern times, Kizzuwatna/Cilicia always tried to keep a high degree

¹⁶ Kj. Werner, *The Megaron During the Aegean and Anatolian Bronze Age*, SIMA 108, Gothenburg 1993

¹⁷ D.A. Slane, *Middle and Late Bronze Age architecture and pottery in Gözlu Kule, Tarsus: A new analysis*, Ph.D., Bryn Mawr 1987

of independence from the powers governing the Central Anatolian plateau¹⁸. In the periods of interest here, it is only in very last centuries(?) or decades of the IIIrd Mill. that contacts between North Syria and Cilicia on one hand and Central Anatolia on the other begin to play a role more than marginal¹⁹.

After H. Goldman's contribution to COWA (1954) and the publication of the Tarsus stratigraphy (1956), the next major work to deal with Anatolian chronology was W. Orthmann's famous dissertation 'Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien' ('The Early Bronze Age Pottery from Central Anatolia), appeared 1963²⁰, a work that has not been superseded since then.

This study is the an attempt to press all the Central Anatolian pre - IInd - Millennium pottery into the "new"²¹, magic tripartite Tarsus frame of the Early Bronze Age, starting with "EB I". At that time many scholars were still convinced that true Chalcolithic or Neolithic cultures did not exist in Central Anatolia. The question, whether a chronological framework, eventually valid for one site in Cilicia might be (successfully?) adapted to the Central Plateau was not even discussed. A concession to the traditional system developed at Alişar Höyük was the equation (Alişar) Chalcolithic = "EB I". This "EB I" (= Chalcolithic) period includes Alişar M 19 - M 12, Alaca Höyük 9 - 14, and all the (pre-IInd Mill.) material from Büyük Güllücek²².

Orthmann assigned to EB II the Levels 14 and 13 at Kültepe, Alişar Mound 11 - 8 and 14 - 13 Terrace, and also, reluctantly, sherds from Büyükkaya. (Orthmann 1963: 73) In comparison to the heavy stratum claimed for "EB II" in Tarsus this seems to be fairly modest.

Since then no study of comparable size and quality has appeared, and, since the scheme applied by Orthmann harmonized perfectly with the one already established at Tarsus, this tripartite system, now also introduced to Central Anatolia, was given more space in the following editions of Ehrlich's

¹⁸ A. Erzen, Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft, (Diss.) Leipzig - Borna 1940. - P. Desideri - A.M. Jasink, Cilicia. Dall'età di Kizzuwatna alla conquista macedone, Turin 1990. - Cl. Mutafian, La Cilicie au carrefour des empires, Paris 1988

¹⁹ R. Kontani, Relations between Kültepe and Northern Syria during the Third Millennium B.C., BAOM 16 (1995) 109 - 142. Mellink 1989: 319 - 331, esp. 326. T. Özgüç, op. cit., 36-37.

²⁰ W. Orthmann, Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien, Berlin 1963 (=IstF 24).

²¹ A fully developed threefold system, dividing even the Middle and Late Bronze Age into three "equal" parts, worked out by Cl.F.A. Schaeffer in his 'Stratigraphie comparée' from 1948, seems not to have had major effects on the discussion of Anatolian chronology. A similar division can be found in L. Orlin 1970, 219.

²² However, Orthmann, op.cit. 67, is suspicious that the Büyük Güllücek pottery might be earlier than the "developed chalcolithic pottery of the Alişar type" and Yazırhöyük III - IV.

'Chronologies'²³, from where it spread to all parts of this country, without regard to whether or not they can be synchronized with Cilicia.

With the start of the rescue activities in the Keban region excavators working there, with one notable exception, felt obliged to make use of the Tarsus system in that area (cf. recently: K. Schmidt 1996: 7), and, together with the dam constructors it moved down the Euphrates, although in the "Lower Euphrates" valley the fourfold system widely used in neighbouring regions might be easier to work with.

The situation in Anatolia parallels the one we have to cope with in Lower Mesopotamia. After a series of extremely successful excavation campaigns in an area located at the periphery of Babylonia proper, the Diyala region, a chronological scheme was set up - likewise showing strong tendencies towards tripartition - which then immediately was transmitted to the "rest" of the country and beyond, where its applicability is somehow limited. The following statement of P.R.S. Moorey is likewise valid in regard to Anatolia: "Study of the early historic period in Mesopotamia is increasingly hampered by arid discussions of classificatory systems, which are rapidly becoming barriers rather than gateways to understanding"²⁴. However, in Mesopotamia conditions are less dramatic since the Diyala region is not separated from other parts of Babylonia by mountain chains as difficult as the Taurus.

For Anatolia, the role played by the Diyala region in Mesopotamia nowadays is fulfilled by areas much more peripheral in their relation to the centre, Cilicia and the Troad.

Since tripartite systems obviously have not had a strong tradition in Asia Minor before the Tarsus excavations were published it seems to be rewarding to trace the origins of this particular approach towards 'chronology'.

Eutresis: Before H. Goldman started her epoch making excavations at Tarsus she had already dug a major prehistoric site in Greece, Eutresis in Boeotia, from 1924 to 1927, published in 1931²⁵. The chronological framework applied at Eutresis shows already the tripartite division of what has to be regarded as the equivalent of the Anatolian/Cilician Early Bronze Age, namely Early Helladic I - III. The "Middle Helladic" remains at Eutresis never gained the importance of the IIIrd Mill. material.

Yet, Eutresis can by no ways claim to be the birthplace of our 'magic system of tripartition', as it was once called by M. Mellink, or of the broader EB/EH I - III, MB/MH I-II, LB I, IIa, IIb or LH I - III arrangement.

²³ R.W. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology* (= COWA), Chicago ²1965, ³1992

²⁴ *Iraq* 41 (1979) 119.

²⁵ H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge, Mass., 1931.

Aigina: Whether the synchronisms between Crete and the Greek mainland are as strong as Blegen and Wace believed is a question Aegean archaeologists may discuss and should not bother us here further.

Obviously, on the Greek mainland itself the tripartite system as elaborated by Wace and Blegen for the first time, is not as undisputed as it might seem from outside. It is not my intention to dive into those problems at length here, and a few remarks may be enough.

When Raimund Wünsche published the pottery from the famous site of Aigina³¹ - a most prestigious excavation in Greece carried out by various teams from Munich since the last century - he came to the following conclusion:

"Und in der Keramik selbst gab sich für Ägina "the complete break in continuity of civilization", zwischen Früh- und Mittelhelladikum, wie seit Blegen in fast allen Publikationen behauptet, nicht zu erkennen". ("And in the corpus of pottery itself, "the complete break in continuity of civilization", between the Early and Middle Helladic periods, as postulated since Blegen's times in nearly all publications, could not be observed". (Wünsche 1977: 16).

He then continues to comment on the stratigraphy of Lerna, where likewise no interruption of cultural continuity is visible between Early Helladic III and Middle Helladic, whereas Early Helladic III is separated from the preceding levels by a strong destruction horizon³². One of the conclusions of this important contribution reads as follows: "During the whole Early and Middle Helladic periods there can be observed only one distinctive cultural turning point which must be placed between the Early Helladic II and the Early Helladic III periods, according to the terminology presently in use (R. Wünsche 1977: 91)³³.

He is likewise convinced that in Aigina an uninterrupted, continuous development in pottery production can be observed between Early Helladic III and the Middle Helladic period (Wünsche 1977: 92), resulting in a new terminology, especially for the Middle Helladic period, which according to him, has to start with the destruction of the Early Helladic II civilisation (Wünsche 1977: 94 - 95). This view seems to have gained more and more ground in recent years without, however, having resulted in a general revision of an outdated terminology³⁴.

³¹ R. Wünsche, *Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit*, München - Berlin 1977

³² R. Wünsche 1977, 16: "Dies führt uns zu der Grabung von Lerna, wo sich in der Stratigraphie ebenfalls kein Bruch zwischen FH. III und MH. findet, andererseits dort die FH. III - Epoche vom vorausgehenden Frühhelladikum durch eine starke Brand- und Zerstörungsschicht getrennt wird".

³³ Cf. J. Rutter 1983 and 1995, 654.

³⁴ J.E. Coleman, COWA 1992

Western Anatolia: Returning from this inevitable excursus into the homeland of Cilicia's 'tripartite system' to Anatolia proper, we realize that for many decades only few scholars have attempted to scrutinize the scheme laid out first by H. Goldman and canonized later by W. Orthmann and others.

In a contribution to the X. Türk Tarih Kongresi (1986), which has been widely ignored since then, J. Seeher³⁵, dealing especially with the relations between painted and incised pottery groups of Western Anatolia, was, i.a., able to demonstrate that 'true' chalcolithic painted pottery never really developed a tradition of its own in Northwest Anatolia, always remaining a more or less intrusive element, that means, a chalcolithic period of its own, unmistakably separated from preceding Neolithic, does not exist in that area.

The conclusion of his study sounds fairly clear: "So bleibt als Fazit festzuhalten, daß die Dreistufengliederung Neolithikum - Chalkolithikum - Bronzezeit zumindest in West-anatolien grundsätzlich an den archäologischen Tatsachen vorbeigeht" ("Thus, we have to conclude that at least for Western Anatolia, the tripartite division of Neolithic - Chalcolithic - Early Bronze Age radically ignores the archaeological facts")³⁶. The uninterrupted continuity in pottery 'styles' of West-, Central-, and Eastern Anatolia, as opposed to Tarsus, has recently also been stressed by M. Mellink (TÖA 321).

While this is a rather general statement, other authors have expressed more specific views in recent years.

Northern Anatolia: Outstanding importance for the discussion of the chronological system of the Central Anatolian Early Bronze Age has to be credited to the recent publication of the Dündartepe material by Laurens Thissen³⁷, affecting "Bronze Age" chronology directly. The site had been excavated by Tahsin and Nimet Özgüç as early as 1940 - 1941, but was never adequately published.

Comparing pottery from Dündartepe, İkiztepe, Aşılar Höyük, Alaca Höyük and Yazır Höyük - previously all included in Orthmann's Early Bronze Age repertoire - to ceramic assemblages from the Balkans, Varna, Karanovo, Cernavoda III - II, Anza and Vinča, Thissen succeeded in liberating the early levels of the above mentioned sites plus all of the (pre-Hittite) Büyük Güllücek material from the bonds of the tripartite "Korakou - Eutresis - Tarsus system".

³⁵ J. Seeher, *Der Übergang vom Neolithikum zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien*, X. TTK, Ankara 1986, Ankara 1990, 57 - 64.

³⁶ J. Seeher 1990, 64. Cf. also J. Mellaart, *AnSt* 14 (1964) 114.

³⁷ L. Thissen, *New Insights in Balkan-Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral*, *AnSt* 43 (1993) 207 - 237. For earlier reports see M. Korfmann et al., *Bibliographie* 73; W. Orthmann, 1963: 45 - 47, Pl. 65-66.

He also drew attention to two Karanovo VI/Gumelnitsa figurines from Alishar Höyük³⁸. While Orthmann had positioned the "early" levels (9 - 14) at Alaca Höyük, characterized by incised, excised or pointillé decoration - amongst the typical shapes only the 'fruit stands' should be mentioned (Orthmann 1963: Pl. 40) - into his "Chalkolithikum" (= "FBZ. 1"; Orthmann 1963, 34 - 35.), according to Thissen, those, together with the Büyük Güllücek complex and İkiztepe I have to be paralleled with Karanovo IV and Vinča B₂ - C₂, approximately at the end of the Vth Mill. BCE.

Alishar M 19 - M 15, as well as the Gelveri material³⁹ should be placed towards the middle of the IVth Mill. B.C., contemporary with Karanovo V, while Alishar M 14 - M 12, Alaca Höyük "Later Chalcolithic", İkiztepe I C and Yazırhöyük, running parallel with Karanovo VI and Vinča D, fill the second half of the IV. Mill. (Thissen 1993: 218 - 222).

North Central Anatolia: Even more radical views were brought forward by H. Parzinger, whose proposals for a re-evaluation of the relevant Central Anatolian pottery go far beyond Thissen's. In 1993, contemporary with Thissen's work on Düdartepe, Parzinger had studied the pottery from Büyükkaya⁴⁰ known since the early 50s⁴¹, once hesitantly classified as "EB II" by Orthmann (1963: 45 and 73).

With proper caution he postulated a chronological horizon connecting Vinça A, Karanovo III, Yarımurgaz 0, Iıypınar V, Kanlıtaş and İkiztepe B II 6-3 with Büyük Güllücek, placing them at the beginning of the "Middle Chalcolithic" (Parzinger 1993: 218. Cf. Seeher 1990: 64). Later than Büyük Güllücek he puts the Büyükkaya material, contemporary with Yazılıkaya D I and Yarıkkaya 5, equating Karanovo IV, corresponding to the mature phase of the "Middle Chalcolithic", while Alaca Höyük 14 - 9, Alishar Höyük M 14 - M 12 and Yazır Höyük best represent the "Late Chalcolithic" (Parzinger 1993: 229. Synchronistische Tabelle.) The massive layers of Alishar M 19 - M 15 span the whole of the "Middle Chalcolithic", although he is convinced that occupation at the site must have started much earlier (Parzinger 1993: 218. Cf also J. Yakar 1991: Fig. 126a)

Until very recently all the archaeological assemblages mentioned above were still part of the Cilician "EBA I", a concept which now seems more and more

³⁸ L. Thissen 1993, 217 with reference to OIP 30, 78; Fig. 85 c506 and e1940.

³⁹ U. Esin, Gelveri - Ein Beispiel für die kulturellen Beziehungen zwischen Zentralanatolien und Südosteuropa während des Chalkolithikums, *Anatolica* 19 (1993) 47 - 56.

⁴⁰ H. Parzinger, Zur Zeitstellung der Büyükkaya-Ware: Bemerkungen zur vorbronzezeitlichen Kulturfolge Zentralanatoliens, *Anatolica* 19 (1993) 211 - 229.

⁴¹ R. Hachmann, Vorhethitische Funde von Büyükkaya, in: K. Bittel (ed.), *Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952 - 1955*, Berlin 1957, 58 - 62.

to loose ground (Cf. also Parzinger 1997: 414 - 417). A considerably higher date for the earlier levels of Alishar had already been proposed by von der Osten in 1952 (Or 22, 336 - 338), unfortunately not accepted at this time (Cf. Orthmann 1963: 95).

The present situation has best been described by R. Gorny⁴² in 1995: "With material traditionally called EB I now being pushed further back into prehistory, we are bereft of a clear ceramic corpus for the EB I period and new candidates for that period are being proposed from the so-called EB II or "Copper Age" materials (Gorny 1995: 78)⁴³.

It remains a question whether we should look actually for material to fill up such a "missing" period, i.e., if we definitely should feel obliged to find something just to fulfill the demands of a system when we are not sure whether it really serves our own needs.

If I were to summarize this paper in a single sentence, I would like to say: the answer to Refik Duru's question, quoted at the beginning, is no.

⁴² R. Gorny, The Alishar Regional Project 1994, *Anatolica* 21 (1995) 65 - 100.

⁴³ One should not necessarily repeat the error of some Mesopotamian archaeologists who felt an obligation to fill an alleged "lacunae" in the likewise tripartite system of the Early Dynastic period of (Lower) Mesopotamia, created by H. Frankfort within and for the Diyala region. The strange effects of those attempts on Mesopotamian chronology can easily be observed in E. Porada et al., *COWA* 1992, 107. Cf. D.M. Matthews, *The Early Glyptic of Tell Brak, Fribourg and Göttingen* 1997, 31.

SELECT BIBLIOGRAPHY

- K. Bittel, 1934 Prähistorische Forschung in Kleinasien, IstF 6, Tübingen 1934
- K. Bittel, 1950 Zur Chronologie der anatolischen Frühkulturen, in: G. Behrens - J. Werner (eds.), Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke, Mainz 1950, 13 - 25.
- K. Bittel, 1959 Beitrag zur Kenntnis anatolischer Metallgefäße der zweiten Hälfte des dritten Jahrtausends v. Chr., JdI 74 (1959) 1 - 34.
- C. Blegen, 1921, Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston/New York 1921
- R.J. Braidwood - L.S. Braidwood, 1960 Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages. Phases A - J, OIP 61, Chicago 1960
- J.L. Caskey, 1978 Aegean Terminologies, *Historia* 27 (1978) 488 - 491.
- J.E. Coleman, 1992 Greece, the Aegean and Cyprus, in: R.W. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology (=COWA)*, Chicago 1992, 247 - 288; Vol. II, 203 - 229.
- P. Desideri - A.M. Jasink, 1990 Cilicia. Dall'età di Kizzuwatna alla conquista macedone, Turin 1990
- R.H. Dornemann, 1990 The Beginning of the Bronze Age in Syria in Light of Recent Excavations, in: P. Matthiae - M. van Loon - H. Weiss (eds.), *Resurrecting the Past. A Joint Tribute to Adnan Bounni*, Leiden 1990, 86 - 100.

- R. Duru, 1979 Keban Project Dejirmentepe Excavations 1973, Ankara 1979
- H. and M. van Effenterre, 1975 Comment croire à l'Helladique Ancien III? BCH 99 (1975) 35 - 44.
- A. Erzen, 1940 Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft, (Diss.) Leipzig - Borna 1940
- U. Esin, 1993 Gelveri - Ein Beispiel für die kulturellen Beziehungen zwischen Zentralanatolien und Südosteuropa während des Chalkolithikums, *Anatolica* 19 (1993) 47-56.
- K. Fielden, 1977 Tell Brak 1976: The Pottery, *Iraq* 39 (1977) 245 - 255.
- M. Finley, 1966 Die ägäische Welt, in: E. Cassin - J. Bottéro - J. Vercoutter (eds), *Die Altorientalischen Reiche II*, FW Vol. 3, Frankfurt 1966, 294 - 340.
- J. Garstang, 1953 Prehistoric Mersin. Yümük Tepe in Southern Turkey, Oxford 1956
- H. Goldman, 1931 Excavations at Eutresis in Boeotia, Cambridge, Mass., 1931
- H. Goldman, 1956 Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Vol. II, Princeton 1956
- R. Gorny, 1995 The Alishar Regional Project 1994, *Anatolica* 21 (1995) 65 - 100.
- G. Graziado, 1977 Rev. of: R. Wünsche, *Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit*, München - Berlin 1977, *SMEA* 16 (1982) 357 - 360.

- M.E. Hall - S.R. Steadman, 1991 Tin and Anatolia: Another Look, JMA 4,1 (1991) 217 - 234.
- B. Hrouda, 1967 Forschungs- und Ausgrabungsergebnisse in Syrien seit 1960, MDOG 98 (1967) 46-54.
- H. Hüryılmaz, 1995 Uşak Arkeoloji Müzesinden Bir Grup "Depas Amphikypellon", in: A. Erkanal et al, eds., I.M. Akyurt - B. Devam Anı Kitabı, Istanbul 1995, 177-188.
- R. Kontani, 1995 Relations between Kültepe and Northern Syria during the Third Millennium B.C., BAOM 16 (1995) 109 - 142.
- M. Korfmann, 1983 Red Cross Bowl. Angeblicher Leittyp für Troja V, in: R.M. Boehmer - H. Hauptmann (eds.), Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für K. Bittel, Mainz 1983, 291 - 297.
- M. Korfmann et al., 1994 Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit, Teil I, Frühbronzezeit, TAVO Beih., Reihe B 73/1, Wiesbaden 1994
- J. Mellaart, 1974 Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites, in: E. Akurgal - U.B. Alkım (eds.), Mansel'e Armağan - Mélanges Mansel, Ankara 1974, 493 - 526.
- M. Mellink, 1962 The Prehistory of Syro-Cilicia, BiOr 19 (1962) 219 - 226.
- M. Mellink, 1989 Anatolian Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age, in: K. Emre et al. (eds.), TÖA, Ankara (1989) 319-331.
- M. Mellink, 1992 Anatolian Chronology, in: R.W. Ehrich (ed.), Chronologies in Old World

- Archaeology (=COWA), Chicago
²1965/1971, 101-131; ³1992, 207 - 219.
- M. Mellink, 1993
The Anatolian South Coast in the Early Bronze Age: the Cilician Perspective, in: M. Frangipane et al. (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Rom 1993, 495 - 508.
- Cl. Mutafian, 1988
La Cilicie au carrefour des empires, Paris 1988
- R.A. McNeil, 1975
Helladic Prehistory Through the Looking Glass, *Historia* 24 (1975) 385 - 401.
- D. Oates, 1977
The Excavations at Tell Brak, 1976, Iraq 39 (1977) 233 - 244.
- D. Oates - J. Oates, 1991
Excavations at Tell Brak 1990-91, Iraq 53 (1991) 127 - 145.
- L.L. Orlin, 1970
Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague 1970
- W. Orthmann, 1963
Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inner-anatolien, *IstF* 24, Berlin 1963
- H.H. von der Osten, 1953
Die urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik II, *Or* 22 (1953) 329 - 354.
- T. Özgüç, 1986
New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C., in: J.V. Canby et al. (eds.), *Ancient Anatolia: (= Fs M. Mellink)*, Madison, Wisconsin, 1986, 31- 47.

- A. Özten, 1989 A Group of Early Bronze Age Pottery from the Konya and Niğde Region, in: K. Emre et al. (eds.), TÖA, Ankara 1989, 407 - 418.
- H. Parzinger, 1993 Zur Zeitstellung der Büyükkaya-Ware: Bemerkungen zur vorbronzezeitlichen Kulturfolge Zentralanatoliens, *Anatolica* 19 (1993) 211 - 229.
- H. Parzinger, 1997 Review of R.W. Ehrich, *COWA* 31992, *Germania* 75 (1997) 414 - 417.
- J. Rutter, 1983 Fine Gray-Burnished Pottery of the Early Helladic III Period. The Ancestry of Gray Minyan, *Hesperia* 52 (1983) 327 - 353.
- J. Rutter, 1995 The Pottery of Lerna IV, Princeton, NJ, 1995
- Cl.F.A. Schaeffer, 1948 *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe millénaires)*, London 1948
- K. Schmidt, 1996 Norşuntepe. Kleinfunde I. *Archaeologia Euphratica* I, Mainz 1996
- J. Seeher, 1990 Der Übergang vom Neolithikum zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien, X. TTK Ankara 1986, Ankara 1990, 57 - 64.
- D.A. Slane, 1987 Middle and Late Bronze Age architecture and pottery in Gözlü Kule, Tarsus: A new analysis, Ph.D. Bryn Mawr 1987
- Sh.R. Steadman, 1995 Prehistoric Regional Interaction in Anatolia and the Balkans: An Overview, *BASOR* 299/300 (1995) 13 - 32.

- Sh.R. Steadman, 1996
Isolation or Interaction: Prehistoric Cilicia and the Fourth Millennium Uruk Expansion, *JMA* 9/2 (1996) 131 - 165.
- D. Sürenhagen, 1990
Ausgrabungen in Tall Mullā Matar 1989, *MDOG* 122 (1990) 125 - 152.
- D. Symington, 1986
Remarks on the Tarsus Late Bronze Age Pottery in the Adana Museum, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara 20-24 Mayıs 1985), Ankara 1986, 279 - 285.
- Tarsus II
= Goldman 1956
- L. Thissen, 1993
New Insights in Balkan - Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral, *AnSt* 43 (1993) 207 - 237.
- A.J.B. Wace - C.W. Blegen, 1918
The Pre-Mycenean Pottery of the Mainland, *BSA* 22 (1916-1918) 175-188.
- H. Weippert, 1991
Metallzeitalter und Kulturepochen, *ZDPV* 107 (1991) 1 - 23.
- R. Wünsche, 1977
Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit, München - Berlin 1977
- J. Yakar, 1991
Prehistoric Anatolia, Tel Aviv 1991

**KINET HÖYÜK IN EASTERN CILICIA:
A CASE STUDY FOR ACCULTURATION IN ANCIENT HARBORS
(Lev. 87-96)**

*Marie Henriette GATES

The ancient coastal site of Kinet Höyük (Yeşil-Dörtyol), 30 km north of Iskenderun, appears well situated to illustrate the economic subsistence strategies of a small eastern Mediterranean harbor over a long chronological perspective. The pattern that has emerged from six excavation campaigns is one of conservative, regional self-sufficiency offset by outside contacts that prompted changes in fashion and industry. The summary presented here selects three instances of an acculturation process that, to a large extent, masked the parameters of Kinet's commercial enterprises during its extended history of occupation.¹

Location and physical situation of Kinet Höyük (fig. 1)

Kinet Höyük, eastern Cilicia's largest mound, is located in the northern Hatay at the south end of the Erzin plain (fig. 1), a fertile and exceptionally rainy corridor bordered by the Gulf of Iskenderun to the west, and the Amanus mountains less than 10 km to the east. The mound proper covers an area of 3.3 ha, rises to a height of 26 m., and was supplemented in the later part of its history by broad residential areas to the north and east. The sea today lies 700 m to the west of the mound.

The mound has suffered little modern disturbance, and is uncultivated. It has been registered as an ancient site since the early part of this century, and is therefore nominally protected. Terraces on the north and east are worked as commercial gardens and citrus groves. The areas immediately to the south and west were bulldozed by the Delta Petroleum Products Trading Company in the late 1980s to set up twelve 5000 m³ propane reservoirs and, in 1993, a gas bottling plant. Archaeological research at Kinet can therefore be classified as a salvage project.

Historical sources: Kinet = Hisn at-Tinat, İssos, Sissu, Zise

The current name of the site could derive from Hisn at-Tinat (Hellenkemper 1984: 46-48), mentioned by Arab chroniclers from the 10th to the 13th centuries

*Assoc. Prof. Dr. Marie Henriette GATES, Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji-S.Tarihi Böl., Ankara/TÜRKİYE

¹ It is a great pleasure to thank here Doç. Dr. Serra Durugönül, and the enlightened administration of Mersin University, for organizing this stimulating and most informative conference on Cilician archaeology.

A.D. as a fortified seaport on the critical border between the Islamic and Christian powers (al-Istakhri A.D. 951: *Le Strange* 1965:455; Cornu 1985: 13). This represents only the most recent in an extended line of historical associations. Kinet has long been proposed as the best candidate for ancient Issos, near the battlefield where Alexander the Great's victory over Darius III Codommanus in 333 B.C marked the first critical step in his conquest of the Achaemenid empire (Seton-Williams 1954: 127; Hellenkemper 1984). Xenophon described Issos of the fifth/fourth centuries B.C. as the last city in Cilicia before crossing into Syria, and a large and prosperous center with a harbor broad enough to shelter Cyrus's fleet (Persian Expedition I.4). Xenophon's port city would have more commonly been referred to, according to J.D. Bing (1985 [1993]; but cf. Casabonne 1997), by its Phoenician name Sissu, whose early seventh century B.C. ruler Sanduarri formed an unsuccessful alliance with Sidon against the Assyrian king Esarhaddon. Finally, the place name may be traced back several more centuries into the Late Bronze Age as Zise, listed by Idrimi of Alalakh among the Hittite cities he conquered (Pritchard 1969: 557-58).

These historical commentaries all suggest an urban center of some importance that participated actively in sea trade, and occupied a strategic position on the land route along the northeastern Mediterranean coast between Cilicia and the Amuq plain. Kinet Höyük fits these descriptions in size, location and periods of occupation. Excavations by a Bilkent University team since 1992 have presented an archaeological sequence to match this historical outline convincingly.² Stratigraphic soundings and ca. 800 m² of horizontal exposures indicate that Kinet was settled at least as early as 3000 B.C. and probably much earlier, and was occupied throughout the Bronze and Iron Ages. Toward the end of the Iron Age, settlement expanded beyond the mound itself to broad terraces on the east and north, thus becoming a fair-sized town that lasted into the end of the Hellenistic period (first century B.C.). Ca. 50 B.C., the mound was abandoned. This would explain why Strabo (xiv. 5. 19) referred to the Issos of that time as a small village, in contrast to Xenophon's city of 400 years earlier. Like many high Hellenistic sites, Kinet was left deserted until a brief but prosperous revival in the Middle Ages (12th-13th centuries A.D.). This medieval reoccupation marked the end of Kinet's career until the establishment 10 years ago of the Delta Petroleum and natural gas storage facilities on the south terrace.

² For reports on the 1991 survey that preceded excavations, see Gates and Özgen 1993, Ozaner, Gates and Özgen 1993, and Steadman 1994. Brief seasonal reports and notices have appeared in Gates 1994a, 1994b:261, 1995:227, 1996:293-94, 1997: 253-54, and 1999 (forthcoming).

Kinet's harbors

Although Kinet lies 700 m inland from the sea, and the coastline follows a straight course unpropitious for sheltering boats, this project's geomorphological research, carried out by S. Ozaner (Ozaner 1994), has confirmed that the site originally occupied a promontory controlling two harbors: a small natural bay on its north side, and the estuary of a river immediately to the south. Kinet would thus follow the pattern of other pre-Hellenistic eastern Mediterranean ports, such as its nearest excavated neighbor Al Mina (65 km to the south: Woolley 1938), in being situated on an estuary. The choice of the north shore was determined by the Gulf of Iskenderun's prevailing winds and currents, promoting the automatic creation of a deep pool, sheltered from turbulence and the river flow by the formation of a sandbar in the middle of the estuary (Ozaner, personal communication; Raban 1991).

Erosion and alluvium have modified both of these harbors, silting in the bay and shifting the river, now called the Deliçay, south to its present course 2.5 kilometers away. The bay's demise must have been well advanced by the start of the Hellenistic period, when the north terrace began to be settled. It is probable that the river was also some distance away by this time: a deep trench cut into the south terrace by Delta Petroleum during the construction of their propane reservoirs revealed Hellenistic masonry that may represent harbor installations. Despite these efforts, it can be assumed that the site was abandoned ca. 50 B.C. because its harbor facilities were no longer viable. Reoccupation in medieval times must have been accompanied by the construction of an artificial harbor beside the mound's south terrace, where Delta Petroleum has also installed an off-shore pipe and platforms to transfer oil from tankers.

The Kinet Höyük project, 1991-1998

The Kinet project is concerned with assessing how a medium-sized harbor in the eastern Mediterranean adapted to fluctuating economic, cultural and political situations over the long term. Location afforded access to broad maritime and inland networks. At the same time, this northern sector of the Iskenderun Gulf could be considered quiet, and perhaps at one remove from major routes. The site was thus well situated to investigate regional enterprise, and its diachronic variations, by evaluating remains of all types - including archaeobotanical and faunal data.

The results that are emerging differ somewhat from what was anticipated, although the original premise of Kinet's economic structure remains unchanged. In particular, the obvious archaeological index of long-distance trade - imported pottery - is rare, representing a minute percentage of the ceramic repertoire in any period. The local pottery does reflect varying periods of acculturation, however, which point to changes in the commercial spheres of influence from abroad. This

paper will therefore argue that the archaeological expectations for harbor sites should be recast, as will be suggested in conclusion.

Of the eight archaeological periods that have been investigated so far at Kinet,³ this paper will touch on three: the Middle Bronze Age, represented by a burnt building on the east terrace; the end of the Late Bronze Age, with two LB II (Hittite Empire period) houses on the west slope; and the first stages of Late Iron Age (seventh-early sixth centuries B.C.) (fig.2). Investigations are on-going in all three periods, and the present results are strictly preliminary.

Middle Bronze Age: East Terrace Operations K-K2-K3

In 1995, a trench on the east terrace to test a potential "lower town" uncovered part of burnt Middle Bronze Age building, one meter below the present surface and a shallow medieval level. This area (OP. K) was expanded in the following seasons (Ops. K2-K3). By the close of 1998, the building had been enlarged to 150 m² with 10 rooms, all extending beyond the excavated area (fig. 3). Its current plan is divided into two sectors. The western wing, with few finds, may have provided living quarters, at present consisting of a single sector partitioned into three by low benches coated with white plaster. The east wing served as service quarters with small rooms connecting to each other. A peculiar architectural feature on this side is a series of large buttresses inside the thin east wall. Massive brick collapse beside each suggests that they once supported vaults. A stair was set in the narrow compartment against the southern buttress.

The eastern rooms preserved numerous furnishings in situ: storage jars of 50 - 80 l capacity (fig. 4), some still reeking of olive oil, others filled with charred emmer and einkorn glume wheats, barley and linseed (Hynd 1997); and the equipment to convert these supplies into meals, such as grinding stones and firedogs, hearths and an oven. A varied repertoire of tableware was also recovered from these rooms (fig. 5), but it presents a chronological puzzle. The pitchers and cups in Cilician Painted Ware were a hallmark of the local MB II A 18th c. B.C. (Mellink in Tarsus II: 165 and figs. 287, 291; Heinz 1992: 54); they were found together with brown burnished vessels, usually dated two centuries later to the beginning of the Late Bronze (Mellink in Tarsus II: 184), and two sherds of Cypriot Bichrome Ware, which marked the MB II B - LB I transition. The only record-keeping devices so far recognized in this building are sets of notches on several storage jars, and a foot-shaped seal to stamp a simple grill pattern. Although there is no doubt that maritime trade figured prominently in the

³ Medieval (Kinet Phase I); Hellenistic (Phase II); Late, Middle and Early Iron Ages (Phase III:1, III:2, III:3); Late Bronze (Phase IV); Middle Bronze (Phase V); Early Bronze (Phase VI). Stratigraphic levels in this report are referred to by periods (e.g. LB II Periods 14 and 13), determined from the stratigraphic sounding OP. C on the mound's west slope.

local economy during this time, this east terrace building's contents do not yet show any evidence of contacts outside Cilicia and north-west Syria, with which the ceramic repertoire has much in common.

After this building was destroyed, probably by earthquake, it was sealed by a thick deposit of sterile silt, gravel and shell, as the river flooded this portion of the site. Kinet Höyük thus reached its largest extent at the end of the Middle Bronze Age.

Late Bronze Age: West Slope Excavations (Ops. J-L)

In 1994, three rooms and the court of a Late Bronze II building (Period 14) were first uncovered on the mound's west slope in OP. J. This exposure was doubled to 100 m² in 1998 (OP. J/L), to produce the current plan with two paved courts, a room of undetermined function, a storeroom, and a kitchen, occupied over two separate stages (fig. 6). The north-west room, storeroom 29/96, was lined with large jars set on potstands: the jars contained dried fish, barley, wheat, lentil, olive, fruit flesh, walnut (Hynd 1997: 34).⁴ Besides many classic LB II/13th century B.C. Canaanite jars, the large containers included a one-handler, tall pitchers, and many pilgrim flasks in burnished white and red slips, some in large sizes (35 cm high) (fig. 7). Kitchen 99/110 was equipped with terracotta braziers, domed ovens, and relics of a gourmet meal: grouper bones, and a lobster claw (S. Ikram, field report). The storeroom and kitchen also produced stacks of smashed tableware (fig. 8). It conformed to standard 13th century B.C. types from the Hittite provinces: "drab ware" bowls in monochrome and (less frequent) red-banded varieties, and potmarks incised on the outer surface before firing. Less expected was a red-slipped terracotta bull's horn and ear from a Hittite-style theriomorphic vessel.

The Period 14 building was destroyed in an armed conflict. Bronze arrow- or spearheads were lying about in the rubble, and a socketed bronze axe was found embedded, blade-first, into one of the walls. These typical weapons of the eastern Mediterranean's Late Bronze military arsenal give no clues to the aggressor (nor, indeed, to the victor). An immediate but separate construction followed in Period 13 (fig. 9), still dating to Late Bronze Age and with a similar ceramic inventory.

The homogeneous ceramic tradition of these two LB II levels is currently attested by several thousand sherds, and some 50 complete vessels. The Hittite pottery was locally manufactured, according to parameters of fabric and shape shared by contemporary sites throughout central and southeastern Anatolia.

⁴ One jar also contained a piece of a plastic fertilizer bag - a cautionary reminder of potential rodent contamination.

Imported pottery, in contrast, is represented by only eight Cypriot vessels,⁵ defying a percentage calculation. The percentages of imported pottery at related Cilician harbors, such as Tarsus and Mersin, are similarly small.⁶

Middle-Late Iron Age Transition: East and West Slope Operations

Kinet's transitional stage from the Middle to the Late Iron Age (seventh-early sixth centuries B.C.) was marked by a shift from a Cypro-Cilician regional culture to a broader eastern Mediterranean one, dominated by Aegean influence. Two architectural periods, 7 and 6, have been exposed in two 150 m² areas on the upper west and upper east sides of the mound (Ops. E-H-C II, and A-A II-D). The west side was laid out on a larger scale, with the foundations of adjacent rooms aligned in a coordinated plan. On the east, housing was irregular, and included untidy cobbled enclosures. An indication of this period's industries was afforded by large quantities of smashed murex shells, first harvested for the manufacture of purple dye, and later smashed up and recycled to line floors. Direct contact with the Greek worlds of the mainland and eastern Aegean was demonstrated by a sprinkling of imported pottery: Attic SOS amphorae, Corinthian aryballoi, and "Wild Goat" plates and oinochoai.

Another of the eastern Mediterranean's diagnostic fine- or tablewares, Wave-Line or East Greek Common Ware, first appeared at Kinet in Period 7, and in Period 6 made up 15-18 % of the total ceramic assemblage (fig. 10). With few exceptions, however, these vessels seem to have been locally manufactured (Songu 1997).⁷ This suspected industry was confirmed during the 1997 season by the discovery of Period 6 kilns in Op. A II (east side), in association with wasters of Wave-Line vessels, Ionian bowls, Basket-handled amphoras, and other types typical of the ceramic repertoire popular ca. 600 B.C. Kinet's potters were also imitating Orientalizing vessels, both of East Greek and mainland types.

It is likely that many of the seventh-sixth century B.C. eastern Mediterranean's cities, like Kinet or, indeed, Tarsus, followed the fashions in tableware set by potters in Miletus, Chios, Rhodes and even the Greek mainland - not so much producing local imitations, but whole-heartedly adopting western styles. The impact of a single style in the ceramic industry is unquestioned for other periods: every Hellenistic household used Eastern Sigillata; it also holds

⁵ Fragments of four White-Slipped II milkbowls, three Base-Ring II juglets, and one Base-Ring II bowl.

⁶ Mellink in *Tarsus II*: 205; Garstang 1953, 241-42.

⁷ Of the 500 diagnostics that F. Songu examined in the course of her M.A. thesis research, only one was made in a fabric different from the clean, hard-fired orange ware with lime inclusions characteristic of Kinet's Period 6 fine and medium-fine wares. Ionian bowls from these levels share the same clay, without the inclusions, but were often fired to a darker gray-brown color. Neutron-activation analysis of the Kinet pottery is in progress.

true for the later Hittite period. Thus the presence of these ceramic types outside their traditional places of manufacture should not be automatically interpreted as imports without a careful comparison to the remainder of the local pottery assemblage.

Trade and Acculturation in Ancient Harbors

Kinet's import and export trade has so far, to a large degree, proved elusive. Shipping containers such as Canaanite jars, or later, amphoras, represent only a small percentage within the total ceramic assemblage of any period. Nor were other ceramic types, as demonstrated here, brought in as commercial items for local use. Thus imported pottery, the standard archaeological reference tool, cannot illustrate what was passing through Kinet's harbor.

The crux here is that Kinet's primary industry was not trade, but the business of shipping traded goods. In the Braudelian perspective (1972: 94-95, 291), harbors exist as transit points along a coastal roadway, to provide outlets for routes leading directly to a manufacturing and consuming interior. When industries do evolve in portuary contexts, they belong to its secondary economic stage - such as purple dye processing in Late Iron Age Kinet - and do not deflect the harbor's primary focus of redirecting goods from place of origin to destination. What harbors do reflect, however, are the cultural spheres with which they are in contact, and the economic dynamics of any given period. The results of the Kinet Höyük excavations are highlighting these trends clearly, whatever the products that sailed in and out of its port.

FIGURES

- Figure 1. Map of the Gulf of İskenderun, with Kinet Höyük indicated.
- Figure 2. Topographic plan of Kinet Höyük, 1992-1998 excavations.
- Figure 3. Plan of the MB II burnt building on the east terrace, Ops. K and K2.
- Figure 4. MB II storage jars from the burnt building in OP. K. (Scale is 20 cm.)
- Figure 5. MB II table wares from the burnt building in OP. K. Upper row: Cilician Painted Ware monochrome and bichrome vessels. Lower row: the five vessels on the right are burnished. (Scale is 10 cm.)
- Figure 6. Plan of the LB II Period 14 building on the west slope, OP. J/L. The hatched walls belong to the second building phase.
- Figure 7. LB II containers from the Period 14 building, OP. J/L. (Scale is 10 cm.)
- Figure 8. LB II table wares from the Period 14 building, OP. J/L. (Scale is 10 cm.)
- Figure 9. Plan of the final LB II Period 13 building in OP. J/L, overlying its Period 14 predecessor.
- Figure 10. Local Wave-Line vessels from Period 6, late seventh-early sixth century B.C. (Scale is 5 cm.)

REFERENCES CITED

- Bing, J.D.1985 [1993] "Sissu/Issus, and Phoenicians in Cilicia." American Journal of Ancient History 10: 97-123.
- Braudel, F. 1972 The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Vol. 1, trans. by S. Reynolds. New York: Harper.
- Casabonne, O.1997 "Notes ciliciennes." Anatolica Antiqua 5: 35-43.
- Cornu, G. 1985 Atlas du monde arabo-islamique a l'époque classique. Leiden: Brill.
- Garstang, J.1953 Prehistoric Mersin: Yümük Tepe in Southern Turkey. Oxford: Oxford University Press.
- Gates, M.-H. 1987 "Alalakh and Chronology Again." Pp. 60-86 in High, Middle or Low? Part 2, ed. by P.Åström. Göteborg: P. Åströms Forlag.
- 1994a "The 1992 Excavations at Kinet Höyük (Dörtyol/Hatay)." Kazı Sonuçları Toplantısı 15/1: 193-200.
- 1994b "Archaeology in Turkey." American Journal of Archaeology 98: 249-78.
- 1995 "Archaeology in Turkey." American Journal of Archaeology 99: 207-55.
- 1996 "Archaeology in Turkey." American Journal of Archaeology 100:277-335.
- 1997 "Archaeology in Turkey." American Journal of Archaeology 101: 241-305.
- 1999 "1997 Archaeological Excavations at Kinet Höyük." Kazı Sonuçları Toplantısı 20 (forthcoming).

- Gates, M.-H. and Özgen, İ. 1993 "Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and the Northern Hatay (1991)." Araştırma Sonuçları Toplantısı 10: 387-94.
- Heinz, M. 1992 Tell Atchana/Alalakh. Die Schichten VII-XVII (AOAT 41). Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Hellenkemper, H. 1984 "Das wiedergefundene Issos." Pp. 43-50 in Aus dem Osten des Alexanderreichs, ed. by J. Ozols and V. Thewalt. Köln: Dumont.
- Hynd, A. 1997 A Model of Local Continuity: The 1995 Archaeobotanical Assemblage from Kinet Höyük, Hatay. Unpublished M.Sc. thesis, University of Sheffield.
- Le Strange, G. 1965 Palestine under the Moslems (reprint edition). Beirut.
- Ozaner, S. 1994 "Dört Yol-Payas (Issos) Ovası'nda (Antakya) Tarihi Çağlardan Günümüze Süregelen Jeomorfolojik Değişikliklerin Kinet Höyük Üzerindeki Etkileri." Araştırma Sonuçları Toplantısı 12: 513-27.
- Ozaner, S., Gates, M.-H. and Özgen, İ. 1993 "Dating the Coastal Dunes of Karabasamak District (İskenderun Bay) by Geomorphological and Archaeological Methods." Arkeometri Sonuçları Toplantısı 8: 357-67.
- Pritchard, J.B. 1969 The Ancient Near East in Pictures (second, revised edition). Princeton: Princeton University Press.

- Raban, A. 1991 "Minoan and Canaanite Harbours." Aegaeum 7: 129-46.
- Seton-Williams, V. 1954 "Cilician Survey." AnatSt 4: 121-74.
- Songu, F. 1997 Wave-Line Pottery from the Late Iron Age Levels of Kinet Höyük. Unpublished M.A. thesis, Bilkent University.
- Steadman, S. 1994 "Prehistoric Sites on the Cilician Coastal Plain: Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery from the 1991 Bilkent Survey." AnatSt 44: 85-103.
- Tarsus II = Goldman, H. ed. 1956 Excavations at Gözli Kule, Tarsus, II: From the Neolithic through the Bronze Age. Princeton: Princeton University Press.
- Woolley, C.L. 1938 "The Excavations at Al Mina, Suedia." Journal of Hellenic Studies 58: 1-30, 133-70.

**ÜBERLEGUNGEN BEZÜGLICH EINER STRUKTURELLEN
VERWANDTSCHAFT ACHÄMENIDENZEITLICHER
GIPFELBEFESTIGUNGEN DES SÜDWESTLICHEN KLEINASIEN¹**
(Lev. 97-99)

*Thomas MARKSTEINER

Die vorliegenden Gedanken sind ansatzweise in meiner monographischen Arbeit zu dem lykischen Befestigungswesen in klassischer und hellenistischer Zeit enthalten². Angesichts der Aufforderung der Veranstalter des Kilikien-Symposiums, zu räumlich übergreifenden Themen Stellung zu nehmen, scheint es mir jedoch gerechtfertigt, diesen Fragenkomplex in stärker gebündelter Weise von neuem anzusprechen.

In der Forschung wird häufig die kulturelle Eigenständigkeit der südanatolischen Provinzen des achämenidischen Reiches unterstrichen, welche durch die Struktur der persischen Verwaltung, die lokalen Machthabern großen Spielraum gelassen zu haben scheint, gefördert worden sein dürfte³. Gleichzeitig bestand jedoch neben den in der architektonischen und künstlerischen Hinterlassenschaft faßbaren, regionalen Eigenentwicklungen auch ein verbindendes kulturelles Substrat, auf welches sich verschiedentlich Hinweise feststellen lassen⁴. In diesem Beitrag soll, pars pro toto, auf auffällige strukturelle

* Dr. Thomas MARKSTEINER, Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji-S. Tarihi Böl, Ankara/TÜRKİYE.

¹ Der vorliegende Beitrag ist die Kurzfassung des Referates vom 1. Internationalen Kilikien-Symposium in Mersin. Leider haben mich andere Verpflichtungen, insbesondere Feldforschungstätigkeit, daran gehindert, zeitgerecht bis zum Abgabetermin die Fülle der Sekundärliteratur in das Manuskript einzuarbeiten.

² Verf., Die befestigte Siedlung von Limyra (1997), im Folgenden: Limyra.

³ In der Behauptung des im frühen 4. Jh. v. Chr. tätigen athenischen Rethors Isokrates, die Perser hätten die Lykier nie unterworfen (Isokrates, Panegyrikos 161f.), spiegelt sich wohl die indirekte Form der achämenidischen Herrschaftsausübung in der Region. Zur relativen Unabhängigkeit der lykischen Dynasten und den daraus resultierenden Unruhen, welche wohl in den sogenannten Satrapenaufstand mündeten s. etwa O. Treuber, Geschichte der Lykier (1887) 102; P. Frei in: Götter, Heroen, Herrscher in Lykien (1990) Katalog zur Ausstellung auf der Schallaburg in Niederösterreich, 9; F. Kolb, Antike Welt 1989, Sondernummer, 14. Zum Begriff der Lokalautonomie s. P. Frei in: P. Frei - K. Koch, Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich (1996)² 10 Anm. 5 und passim. Zum Verhältnis von Zentralmacht und Dynasten s. P. Briant, Histoire de l'empire perse (1996) 514ff.

⁴ Hier sei beispielshalber auf ein gemeinsames Themenspektrum in der Sepulchralkunst hingewiesen, welches die lykischen Reliefs klassischer Zeit mit den gräco-persischen Stelen des nordwestlichen Kleinasien und Kilikiens verbindet. s. etwa J. Borchhardt, IstMitt. 18, 1968, 161-211. Auch in der Münzprägung lassen sich landschaftsübergreifende Entwicklungen feststellen, wie das Vorkommen portraittnaher Münzbilder in der Prägung der ionischen Satrapen und der lykischen Dynasten oder

Übereinstimmungen im Bereich der südwestanatolischen Befestigungsarchitektur hingewiesen werden, welche unter anderem wohl auf das Vorhandensein vergleichbarer politischer Strukturen und eines gemeinsamen sozio-kulturellen Ambientes in den kleinasiatischen Provinzen des Perserreiches zurückgeführt werden dürfen. Für die räumliche Abgrenzung dieses Phänomens kommt der Feststellung, daß sich diese südwestanatolischen Befestigungsanlagen auf struktureller Ebene von den gleichzeitigen Fortifikationen des griechischen Raumes unterscheiden, grundlegende Bedeutung zu.

Der Stand der Erforschung zwingt dazu, die Kulturlandschaft Lykien, welche aufgrund intensiver Feldarbeiten der letzten Jahre am besten dokumentiert ist, zum Ausgangspunkt der Überlegungen zu machen. Aus Karien wurde ebenfalls in den letzten Jahren für die Fragestellung verwertbares Vergleichsmaterial bekannt, während die Feldforschung in Kilikien in jüngster Zeit durch die Untersuchungen von S. Durugönül und ihrer Kollegen von der Universität Mersin einen bedeutenden Impetus erhalten hat. Es bietet sich nun an, dieses Material, wenn auch nur in einer vorläufigen Weise, zu vergleichen, um strukturelle Gemeinsamkeiten der genannten Gruppen herauszuarbeiten.

1) Lykien⁵

In der Regel bestanden befestigte lykische Siedlungen der klassischen Periode aus zwei Teilbereichen, einer hochgelegenen, in sich geschlossenen Befestigung mit turmartigen Kernbauten und einer in Hanglage befindlichen, ebenfalls ummauerten Wohnsiedlung. Trotz gewisser Konstanten im Aufbau - so lag etwa die Gipfelbefestigung immer an der Peripherie des ummauerten Geländes - kamen häufig aus topographischen Notwendigkeiten oder strukturellen Besonderheiten resultierende Variationen dieses Grundthemas vor.

Ungeachtet ihres hier nicht zu besprechenden Formenreichtumes bestanden die lykischen Gipfelbefestigungen in der Regel aus zwei Komponenten: einem oder mehreren wohl als Türme zu rekonstruierenden Kernbauten und den das Burgareal begrenzenden Wehrmauern.

Der turmartige Befestigungskern wurde in jedem Fall derart in die Burgmauern einbezogen, daß eine seiner Seiten oder zumindest eine seiner Ecken

aber die Verwendung vergleichbarer Symbolzeichen in der Münzprägung des südwestlichen Kleinasiens und Zyperns belegen. s. nur H. Cahn, *Dynast oder Satrap*, Schweizer Münzblätter 25, 1975, 84 - 91; W. Schwabacher, *Lycian Coin-portraits in: Festschrift St. Robinson (1968)* 111-125; J. Zahle in: *Acten d. XIII Int. Kongr. für Klass. Archäologie in Berlin (1988)* 568ff.; J. Zahle - O. Morkholm, *Acta Arch* 47, 1976, 61ff.

Als Beispiel für kulturelle Eigenständigkeit in der Gestalt regionaler Typenbildung mag auf die Grabarchitektur der Kulturlandschaft Lykien mit ihren charakteristischen Grabformen hingewiesen werden. Dazu s. nur K. Kjeldsen - J. Zahle, *AA* 1975, 312-350.

⁵ Zur lykischen Wehrarchitektur s. Verf., *Limyra 144ff.* mit weiterführenden Literaturhinweisen.

feindseitig anstand. Darin äußerte sich jedoch keineswegs ein Bemühen um Flankierung, da die Burgmauern oft derart an diese Baukörper anschließen, daß sich feindseitig eine nahezu durchgehende Flucht ergab. Wenn die topographische Situation dies erforderte und man die Verteidigbarkeit der Burganlage dadurch verbessern konnte, wurden die Befestigungskerne angriffsseitig angelegt, sodaß sie eine willkommene Verstärkung der Fortifikationen bewirkten (Limyra - Fig. 1; Myra⁶). Häufig kamen sie jedoch oberhalb steilen Geländes, an der höchsten und damit am besten geschützten Stelle der Burg zu liegen (Trysa - Fig. 2; Hoyran; Apollonia; Tüse; Büyük Avsar; Avsar Tepesi; Seyret⁷). Der Verzicht auf Flankierung und die hohe, zurückgenommene Lage dürfen als Hinweise darauf gelten, daß diese Anlagen nicht vorrangig einer aktiven Verteidigung dienen sollten.

Die klassische Befestigungsarchitektur Lykiens wird durch die auffällige strukturelle Verwandtschaft bestimmt, welche die Burganlagen, die befestigte Siedlungen überragen, mit kleineren, freistehenden Herrensitzen verbindet⁸: Architektonisch unterscheiden sich diese Anlagen, welche verschiedenen Ebenen einer differenzierten Siedlungshierarchie zugehörig sein dürften, in erster Linie aufgrund abgestufter Größenverhältnisse.

Als hervorragendes, wenngleich in vieler Beziehung atypisches Beispiel für eine lykische Burganlage der klassischen Periode sei hier die "acropole lycienne" von Xanthos etwas eingehender dargestellt (Fig. 3). Die quadratische Anlage mit einer Seitenlänge von rund 100 m weist im Westen eine unregelmäßige Erweiterung auf. Während die Ost- und Nordkurtinen der Akropolis annähernd geradlinig verlaufen, verspringen die Mauern der Südflanke mehrfach. An der Westseite folgen Geländemauern den Kanten des Steilabfalles. An den Nordost-, Nordwest- und Südostecken der Anlage befanden sich eingezogene, turmartige Verstärkungen⁹. Diese turmartigen Eckverstärkungen springen nicht aus der Kurtinenflucht vor, wodurch ihre verteidigungstechnische Nutzbarkeit erheblich geschmälert war, da sie keinerlei Flankenschutz zu bieten vermochten. So mag diesen Türmen mehr repräsentativer als defensiver Charakter zukommen. Auf die

⁶ s. Verf., Limyra 75; U. Peschlow in: Fremde Zeiten, Festschrift J. Borchhardt (1996) 209-226.

⁷ Zu diesen Anlagen s. Verf., Limyra 78-81. 83-86. 87. 93.

⁸ Zu dieser Problematik s. Verf., Limyra 144ff. Bezüglich Literatur zu den hier als Herrensitze bezeichneten Anlagen s. etwa M. Miller, Lykische Studien 1. Die Siedlungskammer von Kyaneai in Lykien, F. Kolb (Hrsg.), Asia Minor Studienreihe Band 9 (1993) 59ff.; J. des Courtils - Th. Marksteiner, Un établissement fortifié au voisinage de Xanthos, *Anatolia Antiqua* V (1997) 87-100, Fig. 1-14. Vergleichbare Anlagen werden von F. Kolb, *Antike Welt* 1989, Sondernummer, 60ff., als Grenzfestungen interpretiert. Zu dieser Problematik s. auch Verf., *ÖJh* 63, 1994, 95 - 120.

⁹ s. H. Metzger - P. Coupel, *L'Acropole Lycienne, Fouilles de Xanthos* 2 (1963) 28.

formale Verwandtschaft dieser Lösung mit dem Bautyp des Tetrapyrgion soll weiter unten etwas näher eingegangen werden.

Die lykischen Burgen mit ihren turmartigen Kernbauten und eingezogenen Ecktürmen dürften ursprünglich das eigentliche Zentrum der Niederlassungen gebildet und - der Bedeutung der jeweiligen Siedlung entsprechend - als Wohnbereich von Dynasten oder lokalen Aristokraten gedient haben. Einige spätklassische Anlagen scheinen jedoch nicht mehr für Wohnzwecke genutzt worden zu sein, da sie keinen entsprechenden Komfort zu bieten vermochten¹⁰.

Der repräsentative Charakter der Gipfelbefestigungen und ihrer weithin sichtbaren, turmartigen Kernbauten, deren Funktion als Herrschaftssymbol wohl außer Zweifel steht, spiegelte sich in der Qualität ihres Mauerwerks und in ihrer dominierenden Lage innerhalb des Siedlungsbildes wider¹¹.

Auch die freistehenden, befestigten Anlagen klassischer Zeit, die in der Literatur häufig als Herrensitze bezeichnet werden, dürften wohnbauliche Funktion gehabt und vorrangig der Eigensicherung gedient haben. Derartige von Türmen überragte Schutz- und Trutzbauten symbolisierten wohl die Macht- und Besitzansprüche ihrer Bauherren und waren insofern auch Herrschaftsmittel.

In hellenistischer Zeit orientierte sich die lykische Befestigungsarchitektur verstärkt an im griechischen Raum entwickelten Konzepten und Techniken des Festungsbaus¹². Auch im ländlichen Siedlungsraum verdrängten importierte Bautypen die traditionell lykischen Anlagen, während sich gleichzeitig eine Tendenz, niederere Siedlungslagen aufzusuchen, bemerkbar machte.

Auf einigen klassischen Stadtdarstellungen der lykischen Kunst, die wohl als Wiedergabe zeitgenössischer Bauformen gelten dürfen, sind Burgen dargestellt, welche von zentralen Turmbauten überragt werden¹³. Ausweislich dieser Dokumente spielte das Turmmotiv in der lykischen Herrschaftsikonographie eine bedeutende Rolle. Diese Feststellung bestätigt die vorgeschlagene Interpretation

¹⁰ Dies wird in Hoyran besonders deutlich, wo der kleine Kernbau der Burg mit Geschoßnutzflächen von höchstens 20m² wohl keinen besonders attraktiven Wohnsitz darstellte. Auch in Trysa weist der Gegensatz zwischen den großflächigen Terrassenbauten am Hang und der wenig einladenden Oberburg darauf, daß letztere nur schwerlich einer hochgestellten Persönlichkeit als Wohnbereich gedient haben kann. Dazu s. Verf. in: Lykische Studien 1. Die Siedlungskammer von Kyaneai in Lykien, F. Kolb (Hrsg.), Asia Minor Studienreihe Band 9 (1993) 122.

¹¹ Die semantische Bedeutung von Turmbauten als Rangabzeichen läßt sich für die unterschiedlichsten Kulturen belegen s.u. Anm. 27.

¹² Zum hellenistischen Befestigungswesen in Lykien s. Verf. Limyra 163ff.

¹³ s. W. Wurster, Stadtdarstellungen auf lykischen Reliefs, architectura 1977, 117-152 Fig. 1-43; W.A.P. Childs, The City-Reliefs of Lycia (1978); Verf. Limyra 159ff.; G. Erath, Das Bild der Stadt (1997) passim.

des im Rahmen von Feldforschungen erarbeiteten architektonischen Befundes, wonach den Turmbauten ein über eine rein militärische Funktion hinausgehender Symbolcharakter zukam.

2) Karien

Die zuletzt von A. Peschlow-Bindokat in Vorberichten publizierte Vorgängersiedlung von Herakleia am Latmos weist m.E. im Aufbau bemerkenswerte Verwandtschaft mit den gleichzeitigen lykischen Siedlungen auf¹⁴. Ihre geschlossenen, in langgestreckte Geländemauern einbezogenen Gipfelbefestigungen, deren untere als Palast gedient haben dürfte, stehen strukturell den lykischen Burgen nahe. Wie diese bestehen sie aus mehreren, an der Basis schuttverfüllten und mittels Bruchsteinsetzungen ausgesteiften Baukörpern und verbindenden Kurtinen. Die obere Gipfelbefestigung von Latmos wird, wie auch zahlreiche lykische Burgen, von einem an höchster Stelle angelegten, auffallend großen, turmartigen Kernbau überragt. Die Grundform des Tetrapyrgions ist hier zwar schon angedeutet, es fehlt jedoch noch die symmetrische Konzeption späterer Anlagen¹⁵. Ein vergleichbarer Aufbau findet sich auch an der sogenannten "Inneren Zitadelle" von Latmos, die möglicherweise als Wohnsitz des Stadtherren gedient haben könnte. Die Befestigungen von Latmos dürften im frühen 4. Jh. v. Chr. errichtet, die Siedlung jedoch im Frühhellenismus, als man ein wenig nördlich die "Neustadt" anlegte, als Steinbruch und Nekropole genutzt und dem Verfall preisgegeben worden sein.

Eine vergleichbare, als Tetrapyrgion aufgebaute und vielleicht dem Ausbau unter Mausollos zuzuschreibende Gipfelbefestigung befindet sich auch im Südwestbereich der Befestigungen von Theangela¹⁶. Auch hier sind die an den Ecken befindlichen und aus der Kurtinenflucht vorspringenden Turmbauten an der ausgefächerten Basis mit Bruchsteinen aufgefüllt. Die Tendenz zur Symmetrie des Grundrisses der wohl rein militärischen Anforderungen entsprechend geplanten Zitadelle ist bedeutend ausgeprägter als in Latmos.

Kleinflächige, ebenfalls aus turmartigem Kernbau und Mauerring bestehende, befestigte Anlagen wurden im Zuge eines in Zentralkarien durchgeführten Surveys entdeckt. Erste Grundrißzeichnungen wurden

¹⁴ s. A. Peschlow-Bindokat in: T. Linders and P. Hellström ed., *Architecture and Society in Hecatomnid Caria*, Proc. of the Uppsala Symposion, 1987, *Boreas* 17 (1989) 69-76; dies., *REA* 96, 1994, 155-172 Fig. 5, 10.

¹⁵ Zu dem Bautyp des Tetrapyrgion und des Rolle in der ostmittelmeerischen und insbesondere der kleinasiatischen Architektur s. P. Marzloff, *Demetrias I*, 1976, 40f; ders. in: *Diskussionen zur archäol. Bauforschung* 3, 1978, 142f. mit weiterführender Literatur in den Anmerkungen.

¹⁶ Zur Geschichte der befestigten Siedlung von Theangela s. *Der kleine Pauly V* (1975) 658 s.v. Theangela; G. Bean - Cook, *BSA* 50, 1955, 112ff. Eine Beschreibung des Tetrapyrgions s. P. Marzloff, *Demetrias I*, 1976, 41.

veröffentlicht, eine genauere Bauaufnahme steht jedoch noch aus; eine Datierung in vorhellenistische Zeit scheint aufgrund bautechnischer Erwägungen gesichert zu sein¹⁷.

Diese in der karischen Dynastienzeit entstandenen Siedlungen mit ihren geschlossen befestigten und - sollte die Interpretation A. Peschlow-Bindokats zutreffen - gleichermaßen militärische als auch wohnbauliche Funktionen wahrnehmenden Burganlagen sind wohl phänomenologisch mit den gleichzeitigen lykischen Niederlassungen nahe verwandt. Wie auch die lykischen dürften die karischen Siedlungen mit den hochgelegenen Burgen und ihren turmartigen Kernbauten mit einer spezifischen "vorgriechischen" Gesellschaftsordnung verbunden gewesen sein. Bei der im Geiste des Frühhellenismus stehenden Neugründung von Herakleia am Latmos verzichtete man, soweit dies aus dem Denkmalbestand ablesbar ist, auf vergleichbare Gipfelbefestigungen¹⁸.

Auch ein die Zitadelle des Dynastensitzes Alazeytin Kalesi überragender, bergfriedartiger Turmbau läßt sich in seinem Verhältnis zur Gesamtanlage durchaus mit den Kernbauten lykischer Burgen vergleichen, steht jedoch innerhalb der bis heute untersuchten lelegischen Anlagen vereinzelt da¹⁹. Dies läßt sich vielleicht auf die besondere Bedeutung der Niederlassung innerhalb der lokalen Siedlungshierarchie zurückführen.

3) Kilikien

Bei Grabungen im Bereich der Höhengiedlung von Meydancık Kale in Kilikien wurde auf der nördlichen Kuppe des Siedlungshügels eine monumentale, befestigte Anlage freigelegt²⁰. Wengleich bezüglich der Datierung einzelner Bauphasen noch Unklarheit bestehen mag, dürften jedenfalls wichtige Bauabschnitte dieser Zitadelle in achämenidischer Zeit entstanden sein²¹. Zwei monumentale Tore verbinden sie mit dem Vorfeld und dem Siedlungsareal. Der Aufbau der kompakten Anlage läßt sich am besten als Abfolge von turmartigen

¹⁷ s. R. Descat, REA 96, 1994, 205-214 Fig. 2, 3.

¹⁸ Zu den Befestigungen Herakleias s. F. Krischen, Die Befestigungen von Herakleia am Latmos (1912) passim. Zu den drei Bauphasen und deren Datierung ebenda 53ff. Die Zitadelle dürfte von Pleistarchos in einer zweiten Phase angelegt und später wieder abgerissen worden sein.

¹⁹ W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, IstMitt Beih. 3 (1970) 25 und Taf. 11,3 Beilage 1.

²⁰ s. E. Laroche - A. Davesne, CRAI 1981, 356ff. Einen zusammenfassenden Bericht zu der Architektur der Niederlassung mit Plänen und Zeichnungen s. Laroche-Traunecker in: Les grands ateliers d'architecture dans le monde Egéen du VIe siècle av. J. C., Actes du colloque d'Istanbul, 23-25 Mai 1991, édités par J. des Courtils - J. Moretti, Varia Anatolica 3 (1993) 13-28 Fig. 4-6.

²¹ Laroche-Traunecker a.O. 21ff.

Kernbauten und verbindenden Mauerzügen beschreiben. Insofern scheint sich eine strukturelle Verwandtschaft mit den lykischen Burgen abzuzeichnen, eine Endpublikation muß jedoch abgewartet werden.

Die olbischen Türme

Auf dem Territorium des Tempelstaates von Olba, welchen in hellenistischer Zeit die Priesterdynastie der Teukriden regierte, befinden sich mehrere Turmbauten, bei denen es sich um feste, herrschaftliche Wohnbauten handeln dürfte²². Soweit sich dies beim heutigen Forschungsstand feststellen läßt, orientierte sich die Befestigungsarchitektur und die Siedlungstypologie dieser Region nur teilweise an den großen Strömungen des Hellenismus, vielmehr dürfte sich eine ausgeprägte Tendenz zur Entwicklung lokaler Formen abzeichnen. Mit der Vorliebe für befestigte Wohntürme könnte sich die Dynastie der Teukriden an ältere, im südanatolischen Raum seit der Achämenidenzeit nachweisbare Formen herrscherlicher Selbstdarstellung angelehnt haben.

4) Antike Quellen zu achämenidenzeitlichen Turmbauten in Anatolien

Auch in antiken Quellen werden Turmbauten des anatolischen Raumes geschildert, deren herrschaftlicher bzw. aristokratischer Charakter aus dem Kontext deduziert werden kann.

Ein von Xenophon (*Anabasis* vii, 8, 13f.) geschilderter Handstreich, welcher auf die Gefangennahme des persischen Aristokraten Asidates und dessen Familie sowie die Erbeutung seines Besitzes abzielte, scheiterte an der Festigkeit eines nahe Pergamons gelegenen Turmbaus, der vielleicht zeitweise dem aristokratischen Grundbesitzer als Wohnstatt diente. Der Schilderung der Ereignisse läßt sich entnehmen, daß es sich bei dem Turm um den festen Kernbau eines Gehöftes gehandelt haben muß. Eine strukturelle Verwandtschaft dieser Anlage mit kleinen lykischen Herrensitzen scheint wahrscheinlich, leider erlaubt Xenophons knappe Schilderung keine weiterführenden Vergleiche.

Die Bedeutung von Turmbauten in der achämenidenzeitlichen Palastarchitektur der Mossynoiken, einer einheimisch-anatolischen Völkerschaft des Schwarzmeergebietes, läßt sich aus Xenophons (*Anabasis* V, 5, 26) Schilderung der Eroberung einer ihrer Niederlassungen entnehmen: Der König der Mossynoiken lebte in einem hölzernen Turm, in dem er von der Gemeinschaft

²² F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, TIB 5, Denkschrift Wien 215, 1990, 144: "Bei den Turmbauten im Herrschaftsgebiet der Teukriden handelt es sich nicht um ein geschlossenes Verteidigungssystem, sondern um herrschaftliche Wohnbauten". Bezüglich der Türme von Olba-Diakaisareia und Kanytelis spricht sich S. Durugönül, *Türme und Siedlungen im rauen Kilikien*, *Asia Minor Studien* Band 28, 1998, 84, für eine Deutung als: "Häuser führender Personen, also von Priestern" aus.

ernährt wurde und den er auch nicht verlassen wollte, als im Zug der Kampfhandlungen Feuer ausbrach, sodaß er in den Flammen umkam. In diesem Fall wird die Bedeutung des Turmmotivs für die herrscherliche Repräsentation in besonders makabrer Weise verdeutlicht.

5) Analytische Überlegungen

In verschiedenen Gebieten des südwestlichen Kleinasien läßt sich ein gehäuftes Auftreten von turmartigen Kernbauten im Zentrum perserzeitlicher Zitadellen beobachten. Während dieser Periode prägten auch repräsentative Turmbauten die zahlreichen, befestigten Anlagen des ländlichen Siedlungsbereiches. Weiters darf festgestellt werden, daß in hellenistischer Zeit in den betreffenden Gebieten zumeist auf die Errichtung derartiger Befestigungstypen verzichtet worden zu sein scheint. Dies wird wohl einerseits mit dem Eindringen griechischer Bauformen, andererseits mit einer grundlegenden Veränderung der politischen Strukturen aufgrund eines auf gesellschaftlicher Ebene wirkenden Hellenisierungsprozesses zusammenhängen.

Die oben beschriebenen Charakteristika der südwestkleinasiatischen Wehrarchitektur des 5. und 4. Jhs. v. Chr. können beim heutigen Wissensstand nicht auf älteres anatolisches Formengut zurückgeführt werden. Weder in der anatolischen Architektur des zweiten Jahrtausends, noch im phrygischen oder lydischen Befestigungswesen lassen sich derartige Burganlagen mit Kernbauten nachweisen²³. Gleichzeitig kann auch die griechische Militärarchitektur keinesfalls vorbildgebend gewesen sein, verlor doch in der griechischen Wehrarchitektur der klassischen Periode die Akropolis, ein hochgelegener, geschlossen befestigter Bereich, immer mehr an Bedeutung²⁴. Zahlreiche städtische Mauerringe und Festungen wurden ohne Zitadellen oder mit einer verkümmerten, vorrangig als Garnison dienenden Gipfelbefestigung geplant, während sich Burgen mit Kernbauten nach dem oben beschriebenen Muster im griechischen Denkmalbestand dieser Zeit überhaupt nicht finden. Im Vergleich mit dem griechischen Raum wird deutlich, daß die perserzeitlichen Befestigungen des südlichen Anatolien auf fortifikatorischer und bautechnischer Ebene rückständig waren, da sie den im 5. Jh. v. Chr. in Griechenland feststellbaren, innovatorischen Schub nicht mitvollzogen haben²⁵.

²³ Vergl. nur allgemein zu den kleinasiatischen Befestigungen vorgriechischer Zeit: R. Naumann, *Architektur Kleinasiens* (1955) 222ff. Zum Verhältnis der lykischen Anlagen zum anatolischen Befestigungswesen s. Verf., *Limyra* 187f.

²⁴ s. nur F. Tritsch, *Klio* 22, 1929, 72f.; F.E. Winter, *Greek Fortifications* (1971) 58.

²⁵ s. Verf., *Limyra* 191f.

Die hier besprochenen südwestkleinasiatischen Anlagen waren wohl den Bedürfnissen einer lokalen Führungsschicht entsprechend konzipiert und mit einer spezifischen Gesellschaftsform verbunden, welche nach dem Untergang des Perserreiches einem regional unterschiedlich verlaufenden Auflösungsprozess unterlegen ist. Dessen ungeachtet erscheint es denkbar, daß es sich bei der Akropolis von Xanthos und den karischen Tetrapyrgia um typologische Vorläufer späterer, durch Ecktürme verstärkter Palast- und Wohnbauten der spätklassisch-hellenistischen Architektur handeln könnte²⁶. So finden sich im Aufbau verwandte Bauformen u.a. in der Palastarchitektur spätklassisch-hellenistischer Residenzen Makedoniens wieder, wo den Ecktürmen möglicherweise eine Funktion als Rangzeichen zukam²⁷.

Die Tradition, Turmbauten als Herrschaftssymbol zu errichten, lebte im Lauf der Zeit an den unterschiedlichsten Orten wieder auf und war in der Regel mit vergleichbaren gesellschaftlichen Strukturen verbunden²⁸. Genannt seien hier nur die Feudalburgen des europäischen Mittelalters, die Geschlechtertürme der italienischen Aristokratie, die Turmbauten der Mani, die Wohnsitze afghanischer Stammesfürsten und die Zwingburgen in der Architektur nordafrikanischer Berbevölker.

Da die Erforschung der perserzeitlichen Architektur Kleinasiens erst am Anfang steht, können die hier vorgetragenen Gedanken nur als Denkanstoß gelten. Es muß späteren Arbeiten vorbehalten bleiben, unsere Kenntnis dieser wichtigen und aufgrund ihrer Vielschichtigkeit so komplexen Periode zu vertiefen.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Fig. 1: Limyra, Gesamtplan

Fig. 2: Trysa, Gesamtplan

Fig. 3: Xanthos, Plan der lykischen Akropolis

²⁶ Es könnte hier ein Teilaspekt der Phänomenologie des Einflusses östlicher Herrschaftsideologien auf die hellenistischen Monarchien faßbar werden.

²⁷ s. nur P. Marzloff, *architectura* 5, 1976, 50f.; ders. in: *Diskussionen zur archäol. Bauforschung* 3, 1978, 136ff.; ders. in: 33. Tagung der Koldewey-Gesellschaft 1984, 25f.

²⁸ Zur gesellschaftlichen Semantik von Turmbauten s. C. Schuchhardt, *Ursprung und Wanderung des Wohnturms*, SB Berlin (1929) passim; L. Haselberger, *Turmgehöfte* (unpubl. Diss. München) passim und insb. 134; H. Lohmann, *Atene* (1993) 158 mit weiterführenden Literaturangaben. Zur Rolle von Turmbauten als Rangabzeichen in der Siedlungsarchitektur Afghanistans s. M. Klinkott, *architectura* 6, 1976, 111ff.

KINET HÖYÜK 1992-1997: THE ACHAEMENID PERSIAN AND HELLENISTIC PERIODS (Lev. 100-105)

*Charles GATES

ABSTRACT

Achaemenid Persian and Hellenistic periods mark the final 500 years of ancient habitation at Kinet Höyük. Excavations conducted since 1992 by Bilkent University have revealed three major building levels dating to the Persian period. Of particular interest are a building of massive mud brick walls on the east side of the mound, and a stone tower foundation of the city wall, found on the west side. Both belong to the fourth century BC. These architectural improvements of the fourth century BC recall similar constructions elsewhere in southern Anatolia, and must reflect the town's importance as a regional center for the later Persian empire.

One major architectural level represents middle to late Hellenistic occupation. The modest remains indicate the decline in the town's strategic and commercial significance, surely the result of both the damaging effects on its harbors of erosion from the Amanus Mountains and the prosperity of recently founded Antioch and its ports.

Article:

This paper summarizes the archaeological evidence for the mid-sixth to the mid-first centuries BC discovered at Kinet Höyük from 1992 to 1997. Findings from the 1998 season will be touched on only briefly. The remarks here are preliminary; detailed study of the finds, notably the pottery, remains to be undertaken¹.

The Achaemenid Persian and Hellenistic deposits, approximately 2.5 m deep, contain four main architectural levels. These remains represent the final period of ancient habitation at the site. M. V. Seton-Williams, in her Cilician survey conducted in 1951, included Kinet Höyük among sites inhabited in Roman and Byzantine times², but our survey and excavations on the mound have

* Ass.Prof.Dr. Charles GATES, Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji-S. Tarihi Böl., Ankara/TÜRKİYE.

¹ This paper was read at the First International Symposium for Cilician Archaeology, Mersin, 1-4 June, 1998. I would like to express my thanks to Serra Durugönül for organizing this stimulating conference; Mark Lawall and Nicholas Rauh for identifications of amphoras; Keith DeVries for sharing his detailed knowledge of Attic black-glazed pottery; and Marie-Henriette Gates, director of the Kinet Höyük excavations, for discussion of many issues presented here. For the abstract of a short talk on the same subject delivered at the 98th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, 29 December, 1996, see C. Gates 1997.

² Seton-Williams 1954, p. 161. But she found the "mound so overgrown that sherd collection was difficult". She identified the site as "possibly Nicopolis". Alexander the Great granted the title of Nikopolis to Issos after the Macedonian victory over the Persians (Hellenkemper 1984, p. 44).

uncovered nothing later than late Hellenistic, until the brief Medieval reoccupation of the twelfth and thirteenth centuries³.

1. Persian period: introduction

The Achaemenid Persian period falls within what is called at Kinet Höyük the Late Iron Age, Phase III:1 (seventh-fourth centuries BC). The monumentality of certain architectural remains indicates the importance of the town during this period⁴. Architectural levels assigned to the Persian period have been found in two areas on the mound (Fig. 1): three levels on the west side, the sea side (in Operations E/H and C) and one on the east (in Ops. A, AII, and D). According to the stratigraphic sequence as defined in the step trench (Op. C) on the west side of the site, the levels on the west side correspond to Kinet Höyük Periods 5, 4, and 3. The level on the east side must fall within Periods 4 and 3. Let us first examine the remains from Periods 5 and 4, then those from Period 3.

2. Persian period: Periods 5 and 4 (4B and 4A)

Evidence for habitation at Kinet Höyük in the century 550-450 BC is fragmentary. On the west side, the substantial pre-Persian architectural complex of Period 6 (late seventh century--ca. 575/550 BC) is succeeded by Period 5, a thick layer of fill at least 0.50 m thick. Pottery finds include carinated bowls of Achaemenid type⁵. The few architectural features of Period 5 consist of only fragments of stone wall foundations, nowhere forming a room or even a corner, and the lower part of two ovens or hearths, small circular pits lined with thick coarseware sherds or pieces of baked clay. The area must have been an outdoor space used for a variety of activities during a period lasting as much as 100 years.

The succeeding Period 4 (divided onto Levels 4B and 4A) marks a return of substantial architecture to the trenches on the west side of the mound. A major east-west wall, preserved (as is typical in all periods at Kinet Höyük) only in stone foundations of two to three courses of naturally shaped river stones⁶, is shared by cross walls of clearly two different periods. These periods have been called Level 4B (the earlier, lying below: Fig. 2) and Level 4A (the later level, lying above: Fig.

³ On recent exploration of Kinet Höyük, see M.-H. Gates and I. Özgen 1993; M.-H. Gates 1994a; M.-H. Gates 1994b, p. 261; M.-H. Gates 1995, p. 227; M.-H. Gates 1996, pp. 293-295; and M.-H. Gates 1997, pp. 253-254.

⁴ Kinet Höyük may well be Issos, the town known from textual and numismatic evidence near which Alexander the Great and Darius III famously clashed in 333 BC. See Hellenkemper 1984 and Bing 1985 [1993], pp. 97-100.

⁵ As exemplified by Sumner 1986, p. 5, fig. 3, N

⁶ The extreme humidity and high rainfall of this coastal plain, where the Amanus Mountains block the moisture-bearing winds travelling eastwards across the Mediterranean, necessitate the protection of mud brick walls from ground water and dampness.

3). Level 4A also includes a ramp-like feature of unknown function (Fig. 3: 101); this ramp is an inclined surface, sloping down toward the south, measuring ca. 2.00 m (north-south) x 1.80 m (east-west). It is made of small to medium sized river stones with some sections added in baked clay, all atop a packing of earth.

The purpose of the rooms of 4A and 4B is not certain, but another striking item of Level 4A may give a clue: a partially preserved burnt clay feature (1.40 x 0.60 x 0.25 m, as preserved) with several holes cut out of it (the diameters of the holes range from 0.32 to 0.08 m). This feature (Fig. 3: 30) may be a holder for amphoras. No amphoras were found in the holder, but fragments of many were uncovered elsewhere in Level 4 deposits. Types include basket-handled amphoras of Cypro-Levantine character, with one example of a late type dated ca. 430--375 BC⁷ found directly below a wall (Wall 12) of the succeeding Period 3, and a knob-based Chian amphora dated ca. 425 BC. Solokha I amphoras also occur, a type generally attributed to the south-east Aegean in both earlier and later varieties, later fifth--early fourth centuries BC for the earlier, fourth century BC for the later⁸. An example of the earlier type belongs probably to Period 4B, or possibly Period 5. The later type has come from a Period 4A deposit. Thanks especially to such amphoras, Levels 4B and the succeeding 4A may be placed in the second half of the fifth century, perhaps into the fourth century BC. Other finds from these levels include a bronze elbow fibula, a gold bead, five spearpoints and arrowheads, and fragments of carinated bowls of Achaemenid type.

3. East side: a Large brick building

On the opposite, east side of the mound stood a roughly contemporaneous structure consisting of thick mud brick walls on a broad foundation of naturally shaped river stones, preserved to a height of 1.10 m (Fig. 4). The building has been uncovered in an area of ca. 100 m²; because it extended beyond the excavation areas of Ops. D, A, and AII, its plan has been only partially recovered. The structure was imposing and surely important, with its interior walls one meter thick and a corridor that runs the full 10 m north-south length of the excavation trench Op. D. Scorched walls and heavy brick collapse suggest a violent end -- a fate not attested in the buildings on the west side of the mound. The exact date of the building is uncertain, because the floors were remarkably clean of any objects. The stratigraphic position of the building places it firmly in the Persian centuries, however. It lies sandwiched between datable levels: it sits above Period 6 (mid seventh - early/mid sixth centuries BC), a level characterized by wave-line wares

⁷ As in Buhl 1983, pp. 20-23, Type E. For a useful introduction to amphora types, see Grace 1961 and Alpözen, Berkaya, and Özdağ 1995.

⁸ On Chian and Solokha I amphoras: Mark Lawall, personal communication.

and Ionian bowls. From above, pits filled with earliest Hellenistic pottery cut down into its walls.

Parts of two buildings similar in form, projected size, and probable date were uncovered in 1992-96 at Hacinebi, at Birecik on the Euphrates, some distance to the north-east⁹. The connection bears keeping in mind.

4. Late Persian and Early - Middle Hellenistic: Period 3

At some point in the early fourth century BC, Kinet Höyük underwent a major building campaign, with a new city wall with towers or buttresses and a glacis girdling the slopes of the mound, by then of considerable height, ca. 20 m above sea level. Remains of the city wall and its glacis have been recovered notably on the north and the west. The best dated section was discovered on the west side of the mound (Ops. E/H and C) in an exposed area of approximately 130 m²; these structures comprise Period 3, divided into Architectural Levels 3B and 3A (Fig. 5)¹⁰. The original construction (Level 3B) can be dated to the first half of the fourth century BC, thanks to the amphoras and numerous Attic black-glazed sherds of early fourth century BC discovered at the foot of the tower base in Op. H. These architectural improvements indicate the town's importance for the later Persian empire as a regional center on the northern Levantine coast between the Cilician plain and the pass over the Amanus Mountains, and perhaps reflect a reorganization of Persian administration in Cilicia in the early fourth century BC¹¹.

The most striking element that emerged on the west side in Op. H was the stone foundation of a small tower or buttress, 2.4 x 3.1 m, and 1.05 m in height, with its sides oriented to the compass points. The foundation sat on top of a low platform, a levelling area bordered at least on two sides with stones. This platform cut into the earlier Level 4A, destroying, for example, part of the "amphora holder". The tower foundation was made of packed rubble and earth; its sides were faced with large river stones and roughly cut blocks of purple volcanic stone, with squared limestone blocks in two projecting corners. The wall complex of which the tower base was a part connects directly down the west slope of the mound with an exterior retaining wall not parallel to the tower, but oriented at a

⁹ A. McMahon, "The Achaemenid-Hellenistic Occupation at Hacinebi", in Stein *et al.* 1996, pp. 222-229. The buildings are dated to the fourth century BC.

¹⁰ An additional and even more substantial section of city wall was excavated in 1998 on the north side of the mound, complementing findings from 1992. Although this north section seems contemporaneous with the fourth century BC construction in Ops. E/H and C described here, then later reused, the evidence for its dating is equivocal and needs further evaluation.

¹¹ This last conclusion was suggested to me by Olivier Casabonne (personal communication). Comparable architectural evidence elsewhere in southern Anatolia, indicating a broad pattern of fortifications at this time, was presented at this conference by Thomas Marksteiner.

right angle to the slope. The tower and retaining wall were also connected with a glacis that covered the hill; this glacis consisted of small stones packed densely but irregularly into a yellow clay bedding. The rubble used in the glacis was identical in type with the fill inside the tower base.

The tower connected to its east with walls forming a complex of gravelled courtyards and passageways and rooms. Joining on the south (in Op. C) was an unusual stone foundation for a gate whose opening measured 5 m across. This foundation consisted of a single course of large limestone ashlar blocks, smoothly fitted to each other and smoothly cut on the top surface. The blocks varied in size, however, and were roughly shaped on their sides and bottoms -- surfaces not intended to be seen. The opening of 5 m was marked at each end by a large upright limestone block set on top of the foundation. Each block preserved traces of plaster; the plaster on the north block was unpainted, but remains of painted plaster were noted on the south block, red (west face) and yellow (north face). The upper surface of the line of ashlars was coated with cement-like mortar and, on top, gravel. This gravel surface continued into a courtyard lying to the east. Evidently this finely built stone foundation was a threshold for a grand entrance into the citadel that the mound had now become.

Continuing use of the tower and walls through the third century BC, thus well into the Hellenistic age¹², is attested by modifications in the walls and the ground plans (Level 3A) and by pottery finds. Small rooms were created; older doors were blocked, new ones opened. In this later phase of Period 3, a large anchor of volcanic stone was utilized as a building block. Pottery from these later rooms included Hellenistic black glazed wares and fishplates, and in the latest deposits the matt black to brown glazing characteristic of third century BC Hellenistic wares¹³. Sigillata, however, is absent. The several dozen examples of stamped amphora handles from Hellenistic levels begin in the mid third century BC.

5. Late Hellenistic: Period 2

The modest architectural remains of Period 2, belonging to the second and early first centuries BC, the final period of ancient habitation at Kinet Höyük, indicate the decline in the town's strategic and commercial significance, surely the result of the prosperity of the Hellenistic foundations of Antioch and ports nearby at Seleukia and Alexandria (İskenderun). The decline may also reflect the damaging effects on the town's harbors of erosion from the Amanus Mountains¹⁴.

¹² At Kinet Höyük, the Hellenistic period is called Phase II.

¹³ For comparanda, see Waagé 1948, pp. 1-18, 28-31, and 80-82; and Jones 1950, pp. 149-150, 152-172, and 212-231 (late fourth-mid second centuries BC).

¹⁴ See Ozaner 1994.

Nevertheless, the pottery finds indicate that this coastal town was very much part of the cultural *koiné* of the Mediterranean basin in the Late Hellenistic period¹⁵.

Period 2 is attested on the west, the north, and the east sides of the mound. On the west, the Period 3 tower had gone out of use; the Period 2 wall foundations (Fig. 6) lay at a higher absolute level than the top of the tower base. Moreover, the Period 2 walls formed an architectural complex completely different in plan and orientation from the earlier Period 3 buildings. In an excavated area of ca. 60 m², a group of residential rooms and courts lined the north side of a street running east-west¹⁶. The stone foundations of these mudbrick buildings are distinguished from earlier construction by the use of medium sized polygonal volcanic blocks, dark purple in color, together with the familiar naturally shaped river stones and mud mortar. In addition, roof tiles of baked clay were used for the first time. The street was littered with a great quantity of pottery, animal bones, and pebbles. Domestic floors, made of well-packed earth, occasionally cobbled, have also provided useful deposits.

The badly eroded east side of the mound has presented excavators with a complex stratigraphy difficult to understand. The dominant features are pits with much overfired pottery of late Period 3, the third century BC. A small gate of Period 2 was discovered, however, with two steps still remaining of a stepped ramp of large river stones leading out the gate and down the slope. On the north side of the mound, in Op. G, Period 2 remains appeared directly below the important Medieval finds, but have not been excavated.

Eastern Sigillata A makes up roughly 25 per cent of the domestic wares, and dates Period 2 to the Late Hellenistic, second to mid first centuries BC. Other pottery types are paralleled at Tarsus¹⁷, Hama¹⁸, and certain Palestinian sites¹⁹. A fine example of West Slope ware came from an earlier Period 4 context, surprisingly. Long-distance trade is attested by the imports of amphoras from Rhodes, Kos, and Chios, and late in the period, of Italian amphoras of Dressel IC and Lambrogliia 2 types²⁰. The finds of Dressel IC amphoras may be among the earliest in this region. Additional objects recovered from this period include stamped amphora handles; clay loomweights; miscellaneous metal items, of which

¹⁵ For a helpful perspective on regions, towns, and rural areas in the Hellenistic world, of the sort to which the findings from Kinet Höyük can contribute, see Alcock 1994. Berlin (1997) offers a useful survey of Hellenistic Palestine, one well-explored part of the eastern Mediterranean.

¹⁶ Because the street lay at the south end of the excavation trench, only a small section south of the street was uncovered.

¹⁷ Jones 1950, pp. 172-179 and 231-240 (mid second to mid first centuries BC).

¹⁸ Papanicolaou Christensen and Friis Johansen 1971.

¹⁹ Berlin 1997, pp. 46-47.

²⁰ Nicholas Raue, personal communication.

two bronze furniture legs, paralleled at Al Mina²¹, are the most striking; and a small number of terracotta lamps. Of the few coins found, only one has a legend that can still be read, a bronze coin from Antioch, of the reign of Demetrios I, 162-150 BC.

Kinet Höyük was abandoned in the mid first century BC. The principal reasons seem to be two. First, the town's harbors may well have filled completely with silt from erosion, thus drastically curtailing maritime commerce²². Perhaps malarial swamps resulted, creating an unhealthy place to live. Second, a destructive earthquake may have been the immediate cause, an explanation indicated by the roof tiles found neatly arranged, tilted against the foot of several walls. Further, the discovery of an unusually high number of complete vessels and bronze and iron objects suggests the sudden departure of the inhabitants. According to written sources, notably Justin's Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus²³, a severe earthquake struck Antioch some time before 69 BC, during the reign of the Seleucid king Tigranes, shortly before Pompey secured the Seleucid territory for the Romans in 64 BC. Perhaps this was the earthquake in question.

In any case, regional settlement and economic patterns were changing. Epiphaneia²⁴ with its own harbor at Küçük Burnaz²⁵, not far to the north of Kinet Höyük, became the major town of the region in the Roman period, the center for seaborne commerce and regional agriculture. Kinet Höyük would lie abandoned until the twelfth century AD, when its commanding hilltop would attract a new group of settlers.

FIGURES

- Fig. 1) Kinet Höyük: Site plan, with Operations
- Fig. 2) Kinet Höyük: Plan, Ops. E/H/C, Period 4, Level 4B
- Fig. 3) Kinet Höyük: Plan, Ops. E/H/C, Period 4, Level 4A
- Fig. 4) Kinet Höyük: Plan, Ops. D/A/All, Large building (Persian period)
- Fig. 5) Kinet Höyük: Plan, Ops. E/H/C, Period 3, Levels 3A and 3B
- Fig. 6) Kinet Höyük: Plan, Ops. E/H/C, Period 2

²¹ Woolley 1938, p. 138, fig. 16: MN 255, from Level 3, House A.

²² Ozaner 1994.

²³ 40.2.1-2. The Latin text of this passage is found in Downey 1938, p. 106, n. 1. For an English translation, see Justin, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, translated by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin (Atlanta: Scholar's Press, 1994), 40.2.1-2. According to Justin (Justinus), 170,000 people died and many cities were destroyed.

²⁴ Gough 1976; and Hellenkemper and Hild 1986, pp. 102-104.

²⁵ For exploration at Küçük Burnaz: M.-H. Gates and I. Özgen 1993, p. 391; Ozaner, M.-H. Gates, and I. Özgen 1993; Tobin 1995 and in this volume; and M.-H. Gates 1996, pp. 329-330.

BIBLIOGRAPHY

- Alcock 1994 Alcock, S. E. "Breaking up the Hellenistic World: Survey and Society", in Morris 1994, pp. 171-190.
- Alpözen, Berkaya, and Özdaş 1995 Alpözen, T. O., Berkaya, B., and Özdaş, A. H. *Commercial Amphoras of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology*(Bodrum: Museum of Underwater Archaeology, 1995).
- Berlin 1997 Berlin, A. "Between Large Forces: Palestine in the Hellenistic Period", *Biblical Archaeologist* 60 (1997), pp. 2-51.
- Bing 1985 [1993] Bing, J. "Sissu/Issus, and Phoenicians in Cilicia", *American Journal of Ancient History* 10 (1985 [1993]), pp. 97-123.
- Buhl 1983 Buhl, M.-L. *Sukas VII. The Near Eastern Pottery and Objects of Other Materials from the Upper Strata* (Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1983)
- Downey 1938 G. Downey, "Seleucid Chronology in Malalas", *AJA* 42 (1938) 106-120.
- C. Gates 1997 Gates, C. "From the Late Iron Age to the Hellenistic Period at Kinet Höyük (Classical Issos), a Cilician Coastal Town", *AJA* 101 (1997), p. 363.
- M.-H. Gates 1994a Gates, M.-H. "The 1992 Excavations at Kinet Höyük (Dört Yol/Hatay)", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 15/1 (1994), pp. 193-200.
- M.-H. Gates 1994b Gates, M.-H. "Archaeology in Turkey", *AJA* 98 (1994), pp. 249-278.
- M.-H. Gates 1995 Gates, M.-H. "Archaeology in Turkey", *AJA* 99 (1995), pp. 207-255.

- M.-H. Gates 1996 Gates, M.-H. "Archaeology in Turkey", *AJA* 100 (1996), pp. 277-335.
- M.-H. Gates 1997 M.-H. Gates, "Archaeology in Turkey", *AJA* 101 (1997), pp. 241-305.
- M.-H. Gates
and İ. Özgen 1993 Gates, M.-H. and Özgen, İ. "Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and the Northern Hatay (1991)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 10 (1993), pp. 387-394.
- Goldman et al. 1950 Goldman, H. et al. *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus*, vol. I (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1950).
- Gough 1976 Gough, M. "Epiphaneia", in Stillwell 1976, p. 315.
- Grace 1961 Grace, V. *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 1961).
- Hellenkemper 1984 Hellenkemper, H. "Das wiedergefundene Issos", in Ozols and Thewalt 1984, pp. 43-50.
- Hellenkemper
and Hild 1986 Hellenkemper, H. and Hild, F. *Neue Forschungen in Kilikien* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986).
- Jones 1950 Jones, F. F. "VI. The Pottery", in Goldman et al. 1950, pp. 149-296.
- Morris 1994 Morris, I., ed. *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- Ozoner 1994 Ozoner, S. "Dörtyol-Payas (Issos) Ovası'nda (Antakya) Tarihi Çağlardan Günümüze Süregelen Jeomorfolojik Değişikliklerin Kinet Höyük Üzerindeki Etkileri", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 12 (1994), pp. 513-527.

- Ozoner, Gates, M.-H.,
and Özgen, İ. 1993 Ozoner, S., Gates, M.-H., and Özgen, I. "Dating the Coastal Dunes of Karabasamak District (Iskenderun Bay) by Geomorphological and Archaeological Methods", *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 8 (1993), pp. 357-367.
- Ozols and Thewalt 1984 Ozols, J. and Thewalt, V., eds. *Aus dem Osten des Alexanderreichs (Festschrift für Klaus Fischer)* (Cologne: Dumont, 1984).
- Papanicolaou Christensen
and Friis Johansen 1971 Papanicolaou Christensen, A. and Friis Johansen, C.Hama. *Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931-1938. III.2. Les poteries hellénistiques et les terres sigillées orientales* (Copenhagen: Nationalmuseet, 1971).
- Seton-Williams 1954 Seton-Williams, M.V., "Cilician Survey", *AnatSt* 4(1954) 121-174
- Stein et al. 1996 Stein, G., et al., "Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacmebi, Turkey", *AJA* 100 (1996), 205-260.
- Stillwell 1976 Stillwell, R., ed. *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1976)
- Sumner 1986 Sumner, W. "Achaemenid Settlement in the Persepolis Plain", *AJA* 90 (1986), pp. 3-31.
- Tobin 1995 Tobin, J. "The City in the Sand Dunes: a Survey of a Roman Port Facility in Cilicia", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13:2 (1995), pp. 151-164.
- Waagé 1948 Waagé, F. O., ed. *Antioch On-the-Orontes IV. Part One. Ceramics and Islamic Coins* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1948)
- Woolley 1938 Woolley, C. L. "The Excavations at Al Mina, Sueidia, II", *JHS* 58 (1938), pp. 133-170.

BİR NEKROPOLÜN SİYASİ VE KÜLTÜREL BOYUTU
LİMYRA ÖRNEĞİ
(Lev. 106-108)

***Zeynep KUBAN**

Kaya mezarı geleneği yalnız Anadolu'ya mahsus olmasa da bu coğrafi bölgede oldukça yaygın ve çeşitlilik gösteren bir gelenektir. Mezarlar cepheleri açısından bakıldığında uygulandıkları her bölge ve zaman dilimi içinde farklılık göstermişlerdir, iç mekanları açısından bakıldığında ise çağlar boyu belirli kline düzenlemeleri hiç değişmemiştir. Ancak burada niyetimiz çeşitli bölgelerdeki nekropol ve kaya mezarı arasındaki benzerlik veya farklılıkları belirlemek değil, bir bölgede, Likya'nın Limyra kentinde yapılan bir nekropol analizinin sonuçlarını bir çalışma örneği olarak tanıtmaktır.

Likya bölgesinin en belirgin özelliği haline gelen kaya mezarları açısından bugünkü Finike yakınlarındaki Limyra kenti özellikle önemlidir. Kaya nekropollerindeki bütün mezarlar tek tek incelenmiş ve 4.yy Limyra'sına ait sosyal bir profil çıkartılmaya çalışılmıştır¹. Özellikle 4.yy kent mimarisine ait fazla kalıntı mevcut olmadığından mezarlık alanları ve mezarların detaylı bir biçimde incelenmesi ayrı bir önem kazanmıştır. Likya'daki kaya mezarları mimarisinin kökenine ilişkin bugüne kadar yapılan uzun tartışmalar sonucunda tahıl ambarından tapınağa kadar çeşitli açıklama önerileri getirilmiştir². Biz burada mezarların gerçek işlev ve görüntüleri üzerinde durup, kent için ne gibi anlam ve bilgi içerdiklerini irdeleyeceğiz.

Sayısal olarak Limyra Likya'nın en geniş nekropollerine sahiptir. İki büyük kent nekropolü kent alanını doğu ve batıdan çevirmektedir³ (Fig. 1). Kentin chora'sında da ayrıca üç nekropol ve çeşitli noktalarda tek duran veya ikili ve üçlü kümeler halinde toplanmış mezarlar vardır. Hepsinin toplamı en son (1997) sayımlara göre 328'si kaya mezarı, 62'si lahit ve 16'sı serbest duran mezar olmak

* Dr. Zeynep KUBAN, İTÜ Mimarlık Fak., İstanbul/TÜRKİYE.

¹ Bu bildiri "Die Felsgräber von Limyra" adlı doktora tezinden yola çıkarak hazırlanmıştır. Tezin genişletilmiş bir biçimde ("Die Nekropolen von Limyra" adı altında ve J.Borchhardt, G.Neumann, A.Pekridou ve M.Wörrle'nin katkılarıyla) Viyana'da yayınlanması için çalışmalar sürmektedir.

² Bu konuyla ilgili toplu kaynakça için bkz. F.İşık-H.İ.Yılmaz 1996

³ Borchhardt hemen kentin güneyine bir altıncı nekropol yerleştirmektedir. Böyle bir mezarlık sabit mezarlarla henüz lokalize edilmiş değildir. Şimdilik geç dönem surunda devşirme malzeme olarak kullanılmış iki saçaklık parçasına dayanıyor bu teori. Roma dönemine ait girlandlı lahit de bu bölgeden çıkmıştır, Borchhardt 1993, 109.

üzere 406'yı bulmaktadır⁴. Bunların içinden 250 kadarı hemen kentin çevresinde bulunan Nekropol II ve Nekropol III'te yer alıyor. Bu iki büyük kent nekropolüne karşılık şehir dışında da büyük bir mezarlık yer almakta; Nekropol V adındaki bu yerde de şimdilik 127 mezar tespit edilmiştir⁵. Nekropol I diye adlandırılan mezarlık ise Arykandos vadisinin girişini kontrol eden bir konuma sahip ve görkemli 9 mezarı barındırıyor. Kentin doğusunda bulunan 11 mezara sahip Nekropol IV ise muhtemelen bir hara etrafında yer alıyordu.

Tipolojik Analizler

Limyra'nın yoğun mezar sayısına rağmen nekropollerin genel görüntüsüne görkemli mezarlar hakim değildir. Myra veya Pinara gibi başka kentlerde daha çok görülen iki katlı "tipik Likya mezarı" diye adlandırılacak cephelerden Limyra ve çevresinde sadece 14 adet bulunuyor⁶. Mezar cephelerindeki çeşitliliğe rağmen özellikle iki tip, mezarlıkların genel görüntülerini belirlemiştir. Birinci tipe Likya'nın her yerinde rastlanır: tek katlı, eşik ve çatıda eğik kirişlere ve ön cephede iki çerçeveli kapıya sahip bir cephe (biri gerçek biri sahte kapı) (Fig. 2). Diğer cephe tipinde sade bir eşiğin üzerinde kapı söveleri ve onun üzerinde kapı lentosu yer almaktadır; lento ve eşik sövelerden taşkındır. Basit bir iç çerçeveye sahip olan tek kapılı bu cephelerde ahşap mimariyi sadece yuvarlak çatı kirişleri ve üzerindeki fascialar yansıtmaktadır (Fig. 3). Bu tipe Limyra dışında hemen hemen hiç rastlanmaz⁷. Tarif edilen cephe biçimi en çok Nekropol II de tercih edilmiştir (62 adet Nekropol II'de, 18 adet Nekropol III'te ve 15 adet Nekropol V'te). Bu tipin Limyra'da bu kadar yoğun uygulanması, başka kentlerde ise az ilgi görmesinden dolayı (328 kaya mezarının 95'i bu biçime sahip yani %33'i kadar) çalışmamızda bu cephe tipine "Limyra-Tipi" adını verdik⁸. Bu cephelerde rastlanan kabartma ve yazıtlardan mezarların 4.yy'dan daha eski olmadıkları ve bu mezar inşaatı furyasının 4.yy'da ortaya çıktığı anlaşılıyor⁹.

⁴ Limyra'nın batısındaki Bonda tepesinde yapılan yüzey araştırması sırasında Limyra'nın chora'sına ait olduğu düşünülen mezarlar bulunmuştur. Bunlar sayıma dahil edilmemiş ve zaten henüz yayınlanmıştır; bkz Konecny -Marksteiner 1995.

⁵ Mezarların sayısı kazılar devam ettikçe artacaktır, çünkü erozyondan dolayı Limyra mezarlıklarının alt kısımları hep toprak altında kalmıştır.

⁶ Bunlardan da sadece 7 tanesi üç büyük nekropolün içinde yer alıyor.

⁷ Şahsi gözlemlerde Pinara'da 4, Tlos'ta bir bir tane de Oinoanda yakınlığında. Gözden kaçan mezarlar muhakkak olmuştur ve zaman içinde sayı tek tük çoğalabilir

⁸ Oldukça yalın bir görüntüye sahip bu Limyra-Tipi cephelerine 17 Likçe ve 6 Yunanca yazıt yazılmış, 4 adet de kabartma yerleştirilmiştir.

⁹ Wörle 1995, 387 vd.

Yabancı Etkiler

M.Ö. 4.yüzyılın büyük bir bölümü de Pers yönetimi altında geçmiştir. Xanthos'un alınmasıyla Perslerin eline geçen Likya'da Persler büyük siyasi baskılar kurmamışlardır. Yabancı dillerde "dynast" diye adlandırılan bir çeşit yerel derebeylere yönetimi bırakan Persler Likyalıların ne dinlerine ne de günlük yaşamlarına karışmış, sadece vergilerin zamanında ödenmesine önem vermişlerdir¹⁰. Bu rahat üst yönetime rağmen Perslere ait izler kendini Limyra gibi bir nekropolde gösterebilir miydi? Aynı şekilde her zaman bir Yunan etkisinin varlığından bahsedilir, bunun nekropollerde ifadesi nasıl olmuştur? Limyralılar Doğudan ve Batıdan gelen bu etkilerle nasıl başa çıkmış, Doğu Batı arasında kendi kültürlerini nasıl değerlendirmiş ve nekropollerde bunu nasıl ifade etmişlerdir?

İlk olarak yöneten topluluğun, yani Perslerin Limyra nekropollerindeki etkisi ele alınabilir. Kalede bulunan bazı basamaklı sunaklar "ateş sunağı" olarak tarif edilmiştir¹¹. Kent mezarlığının alt kısımlarında da bu görüntüde bir oygu vardır. Görüntü itibarıyla bir ateş sunağına benzese de bu biçim çeşitli yerlerde bir ateş sunağı veya bir su kültü sunağı ya da bir urne olarak yorumlanmış ve Pers döneminden Sasani dönemine kadar tarihlenebilmiştir¹². Bir diğer belge de Nekropol V'te görülen Aramice yazıttır¹³. Ancak araştırmacılar mezar sahibinin adının İranlı bir kökene işaret etmediğini belirtir, hatta onun sadece Aramiceye vakıf, dynast için Pers sarayı ile yazışmaları sürdüren bir kişi olduğunu düşünürler¹⁴. Yazıttaki "astodan" sözcüğü ise uzun süre spekülasyona açık kalmıştır ve bu mezarı zerdüştlerle özgü bir gömü olarak göstermiştir¹⁵. Ancak Limyra'daki mezarların tümü analiz edildiğinde bu teorinin zayıflığı ortaya çıkmış ve bütün mezar odalarının arasında sadece iki tanesinin değişik oluşumlarıyla belki astodan vazifesi görmüş olabileceği anlaşılmıştır¹⁶. İki kaya mezarında Pers kıyafetli kişiler tasvir edilmiştir, ama sadece Nekropol II'deki örnekte Persli bir mezar sahibine işaret edebilecek bir kabartma bulunur. Bu mezarın sahibi de

¹⁰ Derebeylerin bu rahatlığı henüz tam niteliği açığa kavuşmamış olan satrap ayaklanmasından sonra sona ermiştir bkz. Weiskopf 1989, 366 vd.

¹¹ Borchhardt 1990, 137. Bu ateş sunaklarının bir Pers garnizonuna işaret edip etmediği de henüz çözülmüş değildir.

¹² Stronach 1966, Res.19; L.Trümpelmann 1992, 23 vd., Francovich 1990,181 Res.258.

¹³ TL 152

¹⁴ Wörrle 1995, 406 vd.; Borchhardt 1990, 129.

¹⁵ Shahbazi 1975, 114 vd

¹⁶ Kuban 1996, 133 vd.

muhtemelen evlilik yoluyla buraya yerleşmiş bir kişi olarak düşünülmektedir¹⁷. Yunanca yazıtlarda geçen bir Pers ismi de bu tekil durumlara başka bir örnektir¹⁸. Kente ait mezarlıklarda doğrudan Perslere ait olabilecek mezarların sayısı görüldüğü gibi azdır. Pers yöneticilere saygı göstermek amacıyla, dikkatlerini çekmeyecek mezarlık gibi bir yerde, onlara referans vermek de gereksizdi. İdari açıdan görülen serbestliğe rağmen yine de derebeyleri ilişkileri iyi tutmaya çalışmışlardır. Sikke gibi dağılımı geniş olan araçlara bakıldığında siyasi olarak Perslere yakınlık gösterilmek istendiği anlaşılmaktadır. Beylerin görüntüleri sıkça Pers satraplarına benzetilmiştir¹⁹. Limyra'nın en tanınmış beyi Perikle'nin adından mezarına kadar olan Yunan görüntüsüne rağmen anıtsal mezarındaki kabartmalar Pers Büyük Kralı'na bir saygı biçiminde tasarlanmıştır²⁰.

Yunanistan'dan gelen etkiler ise çok farklı biçimlenmiş ve İskender dönemine kadar doğrudan bir siyasi etkiye bağlı olmamıştır. Örneğin, Attika-Delos deniz birliği sırasında sanatta yoğun Yunan etkisi artışı yaşanmamış, hatta tam tersi bir durum söz konusu olmuştur²¹. İskender'den sonra başlayan yoğun Yunanlılaşma'dan önce, 4.yy'da Likya kendini çeşitli nedenlerden ötürü Yunan sanatının çekim alanı içinde bulmuştur²². Limyra nekropollerinde de bunu çok iyi bir biçimde belgelemektedir. Kentin en yüksek makamdaki yöneticisi Perikle en tanınmış Atina'lı generalin adına sahip olduğu gibi yazıtlarda Yunan eğitime, soyuna ve basileios - kral ünvanına önem vermiştir²³. Kendisi için yaptırttığı mezardaki karyatidler ve başka mimari detaylarla da doğrudan Atina'ya referans vermiştir. Kralın anıtsal mezarı Attika etkileri ve başka detayları açısından da kaya mezarı sahiplerine esin kaynağı olmuştur²⁴. Ancak bu esinler aslında genelin içinde çok da fazla değildir. Limyra'da ve çevresinde yer alan mezarların %10'u bile Yunan etkili bezemeye sahip değildir. Kullanılan detaylar genelde, İyon sütun ve başlıkları, pilasterler, İyon ve dor kapı çerçeveleri, alınlıklar ve akroterler olmuştur. Ancak dikkatlice bakıldığında bezemelerin özümsemeden çoğunlukla alıntı olarak kaldığı görülmektedir. Dor kapılarının dışındaki örneklerin hemen

¹⁷ Bruns Ozgan 1987, 107.

¹⁸ Wörrle 1995, 404.

¹⁹ Zahle 1990, 51 vd.

²⁰ Borchhardt 1976,121

²¹ Frei 1990 ,11

²² Özellikle Karya'dan Hekatomnid sülalesi zamanında yoğun olarak Yunan etkileri görülmektedir.

²³ Wörrle 1991, 205 vd.

²⁴ Schädler 1991, 265 vd.

hemen hepsinde nispeten tutucu bir anlayışla karşılaşılır. Likya mezar cephelerine özgü olan çerçeveli kapı bölmelerinin üzerlerine İyon sütunları ve/veya üçgen alınlıklar yerleştirilmiştir. Mezar sahiplerinin gözlerinde belli ki taşçı ustalarından mezarlarına işlemelerini istedikleri sütunlu ve alınlıklı görüntüler vardı (Fig. 4). Ancak sonuçlardan taşçı ustalarının da mezar sahiplerinin de İyon mimarlığını ve kurallarını pek iyi bilmedikleri anlaşılmaktadır. İyon sütunlarına Dor yivleri yerleştirilmiş²⁵, veya yivsiz bırakılmış, sütunlar daraltılmak yerine şişirilmiş, kaideler de hiç bir klasik forma uygun yapılmamış, üç fascialı architrav hiç konulmamıştır. İlginç olan bütün “ilerici”, “modern” cephe giydirmelerine rağmen Likya geleneksel detaylarından vazgeçilmemesidir. Bu anlayışa en iyi örneklerden bir tanesi kent kapılarının önünde yer aldığı sanılan haranın sorumlu kişisi Krustti'nin mezarıdır²⁶. Krustti kralın yarattığı modayı izleyen ama içten içe geleneklere bağlı bir kişi olduğunu yaptırttığı mezar cephesiyle göstermiştir. İyon düzeni ve sütun başlıklarındaki Attika kökenli izler Perikle'ye yakın görünme isteğinden kaynaklanıyor olmalıydı, ancak çerçeveli kapısı, Likçe yazıtı ve yazıtta adı geçen bir başka bey olan Trbbenimi ile olan bağlantısının vurgusu yine geleneksel karakterini belli etmektedir.

4.yy'da Yunanca yazıtlar da mezar cephelerinde görülmeye başlanmıştır. İlginç bir biçimde insanların bir bölümü mezar yazılarını ana dilinde yazmayıp moda olmaya başlamış bir dilde yazdırmışlardır. Ancak yazıtların çoğu yine de Likçe'dir. Tipik Likya cepheli mezarlardaki Yunanca yazıtları azdır. Yine 4.yy'a tarihlenen 20 Yunanca yazıttan sadece 5 tanesi geleneksel cepheli mezarlarda yer almıştır. Yeni dil modasına uyanların daha ziyade yerli kişiler olduklarını da yerel isimlerinden anlıyoruz²⁷. Mezarlarında da çoğunlukla yeni sınıfın cephe biçimini veya moda formlarla bezenmiş cephe örneklerini görüyoruz²⁸.

Tarihte geniş kitleler kendilerine her zaman anıtsal mezar yapma özgürlüğüne sahip olmamışlardır. Likya'da da bu yavaş yavaş yayılmış bir gelenektir. Kaya mezarı geleneğinin henüz yaygın olmadığı MÖ 6.yy'da dikilen paye mezarların sadece yöneticilere mahsus oldukları kabul edilir. Paye

²⁵ Büyük bir olasılıkla İyon sütunlarına dor yivlerinin yapılması, taşçı ustasının detay bilgisi azlığından kaynaklanmıştır. Daha sonra Hellenistik dönemde yaygınlaşan ve 4.yy'da da ilk örnekleri görülen İyon ve Dor düzenlerine ait detaylarının karışık olarak kullanılması burada amaçlanmış olması ihtimali zayıf gözükmemektedir.

²⁶ Mezar IV/7 TL128, Borchhardt 1993, 66, Fig. 34.

²⁷ Bkz.Wörle 1995 ve Neumann 1996, 145 vd.

²⁸ Moda olanın takip edilmesi ne o zamana ne de günümüze mahsus bir şeydir. 4.yy'da Yunan süslemeleri ve Yunan dili moda olduysa, bugün onun yerine sadece Amerikan mimarisi ve İngilizce konulmuştur.

mezarlardan vazgeçildikçe de kaya mezarlarına yönelinmiştir²⁹. Ancak bu süreçle birlikte kullanım biçiminde de bir değişiklik olmuştur, çünkü kaya mezarları, yazıtlardan da bildiğimiz gibi aile mezarlarıdır ve paye mezarlardan daha fazla sayıda kullanılmıştır. Kaya mezarının kendisi de aslında bir nevi anıtsal mezar olmakla beraber, daha büyük bir örneğin basitleştirilmiş hali olduğundan üretimi serbest duran mezarlardan daha kolay ve ucuz olmuştur. Limyra Tipi mezarları bu çizginin bir gelişimi olarak görmeliyiz. Bu mezarın üretim süreci kuşkusuz iki veya tek katlı ve eğik kirişli cepheli mezarlardan daha kısa ve az masraflı olmuştur³⁰.

Bu gelişim çizgisinden taştan mezara sahip olma geleneğinin tekil şahıslardan bazı ailelere ve daha sonra özellikle Limyra veya Pinara da olduğu gibi daha çok aileye dağılan bir imtiyaz olduğunu düşünmek gerekir. Zira en basit kaya mezarları Limyra-Tipi örneğinde olduğu gibi minimalize edilmiş biçimler bile olsalar, bölgede görülen ve "halk tipi" kabul edilen kiremit mezarlara oranla bunların yine de anıtsal kategorisine girdiklerini kabul etmek lazım³¹. Yazıtlar, kabartmalar veya mimari detaylar Limyra'da hep 4.yy'a işaret etmektedir. Bunun nedeni çok açık olmamakla birlikte Limyra kralı - beyi Perikle'nin yayılcı politikasıyla ilgili olmalıdır. Perikle Doğuda ve daha sonra Batıda da nüfuzunu savaşlarla arttırmış ve halkının yaşam seviyesini yükseltmiştir Perikle'nin batıya yayılmak için kendisi gibi bir bey-dynast olan Artumpara'ya³² karşı savaştığını ve onu Fethiye civarında yendiğini biliyoruz³³. Ordu ve halkın desteğini arkasına almadan bunu başarması pek olanaklı gözükmemektedir. Bu yüzden kendisini maddi ve manevi olarak destekleyenlere de özel payeler vermiş olduğunu

²⁹ Deltour-Levie 1982, 41 vd.

³⁰ Hatta bu basit tipi bile daha kısa bir sürede bitirebilmek için saçak kısmı ayrı yapılmış ve daha sonra mezarın üzerine yerleştirilmiştir. İlginç bir paralellik de Batı Likya 'da göze çarpmaktadır. Limyra'da hızlı üretim için bu kolay tip tercih edilirken, Pinara Telmessos ve Tlos'ta cepheleri ayrı üretilen mezarlar yapılmıştır. Bu mezarlarda bir yandan mezar odası oyulurken bir yandan atölyede yine yerel taştan mezarların cepheleri hazırlanmış ve bunlar daha sonra eşige oturtulmuştur. Pinara'da bazı mezarların önlerinde görülebilen ayrı cepheler ve Telmessos'taki birkaç örnekte ayrı yapılmış cephelerden günümüze kalan saçaklık kısmı hazırlanmış yuvalarında görülebilir. Bu ayrı üretim sayesinde ustalar daha kısa sürelerde bir mezarı bitirilebilmiştir.

³¹ Limyra'da köy dokusunun altında, daha önce Ağva (Özoral 1980) veya Antalya'da (Çevik 1995) da bulunan kiremit mezarları bulunmuştur. Çeşitli nedenlerden (mali veya sınıfsal) kaya mezarı veya lahit yaptıramayan insanlar burada gömülmüş olmalıdırlar. Burada ele geçen yüzey buluntuları geç klasik dönemden Roma dönemine kadar tarihlenmektedir; kazı veya yayın henüz yapılamamıştır.

³² Artumpara'nın Xanthos'un mu Telmessos'un mu beyi-dynastı olduğu henüz kesinlik kazanmamıştır, bkz. M.Zimmermann 1991, 34, dn.82.

³³ TL 104 b, ve Theopompos (FGrHist 115 F 103, 17.)

düşünmemiz gerekir: mesela askerlerin yüksek rütbeli subaylarına³⁴, artan savaş seferlerine silah yetiştiren silah üreticilerine daha doğrusu kabartmalar ve sikkelerden tanıdığımız zırh, miğfer ve başka savaş aletlerinin üretimini organize eden kişilere, Perikle'nin mezar kabartmalarından³⁵ tanıdığımız atlı birliklerin atlarını yetiştiren ve tımar eden kişilere (krustti), savaşların yönlendirilmesi için manevi destek veren özel rahip veya bilicilere³⁶ ve mezar yazıtlarındaki bilinmeyenler çözüldüğü zaman ortaya çıkacak olan diğerlerine. Sadece Limyra - Tipi cephelerin arkasındaki kişileri düşünürsek, Perikle sayesinde sınıf atlayan oldukça geniş bir topluluk karşımıza çıkmaktadır. Bu mütevazi ama yine de varlığını inkar etmeyen mezar cephelerini yaptırtanlar arasında da farklılıklar gözlemlenmek mümkündür. Aynı görünmelerine rağmen bazılarının ölçeği çok küçük olmuştur, bazıları ise mezarlarını daha çok vurgulamak için yazıt ve kabartmalarla süslemiştir³⁷. Dolayısıyla bu yeni orta sınıf da kendi içinde mali gücü daha çok veya az olanlar olarak ayrılmaktadır.

Mezarlarına günün modası olan Yunan mimarisi ve detaylarını yansıtan mezar sahipleri bu yöndeki zevklerini kuşkusuz yaşama alanlarına da yansıtmıştır. Sürekli artarak kendini değişik alanlarda gösteren Yunan modasında Perikle'nin etkisi büyük olmuştur. Yunanca'nın mezar yazıtlarında artarak kullanılması, gündelik yaşamda da elit tabakaya eğitimde yabancı dil olarak Yunanca dersleri verildiğini akla getirmektedir³⁸. Bazıları miras hukuku kurallarını adapte edecek kadar yakınlık duymuştur³⁹ veya Perikle gibi Yunan vezninde yazdıkları şiirlerde kendi soyunu Zeus'a dayandırmışlardır⁴⁰. Bir yandan yeni modaları adapte ederken, bir yandan da gelenekseli terketmeyen Limyralılar bu anlayışı evlerine de taşımışlardır kuşkusuz. Evlerinin dekorasyonlarında Yunanistan'dan ithal edilen vazolar⁴¹ veya başka süs ve kullanım eşyalarını yerel eşyalarla yanyana

³⁴ Tebursseli'yi adıyla biliyoruz; Borchhardt 1988, 73 vd.

³⁵ Borchhardt 1976, 121 v.d.

³⁶ Büyük İskender'e yardımcı olmuş olan ünlü Likya'lı bir kahin Telmessos'lu Aristandros gibi Perikle'nin kahini olduğunu söyleyen bir kişi Limyra'da gömülüdür; mezar V/68 TL 133, Borchhardt 1990, 130.

³⁷ Borchhardt-Neumann Schulz 1985, 88 vd, ayrıca Nekropol II'de mezar II/52, II/154

³⁸ Wörrle 1991, 223 vd.

³⁹ Wörrle, 1995, 394.

⁴⁰ Wörrle 1991, 204 vd.

⁴¹ Bazıları ithal edilmiştir, kendi üretimleri olan vazolar da olmuştur, Mader 1993, 168; Borchhardt 1990, 136.

kullandıklarını düşünmeliyiz. Likya kıyafetleri konusunda fazla bilgimiz olmamakla birlikte kabartmalarda Likya ve Yunan giysilerinin yanyana kullanıldığı düşünülmektedir⁴².

Nekropollerin Karakterleri

Mezar sahiplerinin karakterleri nekropollere bir biçimde yansımıştır. Bu yüzden kentsel açıdan da değerleri üzerinde konuşmak mümkündür. Limyra'nın chora'sında yer alan az sayıda mezar buradaki yaygın tarımsal güce işaret etmektedir, üç katlı bir Hyposorion lahdi gibi anıtsal mezarlar da zengin toprak sahiplerinin önemini vurgulamaktadır⁴³. Arykandos vadisini kontrol altında tutan ve geçenleri muhtemelen haraca bağlayan kale sakinlerini Nekropol I'de görebiliyoruz; Limyra'ya en azından hellenistik dönemde bağlı olduklarını bugün dinamitlenmiş olan bir yazıttan biliyoruz⁴⁴. Buradaki mezarların büyüklükleri ve kaliteli işçilikleri Limyra kentinde bile olmayan, yüksek bir varlık seviyesine işaret etmektedir. Limyra-Tipi mezar cephelerinin bu nekropolde kullanılmamış olmaları zengin görüntünün içinde orta sınıfın yer almaması bakımından da uygun gözükmektedir.

Nekropol II ise en belirgin biçimde, yeni sınıf atlayanların yoğunlukta olduğu bir kent nekropolüdür. Limyra-Tipi'nin en yoğun olarak burada kullanılmış olması, fazla anıtsal mezarın yer almaması ve mezarlığın görsel olarak kentle ilişki içinde olması nekropolün yaşayan Limyra kentiyile bağlantısını göstermektedir. Yunanca yazıtlarının iki tanesi dışında hepsinin 4.yy'a tarihlenmesi⁴⁵ ve henüz Roma dönemine ait herhangi bir iz bulunmaması burasının 4.yy'da yoğun bir biçimde kullanıldığı ve daha sonra kullanılmaktan vaz geçildiği izlenimini veriyor. Kentin genişleme alanlarına giderek uzak kalması ve Roma döneminde genelde yola yakın mezarların tercih edilmiş olması⁴⁶ buraya olan ilginin azalmasına neden olmuş olabilir. Kentin hemen doğusunda yer alan ve yine kent nekropolü olan, Nekropol III de Nekropol II ile beraber 4.yy'da artan ihtiyacı karşılamak için kullanılmaya başlanmıştır. Baştan beri kente daha yakın olan bu mezarlık kentin daha sonra doğuya doğru genişlemesiyle de kullanılmaya

⁴² Bruns Özgan 1987, 101,129 ve dipn.534, genelde kıyafetler Yunan terminolojisiyle tarif edilmiş olsa da Likya giysisi olduğu düşünülen kapışonlu bir manto da kabartmalarda görülür.

⁴³ J.Borchhardt -G.Neumann 1997, 63-74.

⁴⁴ Wörrle, 1995, 388.

⁴⁵ Wörrle 1995,387 vd.

⁴⁶ Bunun için iyi bir örnek Kilikya nekropolleridir Machatschek 1967, 30.

devam edilmiştir. Roma İmparatorluk dönemine ait mezar yazıtları en çok burada görülmektedir⁴⁷.

Nekropol V'in statüsü eskiden beri tartışılır, ancak genel olarak burasının Limyra'ya bağlı Perni adlı bir yerleşim yeri olduğu ve halkının perioikoi olarak adlandırıldığı kabul edilmiştir⁴⁸. Ancak perioikos'ların statüleri hakkındaki tartışma devam etmektedir. Mezarlığın genel karakterinden bu konuyla ilgili olarak bazı bilgiler edinilebilir. Limyra-Tipi'nin burada pek revaçta olmadığı onun yerine daha geleneksel olan, iki gözlü tek katlı diğer tipinin daha yaygın olduğu gözlenebilir. Bunun dışında yukarıda bahsi geçen Aramice yazıt, bir amorf tumulus, çeşitli Yunan etkili cepheler ve sayıları diğer nekropollere göre daha çok olan serbest duran mezarlar bu nekropolün, dolayısıyla burada yaşamış olan insanların daha farklı bir yapıya sahip olduklarını göstermiştir. Burada mezar sahibi olmanın kurallarının diğer taraftan daha farklı olup olmadığını bilemiyoruz. Mezar sayısının çokluğu burasının küçük bir köy yerleşimi olmadığını göstermektedir. Buradaki mezar sahiplerinin kenttekilere göre çoğunlukla hellenleşmemiş, yerel kişilerden oluştuğu ve kent halkına oranla daha az hakka sahip oldukları düşüncesi nekropollere bakıldığı zaman doğru gözükmemektedir⁴⁹. Perioikos'ları kentlilerle aynı haklara sahip çevrede yaşayanlar olarak görmek eldeki malzeme ışığında daha makul gözükmemektedir⁵⁰. Ayrıca Limyra ve hatta Likya dışından gelmiş insanların da burada yerleşmiş olmaları, özellikle de amorf tümülüs düşünüldüğünde, mümkündür ve bu da perioikoi tanımına tamamlayıcı bir bilgi olmaktadır⁵¹.

Sonuç olarak nekropoller bize Limyra ile ilgili birçok bilgi aktarmaktadır. Pers yönetimine rağmen, nekropollerde bir Pers etkisinden bahsetmek mümkün değildir. Geleneksel formlar içinde büyük boyutlu olanlar genelin içinde pek fazla tercih edilmemiştir. Kendisine kaya nekropollerinde bir yer edinebilen nüfusun yaklaşık %30'u ise geleneksel formlara yakın olmakla birlikte onların daha basitleştirilmiş biçimlerine (yani Limyra-Tipi'ne) zorunlu veya gönüllü olarak yönelmişlerdir. Nüfusun yaklaşık %10'u tarafından izlenen Yunan etkili mezarlarda dikkati çeken bir nokta etkilerin sadece dış cephelerde yoğunlaşmış olmasıdır. Mezar içlerinde çağlar boyu değişmeyen ve Anadolu kökenli olduğu

47 Wörrle 1995, 398-403.

48 Borchhardt 1990,133.

49 Hahn 1981, 51 ff.

50 M.Wörrle 1978, 239.

51 Bryce 1986, 169 -170; Blakolmer 1993, 162. Geniş nekropollerinde kent dışından gelmiş olanları barındıran bir antik kent de Hierapolis'tir.

düşünülen klineler mevcuttur⁵². Bütün nekropollerde, çok az mezar hariç, bir ila altı arasında değişen kline sayılı iç mekanlar kullanılmıştır. Yani çok Yunan etkili cephelerle tamamıyla geleneksel cephelerin arasında iç mekan düzeni ve dolayısıyla da gömme biçimi açısından bir fark olmadığı anlaşılmaktadır. Buradan da kültürün en "can alıcı" noktası olan ölümden geleneklerin ancak çok zor değiştiğini görüyoruz⁵³.

Limyra için yürütülen nekropol çalışmalarından bir bakış açısını tanıtmaya çalışırken Likya dışında geniş nekropollere sahip olan bölgeler için de benzer bir çalışma biçimi önermek mümkündür. Özellikle Kilikya nekropolleri bu açıdan önemli olabilir. Kazısı yapılmamış kentlerin nekropolleri vasıtasıyla tanımlanabilmeleri için yıllar önce A.Machatschek'in Korykos, Elaiussa Sebaste ve Kanytelles için veya E.A.Rosenbaum'un Anemorium ve Adrassus (Balabolu) için yaptıkları ayrıntılı mimari analiz çalışmaları bu açıdan önemli başlangıçlar yaratmıştır. Son yıllarda yeniden bir canlanma yaşayan Kilikya araştırmaları sayesinde bu çalışmaların devam edeceğine ve yeni bilgiler ışığında Kilikya'lıların daha iyi tanınacağına kuşku yoktur.

FIGÜRLER

- Fig. 1: Limyra ve çevresi (Borchhardt 1993, Harita 3).
- Fig. 2: Tek katlı Likya Tipi, Limyra Nekropol I, Mezar 5 (Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul, Neg.Nr. KB 3489).
- Fig. 3: Limyra-Tipi örneği, Nekropol II, Mezar 13 (Klaus Schulz).
- Fig. 4: Nekropol II Mezar 151, geleneksel çerçevelere giydirilmiş Yunan detayları (Klaus Schulz).
- Fig. 5: Nekropol IV, Mezar 7, Krustti'nin mezarından bir detay (Zeynep Kuban).

NOT: Kısaltmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü kısaltmalar kılavuzuna uygun olarak yapılmıştır, onun dışında:

KST= Kazı Sonuçları Toplantısı ;

TL = E.Kalinka, TAM I (Tituli Asia Minoris) Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti, Viyana 1901, mezarladaki Likçe yazıtların numaraları için kullanılmıştır.

⁵² Machatschek 1967, 58, Dipnot 266.

⁵³ Osmanlı mezarlıklarında da zamanın modasına göre değişen mezar taşlarını görmek mümkündür, ancak bütün Batılılaşmaya rağmen, günümüz de dahil olmak üzere ölümler yine kible yönünde ve doğrudan toprağa verilmektedirler.

KAYNAKÇA

- Blakolmer 1993 F.Blakolmer, "Die Grabung in der Nekropole V von Limyra, Vorläufige Ergebnisse", *Akten des II. Intern. Lykien Symposions*, Cilt II, 162
- Borchhardt 1976 J.Borchhardt, Die Bauskulptur des Heroons von Limyra", *Ist.Forsch.* 32
- Borchhardt-Neumann Schulz 1985 J. Borchhardt, G. Neumann, K. J. Schulz, Die Grabstiftung der Xuwata in der Nekropole II von Limyra, *ÖJh* 56, Beiblatt 88 vd.
- Borchhardt, Neumann, Schulz, Specht, 1988 J.Borchhardt, G.Neumann, K.Schulz, E.Specht, Die Felsgräber des Tebursseli und des Pizzi in der Nekropole II von Limyra, *ÖJh* 58, 73-154
- Borchhardt 1990 J.Borchhardt, "Zemuri" *İst.Mitt* 40, 137 vd.
- Borchhardt 1993 J.Borchhardt, *Die Steine von Zemuri*, Viyana 1993
- Borchhardt-Neumann 1997 J.Borchhardt -G.Neumann, "Die Grabstiftung des Xudara in der westlichen Chora von Limyra", *ÖJh* 66, 63-74.
- Bruns Özgan 1987 C.Bruns-Özgan, *Lykische Grabreliefs des 5. und 4.Jhr.v.Chr.*, Tübingen 1987
- Bryce 1986 T.R..Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphy Sources*, Kopenhagen 1986,
- Çevik 1995 N.Çevik, The Localization of Olbia on the Gulf of Pamphylia, *Lykia I* , 89-103
- Deltour-Levie 1982 C.Deltour-Levie, *Les Piliers Funéraires de Lycie*, Louvain-Neuve, 1982
- Francovich 1990 G.de Francovich, "Sanctuari e tombe rupestri dell'antica Frigia e una indagine sulle tombe della Licia", Roma 1990
- Frei 1990 P.Frei, "Geschichte Lykiens im Altertum", *Götter Heroen und Herrscher in Lykien*, Ausstellungskatalog, Viyana 1990
- Hahn 1981 I. Hahn, "Periöken und Periökenbesitz in Lykien", *Klio* 63, 51-61
- Işık-Yılmaz 1996 F.Işık-H.I.Yılmaz "Likya'da Konut ve Gömüt arasındaki yapısal ilişkiler, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Habitat II Sergi Kataloğu, İstanbul 1996.
- Konecny -Marksteiner 1995 "Der Survey auf dem Bonda Tepesi", J.Borchhardt vd. Bericht der Grabungskampagne in Limyra 1995, *KST XVIII/2*, 173.

- Kuban 1996 Z.Kuban, "Ein Astodan in Limyra ?", *Fremde Zeiten Festschrift J.Borchhardt*, 133-145.
- Machatschek 1967 A. Machatschek, Die Nekropolen und Grabmäler von Elaiussa Sebaste und Korykos im rauhen Kilikien, Viyana 1967.
- Mader 1993 I. Mader, "Die spätclassische und hellenistische Keramik von Limyra", *Akten des II. Internationalen Lykien Kongresses*, Cilt II, 163-169.
- Neumann 1996 G.Neumann, "Griechische Personennamen in lykischen Texten", *Fremde Zeiten, Festschrift J.Borchhardt*, 145-153
- Özoral 1980 T.Özoral, "Ağva Nekropolü Kazısı", *Actes du Colloque sur la Lycie antique*, Istanbul 1980, 95-96
- Rosenbaum 1971 E.A.Rosenbaum, *Anamur Nekropolü*, Ankara 1971
- Rosenbaum 1980 E.A.Rosenbaum, *The Necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia (Isauria)*, Viyana 1980
- Schädler 1991 U.Schädler, "Attizismen", *IstMitt.* 41, 265-324
- Shabazi 1976 S.Shahbazi, *The Irano-Lycian Monuments*, Inst.for Achaemenid Research 2, Teheran 1975
- Stronach 1966 D.Stronach, "The Kuh-ı Shakrak Fire Altar", *JNES* 25 217-227
- Trümpelmann 1992 L.Trümpelmann, *Zwischen Persepolis und Firuzabad*, Mainz 1991
- Weiskopf 1989 M.Weiskopf, The So Called Great Satrap Revolt, *Historia* 63
- Wörrle 1978 M.Wörrle, "Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens II", *Chiron* 8, 201-246
- Wörrle 1991 M.Wörrle, "Drei Inschriften aus Limyra, Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens IV", *Chiron* 25, 203-239
- Wörrle, 1995 M.Wörrle, "Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens V", *Chiron* 25, 387 vd.
- Zahle 1990 J.Zahle, "Herrscherportraits auf lykischen Münzen", *Götter Heroen und Herrscher in Lykien*, Ausstellungskatalog Viyana 1990, 51-59
- Zimmermann 1991 M.Zimmermann, *Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens*, Bonn 1991

KARAMAN-BAŞDAĞ'DA HELENİSTİK (?) YAPI GRUBU (Lev. 109-113)

*Turgut SANER

Başdağ yapıları, Karaman il merkezinin kuzeybatısında, 2800 m yüksekliğindeki Karadağ volkanik kütesinin parçası olan Başdağ'ın üzerinde bulunmaktadır (Fig. 1). Binbirkilise olarak anılan ve görünür kalıntılarının çoğu Ortaçağ'a tarihlenen Karadağ yükseltisi ile sınırlı alanda 1995'ten bu yana İTÜ Mimarlık Fakültesi'nden Prof. Dr. Metin Ahunbay'ın yürütücülüğünde bir yüzey araştırması sürmektedir¹. Mimari tespit çalışmaları Değle köyünde yoğunlaşmıştır. Başdağ yapıları bu araştırma çerçevesinde ziyaret edilmiş, duvar tekniğine ilişkin ayrıntıların saptanmasını hedefleyen çalışma için ayrıca incelenmiştir². Bölge halkının arıcılıkla uğraştığı yaylaya bozuk zeminli toprak bir yoldan ulaşılmakta, buradan kalıntılara yürüyerek çıkış ise yaklaşık yarım saati almaktadır. Olasılıkla antik yolun da güzergahı olan bugünkü patika, 1998'in Mayıs'ında Karaman'a bağlı Kılbasan Belediyesi tarafından yol açma aracıyla genişletilip derinleştirilerek ortadan kaldırılmıştır³.

Saptanabilen yapılardan ikisi Başdağ'ın yaklaşık 2000 m'lik doruklarını işgal etmektedir. Bu tepeleri bağlayan sırttaki düzlüğe de bir grup yapı yerleşmiştir. Dördüncü bir kalıntı, volkanın kraterindeki dairesel su yapısıdır. Burada, üzerinde tarihlendirme önerileri mevcut Başdağ yapı grubunun bazı inşaat ayrıntılarına değinilecek, bu yönüyle komşu ve uzak tarihi bölgelerle ilişkisi üzerinde durulacak ve özellikle antik Bergama (Pergamon) ile yakın çevresinin inşaatlarıyla olan benzerliğe dikkat çekilecektir.

Binbirkilise yöresini konu alan geniş kapsamlı ünlü yayınlarında Ramsay ve Bell, Başdağ'daki yapılar için Iustinian dönemini önerir⁴. Yakın tarihli kısa monografide K. Belke, bölgenin siyasal ve askeri tarihinden verilere dayanarak yapıların inşaatını "Galatya kralı" unvanını taşıyan Amyntas'a atfeder⁵; aynı

* Dr. Turgut SANER, İTÜ Mimarlık Fak., İstanbul/TÜRKİYE.

¹ Araştırmaların sonuçları için: Ahunbay 1998, s. 59-69.

² İlk gözlemleri tamamlayan bu çalışmalara 21.11.1996'da ve 17.5.1998'de Karaman Müzesi'nden arkeolog Cengiz Topal eşlik etmiştir. Katkıları için kendisine teşekkür ederim.

³ Binbirkilise 1998 araştırmaları (Eylül 1998) sırasında Başdağ yapıları tekrar incelenirken, yolun kalıntı alanını da keserek kraterdeki havuza kadar indirildiği saptanmıştır. Bu şekilde Başdağ kalıntılarının bütünlüğü zarara uğramıştır.

⁴ Ramsay-Bell 1909, s. 499 vd.

⁵ Belke-Restle 1978-1980, s. 13 vd.

tarihlerde kısa süreli bir yöneticiliği bulunan Derbeli Antipatros'un da bu yapıları yaptırma ve kullanma olasılığını açık tutar. Buna göre Amyntas, egemenliği altındaki Lykaonia ve Isauria'yı denetleyebilmek için, ve Pisidyalı ve Kilikyalı savaşı boylara karşı düzenlediği seferlerinde çıkış noktası olarak kullanabilmek üzere Palaia Isaura'yı tahkim ederek yeniden kurar; Başdağ askeri yapıları da bu proje dahilinde İÖ 1. yy'ın ikinci yarısında inşa edilir. Aynı yayında M. Restle de mimariye ve yapım tekniklerine ilişkin gözlemleriyle bu tarihleme önerisini destekler⁶.

Başdağ yapıları, Lykaonia, Isauria ve Kilikya'nın ortak sınırındaki konumu, çevreyi denetim altında tutan yerleşimi ve genel mimari özellikleriyle askeri bir işlevi öncelikle akla getirmektedir. İki büyük sarnıçın varlığı, belki askeri işlevle bağlantılı bir nüfusun uzunca bir süre buradaki yapılarda barınmasının öngörüldüğünü göstermektedir.

Kuzeydeki yapı, köşe burçlarıyla ve dikdörtgen, iri kesme taş blokların belirlediği özenli inşaatıyla antik savunma mimarisinin özelliklerini gösterir (Fig. 9). Karadağ kütesinin merkezine yakın, dışarıya güneydekine göre daha kapalı ve korunaklı olan doruğa yerleştirilmiştir. Yapıya ulaşım, tepeleri bağlayan sırttan başlayan ve yamaç boyunca doğu-batı yönünde hafifçe yükselerek devam eden bir yoldan sağlanmaktadır. Olasılıkla antik bağlantı da aynı yolu izlemiştir. Herhangi bir kapı kalıntısına rastlanmamıştır. Yamuk-dikdörtgen bir plan veren bu yapının güneydoğudan başlayarak saat yönünün tersine, altıgen, dairesel ve sekiz kenarlı köşe kuleleri (veya burçları) vardır. Bu burçlar beden duvarlarıyla bağlıdır. Güneybatıdaki burcun eksikliği, o yöne giden duvarların özensiz bir duvar işçiliği taşıması, ancak çok alçak seviyede izlendikten sonra kaybedilmesi ve yakınında kesme taş yığınlarının bulunmaması, inşaatın bitmemişliği yönünde bir izlenime neden olmaktadır. Duvarların sardığı alanın ortasında bir sarnıç, ayrıca doğu ve kuzeydeki duvarlara bitişik, bir kısmı kemerli bölme mekan kalıntıları vardır.

Yapının altıgen burcu dairesel bir taban üzerinde yükselir. Batısında içeriyle bağlantıyı sağlayan bir kapısı bulunmaktadır. Duvarları ortalama beş sıra yüksekliğinde korunmuştur (Fig. 2). Duvar kalınlığı 148 cm olarak belirlenmiştir. Bunun 50-60 cm'sini iç ve dış cidar blokları almaktadır. Aradaki 30-50 cm'lik boşluk ise harçsız moloz taşla doldurulmuştur. Dairesel kaidenin üzerindeki sıraların yüksekliği 101, 60, 70, 39 ve 72 cm. olarak belirlenmiştir. Bu düzen içinde, cidarları kapatan bir bağ sırası olduğu izlenimini veren alçak sıra bu özelliğe sahip değildir. Blokların üst yüzeylerinde, taşların uzun demir gereçlerle itilerek hassas yerleştirilmesi için açılmış küçük oyuklar görülür. Az sayıda istisna dışında kenet kullanılmamıştır. Kenet boşlukları yaklaşık 20-22 cm. uzunluğunda ve 5-7 cm. genişliğindedir. Kelebek biçimindeki büyük oyukların içinde ayrıca

⁶ Belke-Restle, a.e., s. 29 vd. Restle'nin tarihlemesi genel anlamıyla hellenistik döneme ilişkindir, ayrıntı içermez.

köşeli U biçimli metal kenedin varlığına işaret edecek küçük oyuklara ise rastlanmamıştır. Buna benzer başka durumlarda ahşap kenetlerin kullanıldığı bilinmektedir⁷. İç ve dış duvar yüzeyleri aynı işçiliği taşımaktadır. Bloklar, kenarları boyunca açılı olarak kesilmiştir. Blok kenarlarının böyle açıyla kesilerek yatayda ve düşeyde yerleştirme hatlarının elde edilmesi Batı Anadolu'daki hellenistik duvarcılıktan tanınan bir konstrüksiyon özelliğidir. Blokların yan yüzeylerinde, kalın kenar şeritlerine, yani anathyrosis'e ilişkin fazla belirgin olmayan izler vardır.

Dairesel burç oldukça iyi korunmuştur. Bloklar yaklaşık 40 cm derinliğindedir. Arada 70 cm'lik atkı blokları vardır. Örgü içinde dağınık durumda bulunan atkılar özellikle yüksek sıralarda dar-uzun cepheleriyle farkedilmektedir. Antik askeri mimariyi işleyen çalışmalarda dairesele planlı burçların, diğerlerine göre daha zahmetli ve pahalı bir uygulama olduğu vurgulanır⁸.

Dairesel burç ile sekiz kenarlı burç arasındaki beden duvarı yapının en iyi korunan bölümlerindedir. Duvar burada "testere ağzı"⁹ planı verecek şekilde üç kademeli olarak düzenlenmiştir. Duvar kalınlığı 165 cm'dir. Doğudaki köşede, her iki yönde 10'ar cm'lik köşe şeridi işlenmiştir. Alçak sıralar 46-49 cm, yüksek sıralar ise 70 cm yüksekliğindedir.

Sekiz kenarlı burç kaide seviyesinde korunmuştur. İnşa edilen sekiz kenar, düzgün bir onikigenin parçalarıdır. Bazı kaide bloklarında, hellenistik duvarcılığa sık karşılaşılan, işlevleri ise hep tartışmalı kalan yumrulardan görülür. Dış cidardaki blokların üst yüzeylerine, çapları 5-7 cm arasında değişen ikişer dairesele oyuk açılmıştır. Düşey bağlantıyı sağlayan elemanların, yani metal zıvanaların yerleştirildiği bu tür dairesele oyuklarla Batı Anadolu'nun bazı hellenistik yapılarında (özellikle sütun tamburlarında¹⁰) karşılaşılr. Duvar kalınlığı 175 cm'dir.

Sırttaki düzlükte yer alan yapı dörtgen bir plan vermektedir¹¹ (Fig. 3). Yapıya, güneyde bulunan 2.70 m genişliğindeki açıklıktan girilmektedir. Genelde dar uzun bloklarla inşa edilmiş duvarları oldukça iyi korunmuştur. Bölme duvarlarına ait kalıntılar da izlenmektedir. Duvarlar iki cidarlıdır. Dış cidar dikdörtgen, bazen yamuk bloklardan örülmüştür. Bu örgüde uzunluğu 2.80 m'ye

⁷ Örneğin Bergama'da Athena Tapınağı: Radt 1988, s. 180.

⁸ Akarca 1987, s. 141.

⁹ Bu terimin Türkçe'deki kullanımı için: Akarca, a.e., s. 133 vd.

¹⁰ Martin 1965, s. 294 vd.

¹¹ Binbirkilise 1998 yüzey araştırması kapsamında (bu çalışmanın hazırlanmasından sonra) yapı ölçülmüş ve bir plan krokisi elde edilmiştir. Plan, yak. 36.50 x 37.20 m'lik kenar ölçüleriyle kareye çok yakın bir dikdörtgendir.

varan büyük bloklar ve aralarda atkı izlenimi veren küçük bloklar dikkat çekmektedir. Ancak konstrüksiyon atkısızdır. İç cidar, bazı hallerde blok kenarlarının düz olmadığı, gevşek bir örgü sergilemektedir. Bloklar kuzey yapısında olduğu gibi kenarlarda açıyla kesilmiştir. Yüzeylerin murç ile düzlendiğine ilişkin izler yer yer seçilebilmektedir. Güneydoğu köşesinde 7 cm'lik köşe şeridi işlenmiştir. Bazı blokların üst yan köşeleri alınarak, o noktalarda ortalama kenar ölçüsü 10 cm olan düzensiz üçgen boşluklar bırakılmıştır. Komşu bloklardan birine veya ikisine işlenen bu pahlarla, tabanı yukarıda ters üçgenler ortaya çıkmıştır (Fig. 4). Sırttaki bu ana yapının doğusunda, yolun kalıntılara ulaştığı yerde bir yapı grubu daha vardır (Fig. 3'te dörtgen yapının solunda görülen bitki yoğunluğunun arasında). Planı ancak ölçülerek anlaşılacaktır.

Güneydeki doruğa yerleştirilen yapı kuzey doruktaki yapıdan farklı olarak burçsuzdur ve her yöne hakim bir konuma sahiptir. Bir yandan volkanın krateri ve çevredeki tüm tepeler görüş alanına girerken, güneyde de Karaman, yani antik Laranda dahil olmak üzere Lykaonia ovası izlenmektedir. Bu özellikler güney yapısında çevreyi gözetleme işlevinin önceliğine işaret etmektedir. Doğuda, her biri bir miktar kaydırılarak inşa edilmiş dört odanın belirlediği bir kanat ile batıdaki tek oda ve arada kalan mekan güney yapısının oluşumunu vermektedir (Fig.10). Güneyde bir kapı bulunmaktadır (Fig. 5). Kapının kuzeydeki karşılığı örülerek kapatılmıştır. Yapının duvarları iki cidarlıdır; örgü, "düzensiz dikdörtgen" olarak anılan tipe girer¹².

Kraterin tabanında yaklaşık 30 m çapında, düzgün dairesel planlı büyük bir su yapısı vardır (Fig. 6). Bu ana yapıya batıda dikdörtgen bir hazne bağlıdır. Bugün yağışlı mevsimde her iki havuz da su tutmakta, yaz ve sonbahar aylarında ise yalnız dikdörtgen haznede su kalmaktadır. Dairesel havuza her yönden taş oluklar yönlendirilmiştir. İç yan yüzeyi harçla bağlı küçük moloz taşlarla örülmüştür. Bu örgü, burçlu kuzey yapısında yer alan sarnıçtaki tekniği tekrarlamaktadır¹³. Kuzey yapısındaki sarnıç, zeminindeki taşıyıcı ayak kalıntılarının gösterdiği gibi, özgün durumunda bir örtüyle kapatılmıştır. Kraterdeki dairesel yapı ise açıktır. Burada görülen düzgün geometrik tasarım ve nitelikli inşaat, herhangi bir sarnıcın yerine getirebileceği temel su depolama işlevinin ötesinde bir özen taşımaktadır.

Başdağ yapılarındaki inşaat özellikleriyle benzerlik taşıyan örnekler, öncelikle yakın çevrede aranabilir. Başdağ'ın, üç antik bölgenin ortak sınırındaki

¹² Scanton 1941, s. 108 vd.'nda "irregular ashlar" olarak sınıflandırılan bu örgüde bloklar mutlak yatay ve dikey derzlerle sahip değildir; köşeler yine de yamuk (trapezoidal) bloklarda olduğu kadar fazla açı yapmaz. Bu terim "düzensiz dikdörtgen" olarak türkçeleştirilerek Batı Anadolu'daki bazı duvarlar için kullanılmıştır: Saner 1996, s. 29; Anadolu'da Rodos Karşıyakası'nda (Peraia) yaygındır: a.e., s. 106.

¹³ Harç ve moloz taşlardan oluşan benzer bir teknik Efes'teki bazı erken Roma dönemi yapılarında uygulanmıştır: Alzinger-Bammer 1971, s. 63.

konumu, olası benzerlikleri Lykaonia, Kilikya ve İsauria'da aramaya yönlendirmektedir. Lykaonia kalıntı yoğunluğu açısından, ilişki kurmayı sağlayacak verileri şimdilik sunmamaktadır. İsauria'daki başlıca yakın örnek Palaia İsaura akropolüdür¹⁴. Buradaki tahkimat, çokgen planlı burçları, murç izleri taşıyan duvar yüzeyleriyle Başdağ'daki kuzey yapısıyla benzerlik gösterir. Bu kent Galat kralı Amyntas tarafından yeniden kurulmuş, inşaat, kralın İÖ 25'teki ölümüyle kesintiye uğramıştır.

Coğrafi yakınlığına rağmen Başdağ yapıları, Dağlık Kilikya'nın hellenistik döneme tarihlenen örneklerindeki uygulama özelliklerini hatırlatmamaktadır. Bu bölgede egemen olan hellenistik duvar konstrüksiyonunda, dikdörtgen örgülerde blok yüksekliğinin birbirine eş olduğu sıralarla karşılaşılır. Aynı bölgenin bir başka grup hellenistik yapısında da çokgen örgü uygulanmıştır; bloklar birbirine tam olarak temas eder, köşeler dikdörtgen bloklarla sağlamlaştırılır.

Buna karşılık, Başdağ yapılarındaki duvar örgüsü daha çok Batı Anadolu'daki hellenistik uygulamalara bağlı görünmektedir. İyonya, Karya ve Kuzey Ege'deki duvarcılıkta da, Başdağ örneğinde olduğu gibi bloklar dört kenar boyunca açılı olarak kesilmiş, yerleştirilmiş ve yüzeyler daha sonra düzlenmiştir¹⁵. Örgüler iki cidarlıdır ve atkıdır. Köşe şeridi geç klasik dönemden itibaren yaygınlaşan bir ayrıntıdır.

Batı Anadolu'nun hellenistik duvarcılığını genel hatlarıyla hatırlatan bu uygulamaların yanında, Başdağ yapılarının duvarlarındaki bazı teknik özellikler antik Bergama ve çevresinin inşaatlarına benzerlik gösterir. Başdağ yapılarının inşaatını belirleyen volkanik bir malzeme olan andezit Kuzey Ege'de de kullanılmıştır. Yüzeylerin işlenmesindeki benzerliklerin bir kısmı bu doğal ortaklığa bağlı olmalıdır. Anathyrosis için sert kireç taşı ve mermer üzerindeki kadar pürüzsüz bir yüzey yerine, daha az belirgin bir düzeltmeyle yetinilmesi (Fig. 7) bu ortaklıklardan biridir¹⁶. Blokların kenarlarda açılı kesilmesi ve yüzeyler düzlendikten sonra bile bu açılı kenarların derz boyunca bırakılmasıyla (Fig. 2) Bergama ve çevresinin yapılarında karşılaşılır. Duvar örgüsüne ilişkin bir başka ayrıntı, belirgin bir biçimde dar-uzun işlenmiş atkı bloklarının kısa kenarları üzerine, yani dikine yerleştirilerek konstrüksiyona saplanması yine Bergama, Assos ve Aigai yapılarında uygulanmıştır.

Antik Bergama'da, ilk akropol surunun tiyatro ile Traianeum arasında kalan bir parçasında da, Başdağ'daki dörtgen yapıda olduğu gibi blokların üst köşelerinin

¹⁴ Swoboda v.d. 1935, s. 119 vd.

¹⁵ Saner 1996, s. 91-93

¹⁶ Volkanik inşaat malzemesinin (andezit, trahit vb) kullanıldığı Bergama, Aigai, Assos gibi kentlerin yapılarında da anathyrosis şeridi, kaba yüzeyden sadece az bir miktar daha iyi düzlenmiştir: Saner 1996, s. 100.

kesilmesiyle elde edilen küçük boşluklar saptanmıştır (Fig. 8). Bu, Batı Anadolu'nun diğer hellenistik duvar örgülerinden bilinen bir uygulama değildir ve Başdağ yapıları ile antik Bergama mimarisini birbirine yaklaştıran bir özelliktir. Bu boşluklar nemin konstrüksiyondan dışarıya atılması amacıyla açıklanmaktadır¹⁷; başka öneriler de vardır¹⁸; ancak işlevi ne olursa olsun Başdağ'da Bergama referansı taşıyan önemli bir ayrıntıdır. Aynı boşluklar Galat kralı Deiotaros'un hazine kalesi Peium olarak önerilen ve İÖ 1. yüzyılın ortalarına tarihlenen, Ankara'nın kuzeybatısındaki Tabanlıoğlu hisarında da bulunmaktadır¹⁹.

Genel mimari ilkelere bakarak Başdağ'daki yapı topluluğuna model önermenin yanında, yapıların konumlarından yola çıkarak da bazı ön sonuçlara varılabilir. Kuzey yapısı, inşa edilmeyen dördüncü burcu da eklendiğinde "tetrapyrigion" olarak adlandırılan tipe dahil edilebilir. Batı Anadolu'dan bu şemayı taşıyan erken bir örnek Karya'daki Theangela tahkimatıdır²⁰. Küçük Menderes (ant. Kaystros) vadisinde de bu türün hellenistik örnekleri vardır²¹. Başdağ'daki kuzey yapısında burçların varlığı askeri bir işlevi akla getirirse de, yerleştiği alanın mahfuz konumu ve her burcunda başka bir biçim aranması bu yapıya, tasarım zenginliği, hatta tasarım fantazisi barındıran bir şato özelliği kazandırmaktadır.

Yayladan başlayarak yapılara ulaşan yolun bittiği noktada konumlanan yapı grubu antik Bergama akropolündeki kapı yapısına ekli, askeri işlevli düzenlemeyi akla getirmektedir. Bergama örneğinden hareketle burası için de, gözcülerin barındığı, ayrıca askeri donanımın korunduğu depolama mekanları²² önerilebilir. Dorukları bağlayan sırttaki dörtgen yapı ise, kompakt biçimlenişi yine Bergama akropolündeki avlulu büyük konutları çağrıştırırsa da, taşıdığı askeri ya da sivil işleve yönelik bir yoruma diğer yapılara oranla daha kapalıdır.

Sonuçta, düzgün dairesel bir havuz, tasarım iddiası planındaki çeşitlemelerle vurgulanan bir kale veya şato, ve diğer bağlı yapılar, yakın çevreye egemen bir

¹⁷ Conze v.d. 1913, s. 163 vd., Lev. 10, Fig. 17.

¹⁸ Ahşap inşaat iskelesini tespit etmek veya duvara dik doğrultuda yerleştirilen hatılları oturtmak için: Conze, a.e. s. 164. Bu boşluklar birçok antik yapıda, konstrüksiyondaki metal öğeleri çıkarmak için derzlerin tahrip edilmesiyle oluşan görüntüyü de çağrıştırarak yanıltıcı olabilmektedir; burada metal bağlantı kullanılmamıştır.

¹⁹ Mitchell 1974, s. 65 vd., Fig. 5, 13; metinde bu ayrıntıya ilişkin herhangi bir bahis yoktur.

²⁰ Akarca 1987, s. 177 vd, Fig. 127-128. Aynı yayında (s. 229) Theangela'yla ilgili başka kaynaklar da verilmektedir.

²¹ Meriç 1982, s. 98 vd.

²² Radt 1988, s. 98, şek. 10-11.

yöneticinin içe dönük barınma ortamını tarif etmektedir²³. Bu ilk izlenimler, teknik ayrıntılara ilişkin gözlemlerle bağdaştırıldığında, Başdağ yapıları için genel bir tarihleme önerisi belirmektedir. Buradaki inşaat için geniş anlamda hellenistik dönem sakınılmadan ileri sürülebilir. Bir Galat yöneticisine, yani Amyntas'a atfedilmesi ikna edici olmakla birlikte, yapım faaliyetinin (kısmen de olsa) hellenistik dönemin daha erken evrelerine gidebileceği olasılık dışı bırakılmamalıdır²⁴. Fakat bundan daha ön planda olmak üzere bazı bölgelerarası referanslar sezilmektedir. Duvar örgüsüne ilişkin saptamaların tarihleme için tek çıkış noktası olarak alınması, birçok durumda olduğu gibi burada da gerçeği yansıtmayabilir. Duvar örgüsü ancak bazı bölgesel alışkanlıkları yansıttığı oranda anlam kazanmaktadır. Buna göre Başdağ yapıları, çok yakınındaki Dağlık Kilikya'nın inşaat geleneklerine uzak görünmektedir; ancak bu özelliği ile, Kilikya'nın kendine özgü uygulamalarının kuzeyde son bulduğu sınır noktasına ilişkin bir öneri taşımaktadır. Diğer yandan Başdağ'daki konstrüksiyon ve mimariye yakın bir bakış, burada Batı Anadolu'daki hellenistik örneklerin model alındığı yönünde genel bir izlenimi desteklemektedir. Bağlantıyı olasılıkla Pisidya veya Galatya üzerinden kurmak mümkün olabilecektir; veya bir etkilenmeden çok, doğrudan kuzeybatı Ege bölgesi çıkışlı uygulamacı bir grubun, kendi inşaat alışkanlıklarını yansıttığı özel bir durum söz konusudur. Bir ön araştırmanın sonuçlarına dayanan tüm bu özellikleriyle Başdağ mimari düzenlemesi, antik Bergama ve yakın çevresindeki hellenistik geleneğin, oldukça doğudaki, yani İsaoria, Lykaonia ve Kilikya'nın bulunduğu bölgedeki uzak bir temsilcisi olarak sunulabilir.

²³ Eğer askeri işlev ön planda ise, Başdağ mimarisi bir garnizon-kale veya "phrourion" olarak nitelenebilir: Lawrence 1979, s. 137 vd. Ancak Başdağ yapılarındaki tasarım özeni, bir phrourion'un ötesinde, olasılıkla daha zengin işlevlere işaret etmektedir.

²⁴ Belke, neden olarak sadece Seleukoslar ve Attaloslar'ın Orta Anadolu'da yetkin bir egemenlik kuramalarını göstererek, Başdağ'daki yapım faaliyetinin bu hanedanların dönemine inemeyeceğini öne sürer: Belke-Restle 1978-1980, s. 1-2, dipnot 5.

FIGÜRLER

- Fig. 1 Başdağ'ın kuzeydoğudan görünüşü. Kuzeydeki (sağ) dorukta burçlu yapı veya "şato", güneydeki (sol) dorukta gözetleme yapısının kalıntıları bulunmaktadır.
- Fig. 2 Başdağ – Kuzey yapısında altıgen burçtan ayrıntı: Blokların kenarları yerleştirme hatları elde etmek için açılı olarak kesilmiştir. Atkı blokları dar-uzun biçimleriyle örgü içinde farkedilmektedir.
- Fig. 3 Başdağ – Doruklar arasındaki sırtta bulunan dörtgen planlı yapı (kuzey yapısından bakış).
- Fig. 4 Başdağ – Sırttaki dörtgen yapının güney cephesinden ayrıntı.
- Fig. 5 Başdağ – Gözetleme yapısında güneye açılan kapı ve "düzensiz dikdörtgen" örgü.
- Fig. 6 Başdağ – Kraterdeki dairesel havuzun (çapı yak. 30 m) kısmi görünüşü.
- Fig. 7 Başdağ – Kuzey yapısında altıgen burçtan ayrıntı: Derzlere (sağa) yakın kısımlara anathyrosis şeritleri işlenmiş, blokların yan yüzeyleri murçla kabaca düzlenmiştir.
- Fig. 8 Bergama – Akropol surunun tiyatro ile Traianeum arasında kalan parçasından ayrıntı.
- Fig. 9 Başdağ – Kuzey yapısı (Belke-Restle 1978-1980, Lev. 4)
- Fig. 10 Başdağ - Güney yapısı (Belke-Restle 1978-1980, Lev. 3)

KAYNAKLAR

- Ahunbay 1998 M. Ahunbay, "Binbirkilise ve Ayatekla 1996 Yüzey Araştırmaları", XV. AST I, Ankara 1998, s. 59-69
- Akarca 1987 A. Akarca, Şehir ve Savunması, Ankara 1987²
- Alzinger-Bammer 1971 W. Alzinger-A. Bammer, Das Monument des Memmius, FiE VII, Wien 1971
- Belke-Restle 1978-1980 K. Belke-M. Restle, "Die Festungsanlage auf dem Baş Dağ (Kara Dağ): Eine hellenistische Burg im zentralen Kleinasien", Öjh 52, 1978-1980 Beiblatt, s. 1-30
- Conze v.d. 1913 A. Conze v.d., "Stadt und Landschaft", AvP I 2, Berlin 1913
- Lawrence 1979 A. W. Lawrence, Greek Aims in Fortifications, Oxford 1979
- Martin 1965 R. Martin, Manuel d'architecture grecque I. Matériaux et techniques, Paris 1965
- Meriç 1982 R. Meriç, Küçük Menderes (Kaystros) Havzası'nın Tarihsel Coğrafyası, basılmamış doçentlik tezi, Ege Üni. 1982
- Mitchell 1974 S. Mitchell, "Blucium and Peium: The Galatian Forts of King Deiotarus", AnatSt 24 1974, s. 61-74
- Radt 1988 W. Radt, Pergamon Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole, Köln 1988
- Ramsay-Bell 1909 W. M. Ramsay-G. Bell, The Thousand and One Churches, 1909
- Saner 1996 T. Saner, İyonya ve Karya'da Hellenistik Duvar Örgüsü, basılmamış doktora tezi, İTÜ 1996
- Scranton 1941 R. Scranton, Greek Walls, Cambridge, Mass. 1941
- Swoboda v.d. 1935 H. Swoboda - J. Keil - F. Knoll, Denkmäler aus Isaurien, Pamphylien und Lykaonien, Wien 1935

**ZUR SÄULENORDNUNG DES ZEUSTEMPELS
VON OLBA- DIOKAISAREIA
(Lev. 114-118)**

*Detlev WANNAGAT

Einleitung

Der Zeustempel von Olba gilt als einer der ältesten Tempel korinthischer Ordnung (Fig.1). Dies allein schon sollte ihm eine zentrale Rolle in der Geschichte der hellenistischen Architektur gesichert haben. Statt dessen führt der Tempel in den Handbüchern zur griechischen Architektur jedoch das Schattendasein eines Außenseiters, den man zwar notgedrungen erwähnt, aber aufgrund mangelnder Dokumentation nicht abbildet und möglichst schnell übergeht.¹ Das mag zum einen an dem mangelhaften Stand seiner Bearbeitung liegen, ist aber auch durch seine Lage im Rauhen Kilikien fernab von den Zentren der hellenistischen Welt bedingt. Stünde er in Pergamon oder Alexandria, wäre er innerhalb der archäologischen Forschung gewiß stärker präsent.

Das wissenschaftliche Interesse an der Region des Rauhen Kilikien hatte seinen bisherigen Höhepunkt im späten 19. und frühen 20.Jahrhundert, als es zu einer Welle von Forschungsreisen kam². Das Hauptaugenmerk dieser Expeditionen galt einer geographischen Erschließung des Gebiets und der Sammlung epigraphischen Materials³. Die antiken Ruinen wurden kartiert und in Übersichtsplänen erfaßt, spielten in der Auswertung aber nur eine untergeordnete Rolle. Und auch heute noch sind für die meisten antiken Anlagen der Region die zu Beginn des 20.Jahrhunderts angefertigten Pläne die einzige Dokumentation.

Dies gilt auch für den Zeustempel von Olba⁴. Nachdem der russische Geograph Petr von Tchihatcheff die Ruinenstätte durch eine enthusiastische

*Dr. Detlev WANNAGAT, Archäologisches Institut Wertmannplatz, 79085-Freiburg/DEUTSCHLAND.

¹ Dinsmoor 1950, 280, wies in einer Fußnote ausdrücklich darauf hin, daß der Bau nie im Detail untersucht worden ist. Gruben 1986, 233 erwähnt den Tempel als frühestes Beispiel einer korinthischen Außenordnung, leitet jedoch noch in demselben Satz zum Olympieion in Athen über. Ganz ungenannt bleibt der Zeustempel von Olba in dem Abschnitt zur korinthischen Ordnung bei Lauter 1986, 267 ff.

² Zur Forschungsgeschichte: MacKay 1990, 2082 f.

³ Heberdey-Wilhelm 1931, Fig. 67. 68 Taf. 22.

⁴ Keil-Wilhelm 1931 Fig. 67. 68 Taf. 22.

Beschreibung im *Journal Asiatique* von 1854 bekannt gemacht hatte⁵, war es James T. Bent, der den Tempel als das bei Strabon erwähnte Hieron des Zeus Olbios erkannte⁶. Bent gab eine knappe, mit Maßangaben versehene Beschreibung des Baus, lobte die Qualität der Architektur und datierte die Anlage in das 2. Jahrhundert n. Chr.⁷. Hiermit ordnete er den Zeustempel in die zahlreichen korinthischen Tempel der Kaiserzeit ein, ohne seine Einschätzung jedoch näher zu begründen. Als römischer Tempel war das Hieron nicht von architekturgeschichtlicher Bedeutung, und Bent widmete ihm nicht mehr Raum als den anderen kaiserzeitlichen Ruinen des Ortes.

Ganz anders lautete der Bericht über eine Forschungsreise, den Emil Herzfeld im Jahr 1909 vor der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin gab⁸. Herzfeld stellte die Beschreibung des Tempels an das Ende seines Vortrags und intendierte mit seiner Datierung in die Zeit Seleukos I. eine kleine architekturgeschichtliche Sensation. Als erster hatte Herzfeld einen Grundriß des Bestandes geliefert und zudem Detailzeichnungen der Säulenordnung mit den korinthischen Kapitellen angefertigt⁹. Herzfeld stützte seine Datierung nicht allein auf eine Inschrift an der Temenosmauer, die Seleukos Nikator als Stifter von Dächern nennt¹⁰, sondern führte als Vergleich die Kapitelle der Tholos von Epidauros und des Laodike-Baus in Milet an und konstatierte: "So ergibt der Stil dieser Kapitelle in Übereinstimmung mit der Temenos-Inschrift die sichere Schlußfolgerung, daß der große Zeus-Tempel von Olba unter Seleukos Nikator (306-281 v. Chr.), dem Gründer der Seleukiden-Dynastie, erbaut worden ist."¹¹ Herzfelds Resümee war von rhetorischer Übertreibung geprägt und sollte seiner Forderung nach einer weiteren wissenschaftlichen Bearbeitung der Ruine Nachdruck verleihen. Seine überspitzt formulierte Zuweisung des Baues an Seleukos I. wurde jedoch über Jahrzehnte gleichlautend weitergetragen, während die tatsächliche wissenschaftliche Aufarbeitung bis auf den heutigen Tag ein Desiderat geblieben ist.

⁵ Tchihatcheff 1854, 123 ff.

⁶ Bent 1889, 445 ff.

⁷ Aufgrund der historisch überlieferten Blüte der teukridischen Priesterdynastie in hellenistischer Zeit postulierte Bent 1981, 220, einen Vorgängerbau.

⁸ Herzfeld 1909, 433 ff.

⁹ Die Zeichnungen wurden erst später bei Keil-Wilhelm 1931, Fig. 67 publiziert.

¹⁰ Herzfeld 1909, 439; Keil-Wilhelm 1931, 47. 50 Fig. 71.

¹¹ Herzfeld 1909, 441.

Einen neuen Impuls bekam die Forschung durch zwei Artikel in den siebziger Jahren. Christoph Börker und Caroline Williams widmeten vor allem den korinthischen Kapitellen kürzere Studien und favorisierten eine Datierung in das 2. Jahrhundert v. Chr.¹² Obwohl sich die Datierung in die Zeit des ersten Seleukiden vereinzelt hielt¹³, avancierte diese Neueinschätzung der Chronologie schnell zur *communis opinio*¹⁴. Dies mag vor allem zeigen, wie dankbar man für eine kritische Hinterfragung der von Herzfeld apodiktisch formulierten These war. Bedenklich scheint jedoch, daß sich der neue Datierungsvorschlag schnell zu vermeintlicher Gewißheit verfestigte, obwohl besonders Börker auf den Thesencharakter seiner Überlegungen hingewiesen hatte. Es war daher zu begrüßen, daß Frank Rumscheid in einer 1994 publizierten Untersuchung zur hellenistischen Bauornamentik wieder Bewegung in die Datierungsfrage gebracht hat¹⁵. Auch er geht von den Kapitellen des Tempels aus. Seine akribische Aufsplitterung der Einzelmotive nach ihrer landschaftlichen und chronologischen Verbreitung zeigt allerdings, wie begrenzt die Möglichkeiten einer näheren Bestimmung der Entstehungszeit anhand typologischer und stilistischer Kriterien sind. Rumscheids Plädoyer für eine Datierung in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr. wirkt daher forciert. Aufgrund typologischer Merkmale hat lediglich die Frage der landschaftlichen Einordnung deutlicher an Kontur gewonnen. Die bis an den Abakus hochgeführten und getrennt aufwachsenden Caules sowie die freie Gestaltung der Helices finden typologische Parallelen im östlichen Mittelmeerraum und können als Charakteristika einer "ptolemäischen" Kunstlandschaft gelten¹⁶. Von der Kyrenaika bis Jordanien treten diese Formen seit dem 3. Jahrhundert v. Chr. kontinuierlich bis in die Kaiserzeit auf, so daß hieraus aber kaum Anhaltspunkte für eine präzise Datierung zu gewinnen sind. Die letzten Untersuchungen haben den Blick für verschiedene Aspekte der hellenistischen Architektur, wie z.B. die regionale Ausprägung korinthischer Kapitellformen und die Experimentierfreude mit diesem Typus, neu geschärft, unsere Kenntnis des Tempels von Olba ist hingegen nur geringfügig erweitert worden.

Ich möchte daher kurz rekapitulieren, was vom Baubestand des Tempels als bekannt gelten kann. Zur Zeit der Entdeckung waren der gesamte Unterbau des

¹² Börker 1971, 37 ff.; Williams 1974, 405 ff.

¹³ Lyttleton 1974, 69; Gruben 1986, 233

¹⁴ MacKay 1990, 2087; Bauer 1973, 117; Hesberg 1978, 140 Anm. 26; Wesenberg 1983, 174 Anm. 759; Tölle; Kastenbein 1994, 148.

¹⁵ Rumscheid 1994, 86 ff.

¹⁶ Die Abgrenzung dieses Typus bei Hesberg 1978, 138 ff. Mit Erwähnung des Zeustempels von Olba 140 Anm. 26; Rumscheid 1994, 89 f.

Tempels sowie untere Partien der Säulenschäfte verschüttet. Dieser Zustand ist auf Fotografien des frühen 20. Jahrhunderts und in den Zeichnungen Herzfelds deutlich zu erkennen¹⁷. Als einzige größere Maßnahme zur Erschließung der Ruine wurde in den fünfziger Jahren der Schutt bis auf Stylobathöhe abgetragen, so daß auch heute noch die gesamte Krepis verborgen ist. Obwohl der Erhaltungszustand des Baus zum Teil als "vorzüglich" beschrieben wurde¹⁸, hält diese Charakterisierung nur einem unkritischen Blick stand. Der heutige Zustand der Ruine ist durch einschneidende Veränderungen in die Bausubstanz entstanden. Deutlich greifbar ist der Umbau des Tempels in eine dreischiffige Basilika, der in frühbyzantinische Zeit datiert wird (Fig. 2)¹⁹. Bei der Umgestaltung wurde die Cella vollständig abgetragen, und die Wandquader nutzte man zur Schließung der Interkolumnien. Der Eingang der Kirche wurde auf die Westseite gelegt und an der ursprünglichen Tempelfront im Osten eine Apsis angebaut. Hierzu mußten zwei Säulen an der Ostfront vollständig abgetragen werden. Im Innern der Basilika sind Fundamentzüge sichtbar, die von der Narthexinnenwand bis zum Apsidenansatz reichen. Die dort verwendeten Blöcke scheinen ebenfalls wiederverwendete Wandquader der Tempelcella zu sein. Da dieses Fundament in gleichmäßiger Ausführung bis an die ehemaligen Frontsäulen des hellenistischen Tempels heranläuft, kann es sich nicht um den Toichobat der Cellawand handeln, sondern eher um den Stylobat für die Innenordnung der Basilika. Zu einem unbestimmten Zeitpunkt wurde der Kirchenbau zerstört; starke Brandspuren im Bereich der Apsis deuten auf ein schweres Feuer hin.

Die schwerwiegenden Eingriffe in die Bausubstanz des hellenistischen Tempels hatten die grundlegende Zerstörung des heidnischen Kultbaus zum Ziel, und die Auftraggeber der Basilika benutzten den ganzen Tempel als Spolie. Sollte vor der Ostfront ein Altar gelegen haben, so wird er ebenfalls diesen Maßnahmen zum Opfer gefallen sein. Angesichts dieser Veränderungen und Beschädigungen muß man konstatieren, daß der Erhaltungszustand nicht uneingeschränkt als gut bezeichnet werden kann. Zwar stehen bis auf zwei noch alle übrigen Säulen der Peristase an ihrem Ort, aber von den Kapitellen sind lediglich vier in situ erhalten²⁰. Über den Gebälkaufbau²¹ wissen wir nichts und ebensowenig über den

¹⁷ Keil-Wilhelm 1931 Taf. 23 Fig. 67.

¹⁸ Herzfeld 1909, 440; MacKay 1990, 2083.

¹⁹ Hellenkemper 1990, 242 ff.; Hill 1996, 252 ff.

²⁰ Weitere Kapitellfragmente liegen bei der Ruine.

²¹ Lyttleton 1974, 69 notierte dorische Gebälkblöcke im Bereich des Tempels und vermutete daraufhin ein dorisches Gebälk über den korinthischen Säulen. Ohne eine maßgerechte Aufnahme der

Unterbau des Tempels. Da die Cellawände vollständig abgetragen wurden, sind Lage und Binnengliederung der Cella ebenso unbekannt. Demnach ist uns von diesem architektur- und kulturgeschichtlich bedeutenden Sakralbau nicht mehr als der Aufbau der Säule, mit attisch-ionischer Basis und korinthischem Kapitell, sowie die ursprüngliche Säulenzahl bekannt. Und von der Gestaltung des Temenos und einem möglichen Altar wissen wir noch weniger.

Angesichts dieser Forschungslage möchte ich die Spekulation um die Entstehungszeit des Tempels nicht um eine weitere These vermehren. Ich möchte vielmehr einige Details der Bauausführung ins Auge fassen, um den Tempel von Olba etwas bekannter zu machen.

Die Säulenschäfte- Präzision der Steinmetzarbeit

In der Forschung hatte die spezielle Gestaltung der Säulenschäfte zu Irritationen geführt²². Die Kanneluren sind nur im oberen Teil ausgearbeitet, während die Säulenschäfte in der unteren Partie facettiert sind. Diese spezifische Art der Schaftgestaltung gehört zum Standardrepertoire der hellenistischen Architektur und tritt an verschiedenen Bautypen sowie in der Kleinkunst seit dem späten 4. Jahrhundert v. Chr. mit zunehmender Häufigkeit auf²³.

Von den ca. 15m hohen Säulen des Zeustempels ist etwas weniger als ein Drittel der Säulenhöhe facettiert. Dieses Verhältnis von kanneliertem zu unkanneliertem Teil kommt an teilkannelierten Säulen häufig vor und scheint als ein allgemeiner Richtwert gedient zu haben. Bei dem Betrachter erweckt diese Proportionierung einen homogenen Eindruck. Bei näherem Hinsehen mischen sich jedoch bemerkenswerte Unstimmigkeiten in dieses Bild: Die facettierten Schaftpartien sind sehr uneinheitlich bearbeitet, und manche Stellen lassen verschiedene Stufen des Werkprozesses erkennen²⁴. Entsprechend der Arbeitsweise von oben nach unten findet man die frühesten Stufen der Bearbeitung am unteren Ende des Schaftes (Fig. 3. 4). Dort ist noch die Rundform des Schaftes erhalten, und die Ritzungen, die die späteren Kannelurenstege markieren, sind deutlich sichtbar²⁵. Unmittelbar darüber ist die Ausarbeitung weiter fortgeschritten. Die Rundform wurde auf ein Polygon heruntergemeißelt, und die

Fragmente erscheint das als ausgesprochen kühne Spekulation, zumal zunächst eine Zuordnung aller verstreuten Bauglieder zu den Bauten der Umgebung zu prüfen wäre.

²² Börker 1971, 38 ff.

²³ Wannagat 1995, 95 ff.

²⁴ Zum Werkvorgang der Kannelierung: Dinsmoor 1950, 175 f. Fig. 65.; Müller-Wiener 1988, 90 f.

²⁵ Eine entsprechende Stufe der Bearbeitung mit Ritzungen auf dem rund geglätteten Schaft findet sich am Apollontempel von Didyma, Müller-Wiener 1988, Fig. 46.

Kannelurenstege sowie die dazwischen liegenden Flächen sind kantig gegeneinander abgesetzt. Die Spuren deuten darauf hin, daß man hier Meißel mit unterschiedlichen Stärken verwendete. Etwas gröbere für die Stege und feinere für die Flächen. Andere Schaftpartien zeigen einen weiter fortgeschrittenen Stand der Bearbeitung (Fig.5. 6). Die Glättung des Polygons ist hier gleichmäßig ausgeführt, und die Flächen zwischen den Stegen sind leicht konkav eingetieft. Diese Stufe der Bearbeitung ist bei einer kursorischen Betrachtung des Bestandes vorherrschend. An diesen Stellen fällt auf, daß im Anschluß an diese Ausarbeitungsstufe des Polygons die seitliche Begrenzung der Kannelurenstege durch eine Ritzung wieder neu markiert wurde. Die Ritzungen sind an vielen Stellen deutlich zu sehen, obwohl die Oberfläche der Säulenschäfte durch Bestoßung und Verwitterung stark gelitten hat. Die Festlegung der Kannelurenstege läßt sich also auf zwei unterschiedlichen Stufen fassen. Zuerst auf der Rundform des Schaftes, wo sie durch die Facettierung wieder verschwindet, und ein zweites Mal im Anschluß an die polygonale Ausarbeitung. Eine derartige Markierung der Stege ist mir von keinem anderen facettierten Säulenschaft bekannt. Sie erscheint vor allem dann sinnvoll, wenn eine weitere Ausarbeitung der Kanneluren vorgenommen werden sollte, die dann jedoch nicht stattgefunden hat.

Neben diesen unterschiedlichen Werkstufen fallen Ungenauigkeiten der Ausführung ins Auge: Die Höhe der facettierten Schaftpartien ist an den einzelnen Säulen nur annähernd gleich ausgeführt (Fig.7. 8). Der Gesamteindruck ist zwar recht homogen, aber selbst ohne genaue Messung lassen sich die Differenzen auf bis zu zwanzig Zentimeter schätzen und sind mit bloßem Auge deutlich erkennbar. Ein besonders prononcierter Sprung fällt zwischen der fünften und sechsten Säule der Nordseite auf. Dieser Bruch wirkt geradezu wie ein Baulos, das die Nordseite in zwei Hälften teilt. Allerdings sind auch im weiteren Verlauf Differenzen zu notieren. Im ruinösen Zustand fallen derartige Ungenauigkeiten nicht allzustark ins Gewicht, bei einem vollendeten Bauwerk müssen sie jedoch als empfindliche Störung des orthogonal bestimmten Gefüges gewirkt haben. Es ist zu fragen, warum diese Ungenauigkeiten an einem zentralen Kultbau wie dem Zeustempel hingenommen wurden.

Unfertige Bauten und Bossierungen

Für eine Annäherung an diese Frage möchte ich den Blick auf vergleichbare Phänomene an anderen Bauten, vor allem hellenistischer Zeit, richten. Es soll im folgenden nicht darum gehen, dem spezifischen Grund für den Zustand jedes einzelnen Baukomplexes nachzuforschen. Ich möchte lediglich einen Überblick zu einigen prominenten Beispielen geben, der verschiedene Erscheinungsformen bossierter Baupartien vor Augen führt.

Bei einem Großprojekt wie dem Apollontempel von Didyma, dessen Fertigstellung eine kontinuierliche Arbeit über viele Generationen hinweg

erfordert hätte, wundert es nicht, daß der Bau ein großer Torso geblieben ist²⁶. Allerdings zeigt sich gerade hier, daß bei der Planung eine Strategie entwickelt wurde, die eine Fertigstellung des funktionalen Kerns der Anlage als Priorität setzte. Und natürlich war der Kultbetrieb durch die Bauarbeiten nicht stillgelegt. Ein ähnliches Nebeneinander fertiger und unfertiger Teile zeigt der Artemistempel von Sardes²⁷. Der ursprüngliche Antentempel aus der Zeit um 300 v.Chr. sollte im 2. Jahrhundert v.Chr. zu einem Peripteros erweitert werden. Allerdings errichtete man zunächst nur wenige Säulen an der Ostfront, die zudem unkanneliert blieben²⁸. Da während des Umbaus Säulen aus der Cella in die prostyle Säulenstellung versetzt wurden, standen auch hier fertig kannelierte und andere im Bossenmantel nebeneinander. Und selbst als im 2. Jahrhundert n.Chr. eine Umstrukturierung der Cella in einen Doppelkult für Artemis und möglicherweise Antoninus Pius vorgenommen wurde, kam es nicht zu einer Fertigstellung.

Neben diesen Projekten, die über die ganze Antike hinweg sehr stark im Bossenmantel stecken blieben, gibt es Beispiele, an denen die Unfertigkeiten in feineren Nuancen auftraten. Die Verbreitung des Phänomens und seine Vielgestaltigkeit lassen eine Systematisierung des Materials unmöglich erscheinen. Ich möchte daher nur eine für den Befund in Olba relevante Frage verfolgen. Kann der Zustand der Säulen als eine provisorische Fertigstellung gedeutet werden? Es ist bereits oben betont worden, daß die Arbeiten an allen Säulenschäften des Zeustempels annähernd gleich weit fortgeschritten sind. Es ist bemerkenswert, daß unter dem zahlreichen Bestand unfertiger Bauten²⁹ kaum Beispiele für eine Arbeitsunterbrechung während des Kannelierungsvorganges an einer Säule existieren. Eine Ausnahme ist der ionische Tempel in Syrakus, der in das ausgehende 6. Jahrhundert v.Chr. datiert wird³⁰. Von dem Bau sind außer den Fundamenten nur wenige Teile der Bauglieder erhalten. Fragmente der Säulentrommeln zeigen das unmittelbare Nebeneinander grob eingetiefter Kanneluren im Anfangsstadium und bereits halbrund vertiefter und geglätteter Flächen. Ein derart heterogenes Bild der Bearbeitungsstufen an einem Säulenschaft erweckt den Eindruck eines sehr abrupten Baustopps. Bei den meisten anderen Bauten, deren Bauglieder noch Bossen und Werkzoll tragen,

²⁶ Gruben 1961, 193; Voigländer 1975, 10 Anm. 13.

²⁷ Gruben 1961, 195.

²⁸ Wahhagak 1995, 50 f. Fig. 47-50.

²⁹ Kalpaxis 1986.

³⁰ Gentile 1967, 61 ff. bes. 73 ff. Fig. 12-17. Einen ähnlichen Befund zeigt der archaische Dionysostempel von Iria auf Naxos, der möglicherweise wegen auftretender Bauschäden nicht fertiggestellt wurde. Gruben 1988, 159 ff.; Gruben 1991, 63 ff. Fig. 4. 12. 13.

waren die Kannelierungsarbeiten entweder nicht begonnen, oder sie sind vollständig ausgeführt, auch wenn andere Teile noch unausgearbeitet blieben. Im Gegensatz zu dem plötzlichen Ende der Arbeiten am Tempel von Syrakus vermitteln verschiedene Bauprojekte den Eindruck eines gezielten Einsatzes von Arbeitskräften zur reduzierten Fertigstellung. Der komplizierte Befund an den Propyläen auf der Athener Akropolis ist in diese Richtung gedeutet worden³¹. Dort wurden vor dem Abbruch der Arbeiten wesentliche Teile des Mitteltrakts mit der Kannelierung der Säulen und der farbigen Fassung der Bauglieder vollendet, während auf den Bodenplatten eine Schicht des Werkzolls verblieb, und die Seitentrakte nur rudimentär ausgeführt wurden. Diffiziler erscheint die Frage, wie sich der Pergamonaltar bei Beendigung der Bauarbeiten darbot. Bis auf das Fundament war dort kaum ein Block in situ gefunden worden, und es bedurfte eines bedeutenden Rekonstruktionsaufwandes, um Aussehen und Zustand der Anlage zu erschließen. Da von der inneren Säulenhalle des Altarhofes bis auf einige noch im 2. Jahrhundert v. Chr. an anderer Stelle verbaute Kassettenblöcke keine weiteren Elemente identifiziert wurden, nimmt man an, daß diese Halle nie ausgeführt worden ist. Dies würde darauf hindeuten, daß man den Bau ohne die Hallen des Altarhofes als vollendet übergab³².

Wie kompliziert die Differenzierung zwischen dem Abbruch der Arbeiten, einer provisorischen Vollendung und dem Verzicht auf detaillierte Ausarbeitung einzelner Bauglieder ist, kann ein kurzer Blick auf den Artemistempel von Magnesia andeuten. Carl Humann hatte in der Publikation des Tempels auf verschiedene Bossierungen bei den Baugliedern der Cella hingewiesen: "...das Kymation der Wände, die Kanneluren der Säulenschäfte, die Profile der Basen sind nicht ausgeführt, und an jeder Seite der Platte der Säulenbasen sind zwei Bossen stehen gelassen."³³ Humann folgerte hieraus, daß das Innere der Cella unvollendet geblieben sei. Besonders auffällig sind in diesem Zusammenhang Kapitelle, an denen nur eine Seite im Detail ausgearbeitet ist (Fig. 9. 10)³⁴. Auf der anderen Seite sind die Voluten hingegen nur im Umriß angelegt, und auch am Säulenschaft sind die Kanneluren nur an einer Seite fertiggestellt. Im Gegensatz zur These der Unfertigkeit vertrat Orhan Bingöl zuletzt die Ansicht, das Konzept

³¹ Kalpaxis 1986, 127 ff.

³² Kästner 1997, 56 ff.; im Gegensatz hierzu vertrat Hoepfner neuestens die These, daß das Peristyl des Altarhofes ausgeführt worden sei, Hoepfner 1996, 117 ff. Hoepfner 172. In demselben Katalogband finden sich also zwei unterschiedliche Rekonstruktionen, die leider ohne gegenseitige Querverweise auskommen. Lediglich Kästner verweist in Anm. 3 sehr allgemein auf Hoepfners abweichende "theoretische Überlegungen".

³³ Humann 1904, 80.

³⁴ Für die Überlassung der Fotos danke ich V. M. Strocka.

partieller Detailbearbeitung hätte vor allem ökonomische Gründe³⁵. Die Qualität der Ausarbeitung sei unter Rücksichtnahme auf den Standort der Bauglieder erfolgt, und die Rückseiten mancher Bauglieder wären von Hermogenes unvollendet geplant worden, da sie dem Betrachter verborgen blieben. Dieser Annahme widerspricht allerdings die Tatsache, daß der Tempel, obwohl die Qualität der Steinmetzarbeit an den Ornamenten des Artemisions ein bedeutendes Gefälle aufweist, mit der Menge seiner Ornamentfriese nicht den Eindruck einer Sparversion macht. Zumal von insgesamt vierundfünfzig Säulen maximal sechs Säulen nur an einer Seite unkanneliert blieben, möchte man den ökonomischen Ertrag einer solchen Maßnahme in Bezug auf die Gesamtkosten eher gering einschätzen. Bingöl deutete jedoch noch eine andere Interpretationsmöglichkeit an, die mir plausibler erscheint: Die Fertigstellung des Außenbaus und die Beschränkung der Bossierungen auf das Innere könnten als eine unter Zeitdruck entwickelte Baustrategie verstanden werden, damit der Tempelneubau den Festbesuchern ein möglichst vollendetes Gesicht zeigen konnte. Eine eindeutige Lösung der komplexen Problematik scheint mir beim heutigen Forschungsstand aber auch hier keineswegs möglich.

Aber es waren nicht nur Großprojekte, deren Bauglieder bis auf den heutigen Tag noch im Bossenmantel stecken. Auch kleinere Anlagen wie ein viersäuliger Prostylos im Gymnasium von Pergamon³⁶ und das Mausoleum von Belevi³⁷ erhielten niemals den letzten Schliff, so daß die Unfertigkeit hellenistischer Bauten beiläufig sogar als ihr spezifisches Charakteristikum genannt wurde³⁸.

Ich möchte abschließend eine weitere Kategorie in die Problematik einführen, die man als Nachlässigkeit der Bauausführung bezeichnen kann³⁹. Als Beispiel hierfür wähle ich die Hofsäulen eines Hauses im Theaterviertel von Delos aus dem 2. Jahrhundert v. Chr. (Fig. 11)⁴⁰. Es handelt sich um teilkannelierte Säulen, die aus zwei Trommeln zusammengesetzt sind. Das Erscheinungsbild der Säule wird durch die Verwendung unterschiedlicher Materialien, eines bläulich-

³⁵ Bingöl 1990, 65 f.

³⁶ "Tempel R" bzw. Asklepiostempel genannt: Schazmann 1923, 72 ff. Taf. 23. 24. 26; Schwandner 1990, 85 ff.

³⁷ Prashhimen – Theuer 1979, 65; Hoepfner 1993, 122 erwägt, daß es sich um eine absichtliche Unfertigkeit handeln könne, fertigte aber selbst eine Rekonstruktionszeichnung mit idealem Endzustand an (Fig. 19); die These wurde von Hoepfner 1997, 33 wiederholt.

³⁸ Schwandner 1990, 112 (Diskussionsbeitrag).

³⁹ Das Phänomen wurde kurz erwähnt von: Müller-Wiener 1988, 85; Hoepfner 1997, 33 mit Anm.

54.

⁴⁰ Wannagat 1995, 116. 139 Nr. 16.

grauen Marmors für den glatten Unterteil und eines leuchtend-weißen für den kannelierten oberen, geprägt. Angesichts dieses Materialaufwandes ist auffällig und zugleich frappierend, wie gering die Präzision der Bearbeitung im Detail ausgefallen ist (Fig.12). An beiden Säulenteilen finden sich Ritzungen, eine sternförmige am unteren Ansatz des kannelierten Teiles und eine horizontale am oberen Abschluß der glatten Schaftpartie. Besonders grob sind die Werkspuren an den Kanneluren; dort fehlt zum einen der abschließende Feinschliff, vor allem aber ist ihr unterer Abschluß völlig ungleichmäßig gearbeitet. Diese Ungenauigkeiten werden am fertig überdachten Bau zwar nur dem suchenden Blick aufgefallen sein, bei einer Bauabnahme hätte sie der Bauherr jedoch kaum übersehen können. Warum es hier nicht zur abschließenden Glättung kam, kann ebenfalls nur spekulativ beantwortet werden. An Kostenersparnis als Motiv mag man bei der Geringfügigkeit der fehlenden Arbeit allerdings nicht denken. Eher kann man eine gewisse Willkür der ausführenden Handwerker in Betracht ziehen, die möglicherweise eine anthropologische Konstante darstellt.

Schlußfolgerungen

Welche Schlußfolgerungen lassen sich aus diesem Überblick für den Befund in Olba ziehen? Es ist deutlich geworden, daß bossierte Partien in unterschiedlichster Form sehr häufig anzutreffen sind. Demnach wäre es fast verwunderlicher und bemerkenswerter, wenn ähnliche Phänomene am Zeustempel von Olba nicht zu beobachten wären. Das Spektrum der Bossierungen ist sehr weit, und eine Interpretation sieht sich vor große Schwierigkeiten gestellt. Die Deutungsmöglichkeiten reichen vom Bauabbruch wie in Didyma bis zu den geringfügigen Nachlässigkeiten an den Säulen des delischen Hauses. Für den Zeustempel von Olba kann zumindest ein plötzlicher Baustopp ausgeschlossen werden. Da die Steinmetzen ihre Arbeit nicht in phalanxartigem Gleichschlag ausführten, wäre im Fall eines abrupten Baustopps mit einem deutlich inhomogeneren Befund zu rechnen. Auf der Grundlage des heutigen Forschungsstandes kommen zwei Möglichkeiten für eine Deutung in Betracht: Erstens, die facettierten Partien der Säulenschäfte hätten eigentlich auf einer gemeinsamen Höhe enden, und die Oberflächen gleichmäßig geglättet werden sollen. In diesem Fall hätten wir es mit einer Nachlässigkeit der Bauausführung zu tun, die auf einem ähnlichen Niveau läge wie an dem Beispiel auf Delos. Als zweite Möglichkeit bietet sich an, daß die Säulen ursprünglich vollständig kanneliert werden sollten. Der erreichte Zustand wäre dann das Ergebnis einer provisorischen Vervollständigung, die unter Zeitdruck oder aus anderen Gründen vorgenommen wurde. Da der Tempel von Olba nur in geringen Teilen bekannt ist, wäre es voreilig, die Detailbeobachtungen an den Säulenschäften zum jetzigen Zeitpunkt eingehender auswerten zu wollen. Mein Anliegen war es, einen den Säulen ähnlich ungeschliffenen Stein ins Wasser zu werfen, um die Diskussion um

die große Ruine von Uzuncaburç neu anzuregen. Dabei scheint es mir dringend notwendig, sich von der Fixierung auf die Datierungsfrage zu lösen und stärker die Gestaltung des Baus selbst in den Blick zu nehmen. Erst auf dieser Grundlage können Kriterien für eine zeitliche Einordnung gewonnen werden, die zudem eine Anknüpfung des archäologischen Befundes an die kulturgeschichtlich bedeutenden Fragestellungen in Olba erlauben.

ABBILDUNGSLEGENDEN:

- Fig.1 Olba-Diokaisareia, Zeustempel
Fig.2 Olba-Diokaisareia, Zeustempel. Grundriß des byzantinischen Umbaus.
Fig.3-6 Olba-Diokaisareia, Zeustempel. Bearbeitungsspuren an den Säulenschäften
Fig.7-8 Olba-Diokaisareia, Zeustempel. Peristasis der Nordseite
Fig.9-10 Magnesia, Artemistempel. Ionisches Kapitell
Fig.11 Delos, Haus IIN
Fig.12 Delos, Haus IIN. Säulendetail

ABBILDUNGSNACHWEIS:

- Fig. 1. 3-8. 11-12 : Verfasser
Fig. 2 : Nach Hellenkemper 1990 Fig.25
Fig. 9. 10 : V.M.Strocka

BIBLIOGRAPHIE

- Bauer 1973 H. Bauer, Korinthische Kapitelle des 4. und 3. Jhs.v.Chr., AM 3.Beih. (1973).
- Bent 1889 J.T.Bent, "Explorations in Cilicia Tracheia", Proceedings of the Royal Geographic Society 8 (1889) 445-464.
- Bent 1891 J.T.Bent, "A Journey in Cilicia Tracheia", Journal of Hellenic Studies 12 (1891) 206-224.
- Bingöl 1990 O.Bingöl, "Zu den neuen Forschungen in Magnesia", in: W.Hoepfner- E.L.Schwandner, Hrsg., Hermogenes und die hochhellenistische Architektur (1990)
- Börker 1971 Ch. Börker, "Die Datierung des Zeus Tempels von Olba Dikaisareia in Kilikien", Archäologischer Anzeiger (1971) 37-54.
- Dinsmoor 1950 W.B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece (19503)
- Gentile 1967 G.V. Gentile, "Il grande tempio ionico di Siracusa", Palladio 17 (1967) 61-84.
- Gruben 1961 G.Gruben, "Beobachtungen zum Artemis-Tempel von Sardis", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 76 (1961) 155-196.
- Gruben 1986 G.Gruben, Die Tempel der Griechen (19864)
- Gruben 1988 G.Gruben, "Fundamentierungsprobleme der ersten archaischen Großbauten", in: H.Büsing- F.Hiller, Hrsg., Bathron. Festschrift Drerup (1988) 159-172.
- Gruben 1991 G.Gruben, "Anfänge des Monumentalbaus auf Naxos", in: A.Hoffmann u.a., Hrsg., Bautechnik der Antike. DiskAB 5 (1991) 63-72.
- Heberdey- Wilhelm 1895 R.Heberdey- A.Wilhelm, Reisen in Kilikien. Denkschriften der österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Bd.44 (1895)
- Hellenkemper 1990 H.Hellenkemper, "Kommagene- Kilikien- Isaurien", in: Reallexikon zur byzantinischen Kunst Bd IV (1990) 242ff.

- Herzfeld 1909 E.Herzfeld, "Hellenistisches aus Kilikien. Olba, die Stadt der Teukriden", *Archäologischer Anzeiger* (1909) 434-441.
- Hesberg 1978 H.v.Hesberg, "Zur Entwicklung der griechischen Architektur im ptolemäischen Reich", in: H.Maehler-V.M.Strocka, Hrsg., *Das ptolemäische Ägypten* (1978) 137-143.
- Hill 1996 St.Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (1996).
- Hoepfner 1993 W.Hoepfner, "Zum Mausoleum von Belevi", *Archäologischer Anzeiger* (1993) 111-123.
- Hoepfner 1996 W.Hoepfner, "Der vollendete Pergamonaltar", *Archäologischer Anzeiger* (1996) 115-134.
- Hoepfner 1997 W.Hoepfner, "Die Architektur von Pergamon", in: W.-D.Heilmeyer, Hrsg., *Der Pergamonaltar* (1997) 24-56.
- Humann 1904 C.Humann u.a., *Magnesia am Mäander* (1904).
- Kalpaxis 1986 Th.E. Kalpaxis, *Hemiteles* (1986).
- Kästner 1997 V.Kästner, "Die Architektur des Pergamonaltars und der Telephosfries", in: W.-D.Heilmeyer, Hrsg., *Der Pergamonaltar* (1997) 56-66.
- Keil- Wilhelm 1931 J.Keil- A.Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien. MAMA III* (1931).
- Lauter 1986 H.Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (1986).
- Lyttleton 1974 M. Lyttleton, *Baroque Architecture in Classical Antiquity* (1974).
- MacKay 1990 Th.S.MacKay, "The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia", in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II* 18.3 (1990).
- Müller-Wiener 1988 W.Müller-Wiener, *Griechisches Bauwesen in der Antike* (1988).
- Praschniker- Theuer 1979 C.Praschniker- M. Theuer, *Das Mausoleum von Belevi*, (1979)
- Rumscheid 1994 F.Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus* (1994)

- Schazmann 1923 P.Schazmann, Das Gymnasion. Der Tempelbezirk der Hera Basileia. AvP VI (1923)
- Schwandner 1990 E.-L.Schwandner, "Beobachtungen zur hellenistischen Tempelarchitektur von Pergamon", in: W.Hoepfner-E.L.Schwandner, Hrsg., Hermogenes und die hochhellenistische Architektur (1990)
- Tchihatcheff 1854 P. von Tchihatcheff, "Lettre sur les antiquités de l'Asie Mineure", Journal Asiatique (1854) Heft4, 114-143.
- Tölle-Kastenbein 1994 R.Tölle-Kastenbein, Das Olympieion in Athen (1994).
- Voigtländer 1975 W.Voigtländer, Der jüngste Apollontempel von Didyma, IstMit 14. Beih. (1975).
- Wannagat 1995 D.Wannagat, Säule und Kontext (1995).
- Wesenberg 1983 B.Wesenberg, Beiträge zur Rekonstruktion griechischer Architektur nach literarischen Quellen (1983).
- Williams 1974 C.Williams, "The Corinthian Temple of Zeus at Uzuncaburç", American Journal of Archaeology 78 (1974) 405-414.

KİLİKYA BERENİKESİ'NİN YERİ (Lev. 119-123)

* Levent ZOROĞLU

ABSTRACT

If its name has not survived until present, to locate an ancient city, first we need inscriptions or references of ancient writers and other written sources. In Cilicia Tracheia there are various cities, such as Anemurium, Kelenderis, Seleuceia, whose names survived until today as Anamur, Gilindire and Silifke. There are also ancient cities, such as Cilician Arsinoe and Aphrodisias, which were discovered, in the last century by travelers. Together with these, there are also ruins of ancient settlements in the region, of which names still unknown, in other words, we know them only by their modern names. At last, there are names of cities referred by ancient authors, but places of these still obscure. My theme here in this article belongs to this last group; I will try to locate Berenice, a Ptolemaic city in Cilicia. Stephanus of Byzantium was the first and only ancient author who mentioned Berenice in the west of Aphrodisias in Cilicia. Then, in Stadiasmus the city was placed between Aphrodisias and Kelenderis. R. Heberdy and A. Wilhelm mentioned Berenice (kolpos Berenike) near Ovacık, between Psyrgia (Papadola?) and Kelenderis. Ruge located the city in the east of Kelenderis.

As it is seen, all these proposals on the location of Cilician Berenice based upon Stephanus and Stadiasmus. However, it is worthy to note that Strabo, one of the most prominent authority on the geography of Cilicia, neglected Berenice, although he mentioned Arsinoe, another Ptolemaic foundation in this region. At first discussion must be concentrated on the problem why and when these Ptolemaic cities in Rough Cilicia were found. To answer this question we have shortly examined the situation Rough Cilicia in the Hellenistic period. It is known that Before Alexander's time, during the Persian occupation, Kelenderis and Nagidos were two important cities in this region. Meydancikkale on the plateau, on the northeast of Kelenderis was also another old city. The Seleucids occupied Rough Cilicia in the 3rd. cent. BC. It is not clear if the occupation of Seleucids was reached to the west of Seleuceia on the Calycadnos. But it is open that one of the source of conflict between the Seleucids and the Ptolemeis was concentrated about the profit of each dynasty on this region. Especially, the Ptolemeis was needed to re-establish the old sea route between Egypt and Hellas which is passing over Cyprus and Rough Cilicia. Depending on this and other reasons, the Ptolemeis had to establish some new naval bases on the shores of Central Rough Cilicia where the oldest harbors, such as Kelenderis and Nagidos were placed. These naval bases carry the name of wives of Ptolemeis were Berenice and Arsinoe. According to the commentary of the Arsinoe decree, the city was found in the second quarter of the third century BC. by Aetos from Aspendos who was one of the strategos of Cilicia during the reign of Ptolemaios II Philadelphos and his sister-wife Arsinoe II. Probably, Berenice was also found by him. The city got its name probably from the name of the King's mother. Even if, there is no more

*

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Arkeoloji Bölümü,
Konya/TÜRKİYE

document to prove, I believe that the old harbor cities such as Kelenderis and Nagidos were enough strong in this time and the rulers of Ptolemaic dynasty were politically clever to gain their support instead of their enmity. So, they established probably an alliance with these and got their support to found naval bases on the bays near of these old harbors for their commercial and military purposes. On the contrary to these, Meydancikkale was occupied and a Ptolemaic garrison was established such as Persians did prior. If this theory is accepted, the Ptolemaic naval bases should have been placed at the beginning of the main roads reaching easily up to the plateau. After passing Sipahili (Papadola Babadı) which is placed nearly 30 km. east of Kelenderis comes Büyükeceli. This is a small town in the province of Gülnar it is placed nearly 30 km. east of Kelenderis and 50 km. west of Seleuceia. On the nearly 10 km. east of the town is placed Ovacık (former Hacıshaklı). The modern houses of the town are mostly concentrated on the slopes of two sides of the valley of Çağlayık stream. There is a small alluvial plain on the shore, which was encircled by two promontories on the east and on the west. Modern road coming from Silifke towards Aydıncık follows on the southern part of Büyükeceli. On the eastern slopes of the promontory on the west which were covered with bushes completely, there are stone of fundaments of the ancient houses of which wall are not visible today. On the flat area there are remains of two buildings, which were preserved better than the houses on the east. The first building is nearly 20 m. long and 10 m. wide and its walls were constructed with irregular small stones with lime mortar. Probably, this building was a harbor bath and may be dated to the late Roman period. Other building placed 100 m. on the west of the previous one was badly destroyed. Except these two remains, there are also several rock cut graves on the east and north, on the slopes.

Eğer adı günümüze ulaşmamış ise, bir antik kentin yerini belirlemek için öncelikle kentin adının görülebildiği yazıtlara, antik yazarların, özellikle coğrafyacıların kayıtlarına ya da kentin adının değişmeden veya biraz değişerek, günümüze ulaşması gibi diğer verilere ihtiyacımız vardır. Dağlık Kilikya'da Anemurium, Kelenderis, Seleukeia gibi adları Anamur, Gilindire¹ ve Silifke olarak günümüze ulaşmış, ya da Kilikya Arsinoë'si veya Aphrodisias gibi, geçen yüzyılda kaşifler tarafından yerleri saptanmış kentler vardır. Bunların yanında, bölgede, adları bilinmeyen ve yalnızca günümüzdeki adlarıyla tanınan yerleşmelerle, adları çeşitli kaynaklarda geçen, ancak yerlerini hala bilmediğimiz yerleşmeler de vardır. Burada, Orta Dağlık Kilikya'da Ptolemaioslar tarafından kurulduğu bilinen kentlerden biri olan, ancak yeri hala tam olarak saptanamamış bir kentin, yani Kilikya Berenikesi'nin olası yeri hakkındaki teklifimi sunacağım.

Bizantionlu Stephanos (Ethnika, 164) Kilikya'da, Aphrodisias'ın batısında bulunan bir Berenike'den söz eden ilk ve tek antik yazardır (Fig. 1). Stadiasmos'ta (485) kentin yeri biraz daha da belirginleşir ve Berenike, Aphrodisias ve Kelenderis'in arasına yerleştirilir: yani Psyrgia'nın 50 stadia

¹ Bir zamanlar adı İskele Belediyesi olarak bilinen şimdiki Aydıncık ilçesinin asıl adı 1960 öncesinde Gilindireydi; Zoroğlu 1994³: 5-6 ve not: 11.

batısında, Kelenderis'in 50 stadia doğusunda. Heberdy-Wilhelm Berenike koyunun (kolpos Berenike) yerini Ovacık'ın yakınında ve yine Psyrgia ve Kelenderis'in arasında gösterir². Ruge ise, daha belirsiz bir yerleştirme yaparak, Berenike'yi Kelenderis'in doğusuna, ancak daha yakınına yerleştirir ki, burası belki de kentin yaklaşık 3 km doğusundaki Büyükalın mevkiidir³. Kenti günümüzde Yılanlı ada olarak bilinen Spurie'nin karşısındaki Sancak burnuna yerleştirenler de vardır⁴.

Öncelikle bu son iki teklif hakkındaki görüşümü belirtmek isterim: Büyükalın Kamaş deresinin getirdiği aluvyonlarla oluşmuş bir kıyı düzlüğüdür ve, ne yazık ki, burada günümüzde herhangi bir kalıntı görme olanağı yoktur⁵. Bunun gibi, Sancak burnunun bulunduğu yer de topografik açıdan bir kent kurmak için uygun değildir ve iç bölgelerle de herhangi bir bağlantısı yoktur. Burada yaptığımız yüzey araştırmasında da zaten kayda değer bir kalıntıya da rastlamadığımızı belirtmek isterim.

Görüldüğü gibi, Kilikya Berenikesinin yeri hakkındaki tüm modern saptamalar Bizantionlu Stephanos ve Stadiasmos'a dayanmakta ve tüm bu önerilerdeki en sağlam ortak nokta, kentin Kelenderis'in doğusunda olması olgusundan öteye gitmemektedir. Şunu da bu arada belirtmeliyiz ki, Kilikya coğrafyası hakkında en başta gelen otoritelerden biri olan Strabo, bu bölgedeki diğer bir Ptolemaios yerleşmesi olan Arsinoë'yi zikrettiği halde, her nedense, Berenike'den hiç söz etmemiştir.

Şimdi, Kilikya Berenike'sinin yeri hakkındaki önerimizden önce, Ptolemaiosların özellikle Dağlık Kilikya'daki varlığı ve buna bağlı olarak, bu kentlerin neden ve ne zaman kurulmuş olabileceğini tartışalım. Ancak biliyoruz ki, Helenistik öncesi tarihi gibi, Orta Dağlık Kilikya'nın Helenistik çağ tarihi de hala bir çok belirsizliklerle doludur. Daha önce de belirttiğim gibi⁶, Büyük İskender'in gelişinden önceki dönemde bu bölgenin kıyılarında iki önemli liman kenti bulunmaktaydı: Kelenderis ve Nagidos. Bu ikisi, antik kaynaklarda Samosluların kolonisi olarak belirtilmektedir⁷. Batıdaki Anemurium ve doğudaki Aphrodisias da yine Helenistik çağ öncesi liman kentleri olarak gözükmektedir.

² Heberdy-Wilhelm 1897: 98; Psyrgia için bak. Hild-Hellenkemper 1990: 373.

³ RE 3/1, 1897, 280/1 ve aynı zam. buradaki bibliografya.

⁴ Hild-Hellenkemper 1990: 214.

⁵ Zoroğlu 1994³: 2, Harita: 2

⁶ Zoroğlu 1994³: 22-23.

⁷ Bu konu ve Dağlık Kilikya'da Arkaik çağdaki kolonizasyon sorunu hakkında bak.: Zoroğlu 1994¹: 303-305 ve 305-306'daki kaynaklar.

Kelenderis'in kuzey doğusunda, Taşeli platosundaki Kirşu denilen kent, yani Meydancikkale de bölgenin diğer bir eski kentidir. Arkaik çağda bu bölgedeki halk büyük bir olasılıkla Luvilerden, İyonyalılardan, Kıbrıslılardan, hatta Fenikelilerden oluşmaktaydı. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllardaki Pers işgali sırasında da, 5. yüzyılda yürürlükte olan Pers politikasının gereği, özellikle ticari aktiviteleri bakımından bu kentlerin özgür bırakıldıkları anlaşılmaktadır⁸. Bu konuda Kelenderis'in M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında başlayan⁹, Nagidos'un ise belki biraz daha sonra ortaya çıkan kendi otonom sikkeleri bize ışık tutmaktadır¹⁰. Aynı zamanda Kelenderis'in olmasa da, Nagidos'un 4. yüzyıla ait satrap sikkeleri¹¹, burada bir Pers garnizonunun varlığının kanıtı olabilir. Bu sayede söz konusu bu iki kent bölgenin önemli limanlarına sahip olmalarının kendilerine sağladığı ticari potansiyeli kullanarak güçlendiler. Öyle ki, adı 5. yüzyılın son çeyreğine ait bir Atina vergi listesinde yer alan Kelenderis'in Pers işgaline karşı Attik-Delos Deniz Birliği'ne üye olabildiği göz önüne alınırsa, kentin durumu ve ilişkileri daha iyi anlaşılabilir¹². Kelenderis kazıları sırasında ele geçen Arkaik ve Klasik çağlara ait malzeme arasında, özellikle Helen, Kıbrıs, Fenike dünyası ile ilişkileri ortaya koyan vazolar, kentin yukarıda belirttiğimiz durumunun kanıtlarıdır¹³.

İşte bu durum göz önüne alındığında, Büyük İskender'in gelişinden sonra ve Diadochlar savaşı sırasında da, bu kentlerin hala özgür olarak kaldıkları açıktır¹⁴. M.Ö. 4. yüzyılın sonlarına doğru, Seleukos krallığının kuruluşundan hemen sonra, Dağlık Kilikya'da da bir Seleukos işgali başlamıştır. Ancak, M.Ö. 2 yüzyıl başlarına kadar, gerçek anlamda bir Seleukos işgalinin ya da etkisinin, adını Seleukos I Nikator'dan almış olduğu söylenen Kalykadnos Seleukeiası'ndan daha batıya ulaştığını gösteren kesin verilerin azlığı, Orta Dağlık Kilikya'nın bu tarihe kadar tam olarak Seleukosların eline geçişi

⁸ Karş. Casabonne 1996: 134-136.

⁹ Levante 1993: Pl. 2,43; 3; karş. Zoroğlu 1994³: 67-70, Fig. 89-90.

¹⁰ Levante 1993: Pl. 1.

¹¹ Levante 1993: Pl. 1, No.: 22-23; karş. Casabonne 1996: 134, not. 99; Pl. I 1.

¹² Zoroğlu 1994³: 22-23.

¹³ Zoroğlu 1994³: 60-63, Fig. 57-80.

¹⁴ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Orta Dağlık Kilikya'nın Helenistik çağı hakkındaki bilgilerimiz oldukça kıttır. Buna rağmen Kelenderis'in bu dönemi hakkında kabaca topladığımız bilgiler için bak. Zoroğlu 1990²: 445-447; Zoroğlu 1994³: 22-23; Nagidos'un Helenistik çağı hakkında bak.:Jones-Russell 1993: 295-296.

konusunda kuşku yaratmaktadır¹⁵. Dağlık Kilikya'da, en azından M.Ö. 2. yüzyıl öncesinde, yani Büyük Antiokhos zamanına gelinceye kadar, kalıcı bir Seleukos işgalinin olmaması, Ptolemaiosların M.Ö. 3. yüzyılın ortalarına doğru bu bölgeye daha kolay girmelerini sağlamıştır¹⁶. Doğudaki gelişmiş Ova Kilikya kültürüne oldukça uzak olan bu kapalı bölgenin halkı, herhangi bir saldırı sırasında, sahip oldukları doğal savunma olanakları sayesinde, kıyılarda tutunamasalar bile, iç kesimlerdeki ikinci kentlerinde yaşamlarını sürdürme olanaklarına sahiptiler. Olasılıkla bu yüzden, örneğin Plinius (NH 5, 27) Kelenderis'ten başka, bir de "regio celenderitis" ten söz etmektedir. Bu söylemle, kentin egemenlik sınırlarının hinterlandındaki bölgeyi de içerdiği gösterilmektedir. Şurası da açıktır ki, Seleukoslarla Ptolemaioslar arasındaki çeşitli nedenlere dayanan çatışmanın kaynaklarından biri de, her birinin Anadolu'nun güney kıyılarında egemenliklerini elde etme isteğiydi. Kimi zaman, özellikle Kıbrıs'ın M.Ö. 304 yılında Ptolemaios I Soter tarafından ele geçirilmesinden hemen sonra, Mısırlıların Dağlık Kilikya'daki çıkarları ön plana geçmiş olmalıdır. Ptolemaioslar için, öncelikle Kıbrıs üzerinden ulaşılan Mısır, Ege ve Batı Akdeniz arasındaki eski deniz yolunu yeniden ihya etmek önemli bir projeydi ve bunun için Kıbrıs'a en yakın konumda olan Dağlık Kilikya'nın özellikle orta kesimi bu projenin hayati bir halkasını oluşturmaktaydı. Diğer taraftan, özellikle M.Ö. 260-253 yılları arasındaki II. Suriye Savaşları sırasında Ptolemaios orduları Suriye'ye kuzeyden yani, Ova Kilikya (Kilikia Pedias) yoluyla ulaşmayı planladıkları zaman da, Kıbrıs'ın tam karşısındaki en uygun limanlar ve koylar Orta Dağlık Kilikya kıyılarındaydı ve eğer bu eylem gerçekleştirilecekse, buralarda Ptolemaioslara ait deniz üslerinin bulunması elzemdi.

Sayıdığımız bu ve diğer nedenlerle, Ptolemaioslar, öteden beri deniz ticaretinde aktif olan bu eski limanların bulunduğu Orta Dağlık Kilikya kıyılarında bazı yeni deniz üsleri kurmak üzere harekete geçtiler: Bu deniz üsleri Ptolemaios kadınlarının adını taşıyan Berenike ve Arsinoë olmuştur. Arsinoë adını Ptolemaios Philadelphos'un (283-246) kızkardeşi ve karısından, yani Arsinoë II'den almış olmalıdır¹⁷. Berenike için ise, Kralın ve Kraliçenin annesi

¹⁵ Dağlık Kilikya'da Seleukos egemenliği için karşı. Jones-Habicht 1989: 332. E. Meyer (1925: 137) ne Seleukosların, ne de Ptolemaiosların Dağlık Kilikya'da kalıcı bir egemenlik kuramadıklarını belirtirken, haklıdır. Bizim yukarıda birkaç kez değindiğimiz gibi, bölgenin topoğrafyası, böylesi bir egemenliğin hep sınırlı kalmasını sağlamıştır. Doğu Dağlık Kilikya'daki Seleukos egemenliği ise, burasının yarı bağımsız rahip-kralar eliyle yönetilmesi yöntemiyle sağlanmıştı. Persler gibi, bölgeleri eyaletlere ayırarak, daha sistemli bir yönetim biçimi geliştiren Romalılar da, bu konuda epey zorlanmışlardır; bak.: Hopwood 1989: 191-198.

¹⁶ karşı. Bagnall 1976: 114-116.

¹⁷ karşı. Strabo 14.3.36. Arsinoë'nin adının verildiği diğer kentler için bak.: RE II,1 1895,1277-79.

ve I. Ptolemaios Soter'in karısı olan ve 279 yılındaki ölümünden sonra tanrıçalaştırılan I. Berenike'nin adının verildiği söylenebilir¹⁸.

Bu bölgede çeşitli üsler kurmak gibi bir gereksinme duyulunca, aklımıza gelen ilk soru, Ptolemaiosların neden daha uygun limanlar olan Kelenderis'i ve Nagidos'u işgal edip, bu amaçları için kullanmadıkları¹⁹, ya da, kullanmış olsalar bile, Strabon'un deyiimiyle sadece "demir atma yeri" olan küçük koylara, kendi yeni kentlerini kurduklarıdır. Şunu unutmamalıyız ki, Helenistik çağda bazı krallar işgal ettikleri eski kentlerin adını değiştirip, kendi veya yakınlarının adlarını vermişlerdi. Bu durum, söz konusu kentler için de geçerli olabilirdi. Ancak hiçbir kaynakta, bu iki kentin adında böyle bir değişikliğin yapıldığından söz edilmemiştir.

Elimizde kanıtlamak için şimdilik çok fazla veri olmasa da, öyle inanıyorum ki, bu eski kentler, yani Kelenderis ve Nagidos bu dönemde hala çok güçlüydüler ve Ptolemaios sülalesinin bu ilk yöneticileri onların düşmanlıklarını kazanmak yerine, desteklerini sağlayacak kadar akıllıydılar. Böylece, kendileri ile Seleukoslar arasında tercih yapabilecek durumda olan bu kentlerin yakın dost ve ortağı olma ayrıcalığı elde etme umutlarını kullanarak, söz konusu limanların yakınında, iç bölgelerle ulaşım bağlantısının bulunduğu iki koya, özellikle askeri amaçlı küçük üs-kentler kurdular. Söz konusu bu eski kentler, Persler zamanında olduğu gibi, kısa bir süre de olsa egemenliklerini korudular ve bu durumu, kendi eski düzenlerine, yani ticari yaşamlarının tüm aktivitelerine herhangi bir zarar gelmeden ve Mısırlıların yakın dostu olarak, onların koruması altında, sürdürdüler. Dışardan gelen bir gücün Dağlık Kilikya'yı elinde buldurması hem burada yaşayan halkla iyi ilişkiler içinde olmasına, hem de belli bir askeri gücün bu eski kentler dışında bir garnizona barındırılmasına bağlıydı. Dağlık Kilikya'daki Pers dönemi bu uygulamanın en iyi bilinen örneğidir. Böylece, Ptolemaiosların Akdeniz kıyısında kurduğu limanlar olan Arsinoë ve Berenike'den başka, kendilerini kurduğu bir kent olmasa da, yaylada, yani Taşeli platosunda adının Luvice Kirşu olması olasılığı üzerinde durulan Meydancikkale'yi tam anlamıyla işgal ederek, burada bir askeri güç barındırdıkları anlaşılmaktadır. Meydancikkale'de, Fransız kazıları sırasında bulunan ve Meas tarafından Ptolemaios Euergetes, karısı Berenike ve çocuklarını kutsayan, onların adına bir gymnasiumun kurulduğunu anlatan bir yazıt bu konuda önemli bir belge niteliğindedir²⁰.

¹⁸ Ptolemaios II tarafından annesinin adına Kızıldeniz kıyısında kurduğu diğer Breneike kenti için bak.: RE III,1, 1897, 280-81, 5 (Sethe).

¹⁹ Yukarıda sözünü ettiğimiz Arsinoë yazıtları henüz bilinmezken, A.H.M. Jones (1971: 199), Arsinoë ile Nagidos'un aynı yer olduğunu ileri sürmüştü.

²⁰ Laroche-Davasne 1981: 359-360, fig. 7; Davasne-Le Rider 1989: 345-346.

Özetlemek gerekirse, Ptolemaios'lar bölgeye geldiklerinde, bölgenin iki eski kentinin statüsünü bozmadan, kendi askeri amaçları için iki koy seçerek, buraya kraliçelerinin adını verdikleri üsler kurdular ve bölge üzerindeki denetimleri için, asıl askeri güçlerini yayladaki eski Pers garnizonunda, yani Meydancikkale'de bulundurdular.

Durum bu şekliyle onaylanacak olursa, Ptolemaiosların bu kentlerle oluşturdukları yakınlığın göstergelerini ortaya koymamız gerekir. Öncelikle, bu kentlerin Alexandria'da elçilerinin ve sözcülerini bulunması gerekiyordu. Bunun için bazı arkeolojik kanıtlar yok değildir. Şimdi Brooklyn Müzesinde bulunan bir Hadra hydriası üzerinde "Yıl 31 (yani M.Ö. 254, Ptolemaios II Philadelphos'un 31. yönetim yılı) Audnaios ayında (Şubat sonu-Mart başı) Kelenderisli ... oğlu Tychon" biçiminde bir yazıt bulunmaktadır ve bu vazoyu yayımlayan B. F Cook'un yorumuna göre, söz konusu hydria, Alexandria'da elçi olarak bulunurken ölen Kelenderisli Tychon'un külleriyle birlikte doğduğu kente gönderilmiştir²¹. Alexandria dışında bulunan tarihlenebilir bir kaç yazıtlı örnekten biri olan bu Hadra hydriası, olasılıkla Kelenderis'te bir mezara konmuştu. Tychon'un küllerinin ülkesine gönderilmesindeki bu ilgi, biraz önce söylediğimiz Mısır-Kelenderis ilişkilerinin II. Ptolemaios'un zamanında oldukça yakın olduğunun bir kanıtı sayılmalıdır. Bunun gibi, 1974 yılında Kelenderis'te bir inşaat sırasında bulunan ve şimdi Silifke Müzesinde sergilenen Ptolemaios II Philadelphos'un altın tetradrachmeleri de, bu yakın ilişkinin diğer önemli bir belgesidir²². Kelenderis gibi, Nagidos'un da Mısır ile benzer ilişkilerde bulunduğu belgelenebilmektedir²³.

Şimdi Mersin Müzesinde bulunan Arsinoë yazıtı da, burada özetlediğimiz durumu destekleyecek bir başka örnektir. Burada Ptolemaios III Euergetes zamanındaki bir sınır anlaşmazlığından söz edilmektedir²⁴. Yazıtı göre, Ptolemaios Philadelphos adına bu bölgeyi ele geçiren ve olasılıkla Arsinoë ve Berenike'yi de kuran Aspendoslu Aetos'un oğlu ve bu bölgenin strategos'u Thraseas sorunu çözmüştür. Bu yazıt yine konumuzu ilgilendiren ve yukarıda değindiğimiz başka bir konuya da açıklık getirir: Ptolemaios'un strategosu Aetos Nagidos'un hemen doğusunda adını Arsinoë Philadelphos'tan alan bir kent kurmuş olduğuna göre²⁵, Nagidos'un adının Arsinoë olmadığı kanıtlanmıştır.

²¹ Cook 1968-69: 115-116; App. 4.

²² Davasne 1989: 407-409.

²³ Habicht-Jones 1989: 332, not. 30; ve Jones - Russell 1993: 295-296.

²⁴ Kirsten-Opelt 1989: 55-66; Jones-Habicht 1989: 317-346.

²⁵ karşı: Kirsten-Opelt 1989: 62-66.

Aetos'un Arsinoë ile aynı zamanda Berenike'yi kurmuş olması olasılığı daha güçlüdür.

Bütün bu veriler ışığında varacağımız sonuç şudur: Helenistik çağın başlarında Seleukosların Kalykadnos'un batısında fazla hissedilmeyen etkileri, özellikle Kıbrıs'ın fethinden sonra, Ptolemaiosların Dağlık Kilikya kıyılarında bazı üsler elde etme isteklerini gerçekleştirmelerine katkıda bulundu ve Kelenderis ve Nagidos gibi kentlerin yakınlarında, onların özgürlüklerine dokunmadan ve Dağlık Kilikya'nın liman olmaya çok fazla elverişli olmasa da, yine de iyi birer demir atma yeri olan iki koyunda, Berenike ve Arsinoë kentlerini kurdular. Bunların kuruluşunun en erken tarihi için M.Ö. 289/288 yılını yani Ptolemaios Philadelphos'un kızkardeşiyle evlendiği yılı, en geç olarak ta M.Ö. 254 yılını önerebiliriz²⁶. Berenike 270 yılında öldüğüne ve tanrıçalaştırıldığına göre, bu kentlerin kurulma tarihinin 270-260 arasında olması büyük bir olasılıktır²⁷. Bu tarih, aynı zamanda, Arsinoë yazıtında sözü edilen ve II. Ptolemaios'un hizmetinde bulunan Aspendoslu Aetos'un bu bölgeyi kral adına işgal ettiği tarih olması olasılığını da güçlendirmektedir. Doğal olarak Pamfilya ve belki de Batı Dağlık Kilikya, Orta Dağlık Kilikya'dan çok önceleri Ptolemaiosların ülkesine katılmıştı. Sonraları, başka bir Pamfilyalı strategos olan Ptolemaios ise, Büyük Antiochos'un hizmetinde tüm Orta Dağlık Kilikya'nın Seleokuslara bağlanmasını sağlamıştı²⁸. M.Ö. 2. yüzyıl başlarındaki bu olay Torosların kuzeyinde gücünü yitiren Seleukosların Orta Dağlık Kilikya'yı işgal etmelerinin ve yıkımlarının da başlangıcını oluşturmuştu²⁹.

Tarihsel açıklamaları ve yorumları burada keserek, yeniden Berenike'nin yerine dönelim. M.Ö. 3. yüzyılda Meydancikkale'da bir Ptolemaios garnizonunun yerleştirildiği ve Kelenderis'in doğusunda kurulacak bir üssün bu garnizona ulaşımın en kolay olacağı yolların başında, uygun bir koyda aranması gerektiğine göre, doğuya doğru, Aphrodisias'a kadar bu kıyuyu taramak gerekir. Karşımıza çıkan ilk yerleşme olarak, günümüzdeki Sipahili'yi görüyoruz (Fig.1). Aynı zamanda Babadıl olarak da, bilinen bu yerleşme antik coğrafyada Papdola ile aynı yer olmalıdır³⁰. Bu yüzden Berenike'yi burada aramak Berenikenin adının daha sonra Papadola olduğu biçiminde bir sonucu doğurur. Bunun yerine,

²⁶ karşı. Magie 1950: 1156,1.

²⁷ Jones-Habicht 1989: 337; karşı.Green 1990: 146, not. 50..

²⁸ Kirsten-Opelt 1989: 59.

²⁹ Jones-Habicht 1989: 345-346.

³⁰ Hild-Hellenkemper 1990: 373; Sipahili koyu da Meydancikkale'ye giden önemli bir yolun başlangıcındadır. Ancak burada Roma çağına ait bir kaç tonozlu mezar dışında hiç bir kalıntı görülmez. Ayrıca koy da küçüktür.

Berenike'yi biraz daha doğuda, belki de Kelenderis'ten kuş uçuşu 15 km. mesafede ve Kilikya Aphrodisiası'nın kuş uçuşu yaklaşık 5, 6 km. batısındaki Büyükeceli'de aramayı teklif etmek istiyorum.

Büyükeceli kasabasına ait modern yerleşmenin evleri daha çok **Çağlayık** deresinin³¹ açtığı ve kuzey batıya doğru uzanan vadinin iki yakasına serpiştirilmiştir. Bu vadiden yaylaya doğru giden yaklaşık 20 km.lik bir yol, bizi Büyükeceli'nin kuzey batısında yer alan Meydancikkale'ye ulaştırır (Fig. 2). Çağlayık deresinin getirdiği alüvyonlarla kıyıda oldukça hafif eğimli geniş bir düzlük oluşmuştur. Burada kesif olmasa da, şimdiye kadar ele alınmamış bazı antik kalıntıları tanıtarak, yukarıdaki önerimi pekiştirmek istiyorum³².

Yukarıda tanıttığımız kıyı düzlüğünün iki tarafında denize doğru çıkıntı yapan iki tepe ile sınırlandırılmıştır (Fig. 2). Bunlardan batıdaki tepenin doğuya bakan yamaçlarında ve eteğinde bazı yapı kalıntıları bulunmaktaysa da, buradaki çalılar ve orman bunları gizlemektedir. Çağlayık deresi bu tepeyi yalayıp geçerek ve denize ulaşır. Derenin doğusundaki düzlükte iki yapı kalıntısı bulunmaktadır³³. Bunlardan ilk yapı (krokide 1 numaralı yapı) 20 m. uzunlukta ve yaklaşık 10 m. genişlikte olup, dikdörtgen planlıdır (Fig. 2, 3-4). Moloz taşlarla ve kireç harcı ile örülen duvarlarının çoğu yaklaşık 4 m. yükseklikte olup, asıl durumunu hemen hemen korumaktadır. İçi çalılık, ağaçlar ve kendi yıkıntısı ile dolmuştur. Buna rağmen birbirine komşu, dikdörtgen biçimli 3 mekanlı bir yapı planı görülebilmektedir. Günümüze ulaşan kalıntılardan, bu mekanların tonoz örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 4). Yapının bir hamam olduğunu gösteren bazı veriler bulunmakta ise de, şimdilik kesin bir şey söylemek zordur. Duvar örgüsü dikkate alındığında yapının geç Antik çağa ait olduğu söylenebilir.

2 numaralı yapı ise, biraz daha batıdadır (Fig. 2). Bu da kötü bir biçimde tahrip olmuştur. Duvarlar kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla, inşaat sırasında moloz taş ve yassı plaka tuğla kullanılmıştır. Yapının tonoz örtülü olması gereken dikdörtgen bir mekanı ile bunun güney batısında kubbe örtülü olduğu anlaşılan bir başka mekanı seçilebilmektedir. Doğuda ise, olasılıkla sarnıç olarak kullanılmış küçük bir bölüm vardır.

Bu alanda toprak üstünde ne yazık ki başka bir kalıntı yoktur. Ancak Silifke-Anamur karayolunun kuzey-batısında kalan tepenin yamaçlarında çok

³¹ Heberdy-Wilhelm 1896: 97.

³² Büyükeceli'ye yaptığımız çeşitli gezilerde bana yardımcı olan H. Adibelli, N. Aslan ve Y. Ünlü'ye teşekkürü bir borç bilirim.

³³ Buradaki tanımlar bir kaç yıl öncesine dayanmaktadır. 1998 yazında yaptığımız kısa bir ziyaret sırasında ele aldığımız 1 ve 2 numaralı yapıların daha da tahrip edildiğini, birinin önüne çok katlı bir evin diğerinin ise bir seranın yapıldığını gördük. Tescili için yaptığımız başvurudan ise bu satırların yazıldığı tarihe kadar henüz bir haber yoktu.

sayıda kaya mezarı görülmektedir (Fig. 5). Burada birden fazla mezar tipinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, Anadolu'da yaygın ve çok çeşitli örnekleri bulunan doğrudan kayaya oyulmuş, üzerine olasılıkla lahit kapağı biçiminde yapılmış bir kapak taşının kapatıldığı mezar tipidir (Fig. 6). İkinci tipe ait olanlar ise, özellikle Kelenderis'te de benzerleri bulunan yeraltı oda mezarlarıdır³⁴ (Fig. 7, 8).

Düzlüğün kuzey doğusunda bulunan yamaçlarda da birkaç kaya mezarı bulunmaktadır (Fig. 2). Burada ayrıca eski bir yol kalıntısı da vardır. Oldukça sağlam olan bu yolun genişliği ortalama 3,5 metredir ve yamaç üzerinde olduğundan bir tarafı teras duvarı ile desteklenmiştir. Güney doğu yönde ilerleyerek tepeye ulaştıktan sonra, kuzeye doğru kıvrılan yol, günümüzdeki modern yol ile buluşur ve burada kaybolur. Modern yolun bir kısmının eski yolun üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Burada tanıttığımız kalıntıların ve sunduğumuz diğer verilerin Berenike'nin Büyükeceli'deki olduğunu kanıtlanmasına yetmeyeceği açıktır. Ancak yıllardır bu bölgede yürüttüğüm yüzey araştırmalarına dayanarak, Kelenderis'in doğusunda, Meydancikkale'ye giden önemli yollardan birinin başlangıcında bulunan Büyükeceli koyunun Berenike koyu (Berenikes kolpos) için uygun bir yer olduğunu söyleyebilirim. Umarım burada yapılacak ayrıntılı araştırmalar, bu konuda daha fazla veri sunacaktır.

RESİM LİSTESİ:

Fig. 1: Orta Dağlık Kilikya.

Fig. 2: Büyükeceli ve çevresini gösteren kroki.

Fig. 3: 1 nolu yapı.

Fig. 4: 1 numaralı yapıdaki tonozlu mekan.

Fig. 5: Mezarlık karayolundan genel bakış.

Fig. 6: Kaya mezarı.

Fig. 7: Yer altı oda mezarlar.

Fig. 8: Yer altı oda mezar cephe ayrıntısı.

³⁴ Zoroğlu 1994³: 32-40, Fig. 18-23.

KISALTMALAR-ABBREVIATION:

- Bagnall, R.S. 1976: *The Administration of the Ptolemaic Territories outside Egypt*, Lyden.
- Casabonne O. 1996: "Presence et influence Perses en Cilicie a l'epoque Achamenide -iconographie et representations-", *Anatolia Antiqua* IV, 121-145.
- Laroche, E.-Davasne, A. 1981: "Le fouilles de Meydancikkale pres de Gülnar (Turquie) et le Tresor de Monetrie hellenistique" *CRAI*, 377-381.
- Davasne, A. 1989: "Le tresor de monnaies d'or ptolemaiques d'Aydıncık", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1988), 407-409.
- Davasne, A.-Le Rider, G. 1989: *Le Tresor de Meydancikkale, Gülnar II*, Editions Recherche sur les civilisations, Paris.
- Heberdy, R.-Wilhelm A. 1896: *Reisen in Kilikien*, Wien.
- Hild, F.-Hellenkemper, H. 1990: *Kilikien una Isaurien*, TIB 5, Wien.
- Hopwood, K. 1988: "Consent and Control: how the peace was kept in Rough Cilicia", *The Eastern Frontier of the Roman Empire, Proceeding Colloquium held at Ankara in 1988 (BIA at Ankara, Monograph No.: 11, BAR Int. Ser. 553 (i) 1989, 191-198)*.
- Jones A.H.M. 1971: *The Cities of Eastern Roman Provinces*, Oxford.
- Jones, C.P. - Habicht Ch. 1989: "A Hellenistic Inscription from Arsinoë in Cilicia", *Phoenix* 43, 317-346.
- Jones, C.P. - Russell, J. 1993: "Two New Inscriptions from Nagidos in Cilicia", *Phoenix* 47, 293-304.
- Kirsten, E. - Opelt, I. 1989: "Eine Urkunde der Gründung von Arsinoë in Kilikien", *ZPE* 77, 55-66.
- Laroche, E. - Davasne, A. 1981: "Le fouilles de Meydandjik pres de Gülnar (Turquie) et le tresor monetaire hellenistique", *CRAI*, 356-370.

Levante E. 1993

SNG France 2 Cilicie, Bibliotheque Nationale, Paris.

Magie, D. 1950:

Roman Rule in Asia Minor, Princeton.

Meyer, E.,

Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, 1925.

Zoroğlu, L. 1994¹:

“Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem”, *Anatolian Iron Ages 3 BIA Mongraph 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)* 301-306,.

Zoroğlu, L. 1994²:

“Kelenderis’in İlkçağ Tarihine ait Notlar”, *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990 (Kongreye Sunulan Bildiriler I,1994)*, 437-448.

Zoroğlu, L. 1994³:

Kelenderis I, Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular, Ankara.

DIE PAMPHYLISCH-KILIKISCHEN KALKSTEIN- GIRLANDENOSTOTHEKEN*

(Lev. 124-129)

****Taner KORKUT**

Einleitung

Die regionalen Unterschiede im Totenkult und in den Jenseitsvorstellungen in verschiedenen Perioden und Kunstlandschaften sind der Grund für das Entstehen ebenso unterschiedlicher Bestattungssitten und Grabformen. Sowohl archäologische Funde als auch die schriftliche Überlieferung verdeutlichen, daß in Anatolien die Körperbestattung vorherrschte und seit dem 2. Jt. durch Brandbestattungen ergänzt wurde¹. Außerdem weisen die Funde aus verschiedenen Nekropolen darauf hin, daß diese Bestattungssitten von geometrischer Zeit bis in die römische Kaiserzeit ununterbrochen im Gebrauch waren.

Obwohl man in dieser langen Periode bei den Bestattungssitten keine grundsätzlichen Veränderungen beobachten kann, ändern sich die Grabformen in den verschiedenen Regionen häufiger. Meist dienten Tongefäße als Urnen oder die Asche wurde direkt in der Erde beigesetzt. Steinsarkophage in Kistenform sind eine von der archaischen Zeit bis in die Spätantike weit verbreitete Grabform, die in manchen Gebieten sogar bis heute in Gebrauch sind. Die Sarkophage wurden in der Regel für Körperbestattungen verwendet. Daneben sind auch einige Beispiele aus verschiedenen Regionen bekannt, die für Brandbestattungen gebraucht wurden.

Erst seit frühhellenistischer Zeit wurden hauptsächlich Ostotheken in Kistenform für Kremationsbestattungen verwendet. Die älteste ist die in Fels

* Der vorliegende Aufsatz stellt eine leicht veränderte und gekürzte Fassung eines Kapitels meiner Dissertation dar, die ich unter Betreuung von H. Froning am archäologischen Seminar der Philipps-Universität Marburg anfertige. Das Material wurde während zweier Museumsreisen in türkischen Museen in den Jahren 1996 und 1997 gesammelt. Für die finanzielle Unterstützung in Form einer zweijährigen Graduiertenförderung habe ich der Universität Marburg herzlich zu danken. Für die Forschungs- und Publikationsgenehmigungen sei der Generaldirektion für Museen und Altertümerverwaltung in Ankara und den betreffenden Museen gedankt. Ganz besonderen Dank schulde ich N. Asgari (Istanbul), die mir ihre Vorarbeiten überlassen hat. Für die Anfertigung der Zeichnungen bin ich A. Kezuka, für die abschließende Korrekturlesung und Diskussionsbereitschaft N. Feller, A. Schachner und H. Froning zu Dank verpflichtet.

** Dr. Taner KORKUT, Friedrich – Ebert Str. 117/102, 35039 Marburg/DEUTSCHLAND.

¹ Für ältere Beispiele der Kremation s. Waelkens 1986, 22 Anm. 203. 204; Sperling 1991, 155 f.; Seeher 1993.

gehauene Ostothek des Alketasgrabes in Termessos². Die zahlreichen mit Reliefs geschmückten Ostotheken aus den Nekropolen von Termessos und Sagalassos zeigen, wie weit diese Gruppe in pisidischen Städten in hellenistischer Zeit verbreitet war³. Die pisidischen Ostotheken in hochrechteckiger Form sind gelegentlich mit kleinen Füßen an den Ecken unter der vorspringenden unteren Leiste versehen. Eine Schmalseite ist in der Regel architektonisch als Grabportal gestaltet. Die Längsseiten und die zweite Schmalseite sind entweder mit figürlichen Darstellungen oder mit emblematischem Schmuck dekoriert, z. B. mit einem Schild über einem Schwert. Außerdem sind ähnliche Ostotheken in Kistenform mit kleinen Füßen an den Ecken und mit dachförmigem Deckel aus der Nekropole von Rhodos bekannt⁴. Im Gegensatz zu den kleinasiatischen Beispielen fehlt diesen jedoch der Reliefschmuck. Manchmal nennt eine Inschrift auf dem Kasten oder Deckel den Namen des Bestatteten.

Seit späthellenistischer Zeit gewinnen Ostotheken vom ionisch-lydischen Typus besondere Bedeutung. Die Kästen mit kleinen Füßen an den Ecken, zwischen denen sich an den Schmalseiten ein dreieckiger Zwickel befindet, sind eine regionale Besonderheit. Aus Ephesos sind zahlreiche Exemplare dieses Typus mit einem niedrigen Deckel in Form eines Daches bekannt, die sowohl als Halbfabrikate, als auch mit vollendetem Girlandenschmuck belegt sind. Sie können als Vorläufer der frühen ephesischen Girlandensarkophage angesprochen werden⁵.

Typologie der Girlandenostotheken und ihres Schmuckes

Der Typus der pamphylich-kilikischen Girlandenostotheken⁶ steht weitgehend in der hellenistischen Tradition Anatoliens. Neben einer geringeren Zahl einheimischer Ostotheken in Rundform ist der langrechteckige Kastentypus mit dachförmigem Deckel und hervortretenden Akroteren in Palmettenform am häufigsten vertreten. Die meisten Ostotheken aus pamphylich-kilikischen Städten bestehen aus weißem Kalkstein. Für einige Ostotheken wurde ein lokaler, gelblich-

² Pekridou 1986, 67 ff., Taf. 7, 1; 8, 2.

³ Fleischer 1978.

⁴ Fraser 1977, 12 f., Abb. 25-28; Berges 1993 Taf. 9, 4; 10, 1. 2.

⁵ Asgari 1977, 335 ff., Abb. 16-19; Koch 1993, 158 f., Abb. 86. 87; s. dagegen Işık 1993, 13 Anm. 64.

⁶ Pietrogrande 1935; Asgari 1965; Himmelmann 1970; Koch & Sichtermann 1982, 540 f.; Koch 1989, 179 f.; ders., 1993, 159 f.

grauer, basaltartiger Hartstein verwendet⁷. Meine bisherigen stilistische Untersuchungen zeigen, daß die Ostotheken in verschiedenen lokalen Werkstätten hergestellt wurden. Dies wird durch die Verbreitung der gesicherten Fundplätze deutlich (Fig. 1)⁸.

a. Ostotheken in Rundform

Hinsichtlich der Gestaltung des Körpers ähneln die Ostotheken in Rundform (Fig. 2a) der Gattung der Rundaltäre, die schon seit späarchaischer Zeit in Ionien bekannt sind. Sie unterscheiden sich von letztgenannten jedoch dadurch, daß sie tiefe Aushöhlungen für die Aufnahme der Brandbestattung aufweisen⁹.

Der Körper hat bei allen pamphylich-kilikischen Ostotheken in Rundform einen profilierten oberen und unteren Abschluß, der jeweils unterschiedlich gestaltet ist. Der untere Abschluß kommt in zwei verschiedenen Varianten vor. Bei der ersten Variante sitzt der Körper auf einem runden Sockel (Fig. 2a); über dem Sockel folgt ein Torus und darüber ein Kyma. Bei der zweiten Variante fehlt der Sockel und der untere Abschluß besteht nur aus Torus und Kyma. Bei allen Exemplaren bleiben die Abschlüsse unreliefiert und Bemalungsspuren sind nicht feststellbar. Der obere Abschluß ist entsprechend gestaltet. Ein innen umlaufender Falz dient als Auflager des Deckels. Die Deckelform ist bislang nicht belegt. Doch sie war vermutlich konisch¹⁰.

Der in der Regel dreibogige Girlandenfries ist der häufigste Schmuck der runden Ostotheken. Die Girlanden werden bei diesem Typus in verschiedenen

⁷ Zwei Exemplare in Alanya, Inv. Nr. 2395 und 2396. Aus pamphylichen Städten stammen einige Girlandenostotheken aus Marmor, die jedoch nicht der hier behandelten Gattung angehören, z. B. Antalya Inv. Nr. A 950 aus Perge, s. Waelkens 1982, 18 Nr. 5. Diese Ostotheken stehen typologisch und hinsichtlich ihrer Dekoration pamphylichen Sarkophagen näher als der hier bearbeiteten Gruppen der Ostotheken.

⁸ Außer den auf der Karte verzeichneten Fundorten gibt es mehrere Exemplare dieser Gattung, die sich heute in ausländischen Museen befinden oder im Kunsthandel aufgetaucht sind. Die Ostotheken in Nikosia auf Zypern, auf Rhodos, in Athen und Rom sind modern exportiert (nach Himmelmann 1970, 147). Dagegen meint Koch (1993, 159f.), daß die Beispiele aus Tyrus (heute in Cambridge, USA), Rhodos, Andriake und wahrscheinlich auch Nikosia bereits in der Antike exportiert wurden. Ferner befinden sich zwei Kastenfragmente in Aleppo (Koch 1989, 179 Abb. 22. 23) und ein Teil einer Schmalseite in Berliner Privatbesitz (Antiken aus Berliner Privatbesitz. Ausstellungskatalog Berlin, Dezember 1975 - Februar 1976 (1975) Abb. 318).

⁹ z. B. Ostothek aus Kyme (İstanbul Inv. Nr. 282) und aus Aphrodisias (Aphrodisias Inv. Nr. 67-166): Berges 1986, 21 Kat. 98 Abb. a-c; Kat. 102 Beil. 16; Ostothek aus Myra (Athen N. M. Inv. Nr. 4932/33); Pfuhl & Möbius 1979, Kat. Nr. 2170 Taf. 311. Einige Exemplare sind ebenfalls aus Rhodos bekannt, vgl. Berges 1986, 17 f.

¹⁰ Eine Ostothek in Rundform aus Perge (Antalya Inv. Nr. A 429), die jedoch nicht mit einem Girlandenfries dekoriert ist, hat einen konischen Deckel. Derartige Deckelformen sind ebenfalls bei stadtrömischen Marmorurnen in zylindrischer Form bekannt.

Varianten gebildet: Eichenblätter, Lotosblätter oder Lorbeerblätter. Die Fruchtgirlanden kommen nur bei einem Beispiel in Side vor. Die Frieszone auf dem Körper wird gewöhnlich oben und unten von einer Ritzlinie begrenzt oder durch einen geglätteten Streifen vom oberen und unteren Abschluß getrennt. Die Girlanden werden in dieser Frieszone meist von den vollständigen Rinderköpfen - *Bukephalien*- getragen. Nur in einem Fall wurde auch eine Nike, die wahrscheinlich auf einem Delphin steht, verwendet.

Zur Befestigung der Girlanden auf den Trägern werden bei Rundostotheken zwei Varianten verwendet. Entweder werden die Girlandenansätze mit einem Schleifenband umwickelt und zusammengebunden und liegen auf den *Bukephalien* auf; oder die Girlanden sind mit ihren Enden an den Hörnern der *Bukephalien* aufgehängt (Fig. 2a). Neben den Girlanden selbst und den Girlandenträgern sind auch die Lünettenreliefs so gut wie unerläßliche Bestandteile der Ostotheken. Das Lünettenrelief besteht ausschließlich aus Porträtköpfen von Männern und Frauen. Eine Ausnahme ist eine Ostothek in Side, die kein Lünettenrelief aufweist.

b. Ostotheken in Kastenform

Die Hauptform der pamphylich-kilikischen Girlandenostotheken ist der langrechteckige Kastentypus (Fig. 2b), der seit dem Beginn der Girlandensarkophag-Produktion in allen Kunstlandschaften Kleinasiens verbreitet war. Jedoch unterscheiden sie sich durch spezifische Merkmale deutlich von denen anderer Regionen Anatoliens. Die Länge der meist länglichen Kästen schwankt zwischen 41cm und 123cm. Einige Beispiele könnten wegen ihrer Größe auch als Sarkophage bezeichnet werden. Die erhaltenen Aschenreste weisen jedoch daraufhin, daß in einem Kasten dieser Größe bis zu vier Erwachsene bestattet waren¹¹. Daher muß es sich um Ostotheken handeln. Die meisten Exemplare besitzen nur eine untere vorspringende Leiste und keine Füße an den Kastenecken; doch einige weisen zusätzlich ein oberes vorspringendes Profil auf (Fig. 5b). In der Regel ist eine Schmalseite mit einer Scheintür versehen, während die anderen drei Seiten mit Girlanden dekoriert sind. Die Scheintür erinnert an pisidische Ostotheken, da diese meistens auf einer Schmalseite ein Grabportal zeigen. Doch während das Grabportal auf pisidischen Ostotheken tief in den Kasten eingemeißelt ist, hat die pamphylich-kilikische Gruppe eine in erhabenem Relief gearbeitete Scheintür. Bei einem Exemplar in Antalya ist der Kasten nicht mit Girlanden geschmückt, sondern nur auf einer Schmalseite mit einer Scheintür versehen. Einige pamphyliche Ostotheken und Sarkophage aus späthellenistischer

¹¹ Inan 1956, 69 Taf. 29 Abb. 110.

Zeit zeigen, daß sich diese Ostothek an ältere Vorbilder in der Region anschließt¹².

Die Deckel der Ostotheken des Kastentypus sind in Form eines Daches gearbeitet und überwiegend einheitlich gestaltet (Fig. 4a). Die seitlichen und mittleren Akrotere weisen meist plastisch ausgeführte Palmetten und einen ellipsoiden Umriß auf. Dies ist eine Besonderheit der pamphylich-kilikischen Girlandenostotheken. An Sarkophagdeckeln kommen derartige Akrotere vor allem in Pamphylien, seltener auch in Lykien und Pisidien vor. Die Deckel sind meist weniger sorgfältig gearbeitet als die Kästen. Auf den Schmalseiten weisen sie manchmal Ritzlinien auf, die das ursprünglich geplante, aber nicht ausgeführte Giebelfeld andeuten (Fig. 6a). Gewöhnlich ist nur eine Schmalseite vollendet, wobei im eingetieften Giebelfeld Schmuckmotive dargestellt sind. In diesen Fällen sind die Akrotere mit Palmetten geschmückt. Einige Deckel weisen an den Schmalseiten oder seltener an den Langseiten Dübellöcher mit Eisen- und Bleiresten zur Befestigung auf dem Kasten auf.

Anhand der Zahl der Girlanden auf den Langseiten läßt sich das Material in drei Gruppen einteilen. Die erste Gruppe bilden die Ostotheken, deren Langseiten nur mit einer Girlande verziert sind (Fig. 3a). In der Regel sind beide Seiten sorgfältig ausgearbeitet und die Girlanden der Vorder- und Rückseite aus den gleichen Blättern zusammengesetzt: Akanthusblattgirlande, Lotusblattgirlande oder Lorbeerblattgirlande. Selten haben die Ostotheken dieser Gruppe auf den Langseiten Girlanden, die aus unterschiedlichen Blättern gebildet sind. Bei einer Variante ist z.B. die Girlande auf der Vorderseite aus antithetisch angeordneten Akanthusblättern gebildet, während die auf der Rückseite aus lanzettförmigen Lorbeerblättern besteht.

Als Girlandenträger dienen meist Bukephalien, über deren Stirn eine Tānie verläuft, deren Enden jedoch nicht wiedergegeben sind. Die Girlanden sind nicht mit Tānien an den Bukephalien befestigt, sondern so um deren Hörner gelegt, daß ihre Enden vor der Girlande herabfallen. Außerdem sind in einigen Fällen die Girlanden über den Bukephalien mit einem Schleifenband umwickelt und zusammengebunden. In diesen Fällen füllen die Enden der Schleifenbänder die Freiräume oberhalb der Girlandenansätze aus, während die Girlandenenden herabfallen. In den Lünetten sind häufig Büsten dargestellt. Einige Ostotheken weisen auf der Rückseite Palmettenblätter als Girlandenträger auf (Fig. 3b). In diesen Fällen finden sich in den Lünetten ebenfalls Palmettenblätter. Eine Ostothek in Anamur (Fig. 4a) weist ausnahmsweise in den Lünetten beider Langseiten kleine Köpfe auf, obwohl auf der Rückseite Palmetten als Girlandenträger verwendet wurden. Die Palmetten sind dort ungewöhnlich mit Hörnern wiedergegeben. Außerdem sind die unteren Blätter der Palmetten

¹²Inan 1956 Taf. 35 Abb. 127.128.

spiralförmig nach innen gerollt, so daß sie den Nasen der Bukephalien ähneln. Derartige Palmetten werden bei anderen Varianten häufig verwendet. Hinsichtlich der Bearbeitung zeigen diese Exemplare gehörnte Palmetten mit eingerollten Blättern als Mischform zwischen Palmetten und Rinderköpfen. Zu dieser Gruppe gehören auch Ostotheken, deren Girlanden nachlässig gearbeitet sind und bei denen auf allen Seiten Palmetten als Girlandenträger dienen. Besondere Beachtung verdienen die Beispiele, die auf einer Langseite eine Lorbeerzweiggirlande tragen, während die Girlande auf der anderen Langseite unvollendet gelassen oder in Lotosblatt-Form gearbeitet wurde. Die Girlande ist mit ihren Enden an den Hörnern aufgehängt. Die vor der Girlande herabfallenden Girlandenenden sind aber nicht wiedergegeben. In den Lünetten finden sich ebenfalls Palmettenblätter.

Die Girlanden an den Schmalseiten der Ostotheken weisen bei dieser Gruppe ebenfalls mehrere Varianten auf. Meist bestehen sie aus Akanthus-, Lotos- oder Lorbeerblättern. Im Vergleich zu den Langseiten sind die Schmalseiten meist weniger sorgfältig dekoriert. Die Befestigung der Girlanden stimmt jedoch in der Regel überein. Die Scheintüren auf der anderen Schmalseite sind unterschiedlich ausgeführt. Die Türdarstellungen sind meist sorgfältig wiedergegeben. Bei Ostotheken mit nachlässig gearbeiteter Rückseite sind die Scheintüren ebenfalls unsorgfältig ausgearbeitet oder unvollendet gelassen. Die Türflügel und die Paneele sind nur durch Ritzungen angedeutet.

Neben den Ostotheken mit einbogigen Girlanden bilden zahlreiche Exemplare mit zweibogigen Girlanden auf den Langseiten eine zweite große Gruppe (Fig. 3c). Eine Schmalseite ist auch bei diesen Ostotheken mit einer einbogigen Girlande dekoriert, während die andere mit einer Scheintür versehen ist. Eine Ostothek in Side hat ausnahmsweise auf beiden Schmalseiten je eine Girlande. Wie bei der ersten Gruppe zeigen Vorder- und Rückseite in der Regel einen einheitlichen Aufbau. Die Girlanden sind meist aus gleichartigen Blättern wie Akanthus, Lotos oder Lorbeer zusammengesetzt (Fig. 2b). Daneben gibt es auch solche, die auf den Langseiten aus unterschiedlichen Blättern gebildete Girlanden aufweisen. Einige Ostotheken weisen auf einer Langseite Girlanden aus Akanthusblättern auf, während die Girlanden auf der anderen Langseite aus Lorbeerblättern gebildet wurden (Fig. 4b). Als Girlandenträger werden in der Regel Bukephalien verwendet. Die Girlanden sind in den meisten Fällen mit einem Schleifenband umwickelt und zusammengebunden. Sie liegen auf den Bukephalien auf. Die Girlandenenden fallen herab, während die Enden der Schleifenbänder oberhalb der Girlandenanfänge die Freiräume füllen. Bei einigen Exemplaren weisen die Girlanden auf dem mittleren Rinderkopf einen zusätzlichen, auf die Girlandenansätze gelegten Schmuckknoten auf. Außerdem gibt es Girlanden, die mit ihren Enden an den Hörnern der Bukephalien befestigt sind. Zahlreiche Ostotheken zeigen auf der Rückseite als Girlandenträger Palmetten (Fig. 3d), während auf der Vorderseite Rinderköpfe diese Funktion erfüllen. Während sonst

in den Lünetten meistens Poträtbüsten dargestellt sind, erscheint in diesen Fällen eine Palmette in den Lünetten. Eine Ostothek in İstanbul weist ausnahmsweise auf beiden Langseiten Büsten in den Lünetten auf, obwohl auf der Rückseite Palmetten als Girlandenträger verwendet wurden. Mehrere Exemplare, bei denen auf Lang- und Schmalseiten Palmetten als Girlandenträger dienen, kommen auch in der Gruppe der zweibogigen Girlanden vor. Bei dieser Variante sind die Girlandenansätze ebenfalls mit einem Schleifenband umwickelt und zusammengebunden und liegen auf den Palmettenträgern. Die Enden der Bänder füllen die Freiräume oberhalb der Girlanden. In den meisten Fällen sind hier die herabfallenden Girlandenenden nicht wiedergegeben. Bei einer anderen Variante der Ostotheken mit zweibogigen Girlanden dient ein Rinderkopf nur in der Mitte der Vorderseite als Girlandenträger, während an allen vier Ecken und in der Mitte der Rückseite Palmetten als Girlandenträger verwendet wurden. In den Lünetten der Vorderseite sind ausschließlich Köpfe dargestellt, während das Lünettenrelief auf der Rückseite aus Palmetten besteht.

Nur wenige Exemplare weisen vom üblichen Repertoire abweichenden figürlichen Schmuck auf. Bei einer Ostothek in Alanya dienen Erosen als Girlandenträger, bei einer anderen tragen an den Ecken Niken und in der Mitte der Vorderseite Eros die Girlanden (Fig. 5a). Bei einer dritten Ostothek in İstanbul wird die zweibogige Girlande ausnahmsweise in der Mitte und an der rechten Ecke von einer Rankenfrau getragen, während an der linken Ecke eine Palmette als Girlandenträger verwendet wurde. Die Rückseite ist zusätzlich mit einem Fries tanzender Erosen dekoriert. Die Scheintüren auf den Schmalseiten sind wie bei der ersten Gruppe unterschiedlich modelliert. Bei einem Langseitenfragment in Antalya dient eine männliche Gestalt als Girlandenträger, während bei einem anderen Exemplar in Alanya eine Amphora diese Funktion erfüllt. Akanthusblattgirlanden mit Niken und Rinderköpfen sind nur mit einem Beispiel vertreten. Eine Ostothek in Side besaß ebenfalls unterschiedliche Girlandenträger, nämlich Erosen, einen bärtigen Silen, einen gefesselten Attis, eine weibliche Gestalt, eine Rankenfrau und ein Bukephalion. Die Girlanden setzen sich aus unregelmäßig angeordneten Früchten, Blüten und Blättern zusammen.

Eine dritte Gruppe von Ostotheken ist durch zweibogige Girlanden auf der Vorderseite und einbogige auf der Rückseite charakterisiert (Fig. 3e). Die Girlandenansätze sind in den meisten Fällen mit einem Schleifenband umwickelt und zusammengebunden. Die Enden der Bänder und die Girlandenenden sind in mehreren Fällen nicht wiedergegeben. Die Girlanden auf der Rückseite des Kastens sind meist nachlässiger gearbeitet. In der Regel werden auf der Rückseite Palmetten als Girlandenträger verwendet. Nur in zwei Fällen dienen auf der Rückseite Bukephalien als Girlandenträger. Auf der Vorderseite erfüllen meist Palmetten an den Ecken und ein Bukephalion in der Mitte diese Funktion. In einigen Fällen werden nur Bukephalien oder nur Palmetten als Girlandenträger

verwendet. Auf der Vorderseite finden sich ausschließlich kleine Poträtbüsten in den Lünetten, während der Lünettenschmuck auf der Rückseite eine Palmette zeigt. Auf einer Schmalseite findet sich auch bei dieser Gruppe eine einbogige Girlande, während die andere mit einer Scheintür verziert ist. Bei einer Ostothek in Alanya sind ausnahmsweise beide Schmalseiten mit einer Scheintür versehen, die jedoch unvollendet sind. In der Wiedergabe des Scheintürmotivs ist eine große Variantenbreite zu beobachten.

Das Scheintürmotiv

Der Grabhausgedanke zeigt sich bei den Ostotheken in Rechteckform nicht nur in der architektonischen Gestaltung des Deckels, sondern auch in der Wiedergabe der Scheintür, die dem monumentalen Eingang eines hausförmigen Grabes entspricht¹³. Aus diesem Grund tritt das Scheintürmotiv als integraler Bestandteil der pamphylich-kilikischen Ostotheken auf. Der Grabhausgedanke hat in Anatolien eine alte Tradition, die sich von archaischer Zeit an bis in die römischen Kaiserzeit auf verschiedenen Grabmonumenten wie Grabfassaden, Grabstelen und Sarkophagen verfolgen läßt.

In den meisten Fällen befindet sich die Scheintür an der rechten Schmalseite des Kastens, bei mehreren Exemplaren jedoch an der linken Schmalseite. Es scheint, daß der Bildhauer auf Vorrat gearbeitet hat und in der Wahl der entsprechenden Seite frei war. Da die Scheintüren Nachahmungen ursprünglich realer Architektur darstellen, treten in der hier behandelten Ostothekgattung unterschiedlich gestaltete Türen auf.

Zum ersten Typus gehören die *ionischen Türen*¹⁴, deren Türpfosten und Türsturz in der Regel dreiseitig umlaufende Faszien aufweisen (Fig. 5b). Die auf einer hohen und glatten Schwelle stehenden Türpfosten tragen den Türsturz, der von seitlich in die Wand eingesetzten Konsolen gerahmt wird. Die volutenförmigen Konsolen tragen das oberhalb des Hyperthyron¹⁵ liegende Geison. In einigen Fällen ist das Geison mit seitlichen Akroteren wiedergegeben. Manchmal wurde im unteren Teil des Hyperthyron oberhalb des Türsturzes ein Zahnschnitt eingefügt.

Die Türen sind in der Gattung der hier behandelten Ostotheken stets zweiflügelig und in der Regel im geschlossenen Zustand dargestellt. An zwei Ostotheken in Side ist ausnahmsweise der rechte Türflügel einen Spalt nach innen geöffnet, während der linke geschlossen ist. Zwischen den Türflügeln befindet sich

¹³ Die Türen wurden von Haarløv als Hadestür bezeichnet (Haarløv 1977), s. dagegen M. Waelkens, *Gnomon* 51, 1979, 682-692.

¹⁴ Zur Terminologie s. Vitruv IV 6, 1-6; Klenk 1924; Büsing-Kolbe 1978, 82 ff.

¹⁵ Als Hyperthyron wird ein Bauglied bezeichnet, das sich zwischen Türsturz und Geison befindet und aus einem treppenförmig gegliederten Block besteht.

in der Regel eine Schlagleiste. Hinsichtlich der Bearbeitung lassen sich zwei Varianten unterscheiden. Die Türen der ersten verjüngen sich leicht nach oben. In diesen Fällen ist das Hyperthyron zwischen Türsturz und Geison nicht wiedergegeben¹⁶. Die zweite Variante weist dagegen keine Verjüngung auf. In diesem Fall liegt das Hyperthyron zwischen Türsturz und Geison. Die Türflügel mit ihren Rahmen sind im Relief tiefer wiedergegeben als die anderen Türglieder. Jeder Flügel ist in zwei hochrechteckige Paneele unterteilt. Die oberen Paneele sind meist kleiner als die unteren und haben eine fast quadratische Form.

Die Scheintüren des *dorischen Typus*¹⁷ bilden die zweitgrößte Gruppe und bestehen aus einer Schwelle, zwei Türpfosten und dem Türsturz (Fig. 6a). Die für den ionischen Typus charakteristischen Konsolen und Faszien fehlen. In der Regel überragen die Schwelle und der Türsturz die Außenkanten der Pfosten. Außerdem weisen die Türen meist eine Verjüngung nach oben auf. Die Türen im dorischen Typus sind in der Regel niedrig und relativ breit wiedergegeben, während die Türen im ionischen Typus ausschließlich schmal und hoch proportioniert sind. Einige Türen bilden hinsichtlich der Bearbeitung eine besondere Variante. Sie zeigen eine schmale und hohe Form. Eine Ausnahme bildet auch ein Exemplar in Side, das im Prinzip eine Tür im ionischen Typus aufweist, wobei jedoch die Konsolen fehlen¹⁸. Die Türen bestehen aus zwei Türflügeln, die im geschlossenen Zustand wiedergegeben sind. Die mittlere Schlagleiste kommt bei dieser Gruppe nicht vor. In einigen Fällen sind die Türflügel in der Mitte nur durch eine leichte Ritzung voneinander getrennt. Die Türflügel werden durch zwei waagerechte Leisten in je zwei langrechteckige Paneele geteilt.

Die Türen der dritten Gruppe werden als *ionisch-dorisch* bezeichnet, da sie eine Mischform der beiden bisher besprochenen Typen darstellen (Fig. 6b). Sie weisen Merkmale auf, die sowohl für ionische als auch für dorische Türen charakteristisch sind. In der Regel ist die Tür in dorischer Form, aber mit seitlich angesetzten Konsolen dargestellt. Andere Charakteristika der ionischen Türen - Faszien, Hyperthyron und Geison - fehlen hingegen. Wie bei den Türen des dorischen Typus verjüngen sich die Türpfosten leicht nach oben. Die Relieftiefe der einzelnen Türglieder - Türflügel, Türpfosten, Türsturz und Schwelle - ist ebenfalls nicht differenziert. Die Türen sind bei dieser Gruppe wiederum

¹⁶ Wie bei der Ostothek in Adana (Inv. 64.24.76). Derartige Türformen werden in der Literatur als attisch-ionisch bezeichnet, vgl. Büsing-Kolbe 1978, 128 ff.

¹⁷ Zur Terminologie s. Vitruv IV 6, 1-2; Büsing-Kolbe 1978, 142 ff.

¹⁸ Derartige Türen sind auf den pisidischen Ostotheken weit verbreitet. Ein hellenistischer Girlandensarkophag aus Bubon in Burdur zeigt ebenfalls auf der linken Nebenseite ein Grabportal, das mit der hier beschriebenen Tür vergleichbar ist, s. Işık 1993, 11 Taf. 8, 2.

zweiflügelig und in geschlossenem Zustand wiedergegeben. Jeder Flügel besteht aus zwei langrechteckigen Paneelen, wobei das obere kleiner ist als das untere.

Die Paneele der hier behandelten Türgattungen wurden verschiedenartig dekoriert. In mehreren Fällen hängt ein ringförmiger Türzieher im unteren Türfeld herab, oftmals in beiden unteren Paneelen. Die Türklopfer fehlen hingegen. In manchen Türfeldern ist ein Schlüsselloch neben dem Türzieher dargestellt. Die Schlüsselöcher zeigen meist eine einfache Form. Sie bestehen aus zwei aneinanderstoßenden rechteckigen Ausschnitten. In einigen Fällen kommt ein rautenförmiges Schloßblech mit konkaven Seiten und Schlüsselloch vor. Außerdem werden die Paneele oft mit vegetabilem Schmuck wie Rosetten verziert. Daneben findet sich eine Nike mit einem Kranz in der erhobenen Hand im unteren Türfeld einer Ostothek in Side.

Zur Datierung

Die größte Zahl der pamphylich-kilikischen Girlandenostotheken unterscheidet sich durch ihren Kastenaufbau und dekorativen Schmuck von den kleinasiatischen Verwandten. Daher sollte bei dieser Gruppe betont werden, daß eine Verwandtschaft mit den anderen Kunstlandschaften nur im Vorhandensein des Girlanden- und Scheintürmotivs zu erkennen ist. Zur Klärung der Datierungsfrage helfen die stilistischen Merkmale der Girlanden nicht, da ihre Typen auf Pamphylien und Westkiliken beschränkt bleiben. Darüber hinaus finden auch die anderen Schmuckelemente der oben beschriebenen Gruppen auf den pamphylichen Marmor-Sarkophagen und Marmor-Ostotheken so gut wie keine Entsprechungen. Der Unterschied zu den übrigen Girlandensarkophagen liegt nicht nur darin, daß vergleichbare Girlanden aus Akanthus- und Lotosblättern mit Bukephalien oder Palmetten als Girlandenträger bei der kleinasiatischen Hauptgruppe fehlen, sondern daß das traditionelle Girlandenschema verändert wurde und sich hinsichtlich der Girlandenbefestigung von dem der kleinasiatischen Hauptgruppe deutlich unterscheidet. Das auffälligste Merkmal der Girlanden der pamphylich-kilikischen Ostotheken ist, daß sie keine Manschetten haben, sondern mit ihren Enden direkt an den Hörnern aufgehängt sind. Diese Art der Girlandenbefestigung ist in Anatolien während des Hellenismus und in der Kaiserzeit weder im sakralen noch im sepulkralen Bereich üblich¹⁹. Dagegen sind die frühesten Exemplare dieses Typus im Westen zu finden, nämlich in Rom. Ein Vergleich mit den Girlanden der Ara pacis bestätigt dies²⁰. Kurz danach erscheint das Motiv auf dem Sarkophag Caffarelli voll ausgebildet²¹. Außerdem gibt es eine

¹⁹ Nur bei einem Beispiel wurde dies ausprobiert, nämlich auf einem reifhellenistischen lykischen Sarkophag aus Trysa in İstanbul, vgl. Işık 1993, 9 f., Taf. 1 Anm. 9.

²⁰ Kraus 1953 Taf. 1.

²¹ Herdejürgen 1996 Taf. 1, 2.3.

Reihe von stadtrömischen Girlandensarkophagen aus der früheren Kaiserzeit, die diese Tradition weiter fortsetzt²².

Eine chronologische Einordnung der Ostotheken mit Hilfe von Inschriften scheidet aus, da die erhaltenen Inschriften kaum Hinweise auf die Entstehungszeit der Ostotheken geben. Sie gehören in der Mehrzahl in die Phase einer sekundären Verwendung und nennen meistens Namen, in denen weder die kaiserliche Familie noch ein Konsul erwähnt wird.

Es bleiben schließlich die in den Lünetten dargestellten Porträtköpfe von Männern und Frauen. Mit deren Hilfe kann eine verlässliche Grundlage für die Datierung der Ostotheken erstellt werden, da sie häufig eine kaiserliche Modefrisur aufweisen. Die kaiserliche Physiognomie dagegen klingt nur selten an. Im allgemeinen waren die Frisuren im privaten Bereich länger in Mode als bei den Kaiserporträts. Daher können sie für die Datierung der Ostotheken zumeist nur als terminus post quem verwendet werden.

Die bisherigen Datierungsvorschläge erstrecken sich über einen langen Zeitraum. So läßt Kleiner die Gruppe der pamphylich-kilikischen Ostotheken in späthellenistischer Zeit beginnen²³. Doch andere Autoren schlagen eine wesentlich spätere Datierung, nämlich in das 2. Jh. n. Chr., vor²⁴.

Nach meinen bisherigen Untersuchungen setzt die früheste Gruppe in iulisch-claudischer Zeit ein. Das älteste Exemplar ist eine Ostothek in Rundform in Adana (Fig. 2a). Die in den Lünetten dargestellten Männerporträts und ein Frauenporträt belegen dies. Dargestellt sind zwei junge Männer mit in die Stirn gekämmten kurzen, aber dicken Haarsträhnen. Über der Stirn bilden die Haarspitzen eine Gabelung, und seitlich davon biegen die Strähnen nach außen. Die Stirn ist glatt. Die großen und weit geöffneten Augen sind durch scharfe Lider begrenzt, wobei das obere Lid plastischer als das untere gearbeitet ist. Die Augenbrauen sind leicht gewölbt. Der Stil der Haartracht und der Gesichtszüge zeigt, daß die Köpfe sich an Porträts der iulisch-claudischen Zeit anschließen²⁵. Die frühe Entstehung dieser Ostothek wird durch das Frauenporträt in der dritten Lünette bestätigt. Es trägt das Haar in der Mitte gescheitelt und zu den Seiten gekämmt. Hinter den Ohren fallen die Haarsträhnen auf die Schultern herab.

²² Brandenburg 1978, 305 Abb. 34.35.

²³ Kleiner 1957, 6 f. Himmelmann datiert dagegen die frühesten Exemplare in die Mitte des 1. Jhs. n. Chr. (Himmelmann 1970).

²⁴ Pietrogrande 1935; Inan 1956, 75; Koch & Sichtermann 1982, 542 f.; Koch 1993, 153.

²⁵ Derartige Porträts sind von tiberischer bis in claudische Zeit in verschiedenen Provinzen durch iulisch-claudische Prinzenbildnisse verbreitet, vgl. Inan & Rosenbaum 1966, Taf. 58, 1.2; Massner 1982 Taf. 33, a. b; 34, a. c.

Dieses Frauenbildnis geht auf das Antonia Minor-Porträt zurück²⁶. Die pamphyliischen Rundaltäre, die hinsichtlich des dekorativen Schmucks mit den Ostotheken übereinstimmen, entstanden wahrscheinlich gleichzeitig mit diesen Ostotheken, eventuell in derselben Werkstatt, und bestätigen den frühen Ansatz²⁷.

Bald danach beginnt die Produktion der Ostotheken in Rechteckform. Als frühestes Beispiel gilt eine Ostothek aus Perge in Antalya²⁸. Das männliche Porträt in der Lünette an einer der Schmalseiten datiert dieses Exemplar frühestens in die Regierungszeit des Nero. Wie bei der früher beginnenden Gruppe der Ostotheken in Rundform sind die Girlanden aus Lotosblättern zusammengesetzt, die zur Mitte des Girlandenbogens antithetisch angeordnet sind. Auf den Langseiten finden sich Medusenhäupter in den Lünetten. Als Girlandenträger dienen Bukephalien. Derartige Kombinationen werden bis zum Ende des 2. Jhs. n. Chr. fortgesetzt²⁹.

Für ein Ostothekfragment in Alanya ergibt sich aufgrund der charakteristischen Toupetfrisur durch den Vergleich mit Bildnissen der Marciana ein Terminus in der Mitte der traianischen Zeit. Kurz danach erscheint die Modfrisur von Sabina und Traian auf einer Ostothek in İzmir (Fig. 2b). Der Frauenkopf stellt eine junge Frau dar, die das ziemlich grobwellige Haar in der Mitte gescheitelt und zu den Seiten gekämmt trägt. Die Ohren sind zur Hälfte bedeckt. Im Nacken sind die Haarsträhnen wahrscheinlich in einem Knoten zusammengenommen. Aufgrund der Haartracht kann der Kopf dem früheren Typus der Sabina zugewiesen werden³⁰. Der Kopf des Mannes in der rechten Lünette ist ein wenig nach links gewendet und zeigt ein volles Gesicht. Das Haar ist vom Oberkopf ausgehend in die Stirn gekämmt. Die Spitzen der Stirnhaare sind gleichmäßig sichelförmig nach links gebogen, während die Reihe über dem Stirnhaar, ebenfalls sichelförmig, nach rechts gekämmt ist. Anhand dieser Merkmale läßt sich dieser Kopf den trajanischen Bildnissen an die Seite stellen³¹. Auf diese Weise gewinnt man für die Datierung dieser Ostothek die spätrajanische Zeit als terminus post quem. Da auf dieser Ostothek Akanthusblattgirlanden auftreten, ergibt sich auch ein ungefähres Datum für deren Beginn.

²⁶ Polaschek 1973 Taf. 8, 1; 17, 1. 2; Kleiner 1978 Abb. 4.

²⁷ Zu einem Rundaltar dieser Gruppe s. Fraser 1977, 112 Anm. 148 i Abb. 116 d.

²⁸ Kleiner 1957 Taf. 6, 1.

²⁹ Eines der späteren Exemplare ist eine Ostothek in Alanya: Karamut & Türkmen 1995 Abb. 2.

³⁰ Wegner 1956 Taf. 41 a; 45 a; 47 a.

³¹ Gross 1940 Taf. 14 a. b; 17.

Als Beispiel für die hadrianische Zeit kann ein Exemplar in Anamur genannt werden (Fig. 4a). Der in der Lünette wiedergegebene Kopf mit Rollockenbart stellt einen Mann dar, dessen Haar in langen, dicken Strähnen vom Oberkopf ausgehend nach vorne und zu den Seiten gekämmt ist. Fast alle Strähnen sind über der Stirn nach innen gebogen. Die Ohren sind durch das Haar bedeckt. Die genannten Merkmale erlauben eine Datierung frühesten in die hadrianische Zeit³². Auf dieser Ostothek treten erstmals Palmettenblätter als Girlandenträger auf, so daß sich ein Anhaltspunkt für deren Einsetzen bietet.

Eine Ostothek in Alanya (Fig. 4b) zeigt in den Lünetten zwei Frauenbüsten. Das Haar der linken Büste ist in der Mitte gescheitelt, in flachen Wellen zu den Seiten gestrichen und nach hinten gekämmt. Die Ohren bleiben vollständig bedeckt. Die Büste in der rechten Lünette hat eine entsprechende Frisur, der Saum des Gewandes ist als Schleier über den Kopf gelegt. Diese Haartracht gibt eine Frisur wieder, die der Damenfrisur der mittleren antoninischen Zeit, insbesondere der Faustina minor und Lucilla, entspricht³³. Zu dieser Ostothek gehören Lorbeerblattgirlanden. Lorbeerblattgirlanden beginnen in trajanisch-hadrianischer Zeit und wurden bis in die ersten Hälfte des 3. Jhs. produziert.

Im Gegensatz zu den genannten Girlandenarten lassen sich Ostotheken mit Eichenblattgirlanden mit den überregionalen Girlandensarkophagen Kleinasiens vergleichen, da die Eichenblattgirlanden mit ihren Trägern, z. B. Eroten und Niken, bei den hier behandelten pamphylich-kilikischen Girlandenostotheken keine eigenständige Tradition haben. Eine Ostothek in Istanbul ähnelt durch die hochgezogene Leiste (Fig. 5b), auf der die Scheintür und die flankierende Figuren stehen, den dokimeischen Sarkophagen³⁴. Die auf hohen Podesten oder Globen stehenden Eroten und Niken (Fig. 5a) dagegen gehen auf eine ephesische Werkstatt zurück³⁵. Das am oberen Abschluß des Kastens vorspringende Profil ähnelt prokonnesischen Sarkophagen³⁶. Als Datierungsgrundlage der Ostotheken mit Eichenblattgirlanden sollte daher der Beginn der Serienproduktion der Girlandensarkophage in Kleinasien dienen. Da es leider bisher keine einheitliche Chronologie für die Entstehung und Serienproduktion der Girlandensarkophage

³² İnan & Alföldi-Rosenbaum 1979 Nr. 45 Taf. 40, 1. 2; Fittschen & Zanker 1979 Nr. 54 Taf. 60.

³³ Wegner 1939 Taf. 47; İnan & Alföldi-Rosenbaum 1979 Nr. 339 Taf. 247, 1. 2; Fittschen 1982 Taf. 44, 1-4; 45.

³⁴ Waelkens 1982 Taf. 4, 1. 2; 5, 1-4; 6, 1. 2; 9, 1. 2.

³⁵ Asgari 1977 Abb. 9. 23.

³⁶ Asgari 1977, 333.

gibt³⁷, müssen diese vorläufig außer acht gelassen werden. Die Herstellung der pamphyllischen Sarkophage mit Eichenblattgirlanden beginnt sicher erst später, wahrscheinlich in antoninischer Zeit, unter dem Einfluß der dokimeischen Girlandensarkophage, die spätestens seit trajanischer Zeit in Dokimeion die Fruchtgirlanden ersetzen³⁸. Die beliebten Motive der überregionalen Sarkophage wurden in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. auf den Ostotheken übernommen, was durch die Porträts bestätigt wird. Beispielsweise kann das männliche Porträt auf einer Ostotheke in Istanbul (Fig. 5b) sowohl wegen der Physiognomie als auch wegen des üppigen Lockenhaares und des Bartes mit Bildnissen des Lucius Verus verglichen werden³⁹.

Da auf den hier besprochenen Ostotheken fast alle Frisurenwechsel der römischen Kaiserzeit mitgemacht werden, ist eine für die Privatporträts bisher allgemein angenommene, über die eigentliche kaiserliche Mode hinausgehende Laufzeit wenig wahrscheinlich. Deshalb dürften die hier vorgestellten Privatbildnisse in etwa der kaiserlichen Mode entsprechend datiert werden und ermöglichen damit eine sichere Grundlage für die Datierung der pamphyllisch-kilikischen Ostotheken.

Abschließend ist festzuhalten, daß die Gattung der pamphyllisch-kilikischen Kalkstein-Girlandenostotheken im Gegensatz zur Hauptgruppe der Sarkophage aus Pamphylien in das 1. Jh. n. Chr. zurückreicht. Hinsichtlich des dekorativen Schmuckes, z. B. Akanthus- und Lotosblattgirlanden mit Bukephalien, dienen die regionalen Girlandentaläre in Rundform als Vorläufer. Außerdem wurde das auf den hellenistischen Sarkophagen und Ostotheken in dieser Region bekannte Scheintürmotiv weiter tradiert. Erst mit dem Einsetzen der pamphyllischen Girlandensarkophage läßt sich ein Einfluß der Gattung Sarkophag auf die Motivwahl der Ostotheken, z. B. Eichenblattgirlande mit Eroten und Niken als Girlandenträger, erkennen.

³⁷ s. dazu zuletzt Strocka 1996 Anm. 1. 3-5 (mit weiterer Literatur).

³⁸ Waelkens 1982, 7 ff.

³⁹ Inan & Alföldi-Rosenbaum 1979 Nr. 58 Taf. 50, 2; 51, 1-4.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

- Fig. 1 : Karte der Fund- und Aufstellungsorte
- Fig. 2a: Ostothek in Rundform, Adana, Museum, Inv. Nr. 8.22.79
- Fig. 2b: Ostothek in Rechteckform, İzmir, Museum, Inv. Nr. 5845
- Fig. 3a: Ostothek in Rechteckform, Adana, Museum, Inv. Nr. 1375
- Fig. 3b: Ostothek in Rechteckform, Alanya, Museum, Inv. Nr. 2629
- Fig. 3c: Ostothek in Rechteckform, İstanbul, Archäologische Museen, Inv. Nr. 1002
- Fig. 3d: Ostothek in Rechteckform, Alanya, Museum, Inv. Nr. 69.1.95
- Fig. 3e: Ostothek in Rechteckform, Antalya, Museum, Inv. Nr. A 251
- Fig. 4a: Ostothek in Rechteckform, Anamur, Museum, ohne Inv. Nr.
- Fig. 4b: Ostothek in Rechteckform, Alanya, Museum, Inv. Nr. 20.9.88
- Fig. 5a: Ostothek in Rechteckform, Side, Museum, Inv. Nr. 179
- Fig. 5b: Linke Nebenseite der Ostothek in Rechteckform, İstanbul, Archäologische Museen, Inv. Nr. 72.71
- Fig. 6a: Rechte Nebenseite der Ostothek in Rechteckform, Alanya, Museum, ohne Inv. Nr.
- Fig. 6b: Nebenseite eines Ostothekfragments in Rechteckform, Alanya, Museumsdepot, ohne Inv. Nr. Alle Aufnahmen von Verfasser

LITERATURVERZEICHNIS

- Asgari 1965: N. Asgari, *Kleinasiatische Ostotheken in Sarkophagform* (unpubl. Diss.) Istanbul, 1965.
- Asgari 1977: N. Asgari, "Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft", *AA*, 329-380.
- Berges 1986: D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens*, Freiburg, 1986.
- Berges 1993: D. Berges, "Frühe Girlandensarkophage in Kleinasien", in: G. Koch (Hrsg.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz am Rhein, 23-35.
- Brandenburg 1978: H. Brandenburg, "Der Beginn der stadtrömischen Sarkophag-Produktion der Kaiserzeit", *JdI* 93, 277-327.
- Büsing-Kolbe 1978: A. Büsing-Kolbe, "Frühe griechische Türen", *JdI* 93, 66-174.
- Fittschen & Zanker 1979: K. Fittschen & P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I*, Mainz am Rhein, 1979.
- Fittschen 1982: K. Fittschen, *Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen, 1982.
- Fleischer 1978: R. Fleischer, "Eine späthellenistische Ostothek aus Pisidien", in: *Classica et provincialia. Festschrift E. Diez*, Graz, 39-50.
- Fraser 1977: P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford, 1977.
- Gross 1940: W. H. Gross, *Bildnisse Trajans, Das römische Herrscherbild II, 2*, Berlin, 1940.
- Haarløv 1977: B. Haarløv, *The half-open Door*, Odense, 1977.
- Herdejürgen 1996: H. Herdejürgen, *Stadtrömische und italische Girlandensarkophage*, *ASR VI, 2*, Berlin, 1996.
- Himmelman 1970: N. Himmelmann, "ΜΙΑ ΟΣΤΟΘΗΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΛΙΚΙΑ ΣΤΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑ", *RDAC*, 146-148.

- İnan 1956: J. İnan, "Die Skulpturen", in: J. İnan & A. M. Mansel & G. E. Bean, *Die Agora von Side und die benachbarten Bauten. Ausgrabungen 1948*, Ankara, 63-77.
- İnan & Rosenbaum 1966: J. İnan & E. Rosenbaum, *Roman and early byzantine Portrait Sculpture in Asia minor*, London, 1966.
- İnan & Alföldi-Rosenbaum 1979: J. İnan & E. Alföldi-Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde*, Mainz am Rhein, 1979.
- Işık 1993: F. Işık, "Zur Kontinuitätsfrage der kleinasiatischen Girlandensarkophage während des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit", in: G. Koch (Hrsg.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz am Rhein, 10-21.
- Karamut & Türkmen 1995: İ. Karamut & S. Türkmen, "Alanya Müzesi Ostotekleri", in: *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, İstanbul, 9-15.
- Kleiner 1957: G. Kleiner, "Hellenistische Sarkophage in Kleinasien", *IstMitt* 7, 1-10.
- Klenk 1924: H. Klenk, *Die antike Tür*, Giessen, 1924.
- Koch & Sichtermann 1982: G. Koch & H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München, 1982.
- Koch 1989: G. Koch, "Der Import kaiserzeitlicher Sarkophage in den römischen Provinzen Syria, Palaestina und Arabia", *BJb* 189, 161-211.
- Koch 1993: G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1993.
- Kraus 1953: T. Kraus, *Die Ranken der Ara pacis*, Berlin, 1953.
- Massner 1982: A.K. Massner, *Bildnisangleichung. Untersuchungen zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Augustusporträts* (43 v. Chr. - 68 n. Chr.), Das römische Herrscherbild IV, Berlin, 1982.
- Pekridou 1986: A. Pekridou, "Das Alketas-Grab in Termessos", *IstMitt Beih.* 32.
- Pfuhl & Möbius 1979: E. Pfuhl & H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II*, Mainz am Rhein, 1979.

- Pietrogrande 1935: A. L. Pietrogrande, "Nuova serie asiatica di urne e di piccoli sarcofagi", *BCom* 63, Heft 6, 17-38.
- Polaschek 1973: K. Polaschek, *Studien zur Ikonographie der Antonia minor*, Roma, 1973.
- Seeher 1993: J. Seeher, "Körperbestattung und Kremation - ein Gegensatz", *IstMitt* 43, 219-226.
- Sperling 1991: J. Sperling, "The last Phase of Troy VI and Mycenaean Expansion", in: *Studia Troica* I, Mainz am Rhein, 155-158.
- Strocka 1996: V.M. Strocka, "Datierungskriterien kleinasiatischer Girlandensarkophage", *AA*, 455-473.
- Waelkens 1982: M. Waelkens, *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage*, AF 11, Berlin, 1982.
- Waelkens 1986: M. Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine*, Mainz am Rhein, 1986.
- Waelkens 1993: M. Waelkens, "Sagalassos. History and Archaeology", in: *Sagalassos* I, Leuven, 37-81.
- Wegner 1939: M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, Das römische Herrscherbild II, 4, Berlin, 1939.
- Wegner 1956: M. Wegner, *Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina*, Das römische Herrscherbild II, 3 Berlin, 1956.

LAMOS'DA BULUNAN BİR TAPINAK (Lev. 130-138)

*Bilal SÖĞÜT

Lamos, Antalya ili Gazipaşa ilçesine bağlı Adanda Köyü'nün 2 km kuzeydoğusundadır¹. Batı Dağlık Kilikya'da, Lamotis Bölgesi sınırları içinde bulunan Antiocheia am Kragos'un 10 km., Selinus'un 16 km. kuzeydoğusundadır. Kent Selinus, Kestroi, Syedra ve Korakesion gibi şehirleri ve denizi görebilen bir zirveye kurulmuştur.

Şehir ilk defa R. Paribeni ve P. Romanelli tarafından 1913'de keşfedilmiştir². Daha sonra 1961 yılından itibaren G. E. Bean ve T. B. Mitford burada araştırmalar yapmışlar ve buldukları kitabeleri yayınlamışlardır³. M. U. Anabolu "Küçük Asya'da Bulunan İmparator Tapınakları" adlı çalışmasında burada da bir imparator tapınağının varlığından bahsetmektedir⁴. Y. Er-Scarborough şehrin mezarlarını incelemiştir⁵.

Antik kentin kalıntıları doğu-batı yönünde iki tepe üzerinde, maki ağaçlarının arasında zorlukla seçilebilmektedir (Fig.1). Doğudaki tepenin doğusunda, stadyum yer almaktadır. Buradan batıya doğru nekropolden geçilerek iki tepe arasında, şehir merkezi olduğu anlaşılan düzlüğe ulaşılır. Şehir merkezinin batısındaki tepenin üzerinde bulunan Orta Çağ kalesinin duvarları, ortalama 15 m. ayakta. Kale içini ağaçlar kapladığı için rahat dolaşılammaktadır.

Şehir merkezi olduğunu düşündüğümüz düzlükte, iki kilise, burada konu edeceğimiz bir tapınak ve işlevleri anlaşılamayan bazı yapılar ile buradan doğuya doğru devam eden bir yolun başlangıcı vardır. Tapınak ile kiliseye ait bir apsis kalıntısı yolun güneyinde, ikinci bir kiliseye ait kalıntılar ise bunların 50 m. batısındadır⁶. Yolun kuzeyindeki tepenin yamaçlarından başlayıp doğuya doğru

* Dr. Bilal SÖĞÜT, Selçuk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Arkeoloji Bölümü Kampüs-Konya/TÜRKİYE.

¹ Antik yerleşime hem Adanda Köyü'nden kuzeye, hem de Direvli (Doğanca) yolundan güneye ayrılan orman yolundan yaya olarak ulaşılmaktadır. Lamos için bkz. RE XII.1, 566-567, Lamos maddesi (Ruge); Antik kent yörede Adanda kalesi olarak bilinmektedir.

² Paribeni-Romanelli 1914, 155-162, Fig.35-37.

³ Bean-Mitford 1962, 207-211, Pl. 36 b-d; Bean- Mitford 1965, 31-33, Pl. VII 3-4; Bean-Mitford 1970, 172-175, Phot. 144-147.

⁴ Anabolu, 1970, 37.

⁵ Er 1991a; Er 1991b, 126, Fig.18; Er-Scarborough 1998, 73 vd. Şehir hakkında ayrıca bkz. Hild-Hellenkemper 1990, 331, Lamos maddesi.

⁶ Kentin daha önce şehir planı hazırlanmamıştır. Şimdi ise maki ağaçları kalıntıları kapladığı için temizlik yapılmadan çalışmak zordur.

devam eden nekropolde çeşitli mezar örnekleri görülmektedir⁷. Bulunan yazıtlar ve şehir sikkeleri üzerindeki tapınak betimlemelerine göre Lamos antik kentinde bir imparator tapınağının varlığı kesindir. Yalnız buradaki tapınak mimarisi ve tam yeri konusunda, açık ve kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kitabenin bulunduğu yere bağlı olarak doğudaki tepenin batısında olduğu belirtilmiştir⁸.

Yapı doğudaki tepenin batısında, yolun güneyindedir ve bugün apsisi görülebilen kilisenin güney duvarına bitişiktir. Yapının kuzey (naos arka) duvarına, kilisenin güney duvarı dayandırılmıştır. Yalnız yapının etrafı ağaçlarla kaplı olduğu için kilise haricinde her hangi bir yapı kalıntısı belirlenememektedir(Fig.1).

Yapının yönü güneybatı-kuzeydoğudur. Girişi güneybatıdadır. Yapının naos ve pronaos duvarları ile pronaos önünde bir sütun kaidesi görülebilmektedir. Güney antası, altyapıdan itibaren arşitrav üst seviyesine kadar korunmuştur(Fig.2). Diğer yönlerde ise stylobat seviyesinden 5. taş sırası hizasında duvarlar takip edilebilmektedir. Defineçiler güney antanın doğusundan ve naosdan çıkardıkları malzemeleri tapınağın batı ve pronaosuna attıkları için batı yönü ve giriş kısmı kapalıdır. Naos iç kısmındaki duvar örgüsü, kuzey ve batı yönlerde dış kısmına göre, biraz daha alt seviyelere kadar açıktadır(Fig.6-9).

Yapının güney antasının doğusunda defineçilerin açmış olduğu bir kazı çukurunda Euthynteria'nın üst kısmı ile basamaklar görülmektedir(Fig.4). Euthynteria'nın inşasında düz yüzeyli ince yonu dörtgen blok taşlar kullanılmıştır. Altyapı üç basamaktan oluşmaktadır. Euthynterianın cephesi üsttekilere göre daha kaba ve basamak genişliği daha azdır(Fig.19a). Buradan üç basamak ile stylobat seviyesine ulaşılmaktadır. Yapı 9,65x5,90 m. ölçülerinde bir stylobat üzerinde inşa edilmiştir. Güneyde in situ anta, toikhobat, stylobat ve sütun kaidesi gözükmemektedir. Stylobatta, güneybatı yöndeki sütun sırasından sonra 1,55x4,00 m. ölçülerinde dar bir pronaosa girilmektedir. Naos kapısı 1,95 m. genişliğindedir. Kapıdan sonra 4,55x3,20-3,90 m. ölçülerinde bir naos yer almaktadır. Alışılmış naos planından farklı olarak naosun güneydoğu yan duvarı üç niş oluşturacak biçimde örülmüştür. Bunlardan ortadaki büyük kenarlardaki buna göre daha küçüktür (Fig. 8-9-17).

Tapınağın duvarları toikhobat üzerinde, yükselmektedir. Anta duvarları ile naos duvarları arasında hem teknik hem de kalınlık yönünden farklılık vardır. Antalar rektogonal taşlardan örülmüş olup çift sıradır. Güney antada görüldüğü kadarıyla duvarda; duvar genişliğinde bir blok, sonra 3 sıra ikişerli blok, daha sonra tekrar tekli blok kullanılmıştır. Bunların derz yükseklikleri farklıdır. Duvarlar en üstte anta başlığı ile tamamlanmakta ve üzerine arşitrav gelmektedir(Fig.18).

⁷ Burada bulunan lahit ve kaya mezarları için bkz. Bean-Mitford 1962, 207-208, Pl. XXXVI b; Er, 1991b, 126, Fig.18

⁸ Bean-Mitford 1962, 208. Kitabenin bulunduğu alana göre yapılan bu yer tespiti doğru bir yaklaşımdır. Buradaki tapınak, çizim ve fotoğraflarla detaylı olarak ilk defa Doktora çalışmam kapsamında değerlendirilmiştir(Söğüt 1998, 75-79, Çiz.20-23, Lev.32-33).

Naosun etrafını çeviren duvarlar; dış yüzde, dış cephesi düz yüzeyli ince yonu, dörtgen bloklardan, pseudoizodomik biçimde örülmüştür(Fig.2-3). Bu dörtgen blokların genişlikleri ise farklıdır. Bazıları tam duvar genişliğindedir. Bazılarının genişliği ise daha azdır. Dış yüzdeki dörtgen blokların farklı uzunlukta olmasından dolayı naos iç yüzeydeki seviye farklılıkları küçük ve orta büyüklükte (büyüklüğü 0,40x0,30x0,40 metreyi geçmeyen) taşlardan kireç harcı ile örülüp, üzeri sıvanmıştır(Fig.8-9). Naosun kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarlarının genişlikleri aynı olmasına rağmen, nişlerden dolayı güneydoğu duvarı daha kalın yapılmıştır.

Düşey taşıyıcı elemanlardan, giriş yönünde bulunan in situ plinteli Attik-İon sütun kaidesinin dışında⁹, yapının kalıntıları arasında, İon tipi yivli ve yivsiz sütun tambur parçaları görülmektedir(Fig.12). Bunlar olasılıkla yapının cephe sütunlarına aittir. Tapınağın içinde ve dışındaki kalıntılar arasında iki farklı Dor başlığı dikkati çekmektedir (Fig.4,10-12-19b-20a-b). Dor başlığının birisi ile yivsiz sütun tamburu, halen naosun içinde durmaktadır(Fig.11). Dor başlıkları detaylı incelendiklerinde başlık ekinus profillerinin aynı olmadığı açıkça bellidir. Belli bir tarihte, belli bir kişinin isteği üzerine yapılan dini yapıda bu farklılığın olması mümkün değildir. Pronaos önündeki duvarlar ve naos kapısının üzerine yerleştirilen arşitrav bloğu yapının sonraki dönemde farklı amaçlarla tekrar kullanıldığını göstermektedir. Bu farklı başlıklarda sonraki kullanımlarda etraftaki yapılardan getirilmiş olmalıdır.

Üst yapı ile ilgili elimizdeki in situ mimari eleman, güney anta üzerindeki bir arşitravdır. Bunun dış kısmında üstte taç altta iki fascialı, iç kısmında düz yüzeyli ince yonudur. İkinci bir arşitrav naos girişi üzerine sonraki kullanımda yerleştirilmiştir. Bunun bir yüzeyi üstte taçlı alta doğru düz, diğer yüzeyi üstte taç altta iki fascialı olan bloktur (Fig.6-20d-e). Kalıntılar arasında friz bloğuna rastlayamadık. Yapının 2 m. batısında görülen, korniş kısmına ait geison-sima ve alınlığa ait bir köşe bloğu vardır (Fig.13-20f-g). Ayrıca kalıntılar içerisinde pişmiş toprak çatı kiremitlerine ait strator va kalipter parçaları bulunmaktadır(Fig.14). Yapının inşasında, bölgede bol miktarda bulunan kristalen kireç taşı malzeme kullanılmıştır¹⁰.

Sonraki kullanım ile ilgili, güney antadan başlayıp sütun kaidesi üzerinden geçen bir duvar, stylobat üzerinden tapınağın giriş yönüne paralel ikinci bir duvar ile birleşmektedir(Fig.4,10). Duvar basit olarak, farklı büyüklükte düzensiz taşlardan örülmüştür. Tapınağın giriş yönünü kapattığı anlaşılan bu duvar, tapınağın daha sonra farklı amaçlarla kullanıldığını göstermektedir.

Yapının etrafında bağlantılı olduğu kalıntıların işlevleri tam belirlenemediği için bulunduğu alan konusunda kesin bir fikir belirtemiyoruz. Kilikya Bölgesi Tapınakları genellikle agorada ve şehir içinde etrafı peribolos veya

⁹ Kilikya Bölgesi'ndeki tapınaklarda görülen farklı sütun kaideleri için bkz. Söğüt 1998, 136-137.

¹⁰ Öcal 1998, (Baskıda)

portikosla çevrili olarak inşa edilmektedirler¹¹. Bu tapınak topoğrafik yapı ve bulunduğu alan bakımından bu iki gruptan birisine ait olmalıdır. Yapının üç basamaklı bir krepidoma üzerinde inşa edilmiş olması (Fig.4-19a) burasının bir tapınak olabileceğini göstermektedir. Bu altyapı bölgedeki tapınaklar arasında bilinen tek üç basamaklı örnektir¹². Bu uygulama Roma İmparatorluk Çağı öncesi tapınaklarda görülen bir geleneğin devamıdır. Üç basamaklı krepidoma, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Çağı'nda, değişik plan tiplerinde kullanılmıştır. Pseudoperipteros planlı Side Dionysos, peripteros planlı Zeus Olbios, Sagalassos Apollon Klarios ve Sagalassos Antoninus Pius, Termessos N5 tapınakları ile prostylos planlı Sağrak C¹³, Adada C (imparator), Kremna Antoninler, Sagalassos Dionysos Tapınakları'nda basamaklı altyapılar görülmektedir¹⁴.

Aynı şekilde krepidoma üzerindeki kalıntılar da yapının bir tapınak olabileceğini doğrulamaktadır. Çünkü in situ olan güney anta ve sütun kaidesine göre, batı yöndeki sütun kaidesi ve anta, tamamlanıp, antalar hizasındaki sütunlar arasına iki sütun yerleştirildiğinde tetrastylos prostylos planlı olduğu ortaya çıkmaktadır(Fig.17). Anta duvarları ve sütun kaidesi alınan ölçülerle birlikte değerlendirildiğinde, plan tipi konusunda bir problemin olmadığı açıktır. Anta toikhobati ile sütun kaidesi plintesi arasındaki mesafenin, diğer sütun kaidesi plinteleri arasında da aynı çıkması, hem sütun kaidesinin orijinal yerinde olduğunu, hem de plan tipini doğrulamaktadır. Tetrastylos prostylos, Kilikya Bölgesi Tapınakları'nda en çok görülen plan tipidir¹⁵. Septimus Severus (193-211) Dönemi'nde basılan bir Lamos şehir sikkesinin arka yüzünde, prostylos bir tapınak tasviri yer almaktadır¹⁶(Fig.15-16). Çok kesin olmasa da şehirde prostylos bir tapınağın varlığı anlaşılmaktadır. Sikkede tasvir edilen tapınakta bunun bir kanıtı sayılabilir.

Yapının girişinin güneybatıda olması tapınak olmasına kısıtlama getiremez. Çünkü Antiocheia am Kragos 2 nolu ve Ferhatlı tapınaklarının da giriş yönü

¹¹ Kendi araştırmalarımıza göre Batı Dağlık Kilikya Bölgesi'nde M.S. 1.yy'ın 2.yarısı ile M.S. 2.yy'ın 1. yarısında inşa edilen tapınakların çoğunluğu agora içindedir. Bkz. Söğüt 1998, 113-117.

¹² Söğüt, 1998, 123. Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları'nda görülen altyapı tipleri için bkz. Söğüt 1998, 118-124.

¹³ Serdaroğlu 1969, 83-84, Lev. XVI. Bu tapınağın doğu ve batı toikhobatları arasında fark vardır. Bu fark doğu yönün yarım kalmış olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁴ Büyükkolancı 1996, Apollon Klarios:85, Lev.96b, Antoninus Pius:87, Lev.102, Termessos N5:116, Lev.145-147, Adada C:41-42, Lev.12b, 13, 15-17, 19, Kremna Antoninler:74 vd, Lev.72. (Bu tapınak hexastylos prostylostur), Sagalassos Dionysos:Lev.108-110. Sagalassos Dionysos Tapınağı'nın in antis olma ihtimali de vardır(Büyükkolancı 1996, 91, Lev.109).

¹⁵ Söğüt 1998, 127.

¹⁶ Levante 1993, no: 689-690.

güneybatıdır¹⁷. Kilikya Bölgesi tapınaklarında giriş değişik yönlere gelebilmektedir. Bu konuda bir sınırlama söz konusu değildir¹⁸.

Stylobatta, tapınak duvarları altında görülen toikhobat ve üzerindeki orthostat blokları birlikte, Kilikya Bölgesi'nde Roma Dönemine ait olduğu bilinen diğer tapınaklarda görülmez. Orthostat blokları podyumlu tapınaklarda stylobattan başlamaktadır. Yalnızca Lamos Tapınağı'nda toikhobat ve üzerinde orthostatın görülmesi, bu tapınaktaki alt yapının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Stratonikeia'da M.S. 1. yy.'ın birinci çeyreğine tarihlenen peripteros planlı Augustus-İmparatorlar Tapınağı'nda, üç basamaklı bir altyapı üzerinde toikhobat ve orthostat aynı şekildedir¹⁹. Tapınak duvarlarında antada ince yonu düz yüzeyli dörtgen bloklardan inşa edilen ve naosta dışta dörtgen düz yüzeyli ince yonu, içte ise küçük boyda taşlarla harçlı duvar örgülerine başka tapınaklarda da rastlıyoruz. Örneğin Kolybrassos 1 ve 2 Nolu Tapınaklarda²⁰ ve Ariasos mezarlarında bu özellikler görülmektedir. Tapınaklarda görülen bu farklı duvar örgüsü, naosun içine, pronaos ve dış yüzey kadar önem verilmediğini göstermektedir. Naosun içinde güneydoğu duvarın tamamını kaplayan, ortadaki büyük kenarlardaki küçük nişler, şekilleri farklı olmak koşuluyla, tetrastylos prostylos planlı, Lamos, Nephelion²¹ ve Asar²² Tapınakları'nda da görülmektedir. Her üç tapınakta da nişler naosa girince sağ duvara gelmektedir²³. Nişler Nephelion ve Asar Tapınakları'nda tam şekli ile açıktadır. Asar Tapınağı'ndaki büyük nişe göre Lamos Tapınağı'ndaki nişler de stylobattan başlıyor olmalıdır.

¹⁷ Kesin olmamakla birlikte Korykos 2 nolu tapınağın da giriş yönü güneybatı olabilir.

¹⁸ Bir genelleme yapmak gerekirse, tapınaklarda girişlerin en çok görüldüğü yön güneydoğudur(Söğüt 1998, 162).

¹⁹ Tırpan 1998, 54 vd. Pl.7, Çiz.1-4, 6, Fig.7-13.

²⁰ Söğüt 1998, 46-47, 50-51. Bezemelere göre tarihlenen Kolybrassos 1 nolu tapınak İmparator Domitian ve sonrasında M.S. 1.yy sonu-M.S.2.yy başına tarihlenmektedir(Söğüt 1998, 48). Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları'nda görülen duvar örgü teknikleri hakkında bkz. Söğüt 1998, 141 vd.

²¹ Nephelion Tykhe Tapınağı'nın naos kuzey iç duvarında (naosa girince sağ yan duvarında) iki küçük niş bulunmaktadır. Bu nişler duvar yüzeyinde, örgü taşlarına yarım silindirik oyulmuş, üst kısmı yarım yuvarlak ve birbirine yakındır(Söğüt 1998, 74, 127, Çiz.17, Lev.31b).

²² Asar 1 Nolu Tapınakta naos kuzey duvarında (pronaosdan girince sağ yan duvar), çift sıra duvar örgüsünde, iç yüzeyde biri büyük diğeri küçük iki niş yapılmıştır. Büyük niş stylobat seviyesinden başlamakta, üstte yarım yuvarlak bir kemerle son bulmaktadır. Küçük niş ise büyük nişin 0,95 m. batısında, taban seviyesinden 0,60 m. yukarıdadır(Söğüt 1998, 96, 128, Çiz.40, Lev.49d).

²³ Söğüt 1998, 128.

Yapının içindeki böylesi nişler bir kült heykeli için yapılmış olmalıdır²⁴. Filistin'de Hazor'da H alanının tapınakları ve Megiddo'da Migdal Tapınağı, Çift Naoslu Tapınaklar olup, ikinci odanın girişinin tam karşısında dörtgen nişler bulunmaktadır²⁵. Planlarına göre nişlerin tapınak zemininden başladığı anlaşılmaktadır. Suriye Bölgesi Roma Dönemi tapınaklarında nişler değişik şekillerde yerleştirilmiştir²⁶. Hössn Niha'da Küçük Tapınağın plan tipi in antis olmakla birlikte nişleri bizim örneklere benzemektedir. Öncelikle nişin birisi naosa girişte sağ yan duvardadır. Diğer büyük olan ise naos kapısının karşısında, kült heykelinin yerleştirildiği yerdedir²⁷. Örneklerin hepsi değerlendirildiğinde bu nişlerin kült heykeli ile ilgili oldukları anlaşılmaktadır.

İn situ Attik-İon sütun kaidesine göre tapınak İon ya da Korinth nizamında olmalıdır. Farklı sütun tambur parçalarına göre yapıda kullanılan sütunların yarısının yivsiz, yarısının da yivli olduğu düşünülebilir²⁸. Tapınağın düzeni ile ilgili mimari elemanlar haricinde incelenmesi gereken en önemli verilerden birisi de sikkelerdir. Sikkeler üzerindeki tapınak tasvirleri detaylı incelendiğinde sütunların kaide profilleri ile başlıktaki bazı detaylar yapının Korinth nizamında olduğunu göstermektedir. Özellikle kült heykelinin her iki yanındaki başlıklarda

²⁴ L. L. Johnson, İtalya ve Anadolu'da çoğunluğu Roma kütüphanelerinde uygulanan, nişli yapıları incelemiştir (Johnson 1984). M. Büyükkolancı, L. L. Johnson'un bahsettiği bu nişli yapıların içinde tapınak olarak adlandırılanların çoğunlukta olduğunu belirtmektedir. M. Büyükkolancı naos arka duvarında 3,35 m. genişliğinde büyük bir niş, naos kapısının her iki yanında küçük birer niş bulunan Termessos N1 binasını tapınak olarak değerlendirmiştir. M. Büyükkolancı Termessos N1 Tapınağı'nın Efes Celsus Kütüphanesine benzeyen yönlerine değinerek, nişlere heykellerin konulduğunu düşünmektedir (Büyükkolancı 1996, 133-135, Lev.164-166). Termessos N1 Tapınağı bezemelerine göre, M. Büyükkolancı tarafından M.S. 140-150 yıllarına tarihlenmiştir. Tapınağın tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler vardır (Büyükkolancı 1996, 134). Kilikya Bölgesinde bulunan örnekleri de dikkate alarak, bizde tapınaklardaki nişlere heykellerin konulmuş olabileceği görüşüne katılıyoruz.

²⁵ Ottosson 1980, 27-31, 57, Fig.5, 10. Hazor'daki tapınakların nişi 4 m. genişliğinde ve 2,30 m. derinliğindedir.

²⁶ Krencker -Zschietzschmann 1938, Taf.8, 38, 41, 61, 74, 89, 95, 106, 112, 117-118. Kasr Naus ikinci tapınak naosunun her iki yan duvarlarında karşılıklı olarak, kenarlarda yarım yuvarlak ortada dörtgen nişler görülmektedir (Krencker-Zschietzschmann 1938, 13vd., Taf.8.). Medjel Andjar peripteros tapınağının naos yan duvarları kült heykelinin olduğu bölüme varıncaya kadar karşılıklı yarım yuvarlak nişlerle kaplıdır (Krencker-Zschietzschmann 1938, 182 vd., Taf.74).

²⁷ Krencker-Zschietzschmann 1938, 133-134, Taf.61.

²⁸ Tapınak kalıntıları arasında görülen yarısı İonik yivli, yarısı yivsiz sütun tambur parçasının bulunması, Korinth nizamında olmasını engellemez. Sütunlarda farklı yivler, Kilikya Bölgesi'nde, Hellenistik Devir'de Zeus Olbios Tapınağı'nda görülmeye başlayıp ve Roma İmparatorluk Çağı'nda da devam eden bir uygulamadır. Özellikle Roma İmparatorluk Çağı'ndan, Demircili'de Çifte Mezar anıtından doğudakinin ikinci katında in situ sütunlar, Korinth nizamında olmasına rağmen, farklı yivlerden meydana gelmiştir (Machatschek 1974, Pl.93, 95, 97; Wegner 1974, Pl.177, 178a). Bölgedeki tapınaklarda görülen sütunlar hakkında bkz. Söğüt 1998, 137 vd.

görülen detaylar daha belirgindir(Fig.17). Başlıklarda görülen, aşağıdan yukarıya doğru kademeli bir genişleme Korinth başlığı özelliklerindedir.

Tapınağın düzenini belirleyici diğer bir mimari eleman olan arşitravlar da, yukarıdaki düşüncelerimizi doğrulamaktadır. Buradaki hem in situ hem de in situ olmayan arşitravlar, taçlı ve iki fascialıdır. Şimdi girişte duran ve anta duvarı üzerindeki farklı olan arşitrav, anta ile sütun veya sütun ile sütun arasına aittir. Çünkü anta üzerindeki in situ arşitravdan belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Bu arşitravda dış cepheye iki fascia, iç cepheye de, taçlı düz bölüm gelecek şekilde yerleştirilmiş olmalıdır. Tapınak kalıntıları arasında friz bloğuna rastlayamadım.

Tapınağın yakınında bulunan alınlık köşe parçası ve pişmiş toprak düz (stroter) ve kapama (kalypter) çatı kiremiti parçaları, üst örtünün beşik çatılı ve pişmiş toprak çatı kiremiti kaplı olduğunu göstermektedir²⁹. Bunlar sikkelerle de desteklenmektedir³⁰.

Yöresel kristal kireç taşından inşa edilen tapınağa ait yukarıda sıraladıklarımız dışında, bezemeli bir mimari parçaya rastlayamadık. Bu durum Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınaklarının genelinde, özellikle de dağlık kesimdeki küçük tapınaklarda mimari bezeme görülmemesinden kaynaklanmaktadır³¹.

Burada bulunup G. E. Bean ve T. B. Mitford tarafından ele alınan Latince kitabede³², Vespasian, Titus ve Domitian'ın adları geçmektedir³³. Yukarıda ele alınan üç niş yazıtta sözü edilen imparatorlarla birleştirilecek olursa, tapınağın bu imparatorlara adanmış olduğu doğrulanmaktadır. Olasılıkla naosta ortadaki nişte Vespasian'ın, diğer iki yanlardakinde ise Titus ve Domitian'ın heykellerinin bulunduğunu düşünüyoruz. Vespasian Dönemi'nde inşa edilmiş, naos bölümünde

²⁹ Kilikya Bölgesi'ndeki tapınaklar genellikle beşik çatılıdır(Söğüt 1998, 153). Anadoludaki antik dönem çatı tipleri konusunda bkz. Özyiğit 1990, 303 vd.

³⁰ Levante 1993, no: 689-690.

³¹ Söğüt 1998, 156.

³² Bean-Mitford 1962, 208, no:32, Pl. 36 c. Doğudaki tepenin batı yamacında, teras duvarında bulunup yayımlanan kitabenin kendisini biz göremedik. Kitabede; Latince:

[I]mperatorib[us] vs Vespasiano Caesari p.p.

[A]vg. VIII et Tit[us] Vespasiano Caesari Avg.V]I cos.(sic)

[c]ensorib[us], et [Domitiano Caesari dedicavit]

[L.] Octavivs M[emor leg. Avg. pr. pr., cos. des.]

Türkçe:

İmparator elçisi (legatı) olan Lucius Octavius Memor,

Vatanın babası imparator

Vespasianus Augustus ve oğulları

Titus ve Domitianus'a ithaf etti (dikti).

yazılıdır. Kilikya Bölgesi'nde tapınaklara ait olduğu bilinen kitabelerden sadece bu Latince, diğerleri Yunancadır. Ayrıca Kitabenin Türkçe çevrisi için Prof. Dr. Çetin Şahin'e teşekkür ederim.

³³ Price 1984, 71, 273, Cat. no:151.

birden fazla imparator kültü ile ilgili heykel bulunan tapınak Kilikya Bölgesi'nde Kestroi Vespasian tapınağıdır. M.S. 76 yılında inşa edilen bu tapınağın içinde Vespasian, Titus, Nerva, Traian, Hadrian ve Sabina'nın heykel kaideleri bulunmuştur³⁴. Aynı şekilde M.S. 75 yıllarından Olympia'daki Metroonda bulunan amfi in antis tapınağın naosunda da imparator ve ailelerine ait heykeller bulunmaktaydı³⁵.

Sikkeler üzerinde tasvir edilen prostylos tapınağın kült heykeli ise Zeus'tur³⁶(Fig.15-17). Kitabede sadece imparatorların adı geçmektedir. Yalnız kitabe ve sikke aynı dönemden değildir. Eğer tapınak kitabesi ile sikkeler aynı imparator döneminden olsaydı ikinci bir tapınağın varlığı düşünülebilirdi. Şimdi bu ihtimal çok zayıftır. Muhtemelen tapınak yapıldıktan daha sonra imparatorlara ilaveten Zeus için de tapınım görmüştür³⁷. Tapınağın yaklaşık 10 m. kuzeybatısında orman içinde bulduğumuz dörtgen bir altar³⁸ üzerinde, Lamotis Bölgesi'nde çok görülen Zeus kartalı betimlenmiştir³⁹. Altar sikkelerde betimlenen Zeus kültünü doğrulamaktadır.

Eğer önerilerimiz kabul edilecek olursa Tapınak L Octavius Memor⁴⁰ tarafından M.S. 77'de (veya bundan bir yıl önce) bu imparatorlara ithaf edildirmiştir⁴¹. İmparator Vespasian için Lamos tapınağından bir yıl önce, M.S. 76 yılında Kestroi Vespasian tapınağı inşa edilmiştir⁴². Laertes'te de imparator Vespasian'ın kültünün varlığı da bilinmektedir⁴³. Tüm bunlar Kilikya Bölgesi'nde

³⁴ Bean-Mitford 1970, 158-160, no:159-163, Fig.7; Söğüt 1998, 68 vd. J. İnan bu yapıyı G. E. Bean ve T. B. Mitford'un U şeklindeki krokilerine göre Sebasteion olarak değerlendirmiştir (İnan 1994, 28). Yapı in antis plan tipinde pronaos ve naostan oluşup, agorada Antoninius Pius tapınağı ile karşılıklı durmaktadır.

³⁵ Price 1984, 160-161, Fig.9; Stone III 1985, 383.

³⁶ Levante 1993, no: 689-690. Yapıldığı dönemde olmasa bile Septimius Sevrus (193-211) Dönemi'nde İmparatorlar ve Zeus'a ithaf edilmiş bir tapınak olmalıdır.

³⁷ Şimdi yeri bilinmeyen Korinth nizamında, prostylos ayrı bir Zeus Tapınağı daha olabilir. Böyle bir yapının varlığını da yokluğunu da söylemek zordur.

³⁸ Dörtgen altanın yüksekliği 0,60 m., genişliği 0,26 m., kalınlığı 0,19 metredir. Üç yönü işlenmiş arkası kaba yonudur. İşlenmiş olan üç yönün alt ve üst kenarı profillidir.

³⁹ Dağlık Kilikya Bölgesi'nde mezar ikonografisinde görülen kartal motifleri için bkz. Scarborough 1991, 354-357, Fig.102-103.

⁴⁰ Keil-Wilhelm 1931, 6, Abb.10.

⁴¹ Bean-Mitford 1962, 208, no:32, Pl. 36 c; Anabolu 1970, 37; Mitford-Andrews 1990, 2154.

⁴² Price 1984, 273, Cat. no:146; Mitford-Andrews 1990, 2154; Söğüt 1998, 68-70.

⁴³ Mitford-Andrews 1990, 2154.

önemli imar faaliyetlerinin başladığı ve yapıldığı ilk dönemin imparator Vespasian zamanı olduğunu da göstermektedir⁴⁴.

ÇİZİM VE FOTOĞRAFLARIN LİSTESİ

- Fig. 1- Tapınak alanının görünüşü.
Fig. 2- Güney anta ve doğu duvarı.
Fig. 3- Güney anta ve başlığı.
Fig. 4- Krepidoma, anta ve sütun kaidesi.
Fig. 5- Güneydoğu duvarının üstten görünüşü.
Fig. 6- Naos, güney anta ve naos kapısı.
Fig. 7- Naos içi.
Fig. 8- Güneydoğu duvardaki nişler.
Fig. 9- Naos ve pronaos duvar örgüsü.
Fig. 10- Stylobat, anta ve sütun kaidesi.
Fig. 11- Naostaki sütun ve başlık.
Fig. 12- Tapınağın dış kısmındaki başlık ve sütun tamburu parçası.
Fig. 13- Alınlık köşe parçası.
Fig. 14- Çatı kiremiti parçaları.
Fig. 15- Tapınak tasvirli Lamos sikkeleri (Levante 1993 den)
Fig. 16- Septimius Sevrus (193-211) Dönemi Lamos sikkesi üzerinde betimlenen Korinth tapınağı.
Fig. 17- Tapınağın planı.
Fig. 18- Tapınağın pronaostan B-B' kesiti.
Fig. 19- a-Toikhobat ve kerepislerin kesiti.
b-Sütun kaidesi görünüşü.
c-Giriş sövesi planı.
Fig. 20- a-Tapınağın dış kısmındaki Dor başlığı görünüşü.
b-Naostaki Dor başlığı görünüşü.
c-Anta başlığı kesiti.
d-Güney anta üzerindeki İn situ arşitrav kesit ve görünüşü.
e-Naos kapısındaki arşitrav kesit ve görünüşü.
f-Geison-sima kesiti.
g-Alınlık köşe parçası görünüşü.

⁴⁴ Tapınağı ithaf etmiş olan L. Octavius Memor Kilikya Bölgesi'nde önemli imar faaliyetleri yapan kişilerden birisidir. Kalykadnos üzerindeki köprüyü de L. Octavius Memor'un M.S. 77-78 yıllarında yaptırdığı bilinmektedir. Flaviuslar Dönemi Kilikyası tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Mitford-Andrews 1246 vd.; M.S. 79-80 yıllarında İmparator Titus zamanında, Kilikya valisi Marcus Petronius Umbrinus döneminde Seleukeia ve Olba arasındaki yolların yapıldığı iki kitabe ile bilinmektedir (MacKay-MacKay 1969, 132vd.; Sayar 1992, 58, 62)

BİBLİYOGRAFYA

- Anadolu 1970 M. U. Anadolu, "Küçük Asya'da Bulunan İmparator Tapınakları", Anadolu Sanatı Araştırmaları 2, 1970, 31-57.
- Bean-Mitford 1962 G. E. Bean, -T. B. Mitford, "Sites Old and New in Rough Cilicia", AnatSt 12, 1962, 185-217.
- Bean-Mitford 1965 G. E. Bean-T. B. Mitford, Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963. (Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.85.) 1965.
- Bean-Mitford 1970 G. E. Bean-T. B. Mitford, Journeys in Rough Cilicia in 1964-1968, (ETAM 3=Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.102.) 1970.
- Büyükkolancı 1996 M. Büyükkolancı, Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi, 1996 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Er 1991a Y. Er (1991a), The Funerary, Monuments of Cilicia Tracheia, Cornell University 1991, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Er 1991b Y. Er (1991b), "Diversità e interazione culturale in Cilicia Tracheia. I Monumenti Funerari", Quaderni Storici 76, 1991, 105-140.
- Er-Scarborough 1998 Y. Er Scarborough (1998), "Dağlık Kilikya-Lamotis Mezarları", Olba I, 77-85.
- Hild-Hellenkemper 1990 F. Hild-H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini 5, 1990.
- İnan 1994 J. İnan, Boubon Sebasteionu ve Heykelleri Üzerine Son Araştırmalar, 1994.
- Johnson 1984 L. L. Johnson, The Hellenistic and Roman Libraries, 1984 (Doktora Tezi).
- Keil-Wilhelm 1931 J. Keil-A. Wilhelm, Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, MAMA III, 1931.
- Krencker-Zcschietzschmann 1938 D. Krencker-W. Zcschietzschmann, Römische Tempel in Syrien, 1938.
- Levante 1993 E. Levante, Sylloge Nummorum Graecorum, France 2. Cabinet des Medailles, Cilicie, 1993.
- Machatschek 1974 A. Machatschek, "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien", Mansel'e Armağan 1, 1974, 251-261.

- MacKay-MacKay 1969 Th. S. MacKay-P. A. MacKay, *Inscriptions from Rough Cilicia East of the Calycadnus*, *AnatSt* 19, 1969, 139-142.
- Mitford-Andrews 1980 T. B. Mitford-St. Andrews, "Roman Rough Cilicia", *ANRW* II.7.2, 1980, 1230-1261.
- Mitford-Andrews 1990 T. B. Mitford- St. Andrews, "The Cults of Roman Rough Cilicia", *ANRW* II.18.3, 2131-2159.
- Ottosson 1980 M. Ottosson, *Temples and Cult Places in Palestine*, 1980.
- Öcal 1998 A.D.Öcal, "Korykos ve Çevresinin Bio-Kültürel Sürdürülebilirliği Özellikleri "I. Uluslararası Kilikya Arkeolojisi Sempozyumu, 1998, (Baskıda)
- Özyiğit 1990 Ö. Özyiğit, "Batı Anadolu'da Antik Dönem Çatıları", *X. TTKong.*, 1990, 303-326.
- Paribeni-Romanelli 1914 R. Paribeni-P. Romanelli, "Studi e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale", *Monumenta Antichi* 23, 1914, 5-274.
- Price 1984 S. R. F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, 1984.
- Sayar 1992 M. H. Sayar, "Starssenbau in Kilikien unter den Flaviern nach einem neugefundenen Meilenstein", *AnatEpiq* 20, 1992, 57-62.
- Serdaroğlu 1969 Ü. Serdaroğlu, *Karia ve Lykia'da Roma Devri Tapınak Mimarlığında Alt Yapı ve Plan*, 1969,(Yayınlanmamış Doçentlik Tezi).
- Söğüt 1998 B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, 1998, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Stone 1985 S. C. Stone, "The Imperial Sculptural Group in the Metroon at Olympia", *Ath Mitt.* 100, 1985, 377-391.
- Tırpan 1998 A.Tırpan, *Stratonikeia Augustus-İmparatorlar Tapınağı*, 1998.
- Wegner 1974 M. Wegner, "Kunstgeschichtliche Beurteilung der Grabtempel von Olba/Diocaesareia", *Mansel'e Armağan I*, 1974, 575-583.

SOME CONSIDERATIONS ON THE THEATRE OF ELAIUSSA

SEBASTE¹ (Lev. 139-144)

*Marcello SPANU

The existence of a theatre in Elaiussa Sebaste (the modern Ayaş) has been scarcely recorded in the past: in fact, there were only scarce informations on it gathered by a few travellers between the end of the last century and the beginning of the 20th century². During those years the monument had been completely isolated and only the conformation of the hemicycle of the *cavea* (most of the blocks facing the steps having already been removed) was recognizable. Such situation was completely different in 1995 when excavations were started by Professor E. Equini Schneider (Università di Roma "La Sapienza")³: the theatre, by that time lying on the outskirts of the modern town, was hardly recognizable because of the lush vegetation covering the complex; in particular, the area of the *orchestra* and most of that of the *cavea* (even if they were State properties) were occupied by lemon cultures, while the *summa cavea* was used as a rubbish deposit by the houses overlooking it.

The *cavea* rests mostly on the slope of the hill that lies to the west of the ancient harbour (that is to say on the outskirts of the ancient inhabited area, near the north-eastern necropolis [fig. 1] but the conformation of the hill caused the artificial construction of the wings, which were made of mortared rubble [fig. 2]. The hemicycle was delimited by a perimetrical wall in ashlar masonry [fig. 3]: in the central part of *summa cavea* is preserved the lower course of such wall, which lies on a levelled rocky bank and which is made of regular limestone blocks. In the western section the wall descended following the slope of the hill; five rows of such structure have been unearthed in the section north to the *vomitorium*, having the blocks assembled alternatively end faced and side faced. More complex is the situation on the eastern slope (only partially surveyed because of the presence of

¹ These considerations are based on the results of the first three excavations campaigns (1995-1997): for previous preliminary notes s. Equini Schneider 1997; Equini Schneider 1998.

I would like thank Eleonora Fanelli for the help in the translation: responsibility for errors of fact or interpretation remains my own.

* Dr. Marcello SPANU, Studi di Roma "La Sapienza" Piazza Aldo Moro, Roma/ITALY.

² Beaufort 1818, p. 251; Irby, Mangles 1823, p. 516; Langlois 1861, p. 231; Paribeni, Romanelli 1914, p. 96; Keil, Wilhelm 1931, p. 221 (fig. no. 173, pl. no. 55).

³ The excavation has been carried out by M. Spanu and C. Meucci with the collaboration of E. Borgia (1996) and A. Ferrazzoli (1997) and the precious participation of the students D. Sakallioğlu and Z. Sitti (1996-97), H. Bircan (1996), O. Ağca, Z. Karaman, M. Oral and M. Yorzdan (1997).

private properties), where we could notice that the construction of the theatre caused the disappearance of the earlier structures, partially completed with a wall unearthed up to 2,50 metres in height and apparently built *ex novo* together with the theatre.

The external diameter of the hemicycle is about 56 m, its shape slightly going beyond the semicircle (about 6 degrees). It was divided into two *moeniana* separated by a *praecinctio*, the difference between the top and the orchestra level being 11 metres. The articulation of the tiers of steps is not always neat and clear: the whole complex has undergone radical plundering while the archaeological stratification of the *cavea* has been damaged by agricultural activity recently set up there.

The average fill-up of the upper part of the *cavea* was m 0,90 deep but more than half the *ima cavea* was buried by modern terraces created for agricultural purposes which were higher than 2,50 metres, whose rectilinear course had almost completely hidden the curve of the theatre. No archaeological stratification has been found and significant in this regard have been the findings in contact with the resting surface of the steps, among which are a late Ottoman coin and four funerary stelai with stylised turban coming from the ancient Ottoman graveyard located - according to the villagers - on the top of the hill and destroyed at the beginning of the Fifties.

At the end of the survey only the resting surface of the steps was unearthed: in the lower parts (where the rocky bank cropped out) the resting surface was directly hewn out of the rock, while in the upper ones and whereas the rocky surface was missing or unsuitable for its regularization, it was made with applications of concrete 0,40 - 0,45 metres high, made of *caementa* of medium-large dimensions and rubble bound with a not very much hard whitish mortar. For what concerns the real layout the theatre used to have, several fragments (usually simply splinters) belonging to the seats together with an almost entire limestone block characterised by an upside down concave moulding surmounted by a band have been found in the course of the excavation.

The *cavea* was delimited by the above mentioned wall built in blocks, outside of which - in correspondence with the central section - runs a wall, made of mortared rubble, preserved for a maximum height of 2,70 metres from the level of the resting surface of the blocks. This wall is partly built and partly exploits the regularised rock-face, using it where possible as a resting surface, with a broken lines outline. The outer facing is made of very regular pebbles with smoothed joints; the presence of a terracing outside the structure, partly exploited for that very purpose, prevents from verifying how the northern front was articulated. The function and the pertinence of such wall remain uncertain, even if it could be later than the external theatre wall, maybe when the upper courses of the latter had been already removed. The access to this section was probably provided by some

passages that linked the inside with the outside, its spotting today is made very difficult also because of the presence of modern structures that have completely hidden the passages.

After the *humus* had been removed a few adjoining chambers, belonging to the walkway *in summa cavea* and oriented in an almost radial way in respect to the monument have been cleared [fig. 4]: they were at least ten and were interrupted by a narrow passage in correspondence with one of the *scalaria*. The construction of such rooms had to take place when the theatre had already been plundered, since their walls partially cover the remaining blocks of the perimetrical wall (using them as northern end or going beyond them) and the resting surface of their paving hides the bare mortared rubble of the walkway, which had been already deprived of its facing. Because of their state of preservation it's difficult to give now an interpretation, and despite their looking homogeneous, they have totally different dimensions going from a minimum of 1,80 x 1,90 metres to a maximum of 2,20 x 2,60 metres.

Inside the wall made of blocks and resting on it, ran the walkway *in summa cavea*, being 1,70 metres large on average and realised with an application of solid mortared rubble made of medium seized *caementa* and of mortar levelled at the top in order to embed the paving slabs, entirely removed. The walkway is well preserved in the western sector of *summa cavea*, but is missing near the *vomitorium*, on the roofing of which (lost today) the passage had to run.

Below the walkway the steps began; the poor quality of mortared rubble of which the resting surfaces were made makes the reconstruction of the *summa cavea* layout difficult. It had to be divided into five tiers of steps: on the grounds of evidence the resting surfaces are on average 0,50 metres wide and 0,40 metres high. The first three resting surfaces of the steps were made almost entirely of mortared rubble with the few rocky outcrops being regularised, while in correspondence with the fourth tier of steps, where the rocky outcrop was continuous and homogeneous, the steps were hewn out of the rock which was completed with fillings made of mortared rubble.

In the central section of the *cavea*, immediately above the *praecinctio*, the regular outline of the steps is interrupted by the presence of a channel which follows in its central part the curve of the theatre, and then connects with two rectilinear branches in correspondence with the two wings. Such channel, which is on average 0,90 metres wide and is preserved in its height up to 1,35 metres on average, is for its most part hewn out of the rock, the latter being completed with short sections of masonry, made of very regular stones bound with mortar.

The channel, whose section is approximately rectangular, shows not perfectly vertical walls which are coated with a layer of plaster covering the offsets, too. The bottom, preserved only for a few sections, is made of a layer of mortared rubble, covered with a finely smoothed mortar bed; at the bottom of the

walls were inserted two curbs; on the walls still remain several layers of lime concretions due to the water running with a slight east-west incline.

At present the central part of the channel is uncovered, apart from two isolated blocks to the west, while in correspondence with the peripheral branches it runs under extradossed vaults. The eastern one is entirely visible in section [fig. 5], but however it wasn't possible to follow the course of the channel eastwards because of the presence of modern buildings and private properties. The western vault is partially hidden by the two above mentioned blocks and its interior is strewn with modern rubbish which at the moment hasn't been completely removed; but it has been ascertained that the construction of the vault very closely resembled that of the earlier one, but with the peculiarity of being built on an inclined plane, rising westwards.

In general, the visible channel proved to be a refurbishment of an earlier conduit, of which, near the eastern vault, a small part embedded in the southern wall, of the later channel has been recognized in section. In the opposite area, very close to the vault, another part of the earlier channel which was partly built and partly hewn out of the rock is still visible in the section of the *balteus*, the latter being covered with an application of mortared rubble.

On the grounds of these evidences it is clear that the earlier channel had a rectilinear course with a northeast-southwest orientation and was realised on the slope before the theatre rested on it; during the construction of the theatre then, a part of the conduit had to be demolished and replaced by a structure that followed the new orographic situation, echoing the shape of the theatre [fig. 6]. The channel was kept into use certainly because of the importance it retained in the urban area, thus it could be identified with a branch of the urban aqueduct.

Its continuation to the west has been brought to light outside the external wall up to 2,80 metres of length, with an axis which slightly differs from the inner one going south-westwards. Recent works have damaged the vault, this enabling the exploration of the interior of such part and showing that at this point the *specus* (the channel of the aqueduct) was reduced to a width of 0,75 metres and that it was covered with a lowered vault resting on the offsets, which ended to the east with a sight front, made of tiles and limestone rubble bound with a very fine greyish mortar.

The external branch of the aqueduct ends against a structure whose plan is approximately circular (the diameter is 3,60 metres), made of mortared rubble faced with irregular pebbles, externally covered by a layer of whitish plaster 0,006 metres thick; at present its inside is strewn with agricultural soil but a small part of the hemispheric roofing vault can still be seen. The external wall, 0,50 metres wide, obstructed the upper part of the channel up to the level of the offsets, where it was interrupted in correspondence of a small lintel on which are visible two rows of holes which were probably connected to the arrangement of the gratings.

On the grounds of such observations, this building must be regarded as belonging to the water supply of the city and can hypothetically be interpreted either as the settling sump (*piscina limaria*) or as a water tower (*castellum aquae*).

Below the channel runs a platform 2,10 metres wide on average, separating the *summa cavea* from the *ima cavea*. In the central section, where it was directly hewn out of the rock, a large band carved with a tooth-head hammer or with a claw is visible.

On the continuation of the band along the side areas (which were made of mortared rubble), two pits with an approximately rectangular section, which must be connected with the plundering of the blocks, were emptied. On the grounds of such clues it seems clear that the entire external band of the *praecinctio* was occupied at least by a row of blocks: it's possible that rather than being the base of the *balteus* that was the resting surface of another tier of steps: in this case the *summa cavea* would have been divided into six tiers of steps in all.

Near the external border of the platform parts of a conduit, built with clay water pipes, have been unearthed, it had the joints puttied, these being embedded with an application of grey mortar inside a hollow with a U section. At certain points the mortared rubble that filled the upper surface of the conduit has been preserved, it seems to have been finely smoothed at the same level of the bedding surface of the *praecinctio*, proving that the conduit coexisted with the facing of the pavement of the structure.

The first part of this channel has been identified in correspondence with the western *vomitorium* where it cuts one of the blocks of the external wall and then runs parallel to the northern wall cutting the bedding surface of the pavement. The channel then crosses the *praecinctio* following most of its course along the outer border and turns eastwards in correspondence with one of the excavation limits: there it wasn't possible to understand where the channel continued, that is to say it wasn't clear whether it ran inside an eventual *vomitorium* or underneath the steps of the *summa cavea*. So it can be inferred that such channel was connected with the supplying under pressure of clean waters collected from the above mentioned *castellum aquae* and running eastwards, and carried water outside the monument; the connections with the structures of the theatre and its course prove that the channel was realised after the theatre was built or at the most together with the theatre.

To the west the *vomitorium*, being 2,20 metres wide on average and about 7,05 metres long and narrowing westwards, has been surveyed [fig. 7]. In this case too, the horizontal stratigraphy hasn't furnished any clues useful to understand what the area suffered; recently formed or mixed layers lay directly over the resting surface of the entrance and over what seems to be the bedding surface of the passage paving, both being cut in order to house the above mentioned clay channel.

For what concerns the elevations, the walls were built with lime blocks which faced the pourings of mortared rubble of the *cavea*; of the walls on both sides remain the foundation row and some blocks belonging to the first two rows of the elevation, the lower one being moulded.

Below the *praecinctio* begins the hemicycle of the *ima cavea*, divided into fifteen tiers of steps, 0,40 metres high and 0,70 metres wide. On the building point of view this section retains the same features as the *summa cavea*: where possible, the tiers of steps were hewn out of the rock (properly completed with mortared rubble), otherwise they were made of conglomerate, the only difference with the *summa cavea* lying in the fact that at certain points bigger blocks were inserted inside the concrete. Even the resting surfaces of the *ima cavea* have been badly damaged on their wings because of the very poor quality of the mortar, while they're still neat and well defined when cut out of the rock. The latter ones still perfectly bear the signs left both by the quarrying and the building activity when the rock was cut and smoothed: in particular the marks of the pickaxe and neat curved holes can still be noticed on the vertical walls.

The tiers of steps of the *ima cavea* end with a large platform which constitutes the resting surface of the final slabs of the *balteus*, intended to divide the orchestra area from the sections destined to the spectators. This platform, about 2,00 metres wide, consists of inner band, 0,85 metres wide, hewn out of the rocky bank levelled and completed where necessary, and of the upper surface of the blocks of the *balteus*, those retaining a wedge - shaped moulding and being radially assembled. The 1997 campaign was concluded with the unearthing of this platform, but it could be pointed out that the blocks belonging to this structure are preserved only in the western side, probably because of the plundering activity left unfinished.

At present the orchestra area hasn't been thoroughly surveyed [fig. 8]: a limited survey (2 x 2 metres) was carried out in order to trace the orchestra level in correspondence with one of the *scalaria*. The front of the *balteus*, the first steps of the stairs and the orchestra level have been spotted.

In the surveyed area the slabs of the platform have been completely removed, apart from a small fragment of reddish marble with white veins (s.c. *pavonazzetto*) preserved on one side of the step; the slabs' prints left on the mortar are still visible, showing the dimensions and the arrangement of the slabs themselves.

The radical plundering has completely cancelled the stairs connecting the orchestra level with the *summa cavea*: of them only remain evidences in the western part of the *balteus* and feeble traces in correspondence with the *praecinctio* and the water conduit. On the grounds of such clues it can be inferred that at least six stairs weren't missing.

Stage area

The stage area has revealed a complex situation, articulated into different chronological and functional phases. In such area a building, consisting of two symmetrical rooms separated by a narrow corridor which lead directly to the street, has been brought to light [fig. 9].

The southern wall, consisting of pillars made of blocks alternating with mortared rubble applications, and the short eastern side are well preserved. At the moment the northern end, belonging to this phase hasn't been found yet, while an impressive structure, which is certainly later and made of irregular blocks assembled with rubble work, running parallel to the southern wall at a distance of 3,20 metres from the outer border, has been unearthed, to the latter I will go back later on. Thus, it hasn't been possible to calculate the width of the building, while on the grounds of the surviving structures it can be inferred that it was compressively 22 metres long.

As to the rooms, since the eastern one is strewn with architectural material only the western room has been partially investigated. The latter had an homogeneous filling, 3,70 metres high, consisting of highly argillaceous earth, ceramic materials, brick fragments, shapeless rubble of medium dimensions and sporadic decorated stone elements; the dating of such filling must be ascribed to the first half of the 5th century AD, judging from a first investigation of the ceramic material and above all of the coins found there.

The walls and bottom were coated with hydraulic facings, which had been applied in several phases so as the functional evolution turned out to be complicated. From the data we dispose at present of it can be inferred that the room was used as a cistern, many times restored, and then it housed the great structure, which occupies even the other room and the corridor in between and which is divided by ten pillars supporting a flat ceiling, two vaults, three flat ceilings two vaults and a flat ceiling according to a symmetrical scheme.

The structure is built with rubble work using lime blocks irregularly cut and with different measures, mostly rough-hewn and irregularly and carelessly assembled without facings, although the whole height is about 5,50 metres and the length is 20 metres. The top of the structure is approximately flat (about 2,50 metres large) since the extradosses of the vaults were filled with mortared rubble.

This building was certainly one of the last of the complex, and was realised before being covered by the filling of the room investigated: in fact the former lies on the last pavement and one of its pillars was erected with the blocks adjoining the latest layer of the wall coating. Given its exterior appearance, it seems really plausible that most of the structure wasn't destined to be in sight, so we can think that both rooms continued to be used as cisterns when the structure was realised and that then the structure lay mostly underwater. Anyway its function isn't still

very clear: it cannot be claimed that the building technique could have supported such a complex and heavy structure as a scenic building.

The building previous to the theatre

Besides the earlier phase of the water conduit, other structures earlier than theatre have been identified: in the eastern sector of the *cavea* the emptying of pits connected to modern activity has enabled to bring to light (sometimes only in section or on top) the walls belonging to a more ancient complex [fig. 10].

The data - of great interest - are very few, since the theatre buried such structures that besides mostly lie beneath a private garden which couldn't be dug.

So far six rooms have been identified: these are divided by brick walls, animated by semicircular and rectangular niches. Many of these structures were demolished and levelled when the theatre was built, some of the demolished blocks being reused in the theatre itself. In one of these rooms a black and white mosaic pavement with an external band, two hems delimiting a decoration characterised by a stylised cluster having no vegetal elements but having spirals [fig. 11]. The central ground is delimited by a black hem made of two rows of *tesserae* and decorated with hexagonal patterns, made of two rows of *tesserae*, too. In the entire Cilicia this motif has no comparisons (but the state of knowledge of the region is extremely poor), while it is attested in Masada, precisely in the Northern Palace and in the baths' court, dating from Herod's reign (it could be a work by Roman craftsmen): its the first example of *opus tessellatum* attested in the East⁴, while a similar Asiatic example is known in a house in Pergamum which was very probably erected after the earthquake of AD 17.⁵ The dating of these mosaic cannot rely only on stylistic aspects, since this pattern with plain hexagons is attested in Italy⁶ beginning from the Ist century BC but mainly in the Ist century

⁴ On the subject see the preliminary notes in Avi -Yonah, Avigad, Aharoni, Dunayevsky, Gutman 1957, pp. 26 - 27, figg. 11, 18; Yadin 1965, pp. 23 -24; Netzer 1991, p. 79, figg. 128-129; 143-145, figg. 223 - 224, 228; Balty 1981, pp. 358 -359. For the controversial chronology s. Parlasca 1967, pp. 547-548 (about 12 BC) and Foerster 1995, pp. 151-153 (ca. 30 BC).

⁵ Pinkwart, Starnitz 1984, pp. 103 -105, pl. 13f; the house had other black and white mosaics.

⁶ At Bologna (Ortalli 1996, pp. 290 - 291, figg. 3 - 4,6, 9); at Este (Donderer 1986, p. 147, pl.50.1); at Russi (Mansuelli 1962, p. 25);at Alba Fucens (De Visscher, Mertens, 1957, pp. 168 - 169, fig. 5); at Aquileia (Donderer 1986, pp. 57, 59, pl. 19.2, 21.3-4); at Fregeneae (Lugli 1929, p.168); at Pisa (Tedeschi Grisanti 1980, p. 267, no. 122); at Pompeii (Blake 1930, pp. 98 - 99,109, pl. 26.4, 27.2, 30.2, 32.1; Bragantini 1993 figg. 180, 182; Erhardt 1993, figg. 16 -17, 19); at Stabiae (Pisapia 1989, pp.46 - 47, no. 89, pl. XXVI);.

AD⁷ and it continues also until the IInd century AD⁸ if not till the IIIrd century AD⁹.

Awaiting new data coming from the ongoing excavations, at present the stylistic aspects can be used as chronological elements for the dating of certain building features. Thus it's very important to notice the presence of few *pilae* (small pillars) belonging to the *suspensurae*, functional to the heating system, lying in the room adjoining the one with the mosaic. Such presence suggests that at least an area of the complex was used as a bath, also because - given the extremely mild Cilician climate - it's difficult to identify it with a heating system meant for houses.

This only element doesn't furnish a close chronological information, since in the East *suspensurae* appear from the Augustan age: in Masada, Jericho, and by the Herodium, that is to say in the particular contexts of Herod the Great's buildings, while the most ancient attestation in the Anatolian provinces surely comes from Capito's baths in Miletos, dating from the Claudian age¹⁰.

The wall pipings with a rectangular section inserted in the masonry blocks which were reused in the theatre's structures together with an isolated element still *in situ* in room VI furnish better chronological clues. The isolation of the walls by means of clay elements is in fact regarded as an invention dating from the Ist century BC¹¹, when it sporadically appears made of *tegulae mammatae*, but the widespread use of *tubulatio* - with elements similar to those examined - seems to be later, dating from the Neronian age. Clues of this kind are explained by the fact that Vitruvius in his detailed description of the baths' system doesn't mention it¹², while Seneca refers to such preparation as a very recent fact, occurred in his lifetime¹³; a confirm to this is furnished by the archaeological evidence, in

⁷ The motif is generally included among those typical of the Ist century A.D. (Blake 1930, p. 109) and is in particular belonging to the patterns of the IIIrd and IVth Pompeian Styles (Morricone 1973, pp. 508 - 511).

⁸ At Ostia (Becatti 1961, p. 132, no. 262, pl. XXI. 262); at Hadrumetum (Ennabli 1975, p. 108, pl. XXXVIII. 2, XLII); at Thysdrus (Foucher 1963, p. 27, pl. XXXVI a, d).

⁹ Cp. an attestation coming from Carpentras dating from this period: Lavagne 1979, pp. 85 - 87, no. 89, pl. XXIV, XXV.1.

¹⁰ On the subject cp. Nielsen 1990, pp. 102 - 104 (with relative bibliography).

¹¹ For a summary about these early evidences, see Nielsen 1990, pp. 14 - 15.

¹² Cp. Vitr. V, X, 1 - 5.

¹³ Sen., *Epist.*, XC, 25: *Quaedam nostra demum prodisse memoria scimus (...) ut suspensuras balnearum et impressos parietibus tubos per quos circumfunderetur calor qui ima simul summa foveret aequaliter*. Indirect references seem to be present also in Sen., *Epist.*, LXXXVI. 10 (about the new heating opportunities) and maybe in Mart., *Epigr.*, VI, XLII, 8 (about the clearness acquired by baths thanks to the absence of steam).

particular coming from Herculaneum and Pompeii, where the wall pipings are attested only in the restorations made after 62 AD¹⁴

Thus the complex can be regarded as later than the first half of the 1st century AD, this dating matching both with the chronological terms suggested for the mosaic and with the clues furnished by the building technique. So we are confronted with a monumental complex of great importance, presumably a private complex, not a public area, as the dimensions of the rooms and the urbanistic pattern would suggest. In fact the dimensions are unsuitable to the presence of several persons, while the comparative isolation of this monument in a suburban area (near the necropoleis, but commanding the whole view) lets us think that a first attempt of urbanistic expansion, maybe due to the will of some privileged citizens. Of course this is only an hypothesis to be verified with the ongoing excavation and the acquisition of new data.

Summing up, the building expansion involving this area can be outlined. Before the theatre was built, the hill was occupied by previous structures: the earlier course of the aqueduct, the probable water tower connected to the former and the bath in the eastern sector. The bath alone provides elements useful for a hint of a chronology (which anyway is awaiting to be confirmed by new data) later than the half of the 1st century AD, connecting the building possibly with the Roman conquest. Such dating would explain the simultaneous appearance of new building and decorative techniques such as mortared rubble, *opus testaceum* and the black and white paving characterised by *opus tessellatum*.

The site of this building was certainly conditioned by different factors (such as the commanding position and - maybe - the need of getting sufficient suitable space), but it's clear that the close proximity of the aqueduct and the chance of adequately supplying the bath could have been further elements which influenced the topographical choice. Accepting such connection, we would have a first chronological reference for the aqueduct, whose realisation and building quality seem to be more acceptable within a Roman province than in a small centre belonging to a client reign.

On the grounds of these suppositions the theatre can be ascribed to the imperial age, although any direct evidences that could furnish a more precise dating of the building are missing at present¹⁵. Likewise, the present state of knowledge doesn't enable to formulate detailed analyses of the monument, especially considering that at the moment even the decorative elements of the stage

¹⁴ On the subject cp. Rook 1978; Degbomont 1984, pp. 23, 140 - 146 (with earlier bibl.); Brodrribb 1987, pp. 70 - 71; Nielsen 1990, p. 15. The wall pipings of Masada baths (retained Augustan, but without comparisons in Italy) remain problematic: at this regard s. Foerster 1995, pp. 199-200.

¹⁵ For the theatre has been suggested a date to the middle 2nd century AD, which, even if probable, lacks any convincing elements.

are totally unknown, but it seems clear that the realisation of the monument in that specific site was a necessary choice which caused the obliteration of the building characterised by a bath and the removal of the first section of the urban aqueduct.

Besides the conditionings on the urbanistic choice seem to be testified even by the western *vomitorium*, clearly built at an obliged point (probably being connected with the road system), and which provided a narrow and passage besides obstructed by the presence of the earlier *castellum aquae*. Taking into account the accesses presently known and the position of the monument in respect of the inhabited area, it could be supposed that the major afflux of spectators was from the *parodoi*, the *vomitoria* playing a minor role (supposing that they were two).

The subsequent phases at the moment are linked to the first data emerged from the stage area. The two rooms were used for a long time as cisterns, but at the moment it's impossible to establish which original destination of utilization they used to have and whether their use as cisterns began when the theatre was still in use. It seems likely instead that the stage building had already been demolished when the imposing structure with vaulted and flat ceilings was built, this latter apparently being unsuitable to support the *frons scaenae*. The excavations of the orchestra and of the stage will provide data about the obliteration of the monument and above all will make it clear if the former coincided with the filling of the two rooms in the Vth century AD. The systematic plundering of the stone material and the absence of any traces of occupation layers in the *cavea* seem, moreover, to let think of a deliberate and unique action, followed by the total abandonment of the area. An exception in this sense is given by the rooms of the *summa cavea*, whose nature and function can't be determined at present, but their orientation to the north, that is to say in the direction of the hill top and so toward the outskirts of the city is remarkable. This almost materialises the occurred breaking up of the unitary plan of the city.

LIST OF FIGURES

1. Elaiussa Sebaste: map of the city.
2. The theatre: general view (1997).
3. The theatre.
4. The theatre: western sector (1997).
5. Eastern vault of the channel.
6. The theatre: course of the two channels.
7. Western parodos.
8. *Orchestra* level.
9. Front of the theatre (1997).
10. Structures and mosaic previous the theatre.
11. Black-white mosaic previous the theatre.

BIBLIOGRAPHY

- Avi -Yonah, Avigad, Aharoni, Dunayevsky, Gutman 1957
M. Avi-Yonah, N. Avigad, Y. Aharoni, I. Dunayevski, S. Gutman, "The Archaeological Survey of Masada", *Israel Exploration Journal* 7, 1-60.
- Balty 1981
J. Balty 1981, "La mosaïque antique au Proche-Orient. I", in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.12.2, Berlin-New York, 1981, 347-429.
- Becatti 1961
G. Becatti, *Scavi di Ostia IV. Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma, 1961.
- Beaufort 1818
F. Beaufort, *Karamania, or a brief description of the south Coast of Asia Minor and of the remains of antiquity*, London 1818, (2a ed.).
- Blake 1930
M.E. Blake, "The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire", *Memoirs of the American Academy in Rome*, VII, 7-159.
- Bragantini 1993
I. Bragantini, "Casa di Meleagro", *Pompei. Pitture e mosaici. Vol. IV.1*, Roma, 1993, 660-818.
- Brodribb 1987
G. Brodribb, *Roman Brick and Tile*, Gloucester, 1987.
- De Visscher, Mertens, 1957
F. De Visscher, J. Mertens, "Alba Fucente", in *Notizie degli Scavi* 1957, 163-170.
- Degbomont 1984
J.H. Degbomont, *Hypocaustes. La chauffage per hypocauste dans l'habitat privé. De la place St-Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves* [Études et recherches archéologiques de l'Université de Liege, 157], Liège, 1984.
- Donderer 1986
M. Donderer, *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine* [Archäologische Forschungen, 19], Berlin, 1986.
- Ennabli 1975
A. Ennabli, "Maison aux banquettes ou à banquets à Sousse?", in *La mosaïque gréco-*

- Nielsen 1990 I. Nielsen, *Thermae et Balnea*, Aarhus, 1990.
- Ortalli 1996 J. Ortalli, "La villa suburbana di via S. Isaia a Bologna", in *Atti del III Colloquio dell' AISCOM. Bordighera 6-10 dicembre 1995*, Bordighera, 1996, 287-302.
- Paribeni, Romanelli 1914 R. Paribeni, P. Romanelli, "Studi e ricerche nell'Anatolia Meridionale", in *Monumenti Antichi XXIII*, 96-98.
- Parlasca 1967 Kl. Parlasca, "Zur syrischen Kunst der frühen Kaiserzeit", *Arch.aologische Anzeiger*, 547-568.
- Pinkwart, Starnitz 1984 D. Pinkwart, W. Starnitz, *Peristylhäuser westlich der unteren Agora* [Altertümer von Pergamon, 14], Berlin, 1984.
- Pisapia 1989 M.St. Pisapia, *Mosaici antichi in Italia. Regio I. Stabiae*, Roma, 1989.
- Rook 1978 T. Rook, "The Development and Operation of Roman Hypocausted Baths", *Journal of Archaeological Sciences* 5, 269-282.
- Tedeschi Grisanti 1980 G. Tedeschi Grisanti, in Settis S. (Ed.), *Camposanto Monumentale di Pisa II. Le antichità*, Modena, 1980.
- Yadin 1965 Y. Yadin, "The Excavation of Masada. 1963/64. Preliminary Report", in *Israel Exploration Journal* 15, 1-120.

**ROMA DÖNEMİ KİLİKYA ŞEHİR SIKKELERİNDE
MİTHRAS KÜLTÜ
(Lev. 145-149)**

Melih ARSLAN¹

Sempozyumdaki bildirimim konusunu "Roma Dönemi Kilikya Sikkelerinde Mithras Kültü" olarak belirledik. Ancak Kilikya'nın Roma öncesi sikkelerinde, Pers orijinli bu dinin bir yansıması olan Ahura-Mazda tasviri görülmektedir. Kilikyanın erken dönem sikkelerinden olan, Pers satrabı Tiribazos (M.Ö. 386-380) adına Issos² ve Mallus³ şehirlerinde basılan sikkelerin ön yüzünde Ahura-Mazda'yı kanatlı güneş kursu üzerinde bir elinde çelenk diğer elinde lotus çiçeği tutar şekilde gösteren (Bkz. Fig. 16) bu sikkelerin Kilikyadaki ilk Mitraik sikkeler olduğu söylenebilir.

Mithras kültürünün doğuşundan Anadolu'ya yayılışına ve Roma döneminde Kilikyada yaygınlaşmasına ve buradan da tüm Avrupa'ya dağılmasına değin olan öyküsünden kısaca aşağıda bahsetmeyi gerekli gördük. Çünkü Hristiyanlık öncesi Anadolu'da ve Avrupada en çok müridi olan din Mithraizm idi. Bu tapım ile ilgili arkeolojik kaynaklar Anadolu'da hayli fazla olmasına karşılık bu kültü simgeleyen arkeolojik eserler üzerinde, şimdiye kadar hiçbir Türk araştırmacısı bir çalışma yapmamıştır. (Burada belirtmeliyim ki, Kilikya Arkeolojisi Sempozyumu nedeniyle Mersinde bulunduğum sırada Akdeniz Üniversitesi Araştırma Görevlisi Sn. İsa Kızılgut Adana Müzesinde 30 cm. boyutunda bronz bir Mithras heykelciğinin bulunduğunu söylemişti ve daha sonra söz konusu bu heykelciği Adana Müzesinde gördüm. Ayrıca, Prof. Dr. Sn. Sencer Şahin tarafından sempozyum esnasında, biri Pamphylia-Perge'de, diğeri Commagene-Dolice (Duluk) antik kentlerinde bulunan fakat henüz hiçbir yerde yayınlanmamış olan iki Mithras tapınağının (Mithraeum) varlığından bana bahsetti. Türkiye'de bunun gibi daha birçok Mithras ile ilgili arkeolojik eserin bulunabileceğini düşünmekteyim ve bu konuda çalışacak meslektaşlarımın çıkmasını beklemekteyim. Çalışmamızın esas konusunu sikkeler oluşturduğu için bu konudaki arkeolojik eserlerin diğeri araştırmacılar tarafından yayınlanmasını temenni ediyorum. Sn. Prof. Sencer Şahin'e ve Sn. İsa Kızılgut'a bilimsel duyarlılığı için teşekkür etmeyi bir borç biliyorum). Bu konu, Türkiyede hiçbir arkeolog veya eskiçağ araştırmacısının ne yazık ki dikkatini şimdiye kadar çekmemiştir. Halbuki Avrupada, Balkan Ülkeleri, Almanya, İtalya, İspanya, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere birçok yerde yapılan kazılarda Mithras Tapınakları (Mithraeum'lar) ve Mithra ile ilgili ikonografik betimlemelerle bezenmiş çok sayıda arkeolojik eserler bulunmuş ve

¹ Melih ARSLAN, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 06240 Hisar - Ankara / TÜRKİYE.

² SNG v. Aulock, no. 5601; SNG Levante, no. 176-177.

³ SNG v. Aulock, no. 5712-5713; SNG France 2, no. 389-390.

bunlar üzerine çok sayıda yayın yapılmıştır. Özellikle Mitraizm felsefesi ve kültü üzerine 1896 yılından 1960 yılına kadar sayısız yayın yapmış olan ünlü Mithras araştırmacısı Belçikalı eğitimci Franz Cumont'un⁴ bu konunun daha iyi anlaşılmasında çok katkıları olmuştur. Ama bu konudaki en son ve kabul gören yayını Boston Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. David Ulansey yapmıştır⁵. Biz burada nüvizmatik belgelerden hareketle bir araştırma ve incelemenin ışığında bu kültürün özelliklerini de kısaca tanıtmak istiyoruz. Ağırlık konusunu Kilikya Sikkelerine yer verdiğimiz bu araştırmamızda ise, Mithras kültü ile ilgili birçok yeni ve şimdiye kadar bilinmeyen bilgileri bilim dünyasına sunma olanağını bulduğumuzu söylemek isterim. Kilikya sikkeleri bölümünde daha geniş olarak tanıttığımız bu sikkelerden biri çok ilginç bir gelişmeyi bize haber vermektedir. İmparator Caracalla'ya ait bir Tarsus sikkесinin arka yüz betimlemesinde tanrı Mithras'ın en önemli ikonografisi olan boğa kurban etme sahnesi ? (Tauroktoni) görülmektedir. Yalnız burada Mithras'ın kurban ettiği hayvan boğa olmayıp, bir dişi geyiktir. İşte ilk defa burada bu Tarsus sikkесinde görülen Mithras'ın dişi geyik kurban etmesi sahnesi (Bkz. Fig. 26) şimdiye kadar bilinmeyen yeni bir Mitraik ikonografyanın varlığını ortaya koyması açısından çok önemli ve ilginç bir gelişmedir. Tarsus'ta bir Mithras tapınağının olduğu birçok araştırmacı tarafından söylenmiştir. Tarsus'un kurucusu olduğu kabul edilen Perseus ile Mithras kültleri bir paralellik arz etmektedir ve şehrin sikkelerinde birçok kez bunlar tasvir edilmişlerdir. Ancak Tarsus'ta şimdiye kadar bilinen ilk tauroktoni (boğa kurban etme) sikkесi⁶ Gordianus III (M.S. 238-244) dönemindedir. Buradan da anlaşılacağı gibi Mithras'ın dişi geyiği kurban ettiği Tarsus sikkесi hem ilk hemde Caracalla (M.S. 198-217) döneminden olduğu için Mithras'ın Kilikyadaki en erken kurban etme sahnesidir.

Roma dönemi Kilikya sikkelerinde görülen Mithras ve onunla ilişkilendirilen diğer kültlere ait sikkeleri incelemeden önce Mithras ve Mitraizm konularını biraz açıklamak isterim.

Mithras : Perslerin büyük tanrısı; adına ilk defa Darius I (M.Ö. 521-486) döneminde rastlanır. Belki de, M.Ö. 14. yüzyılda Mitanni Hurri'lerinin taptığı hint tanrısı Mithra'dan gelen bir tanrı, bu tanrıya sanskrit dilinde **Mitra**, Avesta ve Pehlevi dillerinde **Mithra**, Yunanca **Mithras**, Latince **Mithras** denmektedir. Hinduizmin Veda döneminde Aditya tanrılarında biri; Zerdüş dini öncesinde İran'ın güneş, adalet, antlaşma ve savaş tanrısı. Roma imparatorluğu'nda da 2. ve 3. yüzyıllarda, imparator ile askerleri arasında karşılıklı yükümlüğü koruyan tanrı olarak benimsenmiştir.

⁴ F. Cumont, *Textes et monumens figurés relatifs aux mystères de Mithra*, 2 vols. (Brussels: H. Lamertin, 1896, 1899).; *The Mysteries of Mithra*. New York: Dover, 1956.

⁵ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*. New York : Oxford University Press, 1989.

⁶ BMC 21, Lycaonia Isauria and Cilicia s. 213 no. 258 [Pl. xxxvii. 4.].

İlk kez M.Ö. 1400 tarihli Veda metinlerinde adı geçen Mitra dostluğu, dürüstlüğü, uyumu ve insan varoluşunda düzeni sağlamak için gerekli her şeyi simgeliyordu. Gündüzle ilişkisi nedeniyle Güneş'le bağlantılı özellikler de taşıyordu. Mitra kültü önce Hindistan'dan İran'a sıçradı, Perslerin Büyük İskender'e yenilmesinden sonra da bütün Yunan dünyasına yayıldı. Işık tanrısı özelliği özelliğiyle Yunan tanrısı Helios ve Roma tanrısı Sol Invictus' ilişkilendirilir, genellikle bereket getiren suların tanrıçası Anahita'nın kocası olarak anılırdı. M.S. 2. yüzyıldan sonra Romalı askerlerin benimsediği Mitra kültü, yeni gelişmekte olan Hıristiyanlığın başlıca rakibiydi. Roma İmparatorları. Commodus ve Julianus, Mitra kültürünün üyesiydi. İmparator Diocletianus da M.S. 307 yılında Tuna üzerinde, bugünkü Viyana yakınlarındaki Carnuntum antik kentinde "İmparatorluğun Koruyucusu" Mitra için bir tapınak yaptırmıştı. I. Constantinus'un (Büyük) Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra Mitra kültü hızla geriledi⁷.

Mitraizm evreni meydana getiren unsurlara hükmeder, öteki dünyada ölümlerin ruhlarını tartardı. İran'da güneş tanrısı Şamas ile karıştı; Frigya'da Sabazios'tan etkilendi ve Anadolu'daki kültürlerden bazı tören şekillerini aldı. Asyalı Yunanlılar helenistik çağda, onu bir figürle temsil ettiler. Çevresinde bir gizemler dini meydana getirildi; kısa zamanda Roma dünyasında da benimsendi, Mitra kültü M.S. 2. yüzyılda Batı Roma'da limanlara, büyük şehirlere ve özellikle de Ren, Tuna boylarındaki askeri garnizonlara yayıldı. M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda yeni gelişmekte olan Hıristiyanlıkla boy ölçüşecek hale geldi. Öbür dünyada ruhların yaşamaya devam edeceğini söyleyerek, bu külte bir kurtuluş ümidi katan manevi yönün bu başarıda katkısı büyük oldu. Bu dine girenler, Mithra'nın bir boğayı kurban etmesi (arıtan boğa kanının serpilmesi) sayesinde ölümsüzlüğe kavuşuyorlardı. Mistik Mithra törenleri mağaralarda veya daha çok yeraltı tapınaklarında yapılıyordu. Bu tapınaklardan yüzlercesi, özellikle Roma ve Ostia liman kentinde bulunmuştur. Duvarları bu külte ait sembollerle süslüdür bu yeraltı tapınaklarının ve bunlara **Mithraeum** adı verilmektedir. Bu yeraltı tapınağı, girişten sonra merdivenle, göğü temsil eden tonozlu bir salondan ibaret olup, bu salonun iki yanında oturacak yerler vardır. Mithraeum'un kabartma ve süslemeleri tanrının hikayesini anlatır veya sembolik bir anlam taşırlar. En dipte bir duvar içerisinde, bu dinin mitojisinden ilham alarak yapılmış küçük tabloların arasında yer alan bir alçak kabartma Mithra'nın avlanmasını veya gövdesi dünyayı meydana getiren kutsal boğanın kurban edilmesini göstermektedir. Ayrıca, bir köşede, hayvanların kurban edildiği bir çukur vardır. Bu Mithraeum'lara Roma, Ostia, Galya ve Germania'da Rhone, özellikle de Ren vadilerinde çok rastlanmıştır⁸.

Mithras Kültünün Tarihi : I. Dareios'un (M.Ö. 521-486) ve ondan sonraki Akamenid Pers krallarının Zerdüşť dinine bağlanmasına karşın eski çok tanrılı

⁷ Bkz. AnaBritannica. İstanbul. 1994. cilt. 23 , s. 56-57.

⁸ Bkz. Meydan - Laurousse. cilt 8 , s. 845.

kültlerin bazı özellikleri Zerdüşî dinine de sızdı. Geç Akamenid döneminde Zerdüşî dini çok tanrılı dinler üzerinde belirgin bir egemenlik kurdu. Ama M.Ö. 330 dolaylarında Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nu ele geçirdiğinde, Pers topraklarının batı kesiminde yerli soylular ile Yunan-Roma ve Pers imparatorlarının sınır bölgelerinde hüküm süren krallar ve soylular Mithra kültürüne bağlılıklarını sürdürüyordu. Kommagene kralları da Mithra'ya tapıyorlardı. Pontus kralı VI. Mithradates de (Bkz. Fig. 11-12) bir olasılıkla Mithra'ya inanlar arasındaydı. Mithradates'in müttefiki Kilikyalı korsanların Mithra törenleri düzenledikleri bilinmektedir (M.Ö. 67).

M.S. 136 yılından sonra Roma İmparatorluğu'nda yüzlerce yazıta konu olan Mithra kültü eskisinden çok farklıydı. Bir olasılıkla M.S. I. yüzyıl sonlarında eski geleneksel Pers törenlerine Platoncu yeni bir yorum getirilmiş, böylece Mithra kültürüne Roma dünyasının kabul edilebileceği bir biçim kazandırılmıştı. Ama Roma Mithracılığı da İran'daki gibi krala bağlılık temeline dayanıyordu. I. Constantinus'un Hıristiyan olmasının ardından da, M.S. 357-387 arasında Mithra'ya adanmış bazı anıtlar yapıldı. Bu anıtlarda Mithra tek başına değil, eski dinin çeşitli tanrılarıyla birlikte yer alıyordu. Roma'daki direniş bastırıldıktan sonra Mithra dini bütünüyle ortadan kalktı⁹.

Mithras'ın Gizemleri : Eski çağların bize bıraktığı çok sayıdaki bilmecedan hiçbiri Mitraik ayinler olarak bilinen antik Roma dini kadar ilgi çekici değildir. Eleusinia ayinleri ve İsis ayinleri gibi Greko-Romen dünyasının diğer "dini mezhepler"inde olduğu üzere Mitraik ayinler de, sadece o mezhebe katılanlara açıklanan bir sır etrafında odaklanmıştır. Bu gizlilik sonucunda da, ayinlerin öğretileri, bildiğimiz kadarıyla asla yazıya dökülmemiştir.

Mitraik tapınakların (Mithraeum'lar), genelde yeraltında inşa edildikleri, zengin ikonlar da dahil içeriklerinin oldukça iyi bir şekilde korunmuş olması, Mitraizm'i arkeolojik olarak eski çağların en iyi belgelenmiş olgusu yapmıştır. Ancak , Mitraik ikonografisinin anlamının antik açıklamaları olmadığı için, bu ikonları deşifre etmek oldukça zor olmuştur.

Mitraizm'in incelenmesi, Arnold Toynbee'nin "Hıristiyanlığın Potası" dediği olguyu anlamamız açısından da çok önemlidir. Mitraizm, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın en büyük rakibiydi. Ernest Renan¹⁰ bir keresinde "eğer Hıristiyanlık, doğduğu zamanlarda ölümcül bir hastalık tarafından durdurulmuş olsaydı dünya Mitraik olurdu," demişti. Yine de Mitraizm ve Hıristiyanlık birçok açıdan kardeş dinlerdi. Yaklaşık aynı zamanlarda ortaya çıkan ve aşağı yukarı aynı coğrafi bölgede yayılan Mitraizm ve Hıristiyanlık, aynı kültürel güçler için iki ayrı cevap içeriyorlardı.

Mitraizm, Roma İmparatorluğu'nda, birinci yüzyılda yayılmaya başlamış, üçüncü yüzyılda zirveye ulaşmış ve nihayet, dördüncü yüzyılın sonunda

⁹ Bkz. *AnaBritannica*. cilt. 23 , s. 57.

¹⁰ E. Renan, *Marc-Aurèle et la fin du monde antique*. Paris: Calmann-Levy, 1923.

Hıristiyanlığa yenik düşmüştür. Mezhebin zirvede olduğu zamanlarda Mithra Kültüne inanlar, imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna “Karadeniz sahillerinden İskoç dağlarına ve Sahra Çölü sınırlarına kadar” yayılmıştır. Mezhebin dış özelliklerini (örneğin, organizasyonu ve Roma toplumu içindeki yeri) genel anlamda, elimizdeki kanıtlara dayanarak belirlemek oldukça kolaydır. Mithraeum’ların coğrafi konumlarını ve üzerlerinde bulunan kısa yazıların incelenmesi sonucunda araştırmacılar, mezhebin çoğu üyesinin Roma Ordu’sunun rütbeli askerleri olduğunu belirlemişlerdir. Mezhebin üyeleri arasında devlet bürokratları, tüccarlar ve köleler bulunmaktadır ; kadınlar, mezhebin dışında tutulmuştur. Yazılı ve ikonografik kanıtlar mezhebin, başlangıç seviyeleri ya da “dereceler” olarak organize edildiğini ve Mitraik düşünüşün bu şekilde yavaş yavaş yükseldiğini göstermektedir.

Mitraik ikonografisinin anlaşılması güç olmasından ve anlamının herhangi bir antik açıklamasının bulunmamasından ötürü Mitraizm’in iç özellikleri, araştırmacıların deşifre etme çabalarını boşa çıkartmıştır. Mezhep ikonografisinin tapınaktan tapınağa büyük değişiklikler göstermesine rağmen mezhebin ikonografisi, her Mithraeum’da aynı formda bulunan bir öğeye sahiptir. Tanrı Mithras’ın başka figürlerle beraber bulunduğu tauroctony (boğanın öldürülmesi) veya boğa öldürme sahnesi diye adlandırılan bu görüntüde Mithras tarafından bir boğanın öldürülüşü (Bkz. Fig. 2-3) anlatılmaktadır. Bu sahne, her zaman Mithraeum’un ortasındaki tapınma yerinde görülmüştür. Bu, mezhebin ideolojisinde çok önemli bir yer tutmaktadır ve anlamı, eğer çözülebilirse, Mitraizm’in gizemine ışık tutacaktır.

Mezhebin tanrısının adı, Mithras, eski İran tanrısı Mitra’nın adının Latince’sidir (ve de Yunanca’sı); ayrıca Romalılar, mezheplerinin Pers (Romalıların İran adını verdikleri) ile bağlantılı olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle Roma Mitraizmi’nin, İran Mitra mezhebinin Roma İmparatorluğu’na nakledilmesinden başka birşey olmadığını varsayabiliriz.

Cumont, programını sınırsız bir çalışmayla ve elde ettiği engin bilgiler ile yürütmüştür. Mitraik ayinleri ile ilgili her bir ayrıntı, varsayılan İran geçmişine dayanarak yorumlanmıştır. Ancak, en başından beri, Cumont’un yorumlarında belirgin hatalar vardı. Roma İmparatorluğu’nda görüldüğü üzere, Batı’nın dini Mitraizm mezhebi kimliğini, İran’daki Mitra tapınmalarında hiç görülmemiş olan bazı özelliklerden yola çıkarak oluşturmuştur. Üye kabul etme, diğerlerinden farklı mağara tipi tapınaklar ve özellikle de tauroctony (boğa öldürme sahnesi) olmak üzere, bu ikonografik özellikleri Cumont, “İran” dininin, Pers’ten Roma İmparatorluğu’na varsayılan yolculuğu esnasında uğradığı değişimler olarak açıklamaya çalışmıştır.

Cumont, boğanın öldürüldüğü bir İran efsanesi bulmayı başarmıştır. Ancak, Cumont’un seçtiği efsanede boğa, tahmin edildiği gibi Mitra tarafından değil, kozmik kötü güç, Ahriman tarafından öldürülmektedir.

Cumont’un faydalandığı efsane, daha önceki gelenekleri birleştiren 9. yüzyıla ait *Bundahishn* (“İlk Yaradılış”) adlı bir zerdüş metninde geçmektedir.

Efsane, yüce iyilik tanrısı Ahura Mazda tarafından yaratılan ilk insan ve boğa hakkındadır. Ahriman tarafından yönetilen kötü güçler bu yaratıklara saldırır ve onları öldürür. Onların bedenlerinden ise dünyada var olan değişik canlı türleri ortaya çıkar.

Genel anlamda yıldız sembollerinin Mitraizm’de çok önemli bir yeri olduğu açıktır. Cumont’un da dediği gibi, “zodyakın sembolleri, gezegen sembolleri, elementlerin amblemleri zaman zaman kabartmalarda, mozaiklerde ve yeraltı tapınaklarının fresklerinde görülmektedir.”

Çoğunlukla zodyak, tauroctony ile bağlantılı olarak, bazen sahnenin üzerinde bir yay biçiminde, bazen de tauroctony sahnesi etrafını tam bir daire şeklinde (Bkz. Fig. 3, 5) çerçevlendirmiştir. Ayrıca, zodyakın; Ostia’daki Sette Sfere Mithraeum’u boyunca bulunan banklarda, aslan-başlı tanrı ve buna benzer sembollerde ve Ponza Mithraeum’unun tavanında işlendiği görülmüştür.

Güneş ve ayı temsil eden, güneş figürünün Mithras’ın başından çıkan ışık hüzmeleri ve ay figürünün de hilâl ile ayırt edildiği büstler, hemen hemen tüm tauroctony’lerin üst köşelerinde bulunmuştur. Hem güneş hem de ay, iki tekerlekli at arabası kullanır şekilde portrelenmiştir. Bunlara ek olarak güneş figürü, Mithras ile el sıkışmak veya Mithras tarafından taç giydirilmek gibi çeşitli aktiviteleri gösteren ikinci plandaki resimlerde ve şölen portrelerinde de Mithras ile beraber bulunmuştur.

Gezegenler de, yedi büst şeklinde ya da Mithras’ın pelerinde veya etrafını saran boşlukta yedi yıldız şeklinde temsil edilmiştir. Mithras ile gökyüzünün takımyıldızı Taurus’un hemen üzerindeki kısmı arasında bir bağlantı olabilir. Mithras’ın figürü ile şaşırtıcı bir benzerliğe sahip olan Taurus’un üzerindeki takımyıldızı, M.Ö. 5. yüzyıldan beri, Yunan kahramanı Perseus’u temsil ettiği varsayılan takım yıldızıdır. Perseus, çoğu antik resminde, Mithras’ınkine benzer bir Frig başlığı giymektedir.

Taurus’un hemen üzerindeki takımyıldızının Mithras ile büyük benzerlik göstermesi, tauroctony’nin aslında bir yıldız haritası olduğu iddiasını desteklemektedir. Buna ek olarak takımyıldızı Perseus’un hemen Taurus’un üzerinde olması ise, Mithras’ın da, diğer figürlerin benzerlik gösterdikleri takımyıldızları ile bağlantılı oldukları şekilde, bu takımyıldızına bağlı olduğu hipotezinin temelini atmaktadır.

Mithras ve Perseus figürleri arasındaki en şaşırtıcı benzerlik, kendilerine özgü şapkalarıdır. Perseus’un taktığı şapka, kutsal bir hediyedir: bu şapka, Hades’in Şapkası’dır.

Yunan ve Roma ikonografisinde bir Frig şapkası, onu takan kişinin Persli, Anadolu veya sadece “doğulu” olduğunu belirtir. Perseus’un Frig şapkası (Bkz. Fig. 9 arka yüz) olarak gösterilen Hades Şapkası, büyük olasılıkla, bizim Mithras ile Perseus arasında bir bağ olduğuna ilişkin hipotezimizi, yani en azından Herodot zamanından beri Perseus’un Pers ve Persliler ile güçlü bir bağlantısı olduğuna inanıldığı hipotezini güçlendirecek bir başka gerçeğe dayanmaktadır. Herodot, Perseus’un, oğlu Perses yolu ile adını, Pers’e ve Persliler’e verdiğini söylemiştir.

Aslında *Perseus* adının Pers ile hiçbir ilgisi yoktur. Yine de, *Perseus*'un Pers ile ilişkili olduğu düşüncesi, mitolojik ve tarihi geleneğe M.Ö. 5. yüzyılda yerleşmiştir ve böylece, *Perseus*'un Frig şapkasına da mantıklı bir açıklama getirilmektedir. Sonuç olarak, Romalılar, *Mithras* ile *Perseus* arasında bir ilişki olduğuna inanıyorlardı¹¹.

Mithras'ın gökyüzü ve yıldızlarla olan ilişkisine esas konumuzu dağıtmamak için burada çok fazla değinmiyeceğiz ama tüm mitraik figürlerde yeralan, *Taurus* = *Boğa*, *Canis Minor* = *Köpek*, *Hydra* = *Yılan*, *Krater* = *Kupa*, *Corvus* = *Kuzgun* ve *Scorpius* = *Akrep* gibi *Mitraizm*'in yedi simgesinin birer takım yıldızını oluşturduğunda belirtmek isteriz.

Anadoluda Mitraizm'in Tesirleri : *Kybele* tapımı başka "Mysteria"larla, özellikle *Mithras* diniyle çok derin bir birlik halindedir. *Mithras* dini M.Ö. 550 yılına doğru Pers ve media ülkelerinden koloniler halinde gelip, *Frigya*, *Galatya*, *Kilikya*, ve en çok *Kapadokya*, ve onun kardeş ülkesi *Pontus*'ta yerleşen *Maguşlar* tarafından Küçük Asyaya sokulmuşlardır. *Kybele* kültü kadını yüceltir. *Mithras* dini ise erkekçe ve daha dinamik olmasıyla *Galat* erkeklerinin, sonra da bu tapınımı bütün dünyaya yayacak olan *Roma lejyonlarının* hoşuna gider. Bu karanlıklar tanrısı *Ahriman*'a karşı dövüşen ışık tanrısı "*Ahura-Mazda* (*Ormazd*) dinidir.

Karanlık-aydınlık çarpışması, ikili vuruşma dini. M.Ö. 350 yılından itibaren Pers yazıtlarının üstünde "*Ahura: Efendi, hazret. Mazda: Bilge*" sözcüklerinin arkasından "*Mithras*" sözcüğünün geldiğini görüyoruz. "Anlaşma, bağlaşma" anlamına gelen bir sözcük, demek ki burada bir tek tanrı söz konusu olduğuna göre bir teslis (üçleşme) vardır. Bir de "*Anahita*" adına rastlıyoruz. Üçleşmiş Tanrının dölediği büyük *Kosmos* - dünya anası. *Anahita* sözcüğü "*Temiz, lekesiz kadın*" anlamına gelmektedir zaten.

Bütün bunların üstünde de hem yaratıcı hem yokedicisi olan (*Hint* üçleşmesindeki *Siva* gibi) her şeyin, zamanın, evrensel gücün ilkesi olan "*Zervan*" bulunmaktadır.

Mithras, yüce güç ile yaratılmış dünya arasında aracıdır. O olmasaydı dünya mutlak "*fatalisma*", "*sonsuz dönüş*" den kendini kurtaramıyaktı.

Mazdan'ın dileği üstüne 25 aralıkta *Mithra* en katı ve en karanlık döl yatağı olan taştan çıkar. Günlerin gecelere egemen olmaya başladığı, "*Güneşin yeniden doğduğu*" sırada başında külahı ile ortaya çıkar. Özgürlüğün, ilâhi gençliğin, güneşin çocuğu, aşağılık içgüdülere karşı tanrının zaferi, dünya da yeni bir etkendir¹².

Mithras tapınımı *Kapadokya*'da çok bulunan mağaralarda, kayalara oyulmuş kutsal yerlerde kutlanıyordu. Bu tapınımınla beraber *Kapadokyalıların* "*Ma*" adını verdikleri, *Sümer* tanrıları arasından gelme fakat daha siyah, daha haşin olan

¹¹ Ulansey 1989, s. 3-14.

¹² Hıristiyan kutsal günlerinin aynı tarihe düşmesi konusunda bkz: *Metin And, Oyun ve Büğü*. s. 108.

Kybele'ye de tapılıyordu. "Ma" "mama" anne anlamına gelen sözcüklerin köküdür.

Bir gün Mithras bir boğayı delicesine kovalar. Bu hayvana düşmanlığından değil, aksine; Öküz - Boğa (Hauma) ilk öge olarak Mazda tarafından yaratılmış olan herşeyin başı Kosmos demektir. Gümüştan güzel boynuzlu, ay boğası. Kıskanç tanrı Ahriman bu yaradılıştta birden ortaya çıkar, Kosmos'u öldürmeğe, hayatın kaynaklarını zehirlemeye uğraşır: Bundan bugünkü insanlık, iğrenç hayvanlar ve bitkiler çıkarlar. Mazda'dan gelen adalet ve ışık tanrısı Mithras'ın yeryüzünde boğayı kovalayıp boynuna bıçağını saplaması, onun, yaptığı savaşların zaferiyle çok daha zenginleşmiş, onur kazanmış olarak yeniden dirilmesi içindir. Ayrıca boğadan yayılan kan değdiği her şeye yeni bir hayat vermektedir (Başkaları için kendini kurban etme fikri). Sadece kıştan sonra canlıların, bitkilerin yeniden dirilişi değildir bu. Plutharkos'un yazdığına göre Mithras; kurtarıcı, gök ile yer arasında selâmet köprüsüdür. Onun gayretiyle insan vücuttan vücuda geçip bir çok hayat yaşadktan sonra kendini kurtarabilir. Böylece kıyamet gününde bütün Kosmos kurtulmuş olacaktır. O zaman ne cinsiyet ne karşıtlıklar ayırımı olacaktır. Artık savaş bitecektir.

Bütün bunlar oluncaya kadar, Mithras inançlısı, kötü tanrı Ahriman'ı yenmek için, bir yüksek derecedeki inançlının yol göstermesiyle pek çok eziyetlere katlanmak zorundaydı: suya dalma, alevlerin içine atlama, açlık ve yalnızlık çileleri.

Bir çeşit kan vaftizi de yapılıyordu. "Taurobolium".

Myst (Dine yeni alınan kişi) delikli bir tahtayla örtülü bir çukura girer. Bu tahtanın üstünde bir koç ya da bir boğa kesilir. Myst'in bütün vücudu, yüzü gözü, ağzı bir kan yağmuru içinde kalır. O da bunu iştahla yalar, içine sindirir. Böylece yeni bir dirilik kazanır, aynı zamanda yaşamının aşağılık yönünü, hayvanı kurban etmiş olur. İçine girdiği çukur maguşlar için ölüm ülkesidir.

Bundan sonra hayvanın yumurtalıkları koparılır. Herşeyden daha değerli bir sungu olarak "Kernos" adı verilen bir tepsi içinde ufak fincanlar ve etraflarını çeviren küçük meşaleler arasına konur.

Kybele rahipleri de inançlılarına aynı kurban törenlerini yaptırırlardı.

Maguşlar bunlarla, Paganizmanın en etkin güçleri olan büyücülük (Magya) ve yıldızlara bakma (astrologya) konusundaki derin bilgileri bakımından da anlaşıyorlardı. Böylece bu rahipler dünya çapında güçlü bir örgüt kurmuşlardı. Her yere bu astrologya teolojisi yayılmıştı. Bu da ortasında "Büyük Güneş" olan bir din birliği "Synkretisma"ya yol açacaktır.

Fakat böyle bir öğreti kötü niyetli kişilerin eline geçince çok zararlı olabiliyordu. Bu yüzden Kapadokya'da pek çok maguş Zaradustra (Zerdüş) ve Avesta'nın doktrinlerine dönerek, cesaretle sürdürülen bir yaşamın çile çekmenin ve şükran sungularının Taurobolium'dan daha değerli olduğunu ileri sürüyorlardı. Ayrıca yıldız falyıla olacakları görme merakını yersiz buluyorlardı. Asıl değerli olan Mazda karşısında yapılan savaş sevinciydi Maguş'ların Kapadokya'nın pek çok yerinde sürekli olarak yaktıkları ateşler bunun simgeleriydiler.

Ankyra'da ve dağlık Pisidia ve Kilikia bölgelerinin kıyılarına kadar bütün Anadolu'da Galatlar, bir erkek tanrı olan ve Ay-Tanrı olduğu halde kendinden üstün hiç bir şey bulunmayan "Men" ile karşılaşmışlardı. Mên, olayların, insanların talihinin yerin göğün tanrısı, canlıları ve ölüleri yargılayan yüce varlıktı.

Gündüzün yakıcı güneşinden kaçıp geceleyin ayışığı altında yürümeğe alışmış bedevilerin tanrısıdır Mên. Ur'u terkeden İbranilerin ve bir gün Aziz Paulus'un karşılaştığı tanrı.

Mithras gibi, Mên ayağını güzel gümüş boynuzlu ay boğasının üstüne koyar. Mithras ve Attis gibi Frigya başlığı ya da yıldızlı taç giyer. Yanında Kybele'nin aslanları bulunur. Mithras - Attis - Mên - Adonis "gökyüzünün geniş çayırlarının" tek efendisi olmak yolundadırlar. Kybele - Artemis - Afrodit (ve daha birçok gece tanrıçası) kendilerini feda ederek göklerin kraliçeleri olurlar. Fakat bütün bu tapınımların seksüel görünüşleri hep güçlü kalır¹³.

Mithra Mitolojisi : Mithra mitolojilerinin ana öyküsünü dünyanın yaratılışı oluşturur. Efsaneye göre güneş tanrı, Mithra'ya ulak olarak bir kuzgun gönderir ve boğayı kurban etmesini buyurur. Mithra buyruğu isteksizce yerine getirir. Ama beyaz boğa tam öleceği sırada aya dönüşür; Mithra'nın pelerini de parlak gezegenler ve yıldızlarla dolu gökyüzü biçimini alır. Boğanın kuyruğundan ve kanından ilk buğday ve üzüm tohumları etrafa saçılır, yumurtalığından akan kutsal döl bir kazanda toplanır. Bu dölün karışımıyla yeryüzündeki canlı varlıklar oluşur. Ardından da gündüz ve gece farklılaşarak birbirini izlemeye koyulur; ay, çevrimine başlar, mevsimler de yıl boyu süren dönüşümlerine girer; böylece zaman yaratılmış olur. Ama bu sırada, birdenbire ortaya çıkan ışıkla uyanan karanlığın yaratıkları da yeryüzüne çıkar. Böylece iyi ve kötü arasındaki savaş başlar, insanın yazgısı da böylece biçimlenir. Kurbandan sonra Mithra ile güneş tanrısı birlikte et ve ekmek yer, şarap içerler. Mithra daha sonra güneş tanrının arabasına biner ve onunla okyanusu aşarak yeryüzünün öbür ucuna gider.

Romalı Mithracılar bu efsaneyi Platon'un felsefesi açısından yorumladılar. Bu yoruma göre boğa, Platon'un *Politeia*'sında (Devlet, 1942) olduğu gibi dünyayı simgeleyen bir mağarada kurban edilmişti. Yorumcular Mithra'yı da *Timaios* (1942) diyalogunda sözünü ettiği "ilk yaratıcı" ile özdeşleştirdiler. Mithra kültürünün ruh öğretisi de yaratılış efsanesi ve Platoncu felsefeyle yakından ilgiliydi. *Timaios*'ta olduğu gibi Mithra inanışında da insan ruhu gökten aşağı inmiş, gezegenlerin yedi katından geçmiş, bu sırada onların kötülüklerini edinmiş, sonunda da beden içinde tutsak olmuştu. insanın görevi, bu ruhunu yani tanrısal yanını, bedeninin boyunduruğundan kurtarmak ve gezegen katlarını geriye doğru aşarak yıldızların değişmeyen, sonsuz alanına geri dönmesini sağlamaktı.

13

F. Lequenne, *Galat'lar (Les Galates)*. (Türkçe Çeviri: Suzan Albek). T.T.K. Yayınları X. Dizi - Sayı 8, Ankara. 1979. s. 94-97.

Mithra'nın güneş tanrısı Helios'un arabasına binerek gitmesi bu yükseliş simgeliyordu¹⁴.

Mithra Ayinlerinin Kökenleri : Gorgon figürü, genellikle dişil bir varlık olarak düşünülürken, aslan başlı tanrı da ilk bakışta, eril bir varlık olarak görülmektedir. Ne var ki, Vermaseren'in¹⁵ bize açıkladığı şekliyle; her ne kadar cinsiyeti, tanrının cinsiyetini belirsiz kılmak ya da her iki cinsiyetin de tanrıda birleştiğini ortaya koymak istermiş gibi bir kumaş veya etrafını çevreleyen bir yılanla gizlenmekteyse de, aslan başlı tanrı, çıplak olarak gösterilmektedir. Benzer bir şekilde, Gorgon, mitolojik bir karakter olarak açıkça dişi bir varlık olsa da, Gorgon'un sanatsal ifadeleri, cinsiyetiyle ilgili olarak belirsiz bir tabloyu ortaya koymaktadır. Genel olarak, Gorgon'un vücudu, fark edilecek biçimde, erildir.

Gorgon ve aslan başlı tanrının birbiriyle ilişkili olma olasılığı, Fritz Saxl'in¹⁶ Gorgon'u öldüren Perseus imgesinin, kurbanının bulunduğu yerden öteye bakan Mithras motifi için gerekli kaynağı sağlayarak, *tauroctony* (boğanın öldürülme sahnesi) sanatsal türünü güçlü kılmaktadır. Gorgon ile aslan başlı tanrı arasındaki benzerlik, Gorgon'un katili Perseus'la Mithras kültü arasındaki bağlantıya kanıt oluşturmaktadır.

Mithras'la Perseus arasındaki bir diğer ilginç benzerlik alanı da, her iki figürün de yeraltı mağaralarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Mithras ayinleri, genel olarak toprak altındaki tapınaklarda gerçekleşmekte ya da yeraltı mağaralarına benzer tapınaklara taşınmaktadır. Perseus'un, toprak altında buna benzer kapalı bir yerde doğduğuna inanılır. Apollodorus'un¹⁷ anlattığı hikayeye göre, Perseus'un dedesi Acrisius, erkek çocuk sahibi olma kerametini sorguladığı zaman, tanrı, kızının, Acrisius'u öldürecek bir erkek çocuk doğuracağını söyledi. Bundan korkan Acrisius, Danae'yi korumak için yeraltına bronzdan bir oda inşa etti. Zeus, çatıdan Danae'nin kucasına dökülen altından bir nehir şekline bürünerek, Danae ile ilişkiye girdi. Acrisius, bundan sonra, Danae'nin Perseus'u doğurduğunu öğrendi. Perseus'un, yeraltındaki odada doğuşuyla, çoğu kez, Mitra ikonografisi olarak resmedilen bir olay olan Mithras'ın kayasından doğması biçimindeki sözde doğum sırasında bir ilişki bulunmaktadır. Maarten Vermaseren'in de belirttiği gibi, Mithras'ın doğumu, aslında bir mucizeydi. Yavru Mithras, adeta gizli büyü bir güç tarafından kayadan dışarı itiliyordu. Mithras, başındaki Frigya başlığı hariç, çıplak ve yukarı kaldırdığı ellerinde hançer ve meşale tutar biçimde gösterilir. Mithracılar, toprak altındaki tapınaklarının,

¹⁴ AnaBritannica, cilt. 23 . s. 57.

¹⁵ M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et monumentorum religionis mithriace. 2 vols. The Hague: Martinus Nijhoff, 1956, 1960.*; - *Mithras, the Secret God.* New York : Barnes and Noble, 1963.

¹⁶ F. Saxl, *Mithras: Typengeschichtliche Untersuchungen.* Berlin: Heinrich Keller, 1931.

¹⁷ Apollodorus. *The Library.* Trans. Sir James George Frazer. 2 vols. Cambridge: Harvard University Press, 1939.

Mithras'ın doğduğu kayanın içini simgelediği anlayışına varmışlardır. Bu durumda, tıpkı Perseus gibi, Mithras'ın da, yeraltında bir mağarada doğduğu sonucuna varabiliriz.

Mithras'la, Perseus arasındaki son bir paralellik de, her ikisinin de kullandığı silahlarla ilgilidir. *Tauroctony*'deki (boğanın öldürülme sahnesi) Mithras gibi, Perseus da, genellikle normal düzlükte bir hançeri ya da kılıcı tutarken gösterilir. Bu durum, Perseus takımyıldızının betimlemelerinde de görülmektedir. Gökyüzüyle ilgili olarak, en eski Greko-Romen kalıntılarından biri olan Farnese küresi üzerinde, Perseus takımyıldızı, elinde bir hançer ve kılıç tutar biçimde resmedilmektedir. Perseus ile bütünleşen geleneksel silah, Perseus'un Gorgon'un başını kesip öldürdüğü, ucu kıvrık bir kılıç (Bkz. Fig. 6-7) olan *harpe*'dir. *Harpe*'nin, aynı zamanda, Mithras ikonografisinde de önemli bir simge olması bizim için önemlidir. Bir *Harpe* ile, buna benzer ucu kıvrık bir bıçak ya da orak resimleri, Ostia'daki Mithraeum mozaiklerinde, Mithras'ın yedi aşamasıyla özdeşleşmektedir. *Harpe*, Perses ("Persli'nin" Yunanca karşılığı) adını alan beşinci aşamayla, bir simge olarak özdeşleşmekte, ucu kıvrık bir bıçaksa, Baba adıyla anılan, yedinci aşamanın simgesi olarak görülmektedir. Franz Cumont, Mithras'la Perseus arasındaki olası bağlantıya ilişkin ipuçları vermektedir.

Beşinci aşamaya erişilmesi, başlı başına Magi mantığının açığa vuruluşlarını yakalamaya değer olan bu hayat akışına olan bağlılıkla elde edilmektedir. Bu nedenle de, Magi'ye *harpe* amblem olarak verilmiştir. Çünkü, bu *harpe*, Perseus'un silahıdır. Herodot dönemine dek uzanan ve Malalas devrine dek giden etimolojik bir bağlantı sayesinde, Perseus, Perslilere adını veren, bir ata olarak değerlendirilmiştir. *Harpe*'yi elinde tutan Perseus ve bizzat *harpe* ayrı bir figür olarak, adı, Mithras'a bağlılığı ifade eden Mithridates dönemi Pontus sikkeleri üzerinde (Bkz. Fig. 9) görülmektedir. Bununla birlikte, aynı sikkelerin üzerinde Pontus hanedanlığının tüm kralları ve kraliçeleri resmedilmiştir. Yine bu Pontus hanedanlığı sikkelerinde daima hilâl ile yıldız yani Pontus hilâl'i (Bkz. Fig. 9-12) görülmekte ve Perseus'un kılıcıyla özdeşleşmektedir.

Perseus ile Pers arasındaki etimolojik bağlantı ve Mithras ikonografisinde, Perses'e verilen simgelerden birinin Perseus'la özdeşleşen *harpe* olduğu gerçeğinden hareketle, Cumont, Mithras'ın beşinci aşamasına verilen isim olan Perses'i, Perseus ile ilişkilendirir. Mithras, bir anlamda Perseus'tur. Bu nedenle, beşinci aşamaya uygulanan *Perses* adı, Cumont'un da ifade ettiği gibi, Perseus'tan çok, Perseus'un oğluyla ilişkilidir. Bu durumda, Baba adı verilen (Burada Perses'in babası olan Perseus'u = Mithras'ı ifade eden) en tepedeki son aşamanın basit bir açıklamasını yapmamız gerekecektir.

Perseus takımyıldızı, Mithras'ın, *tauroctony*'de doldurduğu yere benzer biçimde, gökyüzünde bir konum işgal etmektedir. Bu tür paralellikler, oldukça anlamlıdır. Perseus'un, başında bir Frigya başlığının bulunması ve Pers'le ilgili olması, tıpkı Perseus gibi Mithras'ın da, her zaman başını kurbanından öteye çevirmiş biçimde (Bkz. Fig. 6-7, 9 ve 17) gösterilmesi, Mithras ve Perseus'un bir

şekilde birbiriyle ilişkili olduğu biçimindeki astrolojik kanıtlarla da belirtildiği üzere, büyük bir uyum içindedir¹⁸.

Mithra Törenleri ve Kurumlar : Mithra tapınakları, çoğunlukla en çok yüz kişi alabilen yeraltı mağaralarıydı. Mağarada hep bir kuyu bulunurdu. Mağaraya genellikle bir dizi yeraltı koridoruyla ulaşılır ve bunlar külte kabul törenlerinde kullanılırdı. Mithra kültürüne yalnızca erkekler üye olabilirdi, belirgin bir örgütsel hiyerarşisi yoktu. Ama üyeler yedi aşamada sıralanırdı: 1- *Corax*: Kuzgun ; 1- *nymphus*: Damat ; 3- *miles*: Asker ; 4- *leo*: Aslan ; 5- *Perses*: Persli ; 6 - *heliodromus*: güneşin ulağı ; 7- *pater*. Baba. Mithracıların bu aşamalarda yükselmesi, ruhun gökte yükselmesiyle koşut sayılırdı. Mithra kültürüne kabul törenleri konusunda pek az şey bilinmektedir. Eski metinlerde, kutsal suyla yıkama, arınma ve perhiz, zincire bağlanma, zincirlerin çözülmesi ve parola gibi törensel öğelerden söz edilir¹⁹.

Tarsus'ta Perseus Kültü : Plutarkhos'un Kilikya bölgesinde Mithracılık izlerine rastlamasının en önemli yanı, Kilikya'nın başkenti olan Tarsus'un, kahraman Perseus kültürünün bulunduğu yer olmasıdır. Joseph Fontenrose'un²⁰ yazdığı biçimiyle Perseus, Tarsus'un kurucusu olarak ün yapmıştır. Tarsus'u kurması, Gorgon'u öldürmesinden hem önce hem de sonra olmuştur. Roma İmparatorluğu döneminde, Perseus'un resmi, Tarsus'ta ve Anemurium, Aigeai, Iotape, Karallia, Kopissos, Seleukeia ad Kalykadnum kentlerinin sikkeleri üzerinde görülmüştür. Ayrıca Anazarbus, Flaviopolis, Lyrbe ve Olba gibi daha birçok Kilikya kenti sikkeleri üzerinde, Perseus, Dioskurlar ve Zodiak işaretleri gibi Mithras kültürü ile ilişkili semboller bulunmaktadır. Perseus'un, Küçük Asyadaki etkinliği, Toros sıra dağlarını bile aşmıştır. Perseus Lykaonia'daki İkonium (Konya) şehrinin kurucusu olarak da tanınır. Bunun da nedeni, İkonium'da, Gorgon'un kesik başını tutar bir biçimde kendi ikonunu yapmasıdır. Bu etimolojik destanın, İkonium imgesinden ortaya çıkması, Kilikya'daki Perseus betimlemeli sikkelerden daha önce, M.Ö. 1. yüzyıldaki bir bronz sikkede görülmüş olmasıdır.

Fontenrose, Perseus tasvirli İkonium sikkelerinin, Kilikya'dakilerden daha önceleri görüldüğünü söylerken hatalıdır; çünkü M.Ö. 2. veya 3. yüzyıllarda Tarsus'un 50 mil doğusundaki bir Kilikya liman kenti olan Aigeai'de basılan bronz sikkeler üzerinde Perseus tasvirini görmekteyiz. Perseus'u, Tarsus'la ilişkilendiren eski yazarlar arasında, özellikle Nonnus'u Ammianus Marcelinus'u ve Ioannes Antiochenes'i sayabiliriz. Bu yazarların tümü, Tarsus'un kurulmasını, kahraman Perseus'a bağlarlar. Louis Robert'in²¹ de belirttiği gibi Perseus'un, Tarsus'un

¹⁸ Ulansey 1989, s. 15-24.

¹⁹ AnaBritannica, Cilt 23, s. 57.

²⁰ J. Fontenrose, *Python*. Berkeley: University of California Press, 1959.

²¹ L.Robert, "Documents d'Asie Mineure." BCH 101 (1977), 43-136.

kurucusu olduğu, bir çok yazıtta kanıtlanmaktadır. Bu metinler, oldukça geç zamanlara ait olsa da, eski bir geleneği fazlaca yansıtmamaktadır. Adı Gorgon'un *eikon* imgesinden gelen İkonium ve Gorgon'un başının taş kesilmesi sayesinde Likyalılara karşı kazanılan zafer, Bizans dönemindeki metinlerle kanıtlanırken, imparatorluk devrinden önce özerk olarak para basılması, Perseus'un, o dönemde de kentin en sevilen tasviri olduğunu ortaya koymaktadır. Lucan'da da "Tarsus, Perseus'un kentidir" (= *Descriptur Taurique nemus Perseaque Tarsus*) denmektedir.

Selanikli Antipater, Perseus'u, Tarsus'un kurucusu olarak kabul eder. Perseus'un resminin üzerinde bulunduğu sikkeler Hadrian döneminin hemen başlarında Tarsus kentinde tedavüle çıkarılmıştır. Robert'in de dediği gibi, Perseus'un M.Ö. 2. yüzyılda ve birinci yüzyılın başlarında Ege ve İkonium civarında basılan sikkeler üzerinde resminin bulunması, Tarsus'ta tedavülde olan sikkelerin, M.Ö. 1. yüzyılda oturmuş bir geleneğin belirginleştiğini göstermektedir.

Perseus'un, Tarsus'ta tedavülde olan sikkelere attığı özellikleri, F. Imhoof-Blumer²² şu şekilde ifade etmektedir: "Roma İmparatorluk sikkeleriyle bir değerlendirmeye varmak için, Apollo Lykeios (ya da Tarseus) ve Perseus kültleri, en fazla Tarsus'ta saygı gören iki tanrısal varlıktır. Apollo Lykeios ve Perseus, genellikle birlikte temsil edilir. Apollo'nun heykeli, Perseus'un önünde, kurban edilirken ya da Perseus'a adanmış bir biçimde gösterilirken, Perseus ise, kentin kurucusu ve kahramanı olarak farklı şekillerde gösterilmekte ve *boethos* ve *patroos* olarak onurlandırılmaktadır. Perseus'un, Tarsus ve diğer Kilikya kentlerindeki önemiyle ilgili olarak Ramsay²³, Yunanlılar, Kilikya'ya doğru hareket ettiklerinde, bölgenin tanrısı olan Sandan'la Perseus'u özdeşleştirdiği sonucuna varmıştır.

Mithras'la Perseus'u birbiriyle ilişkilendiren görüşün, Mithras'ın Perseus takımıydığını temsil etmesi olasılığının bir sonucu olarak, *tauroctony*'nin yeni astronomik yorumunun ilk örneğine dayalı olduğunun anımsanması gerekir. Plutarkhos'un²⁴, Mitracılığın kökenlerine ilişkin görüşleri bizi, Perseus'un bir tanrı olarak onurlandırıldığı bir noktaya götürmelidir. Mithras ile Perseus'u birbirine bağlayan kanıtların bu şekilde çakışması gerçeğinden vazgeçilmesi güçtür. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Perseus tasviri, Mitracılığın oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.

Bu noktada dikkatleri üzerine çeken Kilikya'nın başkenti Tarsus'a ilişkin iki ilginç gerçek vardır. Bu gerçeklerden ilki, daha önce de söylediğimiz gibi, Tarsus'ta basılan sikkelerin üzerinde resmedilen Perseus tasvirinin, Apollo'nun yerel versiyonuyla yakından ilgili olarak gösterilmesidir. Burada, Mithra doktriniyle olan açık bir paralellik göze çarpmaktadır. Tıpkı, Tarsus'lu Perseus'un, Apollo ile bağlantılı olması gibi, Mithras da, çoğunlukla Helios ya da Sol olarak

²² F. Imhoof-Blumer, "Coins-Types of Some Kilikian Cities." JHS 18 (1898), 161-181.

²³ M. William Ramsay, *The Cities of St. Paul*. London: Hodder and Stoughton, 1907.

²⁴ Plutarch. *Plutarch's Lives*. Trans. Bernadette Perrin. 11 vols. Cambridge: Harvard University Press, 1967.

ifade edilen Apollo'nun güneş tanrısıyla yakından bağlantılıdır. Helios Mithra dininin pek çok yönünde aktif bir rol oynamaktadır. Vermaseren, "Apollo'nun, Mithra kültüründe ibadet etmesinin özel bir nedeni vardır. Burada oynanan ana rol, Apollo'nun, daha çok bir güneş tanrısı olarak oynadığı roldür. Bazı yazıtlar, Apollo'yu, Mithras ile eşitlemekte ve Mithras'ın son derece yakından ilişkili olduğu Helios'un tasviri de, kimi zaman tamamen karakter olarak Apollo'nun niteliğine bürünmektedir" demektedir. Mitracılıktaki astronomik ve astrolojik spekülasyonların önemli olmasıyla birlikte, Apollo Tarseios'un, Apollo'nun güneşe ilişkin yanının ağırlık kazandığı ve yıldızlarla ilgili olacak biçimde Mitracılıkça benimsenecektir. Bu nedenle, Tarsus'lu Perseus'un ve Mithras'ın Apollo tanrılarıyla ilişkilendirilmesi gerçeğinden hareketle, Perseus ve Mithras kültürleri arasında önerilen bir başka paralellik bulunmaktadır. İkinci bir gerçek ise, M.Ö. 4. yüzyılın başlarında ve 3. yüzyılın sonlarındaki gümüş sikkelerin üzerinde resmedilen kentin ambleminin kimi zaman Perseus figürüyle birlikte gösterilen bir aslanın boğaya saldırması²⁵ biçimindeki imge şeklinde (Bkz. Fig. 6-7) olmasıdır. Bausani isimindeki bir araştırmacı tüm Yakın Doğu'da bulunan aslan ile boğanın savaşmasını konu alan bu simgenin, sonradan Mithra *tauroctony*'sine döndüğünü iddia etmektedir. Bu noktada iki şeyi ifade etmek mümkündür: birincisi boğanın öldürülmesini resmeden simgenin, astronomik bir bağlamda, Tarsus kentinin simgesi olarak kullanılmasının, Mitracılığın kökenlerinin, Tarsus'ta aranması gerektiği şeklindeki varsayımın desteklenmesi; ikinci ise, Perseus takımıyıldızının bulunduğu konumun boğanın hemen başının üzerinde olduğunun düşünülmesinin, Tarsus'un mitolojik kurucusu olan Perseus'un kentin ambleminde bulunan boğanın üzerindeki aslanla özdeşleştiği ve böylelikle boğayı katleden varlık olduğu şeklindeki spekülasyonlara yol açabileceğidir.

Mithras'la Perseus figürleri arasındaki bağlantı, üç türdür; birincisi, Perseus takımıyıldızının *tauroctony*'de Mithras'ın doldurduğuna benzer bir konumu gökyüzünde doldurmaktadır; ikincisi, Perseus'un başındaki Frigya başlığıyla, Pers'le olan bağlantısıyla ve Perseus gibi, Mithras'ın da her zaman kurbanının bulunduğu yerden öteye bakması şeklinde, iki figür arasında ikonografik ve mitolojik paralellikler bulunmaktadır. Üçüncü olarak, Mitracılıkla, Perseus kültürünün önemli bir yeri olan Kilikya'nın kökenlerini birleştiren tarihsel-coğrafi kanıtlar bulunmaktadır²⁶.

Küçük Asya Şehir Sikkelerinde Mithras : Anadolu Şehir Sikkelerinde erken Mithras figürlü Sikke'ye M.Ö. yaklaşık 300-285 yıllarında Paphlagonia'da bir seri gümüş Amastris sikkesinde rastlamaktayız²⁷. Kraliçe Amastris ve Arsinoe dönemlerinde basılmış olan bu didrahmi'lerin ön yüzünde Mithras'ın Frig şapkalı, defne çelenkli ve yıldız süslemeli büstü yer almaktadır (Bkz. Fig. 8). Bu sikkelerin

²⁵ Bkz. SNG v. Aulock, *Kilikien*. No. 5957-5962.

²⁶ Ulansey 1989, s. 40-45.

²⁷ Bkz. SNG von Aulock, no. 152, 6798-6800; *Réc. Gén. Amastris*. s. 172-173. no. 1-8.

bazılarında şapka üzerinde yıldız bulunmaz. Pontus Krallığının gümüş sikkelerinin birçoğu üzerinde ise, Mithras, Perseus ve hemen hemen her sikkede Pontus Hilâl'i betimlenmiştir. İlk kez Pontus Kralı Mithridates III (M.Ö. 220-185) tetradrahmelerinin arka yüzünde²⁸ Pontus Hilâl'i görülmeye başlar. Pharnakes I'in (M.Ö. 185-169) tetradrahmi ve drahmelerinin arka yüzünde (Bkz. Fig. 10) Mithras ayakta, cepheden, kısa chiton ve chlamys giymiş, başında Mithras başlığı, sol kolunda bereket boynuzu ve caduceus tutuyor, sağ elinde aşağı doğru bağ çubuğunu bir geyik veya karaca yavrusu üzerine doğru uzatmış ve sol başlıkta Pontus Hilâl'i bulunmaktadır²⁹. Pontus'ta Mithridates hanedanlığı sikkelerinin tümünde mitraik simgeleri ve özellikle ay-yıldız'ı (Pontus hilâli) görmekteyiz. Bu sikkede Hermes-Mithras'ın yanındaki hayvan bir dişi geyik ve karaca'dır. Az sonra ele almış olacağımız Caracalla'ya ait Tarsus sikkesinde ilk defa görülen Mithras'ın boğa değil de, bir dişi geyik kurban etmesi, (Bkz. Fig. 26) bu örnekteki geyik figürü ile veya yine Tarsus'un Satrap Mazaios (M.Ö. 361-334) döneminde basılmış olan gümüş staterlerinde görülen aslanın bir dişi geyiğe saldırması (Bkz. SNG v. Aulock 5954-5956) olayı ile açıklanabilir. Mithridates IV (M.Ö. 169-150) sikkesinin arka yüzünde (Bkz. Fig. 9) Perseus'u sağ elinde başını kesmiş olduğu Gorgon başı, sol kolunda ise ucu kıvrık kılıcı (Harpe) ile görmekteyiz³⁰. Mithridates VI Eupator'un (M.Ö. 120-63) altın ve gümüş sikkelerinin arka yüzlerinde otlayan bir geyik ve Pegasus ile birlikte daima Pontus Hilâl'i bulunmaktadır³¹. Ayrıca Mithridates VI (M.Ö. 120-63) döneminde Colchis, Pontus ve Paphlagonia kentlerinde bastırılmış olan bronz sikkelerin birçoğunda Mithras başı, Gorgon başı ve Perseus figürlerine sıkça rastlanmaktadır. Pontus'daki bu Mitraik inanışın tesirleri Roma dönemi Pontus şehir sikkelerinde de şüremiştir. Özellikle Trapezus sikkelerinin arka yüzünde (Bkz. Fig. 14-15) Mithras at üzerinde sağa yürümekte, atın sağ ön ayağı yukarı kalkmış tırıs halde, önde yanan (alevli) bir altar ve atın gerisinde bir ağaç yer almaktadır³². Daha erken dönemden Trajan (Bkz. Fig. 13) ve Commodus sikkelerinin arka yüzlerinde ise, Frig başlıklı, şua taçlı ve yanında at protomu olan Mithras tasvirleri Trapezus sikkelerinde sıkça işlenmiştir³³. Trabzon sikkelerinde at üzerindeki Mithras tasvirinin³⁴ aynısı

²⁸ Bkz. Rec. Gén., s. 10-11 (Pl. I, Fig. 2-6).

²⁹ Bkz. Rec. Gén., s. 11-12. (Pl. I, Fig. 7-9) ; SNG v. Aulock, no. 2-3.

³⁰ Bkz. Rec. Gén., s. 12 (Pl. I, Fig. 11-12) ; SNG v. Aulock, no. 6674.

³¹ Bkz. Rec. Gén., s.13-20 (Pl. II, Fig. 1-12), (Pl. III, Fig. 1-6) ; SNG v. Aulock, no. 6-10 ve 6676-6683.

³² Bkz. Rec. Gén., s. 150-157, no. 16, 17, 19-21, 24-26, 29, 33-35, 39-41, 45, 49-50, 53, 54b, 55a, 56 (Pl. XV, Fig. 20-22).

³³ Bkz. Rec. Gén., s. 148-149, no. 4 ve 12 ; SNG v. Aulock, no. 6784.

³⁴ Arslan 1997, no. 193-195.

Kilikyada Seleukeia ad Kalykadnos (Silifke) sikkelerinde de görülmektedir³⁵ İsviçre kabinesinin bu kataloğunu ve daha birçok Kilikya sikkelerinin yayını gerçekleştirmiş olan Sn. Edoardo Levante at üzerindeki bu tipi şua taçlı bir tanrı olarak belirtmiştir. Sn. Levante'nin sadece tanrı olarak belirtmiş olduğu bu tiplerin de şüphesiz Mithras olduğunu burada belirtmek isterim. Trapezus sikkelerinde sıklıkla görülen (Bkz. Fig. 14-15) bu atlı Mithras tasvirleri, Seleukeia sikkelerinde de aynen (Bkz. Fig. 20-21) kopye edilmiştir. Ayrıca Pontus'ta Neocaesarea sikkelerinde, Mitraik tesirli olarak, Dioskurlar, Helios ve Mên Pharnakou. Amasia sikkelerinde, Ormuzd. Comana sikkelerinde tanrıça Mâ. Zela sikkelerinde ise Anahita (veya Anaitis) tapınağı resimlerine rastlamaktayız. Pontus'tan Cappadocia, Commagene, Galatia, Pisidia, Pamphylia, Lykaonia ve Kilikia'ya kadar olan çok geniş bölge içerisinde Mitraik betimlemeli sikkelere rastlamak mümkündür dedikten sonra, Roma dönemi için en önemli Mitraik kült merkezi ve asıl bildiri konumuz olan Kilikya sikkelerindeki Mithras kültü tesirli sikkelerden örnekler vermek istiyorum.

Kilikia şehir sikkelerinden burada vereceğim bazı örnek resimler daha önce yayınlanmış kataloklardan, orijinal resimler ise, Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonundan bu kataloğa dahil edilmişlerdir. Yalnızca yine belirtmek isterim ki, Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonundaki iki orijinal sikkeden Aigeai şehrinin burçlu (zodyaklı) sikkesi çok nadir olup, Mithras'ın dişi geyiği kurban ettiği Tarsus sikkesi ise, şimdiye kadar bilinmeyen (unique) bir örneği oluşturmaktadır.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Mitraik Kilikia Sikkeleri : Kilikia şehirlerine ait Mithraslı veya mitraik ögeli bu tip sikkelerden 6 orijinal örneğe (Fig. 18, 19, 22, 23, 25 ve 26) burada yer vermekteyiz. İki Mitraik sikke örneğimiz Anazarbus kentinden olup³⁶, Maximinus I (M.S. 235-238) ve Maximus Caesar'a (M.S. 235-238) aittir. Anazarbus'un her iki sikkesinde de Bir tapınak girişinde Burçler çemberi (zodyak) betimlemesi (Fig. 18-19) bulunmaktadır. Üçüncü ve dördüncü örnekler, Seleukeia ad Kalykadnos (Fig. 22-23) şehrinde seçilmişlerdir. Aynı tipte olan bu sikkelerden, Commodus (M.S. 177-192) ve Geta (M.S. 198-209) sikkelerinin arka yüzlerinde, Mithras'ın kutsal boğası ve onun simgesi ay-yıldız bulunmaktadır. Beşinci örnek ise, Aigeai şehrinde olup, Valerian (M.S. 253-260) sikkesidir³⁷. Bu sikke çok nadir ve dünyadaki bu tipin ikinci veya üçüncü örneğini oluşturmaktadır³⁸. Söz konusu bu sikkenin ön yüzünde, Valerian'ın

³⁵ Bkz. SNG Levante, no. 721, 754, 757-758, 782, 784.

³⁶ Bkz. Arslan 1998, no. 40 ve 66.

³⁷ Arslan 1992, no. 2.

³⁸ Bkz. E. Levante, "Greek Imperial Coinage of Cilicia. Work in Progress, Problems and Aims of Research. NOMISMATA 1, Historisch-numismatische Forschungen. Internationales Kolloquium zur kaiserzeitlichen Münzprägung Kleinasien. (27.-30. April in der Staatlichen Münzsammlung, München. Edizioni **enere** S.r.l. Milano. 1997. s. 45.

elinde tutmuş olduğu, yılan sarılı değnek ilk defa bu sikke üzerinde görülmektedir. Bu değneğe sarılmış yılan, acaba Mithras'ın boğayı kurban ettiği sırada akan kanından çıkan (Bkz. Fig. 2-3) yılanı mı veya Aigeai'de bulunan ve Akdeniz dünyasının en büyük Asklepios tapınağı olan Asklepios kültünü mü simgelemektedir ?. Ama arka yüzde, Mitraik kozmik sembol olan burç (zodyak) çemberi, şehrin isim ve ünvanları ve en orta merkezde ise, gorgon başı (Bkz. Fig. 4, 25) şüphesiz Kilikia'da ve Aigeai'de Mitraik tapınımının bir simgesi olduğunun bir göstergesidir bu burçlu nadir sikke. Altıncı örnek sikke ise, ünik bir Tarsus sikkesidir. Caracalla (M.S. 198-217) döneminden olan bu sikkenin arka yüzünde Mithras Frig şapkalı, kısa chiton giymiş, sol dizi ile sırtına abanmış olduğu dişi geyiği çöktürmüş ve kurban etmek üzere sol eliyle çenesinden kavramış ve sağ elindeki bıçağı saplamak üzere tasvir (Bkz. Fig. 26) edilmektedir. Söz konusu aynı sahne Mithras'ın boğayı kurban etmesi (Bkz. Fig. 2-3) ile aynıdır. Aynı şekilde, Gordian III (M.S. 238-244) dönemi bir Tarsus sikkesinde Mithras boğayı kurban etmektedir³⁹. Bizim buradaki sikkede ise, ilk kez görülen boğa kurban etme yerine, dişi geyik kurban edilmektedir⁴⁰. Bu yüzden Mithra ikonografisi açısından yeni bir gerçeği ortaya çıkarmış olan Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki bu ünik sikke çok önemli bir belgedir.

FİĞÜR LİSTESİ

- 1- Nike'nin boğayı kurban etmesi (İtalya'dan terra-cota kabartma süsleme levhası, M.Ö. 1. y.y.).
- 2- Mithras'ın kutsal boğayı kurban etme sahnesi. (İtalya'dan mermer heykel, Roma dönemi).
- 3- Burçlarla çevrilmiş niş içinde Mithras'ın boğayı öldürmesi. (Mermer kabartma, Roma dönemi).
- 4- Mithras'ın kozmik semboli olan Kilikia-Aigeai şehrinin bronz bir sikkesi. (Bu sikkenin orijinali Anadolu Medeniyetleri Müzesinde olup, burada 25 nolu resimde görülmektedir.).
- 5- Mithras, burç (zodyak) çemberi ile çerçeveslendirilmiş bir niş içinde, ayakta cepheden, kanatlı, omuzlarında hilâl, boğa başına basmakta, vücuduna yılan dolanmış, göbeği üzerinde aslan başı, sağ elinde aevli meşale ve sol elinde asa tutmaktadır. (Mermer kabartma, Roma dönemi).
- 6- Roma dönemi bronz bir Tarsus sikkesinin arka yüzü : Perseus bir elinde Apollon Lykeios heykelini, diğer elinde ucu kıvrık kılıcını (harpe) tutmakta ve solda, yerde aslan ile boğa mücadelesi.
- 7- Roma dönemi bronz bir Tarsus sikkesinin arka yüzü : Perseus bir elinde kesmiş olduğu gorgon başını, diğer elinde harpe'sini tutmaktadır.

³⁹ Bkz. BMC 21, Tarsus s. 213 no. 258 [Pl. xxxvii.4.]

⁴⁰ Bkz. Arslan 1992, no. 92.

- 8- Paphlagonia-Amastris'ten (M.Ö. 285) bir gümüş sikkenin ön yüzünde yer alan Mithras başı.
- 9- Pontus kralı Mithridates IV (M.Ö. 170-150) gümüş sikkesinin arka yüzü : Perseus gorgon'un başını kesmiş tutuyor ve boşlukta Pontus hilâl'i.
- 10-Pontus kralı Pharnakes I (M.Ö. 185-159) gümüş sikkesi arka yüzü : Mithras - Dionysos veya Hermes ayakta cepheden, sağ elinde bağ çubuğu, sol kolunda bereket boynuzu ve caduceus tutuyor, sol yanında geyik yavrusu, boşlukta Pontus hilâl'i.
- 11-Pontus kralı Mithridates VI (M.Ö. 120-63) gümüş sikkesi arka yüzü : Otlayan geyik ve Pontus hilâl'i.
- 12-Pontus kralı Mithridates VI (M.Ö. 120-63) gümüş sikkesi arka yüzü : Otlayan Pegasus ve Pontus hilâl'i.
- 13-Pontus-Trapezus, Trajan (M.S. 98-117) bronz sikkesi arka yüzü : Mithras at üzerinde sağa.
- 14-Pontus-Trapezus, Severus Alexander (M.S. 222-235) bronz sikkesi: At üzerinde Mithras sağa.
- 15-Pontus-Trapezus, Philip I (M.S. 244-249) sikkesi : At üzerinde Mithras sağa.
- 16-Kilikia-Issos, satrap Tiribazos (M.Ö. 386-380) gümüş sikkesi ön yüzü: Güneş kursu üzerinde Ahura-Mazda.
- 17-Kilikia-Anemurion, Maximinus I (M.S. 235-238) bronz sikkesi arka yüzü : Perseus kesik gorgon başını ve harpe tutuyor.
- 18-Kilikia-Anazarbus, Maximinus I sikkesi arka yüzü : Tetrastyle tapınak girişinde astrolojik burç çemberi.
- 19-Kilikia-Anazarbus, Maximus Caesar sikkesi arka yüzü : Distyle tapınak girişinde astrolojik burç çemberi.
- 20-Kilikia-Seleukeia, Hadrian (M.S. 117-138) bronz sikkesi arka yüzü : Mithras at üzerinde sağa.
- 21-Kilikia-Seleukeia, Valerian (M.S. 253-260) bronz sikkesi arka yüzü : Mithras at üzerinde sağa.
- 22-Kilikia-Seleukeia, Commodus (M.S. 172-192) sikkesi arka yüzü : Kutsal boğa sağa yürüyor ve ay-yıldız.
- 23-Kilikia-Seleukeia, Geta (M.S. 198-209) sikkesi arka yüzü : Boğa sağa yürüyor ve üst'te ay-yıldız.
- 24-Kilikia-Koropissos bronz sikkesi : ön yüzde ay-yıldız, arka yüzde boğa sağa yürüyor ve üst'te ay-yıldız.
- 25-Kilikia-Aigeai, Valerian (M.S. 253-260) nadir bronz sikke : ön yüzde, imparator yılan sarılı değnek tutuyor ve arka yüzde, burç (zodyak) çemberi ortasında gorgon başı ve şehrin adı ve ünvan kısaltmaları.
- 26-Kilikia-Tarsus, Caracalla (M.S. 198-217) ünik sikkesi arka yüzü : Mithras'ın dişi geyiği kurban etmesi.

Not : 13, 14, 15, 18, 19, 22, 23, 25 ve 26 nolu sikkeler Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonundandır.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

- Anson 1916 L. Anson, *Numismatica Graeca*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1910-1916.
- Apollodorus *The Library*. İng. Çev. Sir James George Frazer. 2 vols. Cambridge: Harvard University Press, 1939.
- Arslan 1992 M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri" Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı. Ankara. 1993. s. 197-273 (Lev. 1-105).
- Arslan 1997 M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri." ARKEOLOJİ DERGİSİ V. E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları. (Edited By H. Malay). İzmir. 1997-1998. s. 63-109. (Lev. 1-226).
- Arslan 1998 M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonlarındaki Anazarbus Sikkeleri." OLBA 1. Mersin Üniversitesi, Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları. Mersin. 1998. s. 97-119. (Lev. 18-24).
- Bianchi 1979 U. Bianchi, *Mysteria Mithrae*. Leiden: E. J. Brill, 1979.
- Blinkenberg 1924 C. Blinkenberg, "Gorgonne et lionne." Rev. Arch., ser. 5, no. 19 (1924), 267-279.
- BMC 13 W. Wroth, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museums: Pontus, Paphlagonia, Bitynia, and the Kingdom of Bosphorus*. London. 1889.
- BMC 21 George Francis Hill, *British Museum, A Catalogue of the Greek Coins in the Lycaonia, Isauria, Cilicia*. London. 1990.
- Cumont 1899 F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*. 2 vols. Brussels: H. Lamertin, 1896-1899.
- Cumont 1909 F. Cumont, *La Théologie solaire du paganisme romaine*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1909.
- Cumont 1956 F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*. New York: Dover, 1956.
- Cumont 1960 F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*. New York. 1960.
- Dieterich 1966 A. Dieterich, *Eine Mithrasliturgie*. Stuttgart : B. G. Teubner, 1966.

- Duchesne 1962 J. Guillemin-Duchesne, *La Religion de l'Iran ancien*. Paris: Presses Universitaires de France, 1962.
- Dupuis 1795 C. Dupuis, *Origine de tous les cultes*. 7 vols. Paris: H. Agasse, 1795.
- Fontenrose 1959 J. Fontenrose, *Pyton*. Berkeley: University of California Press, 1959.
- Imhoof-Blumer F. Imhoof-Blumer, "Coin-Types of Some Kilikian Cities." *JHS* 18 (1898), s. 161-181.
- Imhoos-Blumer F. Imhoof-Blumer, "Die Kupferprägung des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens." *Numismatische Zeitschrift* 5 (1912), s. 169-192.
- Jackson 1985 H. Jackson, "The Leontocephaline in Roman Mithraism." *Numen* 32, no. 1 (July 1985), s. 17-45.
- Ramsay 1907 W. M. Ramsay, *The Cities of St. Paul*. London: Hodder and Stoughton, 1907.
- Rec. Gén. W. Waddington, W. Babelon et T. Reinach, *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure*. Paris. 1904-1925.
- Reinach 1888 T. Reinach, *Numismatique ancienne: Trois royaumes de l'Asie Mineure*. Paris. 1888.
- Renan 1923 E. Renan, *Marc-Aurèle et la fin du monde antique*. Paris: Calmann-Levy, 1923.
- Robert 1977 L. Robert, "Documents d'Asie Mineure." *BCH* 101 (1977), s. 43-136.
- Saxl 1931 F. Saxl, *Mithras: Typengeschichtliche Untersuchungen*. Berlin: Heinrich Keller, 1931.
- Schauenburg 1960 K. Schauenburg, *Perseus in der Kunst des Altertums*. Bonn: Rudolf Habelt, 1960.
- SNG Levante E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante-Cilicia*. Berne. 1986.
- SNG Paris 2 E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum, France 2 : Cilicie*. Paris. 1993.
- SNG v. Aulock *Sylloge Nummorum Graecorum, Kilikien*. Sammlung Hans von Aulock. Berlin. 1966.
- Ulansey 1989 D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*. New York-Oxford. 1989.

- Turcan 1975 R. Turcan, *Mithras Platonicus*. Leiden : E. J. Brill, 1975.
- Vermaseren 1960 M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*. 2 vols. The Hague: Martinus Nijhoff, 1960.
- Vermaseren 1963 M. Vermaseren, *Mithras, the Secret God*. New York: Barnes and Noble, 1963.
- Wikander 1951 S. Wikander, *Etudes sur les mystères de Mithras*. Arsbok: Vetenskapssocieteten i Lund, 1951.
- Ziegler 1993 R. Ziegler, *Untersuchungen zur Münzprägung von Anazarbus*. Vienna. 1993

RESEARCH ON ONOMASTICS IN THE AREAS OF KORYKOS AND ELAIUSSA SEBASTE

*Emanuela BORGIA

The complexity of the ethnic composition of Asia Minor has had a direct effect on onomastics, which, moreover, is a privileged source for its study. Within the large group of individual names attested in the Anatolian area there are mainly anthroponyms of Greek origin alongside the indigenous ones and, under the Roman rule, the Latine ones, too; Tracian, Iranic, Celtic and Semitic names, characterized by regional differences, are less frequently recorded¹. Peculiar to Asia Minor from the beginning of the Hellenistic age are such mixture and coexistence of onomastic forms of different ethnic origin and nature, which may be found in relatively limited periods and in single local or even familiar contexts. The natural evolution of nomenclature, begun in the late Hellenistic age to culminate with the Byzantine times, necessarily determined progressive and continuous changes involving not only the choice but also the making of the onomastic expression, but didn't experience, at least in its earlier phases, a real fall in the multiplicity of names and their origin.

The peculiar geographic position of Cilicia, interposed between East and West, and its history have undoubtedly determined continuous external influences together with an extremely varied ethnic composition. Thus, such region proves to be extremely useful for an onomastic study which, together with the historical research, aims in the first place at identifying the various cultural influences that

*Emanuela BORGIA, studi di Roma "La Spapienza" Piazza Aldo Moro 5, 00185- Roma/ITALY.

I would like to thank dr. Eleonora Fanelli who took care of the English translation of this text.

¹ At present specific studies on onomastics concerning Asia Minor and particularly Cilicia are missing: only local names have been thoroughly studied, on the subject the works of ROBERT 1963 and ZGUSTA 1964 and 1970 are basic. For the Greek names see the general collections as those by W. PAPE, G.E. BENSELER, *Wörterbuch der griechischer Eigennamen*, Braunschweig 1863-1870, and by F. BECHTEL, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917, which have now become obsolete after the recent publication, geographically limited, by P.M. FRASER, E. MATTHEWS, *A Lexicon of Greek Personal Names, I, The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford 1987; II, *Attica*, Oxford 1992; IIIA, *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, Oxford 1997. For Latin names within Hellenic areas cp. note 20 below. Also Semitic and Iranic onomastics must be analyzed through specific studies relating to the Near East: H. WUTHNOW, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig 1930; E. LIPINSKI, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics, I*, Leuven 1975; E. FRÉZOULS, "L'onomastique en Syrie à l'époque séleucide", in *Ο ελληνισμός στην Ανατολή. Πρακτικά Α' διεθνούς αρχαιολογικού συνεδρίου, Δελφοί 1986*, Αθήνα 1991, pp. 311-323. R. SCHMITT, "Iranische Personennamen auf griechischen Inschriften", in *Actes du VIIe congrès international d'épigraphie*, Bucuresti - Paris 1979, pp. 137-152; N.V. SEKUNDA, "Achaemenid Colonisation in Lydia", *REA*, LXXXVII, 1985, pp. 7-29.

reached the country in the course of time, mainly by means of philologic and linguistic studies, having as ultimate end an ethnographic and socioeconomic far-reaching analysis.

Within the area of study chosen, that is to say the region around Elaiussa Sebaste and Korykos in Rough Cilicia, we have systematically collected and classified all the onomastic evidences that have been published so far, adding the data furnished by the most recent epigraphic discoveries only in the case of Elaiussa: but it is necessary to underline that, since the majority of inscriptions are from Korykos, the present research undoubtedly represents Korykos better than Elaiussa. The results gained and the corresponding figures must then be regarded as provisional and liable to be modified and revised, owing this to either new discoveries or to a possible new interpretation of the known material. All the anthroponyms epigraphically attested in both cities' records, covering comprehensively a long period of time that goes from the late Hellenism to the Byzantine age, have been taken into account: by doing so the subsequent modifications involving both the names and their origin in the course of time have been pointed out. However, with regard to the chronological context, other two distinctive elements which are basic in the preliminary planning of the research must be taken into account: in the first place the different classes of texts among which, in both centres, funerary inscriptions belonging to the Roman age and the Byzantine period prevail, while between the few public documents the most significant for onomastics dates from the Hellenistic age, but we have evidences of the Roman imperial times too. Thus to such typological distinction must be added a chronological distribution, which is different for the texts of each city, covering as a whole, more or less uninterruptedly, the entire period going from the 3rd - 2nd centuries B.C. to the Byzantine age, the texts from Korykos better representing the Hellenistic age, those from Elaiussa better representing the Roman imperial age and those from both cities well illustrating the Byzantine times.

Given the relatively recent age to whom most of the texts collected belong, the onomastic situation of the area investigated has proved to be derived from a progressive stratification and has appeared since the first attestations we possess, characterized by the presence of several Greek names alongside some Anatolian ones. This process, common to the whole Asia Minor, having experienced a gradual and progressive replacement of Greek and later of Latin forms with the earlier ones belonging to the native cultural substratum, seems to have taken place very slowly in this area where the persistence in the use of indigenous onomastics can still be recorded during both the imperial and the Byzantine times. If the percentage of local names in the list of the priests of the temple in Korykos, dating from the Hellenistic age, is still rather significant, although clearly lesser than that

of Greek ones², it decreases in the later texts to disappear completely during the Byzantine age

The study on pre-Greek onomastics in Asia Minor has always raised a special interest³, which was caused in the first place by its belonging to a yet little known religious and cultural sphere characterized by typically Anatolian features which sometimes can be ascribed directly or indirectly to the Hittite period⁴. Some personal theophoric names attested even in the list of Korykos are connected with Luwian deities and have survived either unchanged or only undergoing slight modifications in the Greek transliteration during the Hellenistic period⁵: their importance basically lies in the possibility of distinguishing some divine figures worshipped in the region since the second millennium B.C. and of drawing the spread of such cults together with their eventual continuity down to the Hellenistic age. The several anthroponyms compound with the name of the heavenly god Tarhunt (Ταρκιμωσ, Ταρκυαρις, Ταρκυμβιος, Ταρκυννις, Τροκοαρβασις, Τροκομβιγρεμμις) attest the real importance of the leader god in the Luwian

² The renowned list of priests of the temple of Korykos, regarded by Bent as relative to the cult of Zeus Olbios, by Wilhelm to that of Zeus Korykios, has been recently referred by Feissel to the cult of Hermes which seems to be the main cult of the city. In any case the importance, anyhow attested in the city, of the cult of Zeus, to which the sanctuary of Korykos once more has been attributed by JASINK 1991, p. 20, mustn't be undervalued. Cp. HICKS 1891, pp. 243-256; HEBERDEY, WILHELM 1896, pp. 71-79, no. 155; FELD, WEBER, 1967, pp. 254-278; DAGRON, FEISSEL, 1987, pp. 34-35, 46; LEBRUN 1994, pp. 146-147.

³ On this subject basic are the works by ROBERT 1963 and ZGUSTA 1964 and 1970, which have contributed to new developments in the study of indigenous names, reappraising a widespread attitude to regard as native those names which were actually Greek names. For a good philological analysis of all these forms see E. SACHAU, "Bemerkungen zu Cilicischen Eigennamen", ZA, 7, 1892, pp. 85-103. See also HOUWINK TEN CATE 1961 and MASSON 1995, pp.19-23 (about Greek and Carian names in Alicarnassus). Thus the works by J. SUNDWALL, *Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme*, Leipzig 1913 and J. SUNDWALL, *Kleinasiatische Nachträge* (Studia Orientalia, XVI, 1), Helsinki 1950 are now obsolete.

⁴ Basic on this subject is the work by HOUWINK TEN CATE 1961, which proves that two different Luwian centres can be distinguished along the southern coast of Anatolia, the western one lying in Lycia and the eastern one in Cilicia *Aspera*. According to the onomastic analysis it seems possible to argue that the Luwian population groups remained in existence down to the Hellenistic period particularly in these isolated regions of Asia Minor; given the less homogenous spread of Luwian names in Cilicia it seems anyway that here such ethnic group was less coherent than in Lycia. Cp. A. GOETZE, "The Linguistic Continuity of Anatolia as shown by its Proper Names", *JCunSt*, VIII, 1954, pp. 74-81; JASINK 1991. For the religious continuity attested by onomastics in south Anatolia from the 2nd millennium B.C. to the Graeco-Asiatic period cp. LEBRUN 1987; LEBRUN 1994.

⁵ It has been rightly claimed that the fact that these names occur in a list of priests might be due to a particular conservatism amongst religious circles. Cp. HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 188, 206.

pantheon and the large spread of his cult⁶. On the basis of the onomastic analysis it can be inferred that to the former had to be flanked, retaining the same importance, the nature god Runt, the tutelary deity of wild creatures, identified in the Hellenistic period with Hermes: such cult is particularly popular in the area of Korykos from which a good series of proper names, in whose composition the root of the divine name can be recognized, derive (Ρωμβιγρεμις, Ρωμναμις, Ρωνδβεppας, Ρωνδβιης, Ρωνδεppεμις, Ρωνδιναςις, Ρωνησις, Ρωσηητις)⁷. Even more complex is the interpretation of several theophoric names issued from that of the indigenous Asian god Santa-Sandan (Σανδας, Σανδατις, Σανδιος, Σάνδων, Σανδογένης) identified with Heracles by the Greek and equated both with the Mesopotamic Nergal and with the Syrian-Phoenician Melquart⁸. In some names derived from the fusion of two Luwian theonyms can be recognized, besides those already mentioned, some minor deities such as Sarruma, Arma and ĩlia (Αρμαρωνζας, Ιαζαρμας, Ρωζαρμας, Ρωνζρυμερις, Τροκοζαρμας)⁹. Finally, in the composition of the indigenous names are recognizable other roots sometimes showing family relations (Τεδιαρις, Τηδιωναρις derived from Tedi- which means father; Νηιυς derived from Nani- meaning brother), sometimes regarding either common names or verbal elements whose meaning is often unknown (Μως, Οπραμωσις, Τερβεμασις)¹⁰.

Even in the areas of Korykos and Elaiussa do arise the inevitable difficulty

⁶ HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 125-128; 202; JASINK 1991, p. 20; LEBRUN 1994, pp. 145-146. While in Cilicia such form is attested mostly combined with other elements, in other regions of Asia Minor instead, such as Lycia, it occurs also alone as an anthroponym. An important and ancient place of worship dedicated to Tarhunt, who was lately identified with Zeus, was located at Olba, where, in fact, several theophoric names linked with the god, occur, too.

⁷ HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 128-131; LEBRUN 1994, pp. 146-147. On this subject the onomastics contributes to confirm the importance, already attested by epigraphic and literary sources, of the cult of Hermes in the area of Korykos back to its Luwian antecedent. So it isn't unlikely to assume that the temple near the Korykion Antron may be attributed to Hermes rather than to Zeus. See note 2 above.

⁸ For the syncretisms of Santa-Sandan see E. LAROCHE, "Un syncrétisme gréco-anatolien: Sandan=Héraklès", *Les syncrétismes dans les religions grecque et romaine* (Colloque de Strasbourg, 9-11 juin 1971), Paris 1973, pp. 103-114; LEBRUN 1987, pp. 247-248; JASINK 1991, pp. 25-26. On the iconography of Sandan represented on some coin issues from Tarsus, see most recently P. CHUVIN, "Apollon au trident et les dieux de Tarse", *JS*, 1981, pp. 305-326. On the onomastic transposition see HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 136-137; ROBERT 1963, pp. 499-500; LEBRUN 1994, pp. 147-148.

⁹ HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 131-138; JASINK 1991, p. 23. For the anatolian god Sarruma cp. also E. LAROCHE, "Le dieu anatolien Sarruma", *Syria*, XL, 1963, pp. 277-302.

¹⁰ HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 139-185 analyzes in detail all the different roots taking part in the onomastic composition together with the system and the arrangement with which they are combined.

and uncertainty in the classification of certain names whose origin, whether Greek or Anatolian, is unclear: purely Greek anthroponyms which have been regarded as Anatolian in the past, had undergone the Hellenization of their indigenous onomastic roots or resulted from the fusion of different elements. This ambiguous situation is evidently due to the overlapping of two families of names which is a direct consequence of the Hellenization of a local form: the assimilation of an ephoric root can involve an identification at a purely phonetic and morphologic level, but in certain cases it provides for a semantic adaptation¹¹. Thus in the Micro-Asiatic onomastics an unsettled area is formed, characterized by forms of uncertain origin which cannot be decidedly ascribed either to the Greek world or to the indigenous one because they have manifold meanings: such situation survives also beyond the actual bilingualism which in our case could have lasted at least until the Hellenistic age, while the situation of the imperial age is yet unknown. It is very likely that in some regions the great success gained by some Greek names might be connected with the assonance or similarity with earlier local forms, if not to their direct transformation. The case of theophoric names such as Ἑρμᾶς and the related names (Ἑρμησιάναξ, Ἑρμησιγένης, Ἑρμητογένης, Ἑρμιππος, Ἑρμογένης, Ἑρμοκράτης, Ἑρμόφαντος, Ἑρμόφιλος), besides showing a particular importance in the cult of Hermes, undoubtedly recall the Anatolian root Arma- or Erma- linked with the Luwian moon god¹²; the frequency of the name Ἰάσων might be caused by the similarity with the Anatolian Ιαζεμς, especially in the case of the Greek form appearing in the list of Korykos in a context where local anthroponyms prevail¹³. Finally the Greek name Ὀβριμος, rare in the Greek-speaking world but widespread in southern Asia Minor, has certainly attracted the local root Opra- from which different anthroponyms such as Οπραμωσις, Οπραμοας derive, but attaching an ethymology connected to the meaning of the adjective ὄβριμος (strong, vigorous) to it¹⁴.

Greek anthroponyms are, anyway, by far the most frequently attested even in the most ancient documents that we possess, which date, as we said, from the 3rd - 2nd centuries B.C. The above mentioned list from Korykos furnishes, besides the local names, some of which are very rare and otherwise totally unknown, several purely Greek examples. The choice of Hellenic names lasts till the Roman

¹¹ This is especially in the case where is involved the Greek language in which the semantic aspect of the names retained a great importance, but in some instances such case can be noticed for Latin, too. Cp. ZGUSTA 1961, pp. 331-332; BRIXHE 1991, pp. 67-68, 80.

¹² ROBERT 1963, pp. 38-39; BRIXHE 1991, pp. 78-79; LEBRUN 1994, p. 147, note 5.

¹³ ROBERT 1963, pp. 441- 442, note 4.

¹⁴ ROBERT 1961 p. 426; BRIXHE 1991, pp. 73-77.

imperial age and the Byzantine times, obviously together with forms typical of such periods. At Korykos and Elaiussa are attested the various well-known categories of Greek anthroponyms, among which the dynastic names linked with the Macedonian kings and later to the Seleucid dynasty (Ἀλέξανδρος, Ἀντίοχος, Δημήτριος, Σέλευκος, Στρατονίκη, Φίλιππος) must be distinguished. The frequent "Lallnamen", widespread in the entire Asia Minor, must be ascribed mainly to a local origin but can be regarded as international as they belong to the heritage of each language (Αβα, Αμμια, Αππας, Μα, Μαρμας). Within the manifold theophoric onomastic forms used in all the Greek speaking area, such as Διονύσιος, Ἀπολλώνιος, Δημήτριος, Θεόδωρος, the presence of personal names issued by specific and local or Micro-Asiatic gods must be noticed: the occurrence of Μηνᾶς and other forms related to the god Men is typical of all Asia Minor, but to a local particular veneration of Hermes must be due the conspicuous number of derivatives from this god's name¹⁵.

The Hellenization of a good part of the society caused by the presence of groups of Greek settlers during the Hellenistic period is confirmed by the fact that peoples' identities are always expressed by means of the typically Greek onomastic formula, consisting of the individual name followed by the patronymic in the genitive¹⁶; even in the case when one or both the names are Anatolian, these always follow such formula and are indicated by their Greek transliteration. The use, sporadically attested throughout the lapse of time considered, of putting a nickname in asyndeton or introduced by expressions such as ὁ καὶ ἢ ἐπίκλιον, ἐπίκλη after the onomastic formula, falls perfectly within the Greek tradition¹⁷: in some of the earlier instances an indigenous name is preserved beside the Greek official one (Αππας, Αραβινδα, Λουλλούτιος, Μουμάσι, Τουτᾶς). Of great benefit for the reconstruction of the development of ancient society is the comparative analysis of the origin of both idionymic and patronymic, focusing on some distinct classes in the different proportions in which they are represented¹⁸. Persons with indigenous name and patronymic belong to the one category; in the other one to a local patronymic corresponds a Greek name; a further evolution

¹⁵ O. MASSON, "L'onomastique de l'ancienne Byzance (épitaphes et monnaies), *EA*, 23, 1994, pp. 138-144; F. MORA, "Nomi teofori e politeismo greco: prospettive di ricerca", *Ἄγαπή ἔλπις. Studi storico-religiosi in onore di Ugo Bianchi* (ed. by G. SFAMENI GASPARRO), Roma 1994, pp. 177-185.

¹⁶ For the Greek onomastic formula cp. MASSON 1995, pp. I-XIII.

¹⁷ Cp. P. GHIRON-BISTAGNE, "Nom et surnom dans la prosopographie grecque. Étude de littérature et d'épigraphie", *Sens et pouvoir de la nomination. Colloque du séminaire d'Études des Mentalités antiques, Montpellier 23-24 mai 1987*, Montpellier 1991, pp. 5-19.

¹⁸ On this subject see ROBERT 1963, p. 512; ZGUSTA 1963, pp. 327-333. Particularly for the Carian names see MASSON 1995, p. 20 ff.

occurs in the case that both names are Greek; the use of an indigenous name after the father had already chosen a Greek one is very rare. In this sense particularly significant is the evolution recorded in the list of Korykos: a first group of mostly Greek names and patronymics, which must be caused by a strong impulse of Hellenization, is followed at the beginning of the 3rd century B.C. by a phase characterized by a larger presence of local forms; these gradually decrease during the course of the century, remaining only in certain patronymics, to be definitively replaced by purely Greek anthroponyms from the first half of the 2nd century B.C.¹⁹ On the other hand the later records are not significant especially because of both the diminished use of local names and their various compositions either with Greek, Latin anthroponyms or with anthroponyms of different origin.

Under the Roman rule in this region, as well as throughout the Hellenized East, a substantial upsetting together with a gradual change in the onomastic custom takes place. Nonetheless the introduction of the *tria nomina* system which is totally different from the structural and ideological Greek one, hasn't determined in any case the final removal of the traditional and deeply rooted earlier onomastic formula²⁰. Within the coexistence of both onomastic systems, lasted throughout the Roman rule, in the areas of Elaiussa Sebaste and Korykos in particular, as well as in Cilicia in general, Greek names are clearly the most testified until the late imperial age. Such datum must be interpreted with great caution because if on the one hand it is certainly due to the minor strength of the Roman cultural influence if compared with that of other regions in Asia Minor, on the other must be connected to the mainly funerary and private aspect of the epigraphic documentation known so far. On the contrary in the few public and official inscriptions the use of the Roman names either with their complete *tria nomina* formula or with the use of only *nomen* and *cognomen* occurs frequently. Besides the texts where the Roman nomenclature follows the ordinary rules, the presence of single Roman names included in the Greek formulas must be taken into consideration, this implying an external cultural contribution which has been locally modified. Between these kinds of contaminated onomastic formulas, the use of the roman *tria nomina* followed by the father's name in the genitive with or without υἱός must be noticed (Μάρκος Αὐρήλιος [---] υἱὸς Μηναῖος, Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) [---] Ἀθηνόδαρος υἱὸς [---]). In the later imperial age sometimes the same patronymic reference survives in Graeco-Roman forms in which the patronymic adjective ending with -

¹⁹ For what concerns the much discussed chronology of the list of the priests of Korykos see HOUWINK TEN CATE 1961, pp. 203-206; DAGRON, FEISSEL 1987, p. 34, note 2 who date the initial phase to the mid third century B.C.

²⁰ Many studies have focused on the penetration of the Roman onomastics into the Greek world. In particular cp. DAUX 1977; C. MÜLLER, "L'onomastique latine en pays hellénophones. Aspect socio-politiques", *Topoi*, 4, 1994, pp. 411-418; MASSON 1995; RIZAKIS 1996; SARTRE 1996.

ιανός is put between *nomen* and *cognomen*: Αὐρ(ήλιος) Ἀυτώνιος Ἀκυλιανός Διοκλῆς, Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) Εὐτυχιανός Νικόδωρος, Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) Ἰωταπιανός Ἐρμησιάναξ, Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) Διοκλητιανός Ἐρμογένης. The high percentage of *M. Aurelii* or *Aurelii* attested both in Elaiussa and in Korykos is connected with the grant of the Roman citizenship from the last of the Antonines or, more likely, as it happens throughout the empire, is the consequence of Caracalla's edict²¹. The only evidence of a Roman female *praenomen* is attested in Korykos in the 3rd century A.D. (Μ. Αὐρηλία Πολυχρονία ἢ κὲ Ρουφίνα κὲ Ἐγάτις ἢ κὲ Ἡσύχιον): this use, as in all the Greek East, wasn't certainly due to identification purposes which were accomplished by the *cognomen* and the *supernomen*, but most probably intended to give a Roman label to women's nomenclature²².

The traditional patronymic reference of Greek onomastics, tends to disappear during the Byzantine period²³. The recurrence of the use of a single individual name in this period goes together with the choice of a newer and more restricted typology of anthroponyms, strongly influenced by martiriology and biblical characters: the frequent presence of names like Ἀννη, Γεόργιος, Ἰωάννης, Θέκλα, Πέτρος, Παῦλος, Σέργιος, Στέφανος not only proves the popularity enjoyed by certain biblical figures but also the conspicuous decrease in the range of the names chosen.

The presence in the Byzantine Korykos of a restricted Syrian group consisting at least of 19 persons, most of which traders coming from rural villages of Syria, is also attested by epigraphical sources: their onomastic practice demonstrates a good integration into the local society and culture, as all the attested personal names belong to the local Greek and Christian background (Ἀνδρέας, Ἀντίοχος, Βαρλᾶς, Θάλλος, Θεόδωρος, Ἰουλιανός, Ἰωάννης, Κασιανός, Κόνων, Λεόντιος, Παῦλος), while their foreign origin is only

²¹ The truth of the hypothesis of regarding the *M. Aurelii* as individuals that were granted the Roman citizenship under Marcus Aurelius or Commodus while the simple *Aurelii* would be the grantees of the edict of 212 A.D. has been widely discussed. In reality such hypothesis seems to be groundless, as the absence of *praenomen* in that period is widespread and due to personal requirements and taste. K. BURASELIS, "Stray notes on Roman names in Greek Documents", *Roman onomastics in the Greek East, Social and Political Aspects, Proceedings of the International Colloquium organised by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity, Athens 7 - 9 September 1993*, Athens 1996, pp. 61-62; RIZAKIS 1996, pp. 19-20.

²² M. KAJAVA, *Roman Female Praenomina. Studies in the Nomenclature of Roman Women* [Acta Instituti Romani Finlandiae, XIV], Helsinki 1995, pp. 101-106; 175.

²³ The onomastics of the Byzantine age of Asia Minor has been studied particularly particularly for Byzantium. Cp. N. FIRATLI, L. ROBERT, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, avec l'édition et l'index commenté des épitaphes*, Paris 1964, pp. 131-189; O. MASSON, "L'onomastique de l'ancienne Byzance. Epitaphes et monnaies", *EpigrAnat*, 23, 1994, pp. 137-144.

revealed by the explicit mention of the ethnic²⁴.

Finally, the study on onomastics has furnished further important elements for the knowledge of the Jewish community resident in Korykos in the late Imperial and Byzantine times (3rd-6th centuries A.D.)²⁵, whose existence is recorded and also archaeologically confirmed by some reliefs carved on sarcophagi and lintels which bear clearly Jewish symbologies, such as the seven-branched candelabrum²⁶. The *corpus* of inscriptions from Korykos being ascertained as Jewish, which at present includes twelve funerary epigraphs, has yielded about 21 anthroponyms belonging to a more or less equivalent number of persons²⁷: biblical names prevail (Ἰακώβ, Ἰούδας, Κωπᾶς, Μωσῆς, Σαμοῆς, Σύμον) joined by a few Greek names (Ἀλέξανδρος, Θεόδοτος, Φίλιπος, Φιλονόμιος) while there is only a single case of Latin nomenclature (Αὐρήλιος Εὐσανβάτιος Μένανδρος). It has to be noticed how the mere philologic aspect of the names isn't always specifically peculiar to the Jewish onomastics and besides the frequent recurrence of the same anthroponyms either biblical or Greek even in the Christian community (Ἀναστάσιος, Διογένης, Θεόδοτος, Ἰάκωβος, Σαμουήλ) helps to

²⁴ MAMA III, nn. 240, 248, 376, 408, 436, 443, 445, 455, 477, 478, 500, 507, 526, 563, 642, 733; ROBERT 1963, pp. 114-115; F. R. TROMBLEY, "Religious Transition in sixth-century Syria", *Presence of Byzantium: Studies to Milton V. Anastos in Honor of his eighty fifth birthday* (edd. A. R. DYCK, S. A. TAKÁKS) [ByzF, XX], Amsterdam 1994, pp. 153-195 (particularly pp. 155-156, note 12).

²⁵ The presence of large Jewish communities in different regions of Asia Minor, particularly in the coastal areas, is well recorded already beginning from the 2nd century B.C.; noteworthy Jewish groups were settled in a few cities during the entire imperial age and in the early Byzantine period. Cp. SCHÜRER 1989, pp. 17-36; P. R. TREBILCO, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991; L. H. FELDMAN, *Jew and Gentile in the Ancient World*, Princeton 1993, pp. 69-73; for the Jewish community resident in Aphrodisias in the 3rd century A.D. cp. J. REYNOLDS, R. TANNENBAUM, *Jews and God-Fearers at Aphrodisias, Greek Inscriptions with Commentary*, Cambridge 1987.

²⁶ To the frequency of the symbol of the *menorah* in the Jewish Micro-Asiatic communities opposes the absence of representations of the ark, which has been regarded as a sign of lack of a strong religious belief in this particular area of the Diaspora. Cp. L. H. FELDMAN, *Jew and Gentile in the Ancient World*, Princeton 1993, p. 73.

²⁷ MAMA III, nos. 205, 222, 237, 262, 295, 344, 440, 448, 607, 679, 684, 751; *CIJ* II, nos. 785-794; SCHÜRER 1989, p. 34. A specific study on the *corpus* of Jewish inscriptions from Korykos has been recently carried out by WILLIAMS 1992, pp. 248-252, adding two more inscriptions which had been neglected by former scholars. It's very likely to assume the presence of other Jewish texts in the city of Korykos, which anyway cannot be singled out because they lack any peculiar elements. M. H. WILLIAMS, *JSJ*, 25, 1994, pp. 274-286 points out a marked contrast between the earliest Jewish inscriptions of the pre-Christian period (MAMA III, 222, 262, 440) which show a good integration into pagan society, and their Byzantine counterparts strongly affirming a Jewish consciousness and identity. Cp. P. R. TREBILCO, *Jewish communities in Asia Minor*, Cambridge 1991, pp. 172-173; 258-259 for the law conditions of the Jewish belonging to the community resident in Korykos.

make the onomastic analysis even more complex. A distinguishing criterion might be identified in some instances on the grounds of the form chosen both for the name (Συμεώνιος is Christian but Σύμων is typically Jewish) and for the preference the Christians used to have for the declined forms (Ίάκωβος, Σαμουήλος), while the corresponding undeclined names, being a mere transliteration of the biblical prototypes, are undoubtedly Jewish (Ίακώ, Σαμουήλ). Other philologic and semantic considerations enable to regard some compound anthroponyms, either created on purpose or chosen because of their meaning and their symbolic value, rather as Jewish: two Greek elements combine in the case of the name Φιλολόμιος (law lover) and of Θεόδοτος (given by God), while a particular Graeco-Jewish mixture is present in the name Εὐσανβάθιος (εὐ σαββαθ). Failing further elements belonging to the Jewish religious world it is necessary to keep to the composition and content of the inscriptions, often expressly defining the deceased as either Ἰουδαῖος or Ἑβραῖος, or to the above mentioned symbology of the *menorah* recurring on the lids and chests of sarcophagi²⁸.

At the end of such research it is necessary to point out how it is difficult and somehow problematic to transfer *in toto* the results of a mostly linguistic analysis, carried out on the basis of a compilation of names, within a classification of ethnic type. The identification of the cultural area to which certain onomastic forms belong doesn't give any specific indication of the ethnic - racial background of the persons bearing those names: the anthroponyms, result of a long and continuous process of acculturation can be easily transferred and transposed from a group to another and therefore don't necessarily represent a specific ethnic context, although in many cases the latter is faithfully reflected by the former²⁹. Besides such limits, it is clear that, in the areas of Elaiussa and Korykos, a strong Anatolian substratum was gradually replaced by a conspicuous and preminent Greek influence, which determined a process of Hellenization involving society and culture, to such extent that it remained predominant even during the Roman Empire.

²⁸ The analysis of the extremely widespread and varied distribution of the Jewish sarcophagi within the necropolis, besides their typology, common to several pagan and Christian tombs, has revealed a complex situation of fusion and mixture of the Jewish *enclave* with the larger Christian community. Cp. *CIJ* II, pp. 41-42; WILLIAMS 1992, p. 252.

²⁹ Such situation is valid both in the case of the relation between Greek and local names and between the Latin and Greek ones. Cp. O. MASSON, "Rapport sur "L'onomastique et l'épigraphie. Population autochtone et population étrangère (dans le monde hellénistique) """, *Actes du IXe Congrès International d'épigraphie grecque et latine, I, 31 VIII -7 IX 1987*, Sofia 1987, pp. 300-314. E. FRÉZOULS, "L'hellénisme dans l'épigraphie de l'Asie Mineure Romaine", *ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, Quelques jalons pour une histoire de l'identité grecque. Actes du Colloque de Strasbourg, 25-27 octobre 1989*, Leiden 1991, pp. 126-128.

INDEX OF NAMES

- Ἄβᾱ m. **B.** *MAMA* III, 205=*CIJ* II, 785 (Σύμωνος) **J.**
- Ἀβάντιος m. *MAMA* III, 203 **C.**; 204 **C.**
- Ἀβάσκαντος m. *MAMA* III, 515 (see Κώνων) **C.**
- Ἄβειος (?) m. **S.** *MAMA* III, 217
- Αβιβας m. **I. S.** *MAMA* III, 466 (see Ἰωάννης) **N.**, **C.**
- Ἀβλάβιος m. *MAMA* III, 206
- Ἀβραάμιος m. **B.** *MAMA* III, 207 **C.**; 467 (see Ἰωάννης) **C.**
- Ἀβράμιος m. **B.** *MAMA* III, 369 (see Ἥλιος) **C.**; 370 (see Ἥλιος) **C.**; 423 **C.**; 453b **C.**; 570? **C.**
- Ἄγαθος m. **G.** *MAMA* III, 209 **C.**
- Ἀγαθοκλῆς m. **G.** *MAMA* III, 208 **C.**
- Ἀγαθῶν m. **G.** *MAMA* III, 210
- Ἀδριᾶς *MAMA* III, 202
- Ἀέτιος m. *MAMA* III, 288; 324 (see Ἐλπιδίος) **C.**; 510 **C.**
- Ἀθανασία **G.** *MAMA* III, 211 **C.**; 212b **C.**
- Ἀθανάσιος m. **G.** *MAMA* III, 213 **C.**; 348c (see Παπίας) **C.**; 358 **C.**; 695 (see Σέργιος) **C.**
- Ἀθήναιος m. **G.** **H.-W.**, A 1.2 (Ἀθηναίου) **H.**; 1.2 **H.**; 1.13 (Μουσαίου) **H.**
- Ἀθηναῖς f. **G.** *MAMA* III, 498a
- Ἀθήμιος m. **G.** *MAMA* III, 626 (see Ὀλύμπιος) **C.**
- Αθηνόδωρος m. **G.** *MAMA* III, 215 **C.**; 379 (see Θεκλιανός) **C.**; 389 (Σεραπίωνος); **H.-W.**, 155, A 1.9 (Ζήνωνος) **H.**; B1 II.3-4 (see Ἰάσων) **R.**; 1.10 (Ζηνοφάνους/ Ζηνοφάντους) **R.**; 1.13 (Ἐπικράτους τοῦ καὶ Ἀππᾶ) **R.**; C1 1.1 (see Λυσώμιος) **R.**; C4 II.6-7 (see Αὐρήλιος) **R.**
- Ἄθιμνος m. *MAMA* III, 216 **C.**
- Ἄθινος m. **G.** *MAMA* III, 214a **C.**
- Αιακός m. **G.** *MAMA* III, 217 (Ἄβείου)
- Ἀιλ[---] *MAMA* III, 289b
- Αιλιανός m. **L.** **H.-W.**, 155, C3 1.1 (see Αὐρήλιος) **R.**
- Αἴλιος m. **L.** *ES* 3 (Πόπλιος Α. Βρουττιανός) **R.**; **H.-W.**, 155, B1 1.18 (Πόπλιος Α. Κυήτος Ἀπελλῆς) **R.**; B2 1.11 (... Ζηνοφάνης) **R.**; 1.15 (Πόπλιος Α. Ἐρμησιάναξ) **R.**; C3 1.4 (Π. Α.λιόπιος Ἀντιγένης)
- Ἀκάκιος m. **G.** *MAMA* III, 219 (see Βασίλιος) **C.**; 220a (οἰεῖδος Χρυσομάλλου) **C.**
- Ἀκάκις m. **G.** *MAMA* III, 218a
- Ἀκομηνάτος m. *MAMA* III, 217
- Ἀκυλιανός m. **L.** **H.-W.**, 155, C1 II.7-8 (see Αὐρήλιος) **R.**
- Ἀλέξανδρος m. **G.** *MAMA* III, 222=*CIJ* II, 786 **J.**; 223 **C.**
- Ἀλεξᾶς m. **G.** *MAMA* III, 440=*CIJ* II, 791 (Νισαίου) **J.**
- Ἀμάχιος m. **G.** *MAMA* III, 224 **C.**
- Αμμια (?) f. **I.-LN.** *MAMA* III, 225 (Ἄπτᾶ)
- Ἄνας f. **B.** *MAMA* III, 238 (Παπιανῶ) **C.**
- Ἀναστασία f. **G.** *MAMA* III, 211 **C.**; 285 **C.**; 647 **C.**
- Ἀναστάσιος m. **G.** *MAMA* III, 226 **C.**; 227 **C.**; 228 **C.**; 229 **C.**; 230 **C.**; 231 (Βρόμωνος) **C.**; 232 (Γράδου) **C.**; 233 (Μάει) **C.**; 234 (ἴδης Συμεονίου) **C.**; 235 **C.**; 236 (see Ἰωάννης); 237=*CIJ* II, 787 (Διογένου) **J.**; 409 (Θεοδώρου) **C.**; 500 (see Σέργιος) **C.**;

- 560 C.; 719 (see Στέφανος) C.; 722 C.; 736 (see Συμεώνιος) C.
- Ἐνατόλης m. G. MAMA III, 239 (Εὐάνορος) C.
- Ἐνατολικός m. G. MAMA III, 726 (see Στεφάνος, Κόνον) C.
- Ἐνατόλις m. G. H.-W., 155, C4 II. 1-2 (see Αὐρήλιος) N.R.
- Ἐνατολι[---] (?) MAMA III, 723 C.
- Ἐνδερέας m. B. MAMA III, 241 C.
- Ἐνδρέας m. B. MAMA III, 240; 242a (υἱὸς Βασιλίου); 243 (Γεοργίου); 244 (Γεοργίου) C.; 245 (Πέτρου) C.
- Ἐνδρόνικος m. G. MAMA III, 246 C.
- Ἐνέμιος m. G. MAMA III, 247 C.
- Ἐνιη f. B. MAMA III, 562 C.
- Ἐντιγένης m. G. H.-W., 155, A 1.100 (Ρωνδβερρα) H.; 1.114 (see Ρωνδβιης) H.; 1.120 (Ἀπολλωνίου) H.; C3 1.5 (see Αἴλιος) R.
- Ἐντίοχος m. G. MAMA III, 225 (see Ἀττάς); 248 (Θεοδώρου) C.; 249 (Ἰσιδώρου) C.; 250 C.; 436 (see Ἰάκκοβος, Στέφανος) C.; 468 (see Ἰωαννης) C.; 500 (see Ἰωάννης) C.; 529 C.; 653 (see Θεοδώρα) C.; ES 7 twice (Ἐντίοχου) R.; H.-W., 155, A 1.143 (Μενεδήμου) H.
- Ἐντίπατρος m. G. H.-W., 155, A 1.70 (Ταρκυμβίου) H.; 1.101 (see Ζηνοφάνης) H.; 1.119 twice (Ἀντιπάτρου) H.
- Ἐντίστρατος (?) m. G. MAMA III, 291
- Ἐντωνεῖνος m. L. ES 1 (see Αὐρήλιος) R.
- Ἐντουήνος m. L. MAMA III, 441a (see Ἰουλιανή) C.
- Ἐντωῖνος m. L. MAMA III, 251; 252 (Κοσμᾶ) C.
- Ἐντώνιος m. L. H.-W., 155, C1 1.7 (see Αὐρήλιος) R.
- Ἐνύσιος m. MAMA III, 761
- Ἐπελλέος m. G. H.-W., 155, A 1.11 (see Σέλευκος) H.; 1.17 (see Ἄστεριων) H.; 1.19 H.; 1.22 H.
- Ἐπελλῆς m. G. H.-W., 155, A 1.5 (Λυσιστράτου) H.; 1.43 (Ῥωνδ....) H.; B1 1.19 (see Αἴλιος) R.
- Ἐπιανή f. L. MAMA III, 254 (Ἐπιανού) C.
- Ἐπιανός m. L. MAMA III, 254 C.; MAMA III, 254 (Ἐπιανού) C.
- Ἐπολλόδοτος m. G. H.-W., 155, A 1.1 H.; 1.140 (Διουίκου) H.; 1.158 (see Διοσκουρίδης) H.; 1.165 (see Ἐπικράτης) H.
- Ἐπολλωνίδης m. G. H.-W., 155, A 1.4 (Λυσιστράτου) H.; 1.18 (see Νικάνωρ) H.; 1.24 (see Ἐπικράτης) H. 1.25 (see Διομήδης) H.; 1.29 (see Ὀεβίς) H.; 1.38 (see Ξένων) H.; B2 1.20 R.
- Ἐπολλώνιος m. G. H.-W., 155, A 1.73 (see Ξένων) H.; 1.82 (see Ρωνδβιης) H.; 1.120 (see Ἐντιγένης) H.
- Ἐπολλῶς m. G. H.-W., 155, A 1.6 (see Ζᾶς) H.
- Ἐππας m. I. MAMA III, 747 (see Τρόφιμος) C.; H.-W., 155, B1 1.15 R.N.; 1.27 (see Διογένης) R.; KEIL, WILHELM 1915, 45-48 (see Κυριλίνης) R.
- Ἐραβινδα m. I? MAMA III, 467 (see Ἰωάννης) N. C.
- Ἐρζίβ(ι)ος m. *Iranic* ? MAMA III, 256 C.
- Ἐριάδην G. MAMA III, 255 (Παύλου) C.

- Ἄρις m. **G.** HICKS 1891, 23 (Τερβεμάσιος)
- Ἄριστόβουλος m. **G.** H.-W., 155, A 1.97 (Ἰβριτος) **H.**; 1.121 (see Ἰβρις) **H.**; 1.154 (Ἰβριτος) **H.**
- Ἄρμαυική f. **I? G.? MAMA** III, 569 (see Mā)
- Ἀρμαρωνζας m. **LW.** H.-W., 155, A 1.141 (Μίσιος) **H.**
- Ἄρρια f.? **L.** H.-W., 138 (Ἐλπίδος) **R.**
- Ἄρριος (?) m. **L.** *MAMA* III, 523 **C.**
- Ἄρτεμιδώρα **G.** *MAMA* III, 410 **C.**
- Ἄρτέμιος m. **G.** *MAMA* III, 257 (υἱοῦ Ζωσίμου) **C.**
- Ἄρτέμων m. **G.** H.-W., 155, A 1.7 (see Μισραῖος) **H.**; 1.12 (Πολυκλείτου) **H.**; 1.23 (see Ταρκυαρις) **H.**; 1.26 (see Νικόλαος) **H.**; 1.34 (Ρωνδβερρα) **H.**; 1.67 (see Ρωσγητις) **H.**
- Ἀρχέλαος m. **G.** H.-W., 155, A 1.169 twice (Ἀρχελάου) **H.**
- Ἄσκληπᾶς m. **G.** H.-W., 155, C4 1.3 (see Αὐρήλιος) **R.**
- Ἄσκληπιάδης m. **G.** *MAMA* III, 258
- Ἄσμενᾶς m. *MAMA* III, 259 **C.**
- Ἄστερία **G.** *MAMA* III, 261 **C.**
- Ἄστέριος m. **G.** *MAMA* III, 200; 218b **C.**; 260 **C.**; *LE BAS*, *WADDINGTON* 1870, 1465 twice (Καλλίστου)
- Ἄστερίων m. **G.** H.-W., 155, A 1.17 (Ἀπελλέους) **H.**
- Ἄτάκτιος m. *MAMA* III, 688 **C.**
- Ἄττας m. **I.** *MAMA* III, 225 (Ἀντιλόχου)
- Ἄπτιων m. **L.** *MAMA* III, 364a (Γεωργίου ?) **C.**
- Αὐλητής (?) m. **G.** *MAMA* III, 554 (Στεφάνου) **C.**
- Αὐξέντιος m. *MAMA* III, 275b (see Γεόργιος) **C.**; 679=*CIJ* II, 794 **J.**
- Αὐρηλιανός m. **L.** H.-W., 155, B2 11.9-10 (see Κλαύδιος) **R.**
- Αὐρηλίς f. **L.** *MAMA* III, 263 (M. Ἄ. Πολυχρονία) **R.**
- Αὐρ(ή)λιος m. **L.** *MAMA* III 262=*CIJ* II, 788 (A. Εὐσανβάτιος Μέναυδρος) **J.**; *MAMA* III, 263 (M. A. Χρηστός ὁ καὶ Μακρόβιος) **R.**; 795 (Ποπλίου) **R.**; 796 (Ῥωμανός) **R.**; *ES* 1 (Μάρκος A. Ἀντωνεῖνος) **R.**; H.-W., 140 (A. Ὑγένιος) **R.**; 155, B2 1. 18 (Διοκλητιανός) **R.**; 1. 19 ([--] Διόδοτος) **R.**; 1.21 (Ἀφροδεῖσιου) **R.**; C1 1.2 (A. Κυίντιος Ἐρμοκράτης ὁ καὶ Διόδοτος) **R.**; 1.4 (M. A.) **R.**; 1.5 (M. A. Ἰωταπιανός Ἐρμησιάναξ) **R.**; 1.7 (A. Ἀντώνιος Ἀκυλιανός Διοκλῆς δις); C2 1.1 (M. A. Εὐτυχιανός Νικόδωρος) **R.**; 1.3 (M. A. .. Ἐπικράτης) **R.**; 1.5 (M. A. .. υἱὸς Μηνᾶς) **R.**; C3 1.1 (M. A. .. Αἰλιανός) **R.**; 1.3 (M. A. [--]) **R.**; 1.6 (M. A. Διοκλητιανός) **R.**; 1.8 (A. Διόνικος δις ὁ καὶ Πομπειανός) **R.**; 1.10 (A. Διοκλῆς δις ὁ καὶ Ζηνοφάνης) **R.**; 1.11 (M. A. Μηνόδορος Μητροδώρου) **R.**; C4 1.1 (M. A. Μουτᾶνος δις ὁ κὲ Ἀνατόλις) **R.**; 1.3 (M. A. Κώστας Ἀσκληπᾶ) **R.**; 1.4 (M. A. Ἐρμογένης) **R.**; 1.6 (M. A. [--] Ἀθηνόδωρος υἱὸς .. τοῦ κὲ Λεοντιανοῦ) **R.**
- Αὐσώνιος m. **L.** H.-W., 155, C1 1.1 (Ἀθηνόδωρος) **R.**
- Ἀφια f. **I.** H.-W., 137 **R.**
- Ἀφροδεῖσιος m. **G.** H.-W. 155, B2,

- 1.21 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Ἄφροδίσιος m. **G. MAMA III, 264 C.**
 Ἀχιλῆος m. **G. MAMA III, 530a** (see Κόνων) **C.**
 Βα.ο.έρων *MAMA III, 265*
 Βαλέριος m. **L. MAMA III, 554 C.; 791** (Γάιος B.) **R.**
 Βαρβηλικος m. **I.? MAMA III, 266**
 Βαρδάλιος (?) m. *MAMA III, 337* (see Θεόδουλος) **C.**
 Βαρλᾶς m. *MAMA III, 478* (υἱὸς Συμεονίου Βικτωρίνου) **C.**
 Βαρσίμας m. *MAMA III, 294*
 Βαρσύμας m. *MAMA III, 376* (see Θαλλος) **C.**
 Βασίλιος m. **B. MAMA III, 219** (Ἀκακίου υἱὸς) **C.; 224 C.; 242a** (see Ἄνδρέας); **267** (ὁ Γράδος Ἰωάννου) **C.; 268 (?) C.; 635** (see Παντολέων) **C.**
 Βασιλοῦς f. *MAMA III, 269 C.*
 Βάτων m. *H.-W., 155, A 1.16* (Μῶτος) **H.**
 Βάχχος m. **G. MAMA III, 270 C.; 563 C.**
 Βελισάριος m. **L. MAMA III, 271 C.; 746**
 Βέσσος m. *MAMA III, 592* (see Μηνᾶς) **C.**
 Βηρύλλος m. **G. MAMA III, 390** (see Θεόδοτος) **C.**
 Βίας m. *H.-W., 155, A 1.117* (see Ἡρακλεόδωρος) **H.**
 Βίθυς m. *H.-W., 155, A 1.28* (Λακράτου) **H.**
 Βικέας m. *MAMA III, 494* (see Ἰωάννης) **C.**
 Βικτωρίνος m. **L. MAMA III, 478** (see Συμεόνιος) **N.? C.**
 Βιτμίνος m. *MAMA III, 623* (see Γόριππος) **C. N? Bίων m. G. MAMA III, 272**
 Βοήδιος m. *MAMA III, 503* (see Χριστόφορος) **C.; 754 C.**
 Βόηθος m. *H.-W., 155, A 1.164* (see Διόνικος) **H.**
 Βρόμων m. **G. MAMA III, 231** (see Ἄναστασιος) **C.**
 Βρουττιάνος m. **L. ES 3** (see Αἴλιος)
 Βωνόνιος m. *MAMA III, 479* (Ἰωάννου)
 Βωνώνιος m. *MAMA III, 273 C.*
 Γ(αίος) m. **L. MAMA III, 225** (see Βαλέριος) **R.**
 Γαλινός m. *MAMA III, 542* (see Κοσμᾶς) twice **C.**
 Γελάσιος m. *MAMA III, 630* (see Παλλάδιος) **C.**
 Γεοργία f. **G.B. MAMA III, 531 C.; 648 C.**
 Γεόργιος m. **G.B. MAMA III, 243** (see Ἄνδρέας); **244** (see Ἄνδρέας) **C.; 275** (υἱὸς Αὔξεντιού) **C.; 279** (Κυρτοῦ) **C.; 280 C.; 281** (υἱὸς Παύλου) **C.; 282** (οἶδος Πρίσκου ἐπίκλη Δίχας) **C.; 285 C.; 287 C.; 288; 289a C.; 290 C.; 362** (Πικριδίου) **C.; 364b C.; 411a** (see Θέκλα) **C.; 437** (Ἰσκόδραλος) **C.; 449** (see Ἰρεναῖος) **C.; 479** (Ἰωάννου); **597** (υἱὸς Λεοντίου) **C.; 713** (Σκόρδαλλος, see Χαρίτινη) **C.; 722 C.**
 Γερμανός m. **G. MAMA III, 293** (Νέωνος) **C.; 349 C.**
 Γεωργία f. **G.B. MAMA III, 286 C.**
 Γεώργιος m. **G.B. MAMA III, 274 C.; 276 C.** (Γράδου); **277** (υἱοῦ Θεοδοσίου ἐπίκλη Λυχνᾶς) **C.; 278** (Κεντρίτου) **C.; 283** (Συκυδίου) **C.; 284** (υἱὸς Τυράννου) **C.; 286 C.; 291**

- (Ἀντιστράτου) C.; 292 (υἱὸς Στεφάνου) C.; 307a (see Δουα[...]λου) C.; 364a (Ζοναρά) C.; 396 C.; 424 (see Θωμάς) C.; 435 (see Ἰάκκοβος) C.; 438 (see Ἰανούς) C.; 516a (Χρυσόμαλλος, see Κόνων) C.; 598 C.; 649 C.; 650 C.; 651 C.; 691 C.; 702 (see Σέργιος, Θεόδωρος) C.; 735b C.
- Γηράσιμος m. *MAMA* III, 294
- Γιαλις m. I. H.-W., 155, 1.80 (Τεδιάριος) H.; 1.110 (see Ζᾶς) H.
- Γοργίας m. G. H.-W., 155, A 1.106 (see Κλεάγορας) H.
- Γοργόνιος m. *G. MAMA* III, 201
- Γόριππος m. *G. MAMA* III, 623 (Βιτμίνος see Νόνιος) C.
- Γραδος m. I. *MAMA* III, 232 (see Ἀναστάσιος) C.; 267 (see Βασίλιος) N. C.; 276 (see Γεώργιος) C.; 640 (see Παῦλος) C..
- Δαζας m. I. H.-W., 155, A 1.127 (Ζᾶτος) H.
- Δαμηανός m. B. *MAMA* III, 296 C.
- Δαμιανός m. B. *MAMA* III, 295=*CIJ* II, 789 J.
- Δαιηῆλος m. B. *MAMA* III, 268 C.; 297 (υἱὸς Ἥλια) C.; 441b C.
- Δάνιλος m. B. *MAMA* III, 298 (υἱὸς Ἰλήα) C.
- Δαυεῖδ m. B. *MAMA* III, 503 (see Ἰωάννης) C.
- Δηλιάρχος m. G. H.-W., 155, A 1.58 (see Παπᾶς) H.; 1.105 (Παπᾶ) H.; 1.109 (see Διόνικος) H.; 1.163 (Τεύκρου) H.
- Δημήτριος m. G. H.-W., 155, B2 1.24 (Ζηνοφάνους) R.
- Διατο[...] f. *MAMA* III, 325 C.
- Δικλιτιανός m. L. *MAMA* III, 402 (see Θεόδωρος) C.
- Διμήτριος m. G. *MAMA* III, 578 (see Μηνᾶς) C.
- Διμώστρατος m. G. *MAMA* III, 218c (see Θέκος) C.
- Διογένης m. G. *MAMA* III, 237=*CIJ* II, 787 (see Ἀναστάσιος, Ἰακώ) J.; *MAMA* III, 707b (Μάγου); 799 (see Σήκελος); H.-W., 155, B1 1.26 (ὁ καὶ Κο[...].λος Ἀππᾶ) R.
- Διόδοτα f. *G. MAMA* III, 299a
- Διόδοτος m. G. *MAMA* III, 300; H.-W., 155, B2 1.19 (see Αὐρήλιος) R.; C1 1.3 (see Αὐρήλιος) R. N.
- Διόδωρος m. G. *MAMA* III, 301 C.
- Διοκλῆς m. G. *MAMA* III, 302 (υἱὸς Παύλου) C.; H.-W., 155, A 1.130 (Πολέμωνος) H.; 1.146 (see Τεῦκρος) H.; C1 1.8 (see Αὐρήλιος) R.; C3 1.10 (see Αὐρήλιος) R.
- Διοκλητιανός m. L. *MAMA* III, 485 (see Θεόδωρος) C.; H.-W., 155, B2 1.18 (see Αὐρήλιος) R.; C3 1.6 (see Αὐρήλιος) R.
- Διοκλ[...] *MAMA* III, 464 C.
- Διομέδων m. G. H.-W., 155, A 1.63 (Ῥωνδβίου) H.; 1.115 (see Μενέδημος) H.
- Διομήδης m. G. *MAMA* III, 200; H.-W., 155, A 1.25 (Ἀπολλωνίδου) H.; 1.45 (Νικάνορος) H.; 1.133 (Ἐρμοκράτου) H.; 1.138 (see Κλέων) H.; 1.147 (Διονίκου) H.; 1.150 (see Νέων) H.
- Διόνεικος m. G. H.-W., 155, B2 1.14 (see Καλλίστρατος) R.
- Διόνικος m. G. H.-W., 155, A 1.93 (Ταρκυμβίου) H.; 1.109 (Δηλιάρχου) H.; 1.140 (see Ἀπολλόδοτος) H.; 1.147 (see Διομήδης) H.; 1.153 (Εὐβούλου) H.; 1.164 (Βοήθου) H.; C3 1.8 (see

- Αὐρήλιος) **R.**
 Διούσιος **m. G. MAMA III, 304 C.;**
 392 (see Θεόδοτος) **C.; 556 C.; H.-**
W., 138 twice (Διοσκουρίδου) R.
 Διοσκουρίδης **m. G. H.-W., 138 (see**
Διούσιος) R.; 155, A 1.124
(Ἐρμίππου) H.; 1.142 (see Κλέων) H.;
1.148 (see Ἐρμόφαντος) H.; 1.158
(Ἀπολλοδότου) H.; 1.162
(Ἐρμοφίλου) H.; 1.166 (Κλέωνος) H.;
1.168 (see Πολύκλειτος) H.; B1 1.12
R.
 Δισκουρίδης **m. G. MAMA III, 331 C.**
 Δίχας (?) **m. MAMA III, 282 (see**
Γεόργιος) C. N.
 Διωκεσαρεύς **m. G. MAMA III, 511**
C.
 Δοκλητιανός **m. L. MAMA III, 303 C.**
 Δομέτιος **m. L. MAMA III, 287 C.;**
305 (υἱὸς Θεοδώρου) C.; 528b C.;
599 C.; 600 (Κουβιδίου) C.
 [---elio] **Domit [- -] m. L. MAMA III,**
789 R.
 Δόμνος **m. L. MAMA III, 353 (see**
Εὐτυχία) C.
 Δουα[.]ίου **MAMA III, 307a (υἱὸς**
Γεωργίου) C.
 Δορτις **m. I. H.-W., 155, A 1.89 (see**
Zās) H.
 Δοσίθεος **m. G. MAMA III, 310 C.**
 Δουλάς **m. G. MAMA III, 311 C.**
 Δυδυμηάτης **m. G. MAMA III, 516b**
(see Ἰωάννης) C.
 Δωμέτιος **m. L. MAMA III, 697 (see**
Σέργιος) C.
 Δώμνος **m. L. MAMA III, 306 C.**
 Δωρημάτιος **m. G. MAMA III, 756**
(Πατρόβουλος see Φώτιος) C.
 Δωρόθεος **m. G. MAMA III, 312 C.**
 Δωσίθεος **m. G. MAMA III, 308 C.;**
- 309 C.
 Ἐγάτις (?) **f. MAMA III, 263 (see**
Αὐρηλίος) N.R.
 Ἐγένης **m. G. MAMA III, 338 C.**
 Εγολιός **m. I. MAMA III, 313**
(Φωκᾶς) C.
 Εἰάκκοβος **m. B. MAMA III, 432**
 Εἰάννης **m. B. MAMA III, 745 C.**
 Εἰανῆς **f. B. MAMA III, 412 C.**
 Εἰλους **m. I. MAMA III, 316b**
(Κώμητος) C.
 Εἰοάνης **m. B. MAMA III, 338 C.**
 Εἰοάννης **m. B. MAMA III, 491 C.**
 Εἰρίνη **f. B. MAMA III, 671 C.**
 Εἰρόδοτος **m. G. MAMA III, 720 (see**
Στέφανος) C.
 Εἰσαῆς **m. B. MAMA III, 307b C.**
 Ἐλένη **f. MAMA III, 423 C.**
 Ἐλεφᾶς **m. MAMA III, 676a (see**
Ῥωμανός) C.
 Ἐλουῖος **m. L. MAMA III, 801 (see**
Πούβλιος) R.
 Ἐλπίδιος **m. G. MAMA III, 317; 318**
C.; 319 C.; 320 (υἱὸς Κυρίνου) C.;
321 (υἱὸς Μαργαδυρίου) C.; 322 C.;
324 (Ἀετίου) C.
 Ἐλπίς **m. G. MAMA III, 531 C.; 748.**
H.-W., 138 twice (see Ἀρρία) R.
 Εγγολῆς **m. I. MAMA III, 314 C.**
 Εγγολιός **m. I. MAMA III, 315**
(Καμινού) C.
 Ἐννόδιος **m. G. MAMA III, 220a**
(οἰεῖος Χρυσομάλλου) C.
 Ἐορτάσιος **m. G.B. MAMA III, 725**
(see Στέφανος) C.
 Ἐπικράτης **m. G. H.-W., 155, A 1. 24**
(Ἀπολλωνίδου) H.; 1.42 (see Μῶς) H.;
1.46 (see Νικάνωρ) H.; 1.118 (Ζᾶτος)
H.; 1.122 (Τεύκρου τοῦ Ὑβριτος)
H.; 1.155 (see Ἐρμησιάναξ) H.; 1. 156

(see Ἐρμοκράτης) **H.**; 1.157 (Τεύκρου) **H.**; 1.165 (Ἀπολλοδότου) **H.**; B1 1.9 (see Κάτυλλος) **R.**; 1.14 (ὁ καὶ Ἀππᾶς, see Ἀθηνόδωρος) **R.**; B2 1.23 (see Ἡρόδωρος) **R.**; C2 1.4 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Ἐπιφάνης m. **G. MAMA III**, 325 (Μαύρου) **C.**
 Ἐπιφάνης **G. MAMA III**, 331 **C.**
 Ἐπιφάνιος m. **G. MAMA III**, 326 (Θεωδόρο) **C.**; 327 (υἱὸς Θωμᾶ) **C.**; 328 (Ἰωάννου) **C.**; 329 (Μωσωνίου) **C.**; 330 **C.**; 332 **C.**; 333 **C.**; 480 **C.**; 481 (Ἰωάννου) **C.**; 604 **C.**; 758 (see Χαριτίνη) **C.**; *ES* 6 **C.**
 Ἐρακλήδας m. **G. MAMA III**, 484 **C.**
 Ἐρμᾶς m. **G. KEIL, WILHELM** 1915, 45-48 **R.**
 Ἐρμησιάναξ m. **G. H.-W.**, 155, A 1.155 (Ἐρμοκράτου) **H.**; B1 11.5-6 (see Τεύκρος) **R.**; B2 1.16 (see Αἴλιος) **R.**; C1 1.6 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Ἐρμησιγένης m. **G. MAMA III**, 389 (see Θεόδοτος) **N.**
 Ἐρμητογένης m. **G. MAMA III**, 334 **C.**
 Ἐρμιππος m. **G. H.-W.**, 155, A 1.102 (Τβερασήτα) **H.**; 1.116 (see Νεοπτόλεμος) **H.**; 1.124 (see Διοσκουρίδης) **H.**; 1.135 (see Κλέων) **H.**; 1.149 (Λακράτου) **H.**
 Ἐρμογένης m. **G. H.-W.**, 155, A 1.136 (see Ἰάσων) **H.**; C3 1.7 (see Αὐρήλιος) **R.**; C4 1.4 (see Αὐρήλιος) **R.**; **KEIL, WILHELM** 1915, 45-48 (see Φιρμείνα) **R.**
 Ἐρμοκράτης m. **G. H.-W.**, 155, A 1.86 (Ζηνοφάνου) **H.**; 1.128 (Πολυκλείτου) **H.**; 1.131 (see Θρασέας) **H.**; 1.132 (Τεύκρου τοῦ

Ἵβριτος) **H.**; 1.133 (see Διομήδης) **H.**; 1.139 (Μῶτος) **H.**; 1.152 (see Κνῶς) **H.**; 1.155 (see Ἐρμησιάναξ) **H.**; 1.156 (Ἐπικράτου) **H.**; C1 1.2 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Ἐρμόφαντος m. **G. H.-W.**, 155, A 1.137 (Νικάνορος) **H.**; 1.148 (Διοσκουρίδου) **H.**; 1.160 twice (Ἐρμοφάντου) **H.**; 1.161 (see Ζηνοφάντος) **H.**
 Ἐρμόφιλος m. **G. MAMA III**, 335 (Εὐτυχιανοῦ) **C.**; 386; 411b twice **C.**; **H.-W.**, 155, A 1.162 (see Διοσκουρίδης) **H.**
 Ἐρπίδιος m. **G. MAMA III**, 323b **C.**
 Εὐάγριος m. **G. MAMA III**, 639 (see Παῦλος) **C.**; 797
 Εὐάνωρ m. **G. MAMA III**, 239 (see Ἀνατόλης) **C.**
 Εὐβουλος m. **G. H.-W.**, 155, A 1.153 (see Διόνικος) **H.**
 Εὐγένιος m. **G. MAMA III**, 336; 337 **C.**; 339 **C.**; 497b (see Πέτρος) **C.**
 Εὐδαίμων m. **G. MAMA III**, 340 (υἱὸς Φωτίνω)
 Εὐδόξιος m. **G. MAMA III**, 341 **C.**
 Εὐήθιος m. **G. MAMA III**, 206; 517 (see Κόνων) **C.**
 Εὐθαλλος m. **G. MAMA III**, 210
 Εὐθύμιος m. **G. MAMA III**, 470 (see Ἰωάννης) **C.**
 Εὐλάλιος m. **G. MAMA III**, 342 **C.**
 Εὐλόγιος m. **G. MAMA III**, 343 **C.**
 Εὐπρέπια f. **G. MAMA III**, 235 **C.**
 Εὐσαμβάτιος m. **G.J. MAMA III**, 344=*CIJ* II, 790 **J.**
 Εὐσανβάτιος m. **G.J. MAMA III** 262=*CIJ* II, 788 (see Αὐρήλιος) **J.** twice
 Εὐσεβής m. **G. MAMA III**, 345 **C.**;

346 C.

Ευσέβειος m. **G.B.** MAMA III, 250 C.Ευσέβιος m. **G.B.** MAMA III, 347 C.;

348b C.; 349 C.; 561b (Κόμιστος) C.;

576 (see Μαρία, Θέκλα) C.; 582 (υἱὸς

Μαρίνου) C.; 669 (Πρόκλου) C.

Εὔσεμ[---] MAMA III, 465 C.

Εὔσταθιος m. **G.** MAMA III, 350 C.Εὔσταχιος m. **G.** MAMA III, 265Εὔτιχος m. **G.** MAMA III, 367bΕὔτυχης m. **G.** MAMA III, 351 C.;

352 C.; 483 C.; 518 (see Κόνων) C.

Εὔτυχία **G.** MAMA III, 353 (Δόμνου)
C.Εὔτυχιανός m. **G.** MAMA III, 335

(see Ερμόφιος) C.. DAGRON,

FEISSEL, 19 (V-VI d.C.); H.-W., 155,

C2 I.1 (see Αὐρήλιος) R.

Εὔτυχιος m. **G.** MAMA III, 354 C.;

355 C.; 356 (υἱὸς Μουσουίου) C.;

357 C.; 358 C.; 652 C.

Εὔφημιος m. **G.** MAMA III, 359 C.Εὔφιμηά f. **G.** MAMA III, 424 C.Εὔφιμία f. **G.** MAMA III, 213 C.Εὔφύμηος m. **G.** MAMA III, 482 (see

Ἰωάννης) C.

Ἔφηβος m. **G.** MAMA III, 360

Ζάκουλος m. MAMA III, 288

Ζας m. **I.** HICKS 1891, 23; H.-W.,

155, A 1.6 (Ἀπολλῶτος) H.; 1.31 (see

Ρωσγητις) H.; 1.72 (Τεδιάριος) H.;

1.89 (Δόρτιος) H.; 1.91

(Τροκομβιγρέμιος) H.; 1.103 (Ῥωνδερ

βέμιος) H.; 1.110 (Γιάλιος) H.; 1.118

(see Ἐπικράτης) H.; 1.127 (see

Δάζας) H.

Ζαχαρίας m. **B.** MAMA III, 361 C.;

362 (υἱὸς Κυρίλλου, see Μάρου) C.;

654 (see Παυλὸς) C.

Ζηβήμος m. **S.** MAMA III, 403 (see

Θεόδωρος) C.

Ζηνόβιος m. **G.** MAMA III, 363 C.;

364a C.; 364b C.

Ζηνοφάνης m. **G.** MAMA III, 201; H.-

W., 155, A 1.66 (Ιαζαρμα) H.; 1.86

(see Ἐρμοκράτης) H.; 1.99 (see

Νικάνωρ) H.; 1.101 (Ἀντιπάτρου) H.;

1.112 (see Λέων) H.; 1.134 (Τεύκρου)

H.; B1 I.11 R.; 1.20 (ὁ καὶ Ῥωμύλος)

R.; 1.25 (see Δημήτριος) R.; II.30-31

(see Ἰάσων) R.; B2 II.6-7 (see

Τεύκρος) R.; 1.12 R.; 1.17 R.; C3 I.11

(see Αὐρήλιος) R. N.

Ζηνόφαντος m. **G.** H.-W., 155, A

1.123; (Μίσιος) H.; 1.161

(Ἐρμοφάντου) H.; B1 I.11 (?) (see

Ἄθηνόδωρος) H.

Ζήνων m. **G.** MAMA III, 365

(Νικοδήμο) C.. H.-W., 155, A 1.9 (see

Ἄθηνόδωρος) H.

Ζήνωρ m. MAMA III, 366 C.

Ζίνων m. **G.** MAMA III, 218d (see

Φίλιππος) C.

Ζουαράς m. **B.** MAMA III, 364a (see

Γεώργιος) C.

Ζουνας m. **I.** MAMA III, 709 (see

Χαριτῖνος) C.

Ζώλλος m. MAMA III, 211 C.

Ζωναράς m. **B.** MAMA III, 673 (see

Ῥουφῖνος) C.

Ζώπυρος m. MAMA III, 223 C.

Ζώσιμος m. **G.** MAMA III, 257 (see

Ἄρτέμιος) C.; 367b; 431 (see

Ἰάκκωβος) C.; MAMA III, 798 (see

Ἰούλιος)

Ἦλης m. **G.?!?** MAMA III, 612Ἠλίας m. **B.?!?** MAMA III, 297 (see

Δανιήλος, Ἰωάννης, Παῦλος) C.; 368

C.; 369 (Ἄβραμίου) C.; 370

(Ἄβραμίου) C.; 371 (Σεργίου) C.

- Ἦνδη f. *MAMA* III, 372 C.
 Ἡρακλεόδωρος m. *G. H.-W.*, 155, A 1.117 (Βίου) **H**.
 Ἡράκλιος m. *G. MAMA* III, 373 C.
 Ἡράκλιτος m. *G. MAMA* III, 705 C.
 Ἡρίνη (?) m. *G. MAMA* III, 583 C.
 Ἡρινικός m. *G. MAMA* III, 469 (see Ἡωάνης) **C**.
 Ἡρόδωρος m. *G. H.-W.*, 155, B2 1.23 (Ἐπικράτους, see Νικάνδρος)
 Ἡσίδωρος m. *G. MAMA* III, 681
 Ἡσυδώρα *G. MAMA* III, 655 C.
 Ἡσύχιον f. *G. MAMA* III, 263 (see Ἀύρηλίες) **N.R.**
 Ἡωάνης m. *B. MAMA* III, 469 (Ἡρινικοῦ) **C**.
 Ἡωάνης m. *B. MAMA* III, 490 (ἐπίκλιον Ὀδοτόμης) **C**.
 Θαλάσιος m. *G. MAMA* III, 374b (Θεοδούλου) **C**.; 566 (Πολυκάρπου) **C**.
 Θαλάσσιος m. *G. MAMA* III, 374a
 Θαλιάρχος m. *G. H.-W.*, 155, A 1.48 (Ὁξέους) **H**.
 Θαλλέλεος m. *G.? MAMA* III, 375 (Καλλινίκου) **C**.; 724 C.
 Θαλλος (?) m. *G.? MAMA* III, 376 (Βαρσύμου) **C**.
 Θαυμίας m. *MAMA* III, 377 C.
 Θέκλα f. *B. MAMA* III, 372 C.; 378 C.; 411a (Γεοργίου) **C**.; 486 C.; 532 C.; 576 (Εὐσεβίου) **C**.; 664 C.; 700 Gc.
 Θεκλιανός m. *B. MAMA* III, 379 (Ἀθηνοδώρου) **C**.
 Θέκος m. *MAMA* III, 218c (Διμωστράτου) **C**.
 Θεοδώρα m. *G.B. MAMA* III, 661 C.
 Θεόδωρος m. *G.B. MAMA* III, 397 C.; 401 C.; 403 (υἱὸς Ζηβήνου) **C**.; 405 (υἱὸς Ἰωανᾶκου) **C**.; 406a C.; 544 (see Κοσμάς) **C**.
 Θεοδόσιος m. *G.L. MAMA* III, 277 (see Γεώργιος) **C**.; 382 C.; 384 C.; 385 C.; 471 (see Ἰωάνης) **C**.
 Θεοδότῃ f. *G.B. MAMA* III, 386
 Θεόδοτος m. *G.B. MAMA* III, 387 C.; 388 C.; 389 (Ἐρμησιγένης); 390 (Βηρύλλου) **C**.; 391 C.; 392? (υἱὸς Διονυσίου) **C**.; 684 **J**.
 Θεόδουλος m. *G.B. MAMA* III, 324 C.; 374b (see Θαλάσιος) **C**.
 Θεοδώρα f. *G.B. MAMA* III, 395 C.; 396 C.; 653 (Ἀντιόχου) **C**.; 703 C.
 Θεόδωρος m. *G.B. MAMA* III, 248 (see Ἀντιόχος) **C**.; 305 (see Δομέτιος) **C**.; 398 C.; 399 C.; 400 C.; 404 (υἱὸς Θεοδώρου) twice **C**.; 406b (Μαύρου) **C**.; 407 (Μωυέως) **C**.; 409 (Μεαδου, see Ἀναστάσιος) **C**.; 412 C.; 413 C.; 415 C.; 486 C.; 543 (see Κοσμάς) **C**.; 610 (see Παῦλος) **C**.; 701 C.; 702 (Λουλλούτιος υἱὸς Γεωργίου) **C**.; 707a (see Κώνων); 708 (see Σέργιος) **C**.; 742 (see Τάβρισκος) **C**.
 Θεοκτίστης m. *G.B. MAMA* III, 416 (υἱὸς Ὀλυμπίου) **C**.; 780b **C**.
 Θεόπιστος] *MAMA* III, 417 C.
 Θεότεκνος m. *G.B. MAMA* III, 377 C.; 558 C.
 Θεόφιλα m. *G.B. MAMA* III, 418 C.
 Θεώδορος m. *G.B. MAMA* III, 326 (see Ἐπιφάνιος) **C**.; 411a (ἐπίκληση Μουμασι) **C**.; 485 (Διοκητιανός) **C**.; 641 (see Παῦλος) **C**.
 Θεωδόσιος m. *G.L. MAMA* III, 381 C.; 383 (Κωσμάς) **C**.
 Θεωδούλη *G.B. MAMA* III, 393 C.
 Θεώδουλος m. *G.B. MAMA* III, 337 (Βαρδαλίου ?) **C**.; 394 C.

- Θεόδουρος m. **G.** *MAMA* III, 330
 Θεόδουρος m. **G.** *MAMA* III, 330 C.
 Θεόδωρος m. **G.B.** *MAMA* III, 402
 (υἱὸς Δικλιτιανοῦ) C.; 408 C.; 410
 C.; 414 C.
 Θεωδώσιος m. **G.L.** *MAMA* III, 380b
 Θεωφρώνιος m. **G.B.** *MAMA* III, 419
 C.
 Θομᾶς m. **B.** *MAMA* III, 624 C.
 Θρασέας m. H.-W., 155, A 1.131
 (Ἐρμοκράτου) **H.**
 Θράσιος m. *MAMA* III, 487a C.
 Θωμᾶς m. **B.** *MAMA* III, 327 (see
 Ἐπιφάνιος) C.; 420 (Μελιτίου) C.;
 421 (Σεργίου) C.; 422 (Σεργίου) C.;
 423 C.; 424 (υἱὸς Γεωργίου) C.; 704
 C.
 Ιαζαρμας m. **LW.** H.-W., 155, A 1.41
 (Ρωζαρμα) **H.**; 1.66 (see Ζηνοφάνης)
H.
 Ἰάκκοβος m. **B.** *MAMA* III, 435 (υἱὸς
 Γεωργίου) C.; 436 (υἱὸς Ἀντιόχου)
 C.
 Ἰάκκουβος m. **B.** *MAMA* III, 425 C.;
 429? C.
 Ἰάκκωβος m. **B.** *MAMA* III, 428 C.;
 431 (Ζωσίμου) C.; 433 (ὁ Ῥωμανός)
 C.; 434 (υἱὸς Στεφανίου) C.; 728 C.
 Ἰάκοβος m. **B.** *MAMA* III, 430 C.;
 437 C.; 446 C.
 Ἰακῶ m. **B.** *MAMA* III, 237=*CIJ* II,
 787 (Διογένου) **J.**
 Ἰάκωβος m. **B.** *MAMA* III, 426 C.;
 427 C.
 Ἰανοῦς f. *MAMA* III, 438 (θυγάτηρ
 Γεωργίου) C.
 Ἰάσων m. **G.** H.-W., 155, A 1.27
 (Νέωνος) **H.**; 1.95 (Ῥωμβιγρέμιος)
H.; 1.136 (Ἐρμογένους) **H.**; 1.144
 (Νικάνορος) **H.**; B1 1.2 (see Ὑγῖνος)
R.; 1.3 (Ἀθηνοδώρου) **R.**; 1.30
 (Ζηνοφάνους) **R.**
 Ἰέραξ m. **G.** H.-W., 155, A 1.10 **H.**
 Ἰλθας **I.?** *MAMA* III, 298 (see
 Δάνιλος) C.
 Ἰλλος m. **I.** DAGRON, FEISSEL
 1987, p. 54, note 25 C.
 Ἰλαρία f. *MAMA* III, 533 C.
 Ἰλάριος m. *MAMA* III, 629 (see
 Παλλάδιος) C.
 Ἰνδακος m. **I.?** *MAMA* III, 268?
 Ἰνδους (?) m. **I.** *MAMA* III, 268 C.
 Ἰοάνης m. **G.B.** *MAMA* III, 493a
 (Πεύκου) C.
 Ἰοάννης m. **G.B.** *MAMA* III, 464 C.;
 475 (υἱὸς Τατιανῆς) C.; 484 C.; 489
 C.; 498b C.; 682 C.
 Ἰοαννίς **G.B.** *MAMA* III, 489 C.
 Ἰορδάνιος m. **B.** *MAMA* III, 439 C.
 Ἰούδας m. **B.** *MAMA* III, 440=*CIJ* II,
 791 (Νισαίου) **J.**
 Ἰουλία f. **L.** H.-W., 142 (Νεικολαῖς
 ἢ καὶ Πρόκλα) **R.**
 Ἰουλιανή f. **L.** *MAMA* III, 304 C.;
 441a (θυγάτηρ Ἀντουήνου) C.; 556
 C.; 792 twice **R.**
 Ἰουλιανός m. **L.** *MAMA* III, 442 C.;
 443 C., 444 (Μολύβονος) C.; 445
 (Φωτίου) C.; 446 C.; 447 C.; 566
 (Πολυκάρπου) C.
 Ἰούλιος m. **L.** *MAMA* III, 448=*CIJ* II,
 792 (υἱὸς Ἰουλίου) **J.** twice; *MAMA*
 III, 798 (M. Ἰ. Ζώσιμος)
 Ἰπωκράτης m. **G.** *MAMA* III, 631
 (see Παλλάδιος) C.
 Ἰρε(ναῖος) (?) m. **G.B.** *MAMA* III,
 449 (Γεοργίου) C.
 Ἰρήνη f. **G.B.** *MAMA* III, 488 twice
 C.
 Ἰρηνικός m. **G.B.** *MAMA* III, 323b

- (Ἐρπιδίου) C.
 Ἴρινη f. **G.B. MAMA III**, 485 C.
 Ἴρινη **G.B. MAMA III**, 530a C.
 Ἰσαῖος m. **B. MAMA III**, 450 (see Ἰωρτάσιος) C.
 Ἰσακίος m. **B. MAMA III**, 451a C.
 Ἰσαυρος m. **G. MAMA III**, 490 C.
 Ἰσίδωρος m. **G. MAMA III**, 249 (see Ἀντίοχος) C.; 452 C.; 549b (Παύλου) C.
 Ἰσκόδραλος **MAMA III**, 437 (see Γεόργιος) N.C.
 Ἰταλίη (?) f. **L. MAMA III**, 793 (Σιμουίδου) R.?
 Ἰωάννης m. **G. B. MAMA III**, 485 C.
 Ἰω[άνα]κος m. **MAMA III**, 405 (see Θεόδωρος) C.
 Ἰωάνης m. **G.B. MAMA III**, 330 C.; 446 C.; 471 (Θεοδοσίου) C.; 478 (υἱὸς Συμεωνίου Βικτωρίνου) C.; 487a? C.; 492a C.; 495 C.; 559 (Μηνᾶ) C.; 731 (Στεφάνου) C.
 Ἰωάννης m. **G.B. MAMA III**, 236 (υἱὸς Ἀναστασίου ἐπίκλιν Φάρμακος); 267 (see Βασίλειος) C.; 297 (υἱὸς Ἠλία) C.; 302 C.; 328 (see Ἐπιφάνιος) C.; 359 C.; 377 C.; 390 C.; 396 C.; 445 (Καλλιπίου) C.; 453a C.; 454 C.; 455 C.; 456 C.; 457 C.; 458 C.; 459 (Στεφάνου) C.; 460 C.; 461 C.; 462 C.; 463 C.; 465 C.; 466 (Ἀβιβᾶς τοῦ Κωσταντίου) C.; 467 (υἱὸς Ἀβρααμίου ἐπίκλη Ἀραβινδα) C.; 468 (Ἀντιόχου) C.; 470 (Εὐθυμίου) C.; 472 (Λουκᾶ); 473 (υἱὸς Στεφάνου) C.; 474 (Στρουθᾶ) C.; 476 (υἱὸς Τατιανοῦ) C.; 477 C.; 479 (Ἰωάννου) twice (see Γεόργιος, Βωνόνιος); 480 (ἐπίκλιν Τουτα) C.; 481 (see Ἐπιφάνιος) C.; 482 (Εὐθυμίου) C.; 483 (Κόνωνος) C.; 486 twice C.; 487b C.; 488 C.; 494 (Βικέα) C.; 496 C.; 497a C.; 499 C.; 500 (Ἀντιόχου) C.; 501 C.; 502 C.; 503 (Δαυεῖδ) C.; 504 C.; 516b (Δυδυμηάτου) C.; 536 (see Παῦλος) C.; 654 (Νικοδιμου) C.; 659 (see Πέτρος) C.; 662 C.; 705 C.; 706 C.; 728 C.; *ES* 9 (ὁ καὶ Κάστρης) C.
 Ἰωαννῆς m. **G.B. MAMA III**, 504 C.; 620 (see Νόννος) C.
 Ἰωαννίας **G.B. MAMA III**, 504 twice C.
 Ἰωρτάσιος m. **G.B. MAMA III**, 450 (υἱὸς Ἰσαίου) C.
 Ἰωσίπιος m. **MAMA III**, 759 C.
 Ἰωταπιανός m. H.-W., 155, C1 1.5 (Ἀυρήλιος) R.
 Καλή **G. MAMA III**, 710b C.
 Καλη[---](?) **MAMA III**, 505
 Καλλίας (?) m. **G. LAMINGER-PASCHER 1974**, 19 C.
 Καλλικράτης m. **G. H.-W.**, 155, B1 1.17 (see Κάτυλλος) R.
 Καλλίνικος m. **G. MAMA III**, 375 (see Θαλλέλεος) C.
 Καλλιόπιος m. **G. MAMA III**, 445 (see Ἰωάννης) C.
 Κάλιστος m. **G. LE BAS, WADDINGTON 1870**, 1465 twice (see Ἀστέριος)
 Καλλίστρατος m. **G. H.-W.**, 155, B2 1.13 (δῖς τοῦ Διονεῖκου) R.
 Καλόκερος m. **MAMA III**, 519 (see Κόνων) C.; 530b C.
 Καμινᾶς m. **MAMA III**, 315 (see Ἐνγόλιος) C.
 Καμπανός (?) **MAMA III**, 708 (see Μηνᾶς) C.

- Κάνδιδος m. **L.** *MAMA* III, 725 **C.**
 Καυπανός (?) *MAMA* III, 593 (see Μηνᾶς)
 Κασιανός m. *MAMA* III, 507 (Μάρωνος)
 Κάστρης (?) m. **G.** *ES* 9 (see Ἰωάννης) **N.R.**
 Κάτυλλος m. **H.-W.**, 155, B1 1.8 (Ἐπικράτους) **R.**; 1.16 (Καλλικράτου) **R.**
 Κβεδιασις m. **I.** **H.-W.**, 155, A 1.85 (Ρωνδβιου) **H.**
 Κεντρίτης m. *MAMA* III, 278 (see Γεώργιος) **C.**
 Κεσάρειος m. **L.** *MAMA* III, 530b **C.**
 Κλαύδιος m. **L.** **H.-W.**, 155, B2 1.9 (Πόπλιος Κ. Αὐρηλιανὸς Τεῦκρος) **R.**
 Κλεάγορος m. **G.** **H.-W.**, 155, A 1.106 (Γοργίου) **H.**
 Κλέων m. **G.** **H.-W.**, 155, A 1.135 (Ἐρμίππου) **H.**; 1.138 (Διομήδου) **H.**; 1.142 (Διοσκουρίδου) **H.**; 1.166 (see Διοσκουρίδης) **H.**
 Κλους m. **I.** **H.-W.**, 155, A 1.71 (Τεδιάριος) **H.**; 1.108 (Μῶτος) **H.**
 Κνιас m. **I.** **H.-W.**, 155, A 1.76 (Νεναόρμιος) **H.**
 Κνίδας m. **G.** **H.-W.**, 155, A 1.32 (Νεναόρμιος) **H.**
 Κνωσ m. **I.** **H.-W.**, 155, A 1.152 (Ἐρμοκράτου) **H.**
 Κοιρακός m. *MAMA* III, 331 **C.**
 Κοιριακός m. *MAMA* III, 690 **C.**
 Κομασ...ιο. m. **H.-W.**, 155, A 1.90 (see Ταρκιμωσ) **H.**
 Κομήτησα f. *MAMA* III, 299b **C.**; 611 **C.**
 Κομητοῦς m. *MAMA* III, 385 **C.**
 Κόμις (?) m. *MAMA* III, 561b (see Εὐσέβιος) **C.**
 Κομιτᾶς m. *MAMA* III, 508 **C.**; 509 **C.**
 Κομιτοῦς f. *MAMA* III, 510 **C.**
 Κόμων m. **G.** **H.-W.**, 155, A 1.8 (see Νέων) **H.**; 1.62 (Ῥωμνάμιος) **H.**
 Κομωνία (Βωνωνία?) f. *MAMA* III, 482 **C.**
 Κόνον m. **G.** *MAMA* III, 288; 413 **C.**; 493a **C.**; 531 **C.**; 533 **C.**; 534 **C.**; 535 **C.**; 536 (Χιλᾶ) **C.**; 538 **C.**; 721 (see Στέφανος) **C.**; 726 (υἶος Ἄνατολικοῦ) **C.**
 Κόνων m. **G.** *MAMA* III, 289a **C.**; 483 (see Ἰωάννης) **C.**; 491 **C.**; 492b (Χιλᾶς) **C.**; 493b (see Σανβάτιος) **C.**; 512 **C.**; 514 **C.**; 516a (υἱοῦ Γεωργίου Χρυσομάλλου) **C.**; 517 (Εὐθηίου) **C.**; 518 (Εὐτύχη) **C.**; 519 (υἶος Καλοκέρου) **C.**; 520 **C.**; 521 (υἶος Κυριακοῦ) **C.**; 522 (υἶος Μηνᾶ) **C.**; 523 **C.**; 524 (Πέτρου) **C.**; 525 (Στεφάνου) **C.**; 526 (Στεφάνου Μαλλάλα) **C.**; 527 **C.**; 528a **C.**; 530a (Ἀχιλῆου) **C.**; 532 **C.**; 537 **C.**; 603 (see Μόναχος) **C.**; 656 **C.**
 Κοπρίων m. **I?-G.?** *MAMA* III, 539 **C.**; 540 (Σανδίου)
 Κοσμᾶς m. **G.B.** *MAMA* III, 252 (see Ἄντωνῖνος) **C.**; 494 **C.**; 541 **C.**; 542 (Γαλινοῦ) twice **C.**; 543 (υἶος Θεοδώρου) **C.**; 544 (υἶος Θεοδώρου) **C.**; 544a **C.**; 545 (Μάγνου) **C.**; 546 **C.**; 547 **C.**
 Κοσταντῖνος m. **L.** *MAMA* III, 324 (Ἐλπιδίου) **C.**; 554 **C.**
 Κοστάντιος m. **L.** *MAMA* III, 613 (see Νίκη) **C.**
 Κοστατῖνος m. **L.** *MAMA* III, 554
 Κουβίδιος m. *MAMA* III, 600 (see

- Δομέτιος) **C.**
 Κρούς *m. MAMA III, 253 C.*
 Κύδαρος *m. MAMA III, 212a (see Σέργιος)*
 Κυήτος *m. L. H.-W., 155, B1 ll.18-19 (see Αΐλιος) R.*
 Κυίντιος *m. L. H.-W., 155, C1 1.2 (see Αὐρήλιος) R.*
 Κυμνίων *m. MAMA III, 548*
 Κυριακή *f. G. MAMA III, 241a*
 Κυριακίς *f. G. MAMA III, 549a C.*
 Κυριακός *m. G. MAMA III, 299a; 437 C.; 446 C.; 483 C.; 521 (see Κόνων) C.; 550; 551 C.; 552 (Σεργίου) C.; 553 C.; 566 (Πολυκάρπου) C.; 575 (see Μαράς)*
 Κυριλίης *f. L. KEIL, WILHELM 1915, 45-48 (Αππα) R.*
 Κύριλλος *m. B. MAMA III, 362 (see Ζαχαρίας) C.*
 Κυρίνα *f. L. MAMA III, 553 C.*
 Κυρίνος *m. L. MAMA III, 320 (see Ἐλπίδιος) C.*
 Κῦρος *m. G. MAMA III, 622 C.*
 Κυρούς *m. G. MAMA III, 668 C.*
 Κυρτός *m. MAMA III, 279 (see Γεόργιος) C.*
 Κώμης *m. G. MAMA III, 316b (see Εἰλους) C.*
 Κωνσταντέινος *m. L. MAMA III, 199 (see Οὐαλέριος) R.*
 Κωνστάντιος *m. L. MAMA III, 555 (Παλλαδίου) C.*
 Κωστάντιος *m. L. MAMA III, 466 (see Ἰωάννης) C.; 556 C.*
 Κώμων *m. H.-W., 155, 1.8*
 Κώνων *m. G. MAMA III, 511 C.; 513 C.; 515 (Ἀβασκάντου) C.; 529; 643 (see Παῦλος) C.; 707a (υἶος Θεοδώρου)*
 Κωνωνίς *f. G. MAMA III, 598 C.*
 Κωπᾶς *m. B. MAMA III, 679=CII II, 794 (see Σαμοῆς) J.*
 Κωσμάς *m. B. MAMA III, 383 (see Θεωδόσιος) C.*
 Κώστας *m. H.-W., 155, C4 1.3 (see Αὐρήλιος) R.*
 Λάκρατος *m. H.-W., 155, A 1.28 (see Βίτυς) H.; 1.149 (see Ἐρμιππος) H.*
 Λεοντία *G. MAMA III, 558 C.*
 Λεοντιανός *m. G. H.-W., 155, C4 1.8 (see Αὐρήλιος) R.*
 Λεοντίδης *m. G. MAMA III, 651 C.*
 Λέοντιος *m. G. MAMA III, 560 C.; 561a (τοῦ Τεύκρου); 562 (Τιμοθέου) C.; 563 (Πέτρου) C.; 597 (see Γεόργιος) C.; 683 C.*
 Λεότιος *m. MAMA III, 437 C.*
 Λεύκιος *m. L. MAMA III, 565*
 Λεωντάκιος *m. G. MAMA III, 557 C.*
 Λεωντία *G. MAMA III, 559 C.*
 Λεώντιος *m. G. MAMA III, 564 C.*
 Λέων *m. G. H.-W., 155, A 1.112 (Ζηνοφάνου) H.*
 Λεων[---] *MAMA III, 367a*
 Λητουργός *m. B. MAMA III, 594 (see Μηνάς) C.*
 Λιβάνιος *m. B. MAMA III, 566 (Πολυκάρπου) C.*
 Λιμνής *m. MAMA III, 667 C.; 763?*
 Λογίνος *m. MAMA III, 753 (see Φουτίνος) C.*
 Λόνγος *m. L. MAMA 575 (see Παῦλος)*
 Λουκάς *m. B. MAMA III, 250 C.; 472 (see Ἰωάννης); 567 C.*
 Λ(ούκιος) *m. L. ES 1 (see Σεπτίμιος) R.*
 Λουλλουτιος *m. I. MAMA III, 702 (see Θεόδωρος) N.*

- Λους m. **I.** *MAMA* III, 218e; H.-W., 155, A 1.151 (Ῥωσδρυμαρίου) **H.**
 Λυσίστρατος m. **G.** H.-W., 155, A 1.4 (see Ῥαπολλωνίδης) **H.**; 1.5 (see Ῥαπελλήης) **H.**; 1.40 (Νικάνορος) **H.**
 Λυχνᾶς m. *MAMA* III, 277 (see Γεώργιος) **N.**
- Μα f. **I.** *MAMA* III, 569 (see Ῥαρμανική)
 Μάγνος m. *MAMA* III, 545 (see Κοσμᾶς) **C.**; 570 **C.**
 Μάγος m. **G.?** *Iranic?* *MAMA* III, 707b (see Διογένης)
 Μαῖης m. **I.** *MAMA* III, 233 (see Ῥαναστάσιος) **C.**
 Μακεδόσιος m. **G.** *MAMA* III, 571; 572
 Μακρόβιος m. **L.** *MAMA* III, 263 (see Αὐρήλιος) **N. R.**
 Μαλλάλας m. *Syrian MAMA* III, 526 (see Στέφανος) **N. C.**
 Μάμας m. **I.** *MAMA* III, 573 **C.**
 Μάμμας m. **I.** *MAMA* III, 495 **C.**
 Μαξιμίνος m. **L.** *MAMA* III, 199 (see Οὐαλέριος) **R.**
 Μαρᾶς m. **I.** *MAMA* III, 250 **C.**; 574 **C.**; 575 (υἱὸς Κυριακοῦ)
 Μαρβόλλας m. H.-W., 155, A 1.55 (Ῥρητάσιος) **H.**
 Μαργαδύριος m. *MAMA* III, 321 (see Ῥελπίδιος) **C.**
 Μαρθᾶνα f. *MAMA* III, 424 (Ῥπατίου) **C.**; 534 **C.**
 Μαρία f. **B.** *MAMA* III, 212b **C.**; 362 **C.**; 396 **C.**; 438 **C.**; 489 **C.**; 496 **C.**; 535 **C.**; 576 (Εὐσεβίου) **C.**; 577a **C.**
 Μαρριανή f. *MAMA* III, 365 **C.**
 Μαρριανός m. *MAMA* III, 578 **C.**
 Μαρρίνα f. *MAMA* III, 579 **C.**
- Μαρίνος m. *MAMA* III, 580b **C.**; 581 **C.**; 582 (see Εὐσέβιος) **C.**; 583 **C.**; 682 **C.**
 Μάρκελλος m. **L.** *MAMA* III, 584 **C.**; 585b **C.**
 Μ(αρκία) f. **L.** *MAMA* III, 263 (see Αὐρηλίες) **R.**
 Μαρκιάνος m. **L.** *ES* 3 **R.**
 Μάρκος m. **L.** *ES* 1 (see Αὐρήλιος); *MAMA* III, 263 (see Αὐρήλιος) **R.**; 798 (see Ἰούλιος); H.-W., 155, C1, 1.4 (see Αὐρήλιος **R.**; 1.5 (see Αὐρήλιος) **R.**; C2 I. 1, 3, 5 (see Αὐρήλιος) **R.**; C3 II. 1, 3, 6 (see Αὐρήλιος) **R.**; 1.12 (see Αὐρήλιος) **R.**; C4 II.1, 3, 4, 6 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Μαρρον f. **I.** *MAMA* III, 362 (Ζαχαρία) **C.**
 Μαρρως f. **I.** *MAMA* III, 271 **C.**; 414 **C.**; 549a **C.**; 727 **C.**
 Μαρτύριος m. **B.** *MAMA* III, 586 **C.**
 Μάρων m. **G.** *MAMA* III, 507; 728 (see Στέφανος) **C.**
 Ματρῶνα f. **L.** *MAMA* III, 262=*CIJ* II, 788 (ή καὶ Φωτίου) **J.** (twice)
 Μαῦρος m. *MAMA* III, 325 (see Ῥεπιφάνης) **C.**; 330 **C.**; 406b (see Θεόδωρος) **C.**; 660 (see Πέτρος) **C.**
 Μεαδος m. **G.?** *I.?* *MAMA* III, 409 (see Θεόδωρος) **C.**
 Μέγας (?) m. **G.** *MAMA* III, 801 (see Πούβλιος) **R.**
Μελανιππι[---] *MAMA* III, 510 **C.**
 Μελίτιος m. **G.** *MAMA* III, 420 (see Θωμᾶς) **C.**
 Μένανδρος m. **G.** *MAMA* III, 262=*CIJ* II, 788 (see Αὐρήλιος) **J.**
 Μενέδημος m. **G.** H.-W., 155, A 1.115 (Διομέδουτος) **H.**; 1.143 (see Ῥαντίοχος) **H.**

- Μεσσαλίνοσ m. **L.** *MAMA* III, 587 **C.**
 Μεσσικᾶσ m. *MAMA* III, 619 (see Νόννοσ) **C.**
 Μηδιανόσ (?) m. *MAMA* III, 588
 Μηνάσ m. **G.** *MAMA* III, 332 **C.**; 451b **C.**; 522 (see Κόνων) **C.**; 559 (see Ἰωάνησ) **C.**; 578 (υἱόσ Διμητρίου) **C.**; 589 **C.**; 590 **C.**; 591 **C.**; 592 (Βέσσου) **C.**; 593 (Κανπανοῦ); 594 (υεῖλόσ Λητουργοῦ) **C.**; 595a-b (Φωτίνου) twice **C.**; 596 **C.**; 597 **C.**; 598 **C.**; 599 **C.**; 600 **C.**; 601 (see Σαμουήλοσ) **C.**; 602 **C.**; 708 (Καμπανοῦ) **C.**; H.-W., 155, C2 1.6 (see Αὐρήλιοσ) **R.**
 Μηνόδοροσ m. **G.** H.-W., 155, C3 1.11 (see Αὐρήλιοσ) **R.**
 Μηροδότῃ f. **G.** *MAMA* III, 202
 Μητροδώροσ m. **G.** H.-W., 155, C3 1.11 (see Αὐρήλιοσ) **R.**
 Μίκυροσ m. H.-W., 155, A 1.88 (see Μῶσ) **H.**
 Μινᾶσ m. **G.** *MAMA* III, 339 **C.**; 642? (see Παῦλοσ) **C.**; 739 (Σωτερίκου) **C.**
 Μισισ m. **I.** H.-W., 155, A 1.123 (see Ζηνόφαντοσ) **H.**; 1.141 (see Αρμαρωνζασ) **H.**
 Μισραιιοσ m. **I.** H.-W., 155, A 1.7 (Ἄρτέμωνοσ) **H.**; 1. 20 **H.**; 1.61 (Ῥωσγήτιοσ) **H.**
 Μιστραιοσ m. **I.** H.-W., A 1.3 (see Νέων) **H.**
 Μολύβων m. **G.** *MAMA* III, 444 (see Ἰουλιανόσ) **C.**
 Μόναχοσ m. *MAMA* III, 603 (Κόνωνοσ) **C.**
 Μόνεμισ m. **LW.** **G.?** H.-W., 155, A 1.30 (Νεναόρμιοσ) **H.**
 Μουίδησ (?) m. *MAMA* III, 323a **C.**
 Μουτᾶνοσ m. H.-W., 155, C4 1.1 (see Αὐρήλιοσ) **R.**
 Μουμασι m. **G.?** **I.?** *MAMA* III, 411a (see Θεώδοροσ) **N.C.**
 Μουσαῖοσ m. **G.** H.-W., 155, A 1.13 (see Ἀθήναιοσ) **H.**
 Μουσόμιοσ m. **G.** *MAMA* III, 356 (see Εὐτύχιοσ) **C.**
 Μουσχοῦσ m. **G.** *MAMA* III, 492a **C.**
 Μουσ[---] *MAMA* III, 604 **C.**
 Μυρίνη f. **G.** *MAMA* III, 605 **C.**
 Μωσ m. **LW.** HEBERDEY, WILHELM 1896, p.70 (Ῥωσγήτιοσ); H.-W., 155, A 1.16 (see Βάτων) **H.**; 1.42 (Ἐπικράτου) **H.**; 1.53 (Ῥωσγήτιοσ) **H.**; 1.81 (see Ρωσγητισ) **H.**; 1.88 (Μικύρου) **H.**; 1.108 (see Κλοῦσ) **H.**; 1.125 (see Ὀρόντησ) **H.**; 1.139 (see Ἐρμοκράτησ) **H.**
 Μωσίσ m. **B.** *MAMA* III, 607=*CIJ* II, 793 **J.**
 Μωσᾶνιοσ m. **G.** *MAMA* III, 329 (see Ἐπιφάνιοσ) **C.**
 Μωυεσ m. **I.** *MAMA* III, 407 (see Θεόδωροσ) **C.**
 Ναρίνοσ m. *MAMA* III, 608 **C.**
 Νεικολαῖσ f. **G.** H.-W., 142 (see Ἰουλία) **R.**
 Νεναορμισ m. **LW.** H.-W., 155, A 1.30 (see Μόνεμισ) **H.**; 1.32 (see Κνίδασ) **H.**; 1.35 (see Τέτησ) **H.**; 1.37 (see Πολύκλειτοσ) **H.**; 1.76 (see Κνίασ) **H.**
 Νενικαμιδισ m. **LW.** H.-W., 155, A 1.98 (Ρωμβιγρεμιοσ) **H.**
 Νεσπτόλεμοσ m. **G.** H.-W., 155, A 1.116 (Ἐρμίππου) **H.**
 Νέων m. **G.** *MAMA* III, 293 (see Γερμανόσ) **C.**; 299b **C.**; 609 **C.**; 610 **C.**; 611 **C.**; 612 **C.**; H.-W., A 1.3 (Μιστραίου) **H.**; 1.8 (Κόμωνοσ) **H.**;

1.27 (see Ἰάσων) **H.**; 1.44 (Νικάνορος) **H.**; 1.54 (Ρωζαρμα) **H.**; 1.150 (Διομήδου) **H.**
 Νήκη f. *MAMA* III, 729 **C.**
 Νηκόλαος m. **G. B. MAMA** III, 615 **C.**
 Νηγίς m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.64 (see Τροκομβιγρεμίς) **H.**; 1.78 (see Οπραμωσίς) **H.**; 1.83 (see Ρωνδερβεμίς) **H.**
 Νικάδος m. **G. H.-W.**, 155, A 1.145 (see Τεύκρος) **H.**
 Νικάνδρος m. **G. H.-W.**, 155, B2 1.22 (ὁ κὲ Ἡρόδωρος Ἐπικράτους) **R.**
 Νικάνωρ m. **G. H.-W.**, 155, A 1.18 (Ἀπολλωνίδου) **H.**; 1.40 (see Λυσίστρατος) **H.**; 1.44 (see Νέων) **H.**; 1.45 (see Διομήδης) **H.**; 1.46 (Ἐπικράτου) **H.**; 1.99 (Ζηνοφάνου) **H.**; 1.107 (Ῥωσγήτιος) **H.**; 1.137 (see Ἐρμόφαντος) **H.**; 1.144 (see Ἰάσων) **H.**
 Νίκη **G. MAMA** III, 613 (Κοσταντίου) **C.**
 Νίκη **G. MAMA** III, 497a **C.**
 Νικίας m. **G. MAMA** III, 614 **C.**
 Νικόδημος m. **G. MAMA** III, 365 (see Ζήνων) **C.**
 Νικόδιμος m. **G. MAMA** III, 654 (see Ἰωάννης) **C.**
 Νικόδωρος m. **G. H.-W.**, 155, C2 1.2 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Νικόλαος m. **G. B. MAMA** III, 616 **C.**; **H.-W.**, 155, A 1.26 (Ἀρτέμωνος) **H.**; 1.126 (see Ταυρίσκος) **H.**; 1.159 (Ταυρίσκου) **H.**
 Νισαῖος m. **G. MAMA** III, 440=*CIJ* II, 791 (see Ἰούδας, Ἀλεξᾶς) **J.**
 Νονος m. **I. MAMA** III, 618 **C.**; 619 (Μεσσικᾶ) **C.**; 620 (Ἰωαννήδος) **C.**; 622 **C.**; 623 (υἱὸς Γορίππου

Βιτμίνου) **C.**
 Νονολας m. **I. MAMA** III, 617 **C.**
 Νονος m. **I. MAMA** III, 624 **C.**
 Ξένων m. **G. H.-W.**, 155, A 1.38 (Ἀπολλωνίδου) **H.**; 1.50 (see Ρωνδβίης) **H.**; 1.73 (Ἀπολλωνίου) **H.**
 Οαρίς m. **I. H.-W.**, 155, A 1.94 (see Πλῶς) **H.**
 Ὀδοτόμις m. *MAMA* III, 490 (see Ἡωάννης) **N. C.**
 Οεβίς m. **I. H.-W.**, 155, A 1.29 (Ἀπολλωνίδου) **H.**
 Οετασίς m. **I. H.-W.**, 155, A 1.39 (see Ῥωζρύμερις) **H.**; 1.51=39 (see Ῥωνζρύμερις) **H.**
 Οητασίς m. **I. H.-W.**, 155, A 1.55 (see Μαρβόλλας) **H.**
 Οἰκίος m. **G. MAMA** III, 506 **C.**
 Ὀλβίος m. **G. MAMA** III, 625
 Ὀλλίς m. **H.-W.**, 155, A 1.49 (Τροκοαρβάσιος) **H.**
 Ὀλυμπία f. **G. MAMA** III, 756 **C.**
 Ολύμπιος m. **G. MAMA** III, 416 (see Θεοκτίστης) **C.**; 626 (Αθηνίου) **C.**
 Ὀλυμπούς m. **G. MAMA** III, 290 **C.**
 Ὀλύνπιος m. **G. MAMA** III, 627 (υἱὸς Ρουφίνου) **C.**
 Οξηίς m. **I. H.-W.**, 155, A 1.74 (Τετέους) **H.**
 Οξης m. **I. H.-W.**, 155, A 1.48 (see Θαλιάρχος) **H.**; 1.52 (see Τετῆς) **H.**; 1.56=1.52 (see Τετῆς) **H.**; 1.57 (see Ὀξόλλας) **H.**; 1.104 (see Πολύκλειτος) **H.**
 Οξολλας m. **I. H.-W.**, 155, A 1.57 (Οξέους) **H.**
 Οπραμωσίς m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.78 (Νήμιος) **H.**; 1.92 (Τεύκρου) **H.**
 Ὀρόντης m. **G. H.-W.**, 155, A 1.125 (Μῶτος) **H.**

Οὔασις f. **HICKS** 1891, 22 **H.**

Ουαλέριος m. **L. MAMA** III, 199 (O. «Maximi'no») **R.**; **MAMA** III, 199 (Φλαούσιος O. Κωνσταντέϊνος) **R.**

Ουολούσιος (?) m. **L. ES** 3 **R.**

Παλάδιος m. **MAMA** III, 632 **C.**

Παλλάδιος m. **MAMA** III, 555 (see Κωνσταντίος) **C.**; 628 **C.**; 629 (Ίλαρίου) **C.**; 630 (Γελασίου) **C.**; 631 (Ίπωκράτου) **C.**; 633 **C.**; 634b **C.**; 762?

Παμμίς **I. H.-W.**, 155, A 1.14 (see Σάνδων) **H.**

Παμφίλιπος m. **G. MAMA** III, 750 **C.**

Πανκράτιος m. **G. MAMA** III, 502 **C.**

Παντολέων m. **G. MAMA** III, 635 (υἱὸς Βασιλείου) **C.**

Παπας m. **I. H.-W.**, 155, A 1.58 (Δηλιάρχου) **H.**; 1.105 (see Δηλιάρχος) **H.**

Παπιανός m. **L. MAMA** III, 238 (see Ἴνας) **R.**

Παπίας m. **I. MAMA** III, 348c (Ἰθανασίου) **C.**; **H.-W.**, 155, B2 1.3 **R.**

Παπος m. **I. H.-W.**, 155, A 1.167 (see Τεῦκρος) **H.**

Παρασερρυμος m. **I. H.-W.**, 155, A 1.75 (see Σῦσις) **H.**; 1.113 (Ρωνδεβεμιος) **H.**

Παρασρουνίς m. **I. H.-W.**, 155, A 1.60 (Ῥωμνάμιος) **H.**

Παρατυχιανός m. **G. MAMA** III, 547 **N. C.**

Παρηγόριος m. **G. MAMA** III, 636 **C.**

Πᾶς m. **H.-W.**, 155, B1 1.7 (see Τεῦκρος) **R.N.**

Παταριανός m. **H.-W.**, 155, C3 1.13 (Παυλίνοσ) **R.**

Πατρόβουλος m. **G. MAMA** III, 756

(see Δωρημάτιος) **C.N.?**

Παυλίνα f. **B. MAMA** III, 579 **C.**; 756 **C.**

Παυλίνοσ m. **B. H.-W.**, 155 C3, 1.13 (see Παταριανός) **R.**

Παῦλοσ m. **B. MAMA** III, 255 (see Ἰριάδινη) **C.**; 281 (see Γεόργιοσ) **C.**; 297 (υἱὸσ Ἰηλία) **C.**; 302 (see Διοκλήσ) **C.**; 441a **C.**; 498b **C.**; 536 (υἱὸσ Ἰωάννου Χιλᾶσ) **C.**; 549b (Στραβοῦ, see Πέτροσ, Ἰσίδωροσ) **C.**; 575 (υἱὸσ Λόνγου); 610 (Θεοδώρου) **C.**; 637; 638 **C.**; 639 (υἱὸσ Εὐαγρίου) **C.**; 640 (Γράδου) **C.**; 641 (θεωδόρου) **C.**; 642 (Μινᾶ) **C.**; 643 (Κώνονοσ) **C.**; 644 **C.**; 645 (Συμεωνίου) **C.**; 646 (υἱὸσ Χαρίτονοσ) **C.**; 647 **C.**; 648 **C.**; 649 **C.**; 650 **C.**; 651 **C.**; 652 **C.**; 653 **C.**; 654 (Ζαχαρία) **C.**; 655 **C.**; 730 (Πιάλοσ, see Στέφανοσ) **C.**; 731 (Στεφάνου) **C.**. **DAGRON, FEISSEL**, 18; 19 (V-VI d.C.). **HICKS** 1891, 25.

Πέιοσ m. **MAMA** III, 656 **C.**

Περιγένιοσ m. **G. MAMA** III, 657 **C.**; 658 **C.**

Πέτροσ m. **B. MAMA** III, 245 (see Ανδρέασ) **C.**; 437 **C.**; 451b **C.**; 497b (Εὐγενίου) **C.**; 524 (see Κόνων) **C.**; 549b (Παύλου) **C.**; 563 (see Λεόντιοσ) **C.**; 614 **C.**; 623 **C.**; 633 **C.**; 659 (Ιωάννου) **C.**; 660 (Μαύρου) **C.**; 661 **C.**; 662 **C.**; 663 **C.**; 664 (Χαριτήνησ) **C.**; 709 (see Σέργιοσ) **C.**

Πεύκασ m. **MAMA** III, 493 (see Ἰοάνησ) **C.**

Πιάλοσ m. **MAMA** III, 730 (see Παῦλοσ) **N.**

Πικρίδιοσ m. **MAMA** III, 362 (see Γεόργιοσ) **C.**

Πιτόσ m. **MAMA** III, 415 (see

- Πλάτων) **C.**
 Πλάτων *m. G. MAMA III, 415* (υἱὸς Πιτοῦ) **C.**
 Πλωσ *m. I. H.-W., 155, A 94* (Ὁάριος) **H.**
 Πλωτεῖνος *m. L. H.-W., 137* (Ἰγγεῖνου) **R.**
 Πολέμων *m. G. H.-W., 155, A 1.130* (see Διοκλῆς) **H.**
 Πολυέτιος *m. G. MAMA III, 665 C.*
 Πολυκάρπος *m. G. MAMA III, 566* (see Θαλάσιος, Ἰουλιανός, Κυριακός Λιβάνιος) **C.**
 Πολύκλειτος *m. G. H.-W., 155, A 1.12* (see Ἀρτέμων) **H.**; 1.37 (Νεναόρμιος) **H.**; 1.104 (Ὁξέους) **H.**; 1.128 (see Ἐρμοκράτης) **H.**; 1.168 (Διοσκουρίδου) **H.**
 Πολυχρονία *m. G. MAMA III, 263* (see Αὐρηλίες) **R.**
 Πομπηϊανός *m. L. H.-W., 155, C3 11.8-9* (see Αὐρήλιος) **R. N.**
 Πόπλιος *m. L. MAMA III, 795* (see Αὐρήλιος) **R.**; *ES 3* (see Αἴλιος) **R.**; *H.-W., 155, B 1.18* (see Αἴλιος) **R.**; *B2 1.9* (see Κλαύδιος) **R.**; 1.15 (see Αἴλιος) **R.**; *C3 1.4* (see Αἴλιος) **R.**
 Πόρφυρος *m. G. MAMA III, 666 C.*
 Πούβλιος *m. L. MAMA III, 801* (Π. Ἐλουῖος Μίεθγας) **R.**
 Πρίσκος *m. L. MAMA III, 282* (see Γεόργιος) **C.**
 Προαγόραστος *m. MAMA III, 668a* (see Σιγνα) **C.**
 Πρόκλα *f. L. H.-W., 142* (see Ἰουλία) **N.R.**
 Πρόκλος *m. L. MAMA III, 669* twice (see Εὐσέβιος) **C.**
 Προυνίκιος *m. MAMA III, 670 C.*
 Προφήτης *m. G.B. MAMA III, 364 C.*
 Προφίτης *m. G.B. MAMA III, 671 C.*
 Πωλλίων *m. G. MAMA III, 672* (see Ῥηγείνος)
 Ῥηγείνος *m. MAMA III, 672* (Πωλλίωνος)
 Ῥοδόπη *f. MAMA III, 218b C.*
 Ῥοδοῦς *MAMA III, 690 C.*
 Ῥουμανός *m. L. MAMA III, 218c* (see Χριστόφωρος) **C.**; 677 **C.**
 Ῥουφίνα *f. L. MAMA III, 263* (see Αὐρηλίες) **N. R.**
 Ῥουφίνος *m. L. MAMA III, 627* (see Ὀλύμπιος) **C.**; 673 (Ζωναρά) **C.**
 Ῥοῦφος *m. L. MAMA III, 674 C.*; 675a **C.**
 Ρωζαρμας *m. LW. H.-W., 155, A 1.41* (see Ιαζαρμας) **H.**; 1.54 (see Νέων) **H.**; 1.77 (see Τροκοζαρμας) **H.**
 Ρω(ν)ζρυμερις *m. LW. H.-W., 155, A 1.39* (Ὁετάσιος) **H.**; 1.51=39 (Ρωνζρυμερις Ὁετάσιος) **H.**
 Ῥωμανός *m. L. MAMA III, 433* (see Ιάκκωβος) **C.**; 676a (Ελεφά) **C.**; 796 (see Αὐρήλιος) **R.**
 Ρωμβιγρεμις *m. LW. H.-W., 155, A 1.59* (Ῥωσγήτιος) **H.**; 1.95 (see Ἰάσων) **H.**; 1.98 (see Νενικάμιδης) **H.**
 Ρωμναμις *m. LW. H.-W., 155, A 1.60* (see Παρασρούνης) **H.**; 1.62 (see Κόμων) **H.**
 Ῥωμύλος *m. L. H.-W., 155, B1 1.21* (see Ζηνοφάνης) **R.N.**
 Ρωνδ.... *m. LW. H.-W., 155, A 1.43* (see Ἀπελλῆς) **H.**
 Ρωνδβιης *m. LW. H.-W., 155, A 1.50* (Ξένωνος) **H.**; 1.63 (see Διομέδων) **H.**; 1.79 (see Ρωνησις) **H.**; 1.82 (Ἀπολλωνίου) **H.**; 1.85 (see Κβεδίασις) **H.**; 1.87 (see Ρωνδινασις) **H.**; 1.114 (Ἀντιγένου) **H.**

- Ρωνδβερρας m. **LW.** H.-W., 155, A 1.34 (see Ἀρτέμων) **H.**; 1.69 (Ρωνδινασιος) **H.**; 1.84 (see Ρωνδινεσις) **H.**; 1.100 (see Ἀντιγένης) **H.**
- Ρωνδερβεμις m. **LW.** H.-W., 155, A 1.83 (Νήμιος) **H.**; 1.103 (see Ζᾶς) **H.**; 1.113 (see Παρασέρρυμος) **H.**
- Ρωνδινασις m. **LW.** H.-W., 155, A 1.69 (see Ρωνδβερρας) **H.**; 1.87 (Ρωνδβιου) **H.**
- Ῥωνδινεσις m. **LW.** H.-W., 155, A 1.84 (Ῥωνδβερρα) **H.**
- Ρωησις m. **LW.** H.-W., 155, A 1.79 (Ρωνδβιου) **H.**
- Ρωσηγτις m. **LW.** HEBERDEY, WILHELM 1896, p.70 twice; H.-W., 155, A 1.31 (Ζᾶτος) **H.**; 1.53 (see Μῶς) **H.**; 1.59 (see Ρωμβιγρεμις) **H.**; 1.61 (see Μισραῖος) **H.**; 1.67 (Ἀρτέμωνος) **H.**; 1.81 (Μῶτος) **H.**; 1.107 (see Νικάνωρ) **H.**
- Ρωσδρυμαριος m. **I.** H.-W., 155, A 1.151 (see Λουῖς) **H.**
- Σαββάτιος m. **B.** MAMA III, 678 C.
- Σαδασαμις m. **I.** HICKS 1891, 23 (Τετεοῦς)
- Σαμοῆς m. **B.** MAMA III, 679 (Κωπᾶ) **J.**; 684=*CIJ* II, 794 **J.**
- Σαμουήλ m. **B.** MAMA III, 684 **J.**
- Σαμουήλος m. **B.** MAMA III, 601 (see Μηνάς) **C.**; 680 **C.**; 681 (Ἡσιδώρου); 682 **C.**; 683 **C.**; 685 **C.**
- Σαμουῆς m. **B.** MAMA III, 684 **J.**
- Σανβάτιος m. **B.** MAMA III, 493b (Κόνωνος) **C.**; 686 **C.**; 737 (see Συμεώνιος) **C.**
- Σανδας m. **LW.** MAMA III, 687 C.
- Σανδατις m. **LW.** H.-W., 155, A 1.33 (see Τερβέμασις) **H.**
- Σανδιος m. **LW.** MAMA III, 540 (see Κοπρίων)
- Σανδογένης m. **G.LW.** MAMA III, 688 C.
- Σάνδων m. **LW.G.** H.-W., 155, A 1.14 (Πάμμιος) **H.**
- Σαούλ m. **B.** MAMA III, 689 C.
- Σαπρίκη MAMA III, 212a
- Σεβαστιανός m. **G.** MAMA III, 690 C.
- Σεκουνδινος m. **L.** MAMA III, 691 C.
- Σέλευκος m. **G.** H.-W., 155, A 1.11 (Ἀπελλέους) **H.**
- Σεουήρος m. **L.** *ES* 1 (see Σεπτίμιος) **R.**
- Σεπτίμιος m. **L.** *ES* 1 (Λούκιος Σ. Σεουήρος) **R.**
- Σεραπίων m. MAMA III, 389 (see Ἀθηνόδωρος)
- Σέργιος m. **B.** MAMA III, 212a (Κυδάρου); 371 (see Ἡλίας) **C.**; 421 (see Θωμάς) **C.**; 422 (see Θωμάς) **C.**; 453b **C.**; 492a **C.**; 499 **C.**; 500 (Ἀναστασίου) **C.**; 530a **C.**; 552 (see Κυριακός) **C.**; 604 **C.**; 692 **C.**; 693 **C.**; 694 **C.**; 695 (Ἀθανασίου) **C.**; 696 **C.**; 697 (Δωμετίου) **C.**; 698 **C.**; 699 (Σουνίκα) **C.**; 700 **C.**; 701 **C.**; 702 (υἱὸς Γεωργίου) **C.**; 703 **C.**; 704 **C.**; 705 (Ἰωάννου) **C.**; 706 **C.**; 707a; 708 (υἱὸς Θεοδώρου) **C.**; 709 (Πέτρου) **C.**; 710a **C.**
- Σεργούς m. MAMA III, 710b **C.**; 746
- Σήκελος m. MAMA III, 799 (Διογένους)
- Σηρωτῖνος m. MAMA III, 711
- Σιγνα MAMA III, 668a (Προαγοράστου) **C.**
- Σιλουανός m. **L.** MAMA III, 712 C.
- Σιμωνίδης m. **G.** MAMA III, 793 (see

Ἰταλίη) **R.?**

Σινδιος **m. I. MAMA III, 713 C.**

Σισίνιος **m. L. MAMA III, 714 C.**

Σκόρδαλλος **m. MAMA III, 713 (see Γεώργιος) C. N.**

Σμάργαδος **m. Iranic? MAMA III, 715 C.**

Σουνίκας **m. MAMA III, 699 (see Σέργιος) C.**

Σταύριος **m. MAMA III, 215 C.**

Στεφανής **f. B. MAMA III, 378 C.; 435 C.**

Στεφάνιος **m. B. MAMA III, 434 (see Ἰάκκωβος) C.**

Στεφανίς **f. B. MAMA III, 291 C.; 292 C.; 583 C.; 716 C.; 732 C.**

Στέφανος **m. B. MAMA III, 247 C.; 292 (see Γεώργιος) C.; 391 C.; 436**

(υἱὸς Ἀντιόχου) C.; 459 (see Ἰωάννης) C.; 473 (see Ἰωάννης) C.;

525 (see Κόνων) C.; 526 (Μαλλάλας, see Κόνων) C.; 537 C.; 554 (see

Αὐλητῆς) C.; 717 C.; 718 C.; 719 (υἱὸς Ἀναστασίου) C.; 720

(Εἰροδότου) C.; 721 (υἱὸς Κόνωνος) C.; 722 (υἱὸς Τατιανοῦ) C.; 723 C.;

724 C.; 725 (υἱὸς Ἐορτασίου) C.; 727 C.; 728 (Μάρωνος) C.; 729 C.;

730 (Παύλου Πιάλου) C.; 731 (see Παῦλος, Ἰωάννης) C.; 732 C.; 738

(see Συμόνιος) C.

Στέφωνος **m. B. MAMA III, 726 (υἱὸς Ἀνατολικοῦ) C.**

Στραβός **m. MAMA III, 549b (see Παῦλος) C.**

Στρατονίκη **G. MAMA III, 493b C.**

Στρουθᾶς **m. MAMA III, 474 (see Ἰωάννης) C.**

Συς **m. I. H.-W., 155, A 1.75 (Παρασερρίου) H.**

Συκύδιος **m. MAMA III, 283 (see Γεώργιος) C.**

Συμεόνιος **m. B. MAMA III, 234 (see Ἀναστάσιος) C.; 478 (Βικτωρίνος) C.**

Συμεώνιος **m. B. MAMA III, 645 (see Παῦλος) C.; 733 C.; 734 C.; 735a C.; 736 (υἱὸς Ἀναστασίου) C.; 737 (υἱὸς Σανβατίου) C.**

Συμόνιος **m. B. MAMA III, 738 (υἱὸς Στεφάνου) C.**

Σύμων **m. B. MAMA III, 205=CIJ II, 785 J. (see Ἀβᾶ)**

Σωναρίς **f. MAMA III, 685 C.**

Σωσίας **m. G. MAMA III, 338 C.; 728 C.**

Σωτερικός **m. G. MAMA III, 739 (see Μινᾶς) C.**

Ταβρίσκος **m. MAMA III, 742 (Θεοδώρου) C.**

Ταλιωσσοσ (?) **m. I. MAMA III, 740 C.**

Ταρασιος **m. I. MAMA III, 741 C.; 780b C.**

Ταρίχιος (?) **m. MAMA III, 408**

Ταρκιμωσ **m. LW. H.-W., 155, A 1.90 (Κομασ...νιο.) H.**

Ταρκυαρις **m. LW. H.-W., 155, A 1.23 (Ἀρτέμωνος) H.**

Ταρκυμβιος **m. LW. H.-W., 155, A 1.70 (see Ἀντίπατρος) H.; 1.93 (see Διόνικος) H.**

Ταρκυνις **m. LW. MAMA III, 214b C.**

Ταρσίκις (?) **m. MAMA III, 251**

Τατιανή **G. MAMA III, 475 (see Ἰοάννης) C.**

Τατηανός **m. G. MAMA III, 722 C.**

Τατιανός **m. G. MAMA III, 476 (see Ἰωάννης) C.; 722 (see Στέφανος) C.**

- Ταυρίσκος m. **G. H.-W.**, 155, A 1.126 (Νικολάου) **H.**; 1.159 (see Νικόλαος) **H.**
- Τβερασητας m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.68 (Τόκριος) **H.**; 1.102 (see "Ερμιππος) **H.**
- Τεδιαρης m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.36 ('Ρου.α.α) **H.**; 1.71 (see Κλοῦς) **H.**; 72 (see Ζᾶς) **H.**; 80 (see Γιάλις) **H.**
- Τερβεμασις m. **LW. HICKS** 1891, 23 (Ζᾶτος), 23; **H.-W.**, 155, A 1.33 (Σανδάτιος) **H.**
- Τετης m. **I. HICKS** 1891, 23 (see Σαδάσαμις)
- Τετης m. **I. H.-W.**, 155, A 1.35 (Νεναόρμιος) **H.**; 1.52 ('Οξέους) **H.**; 1.56=52 ('Οξέους) **H.**; 1.74 (see 'Οξῆς) **H.**
- Τεῦκρος m. **G. MAMA** III, 561a (see Λεόντιος); **H.-W.**, 155, A 1.65 (see "Υβρις) **H.**; 1.92 (see Οπραμωσις) **H.**; 1.96 ("Υβριτος) **H.**; 1.122 (του "Υβριτος) **H.**; 1.129 (see "Υβρις) **H.**; 1.132 (του "Υβριτος, see 'Ερμοκράτης) **H.**; 1.134 (see Ζηνοφάνης) **H.**; 1.145 (Νικάδου) **H.**; 1.146 (Διοκλέους) **H.**; 1.157 (see 'Επικράτης) **H.**; 1.163 (see Δηλιάρχος) **H.**; 1.167 (Πάπου) **H.**; B1 1.5 ('Ερμησιάνακτος ὁ καὶ Πᾶς) **R.**; B2 1.6 (δὺς τοῦ Ζηνοφάνους) **R.**; 1.10 (see Κλαύδιος) **R.**
- Τηδιωναρις m. **LW. MAMA** III, 743 **R.**
- Τιμοθέα m. ?/f.? **G.B. MAMA** III, 744
- Τιμόθεος m. **G.B. MAMA** III, 562 (see Λεόντιος) **C.**
- Τιτιανός m. **MAMA** III, 745 **C.**
- Τίτος m. **L. MAMA** III, 792 twice **R.**
- Τοκρις m. **I? H.-W.**, 155, A 1.68 (see Τβερασήτας) **H.**
- Τουτας m. **I. MAMA** III, 480 (see 'Ιωάννης) **N.C.**
- Τροκοαρβασις m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.49 (see "Ολλις) **H.**
- Τροκοζαρμας m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.77 (Ρωζαρμα) **H.**
- Τροκομβιγρεμις m. **LW. H.-W.**, 155, A 1.64 (Νήμιος) **H.**; 1.91 (see Ζᾶς) **H.**
- Τρόφιμος m. **G. MAMA** III, 747 ('Αππά) **C.**
- Τρουμας m. **I. ZGUSTA** 1964, 1606
- Τύραννος m. **G. MAMA** III, 284 (see Γεώργιος) **C.**
- "Υβρις m. **G. H.-W.**, 155, A 1.65 (Τεύκρου) **H.**; 1.96 (see Τεῦκρος) **H.**; 1.97 (see 'Αριστόβουλος) **H.**; 1.121 ('Αριστοβούλου) **H.**; 1.122 (see Τεῦκρος) **H.**; 1.129 (Τεύκρου) **H.**; 1.132 (see Τεῦκρος) **H.**; 1.154 (see 'Αριστόβουλος) **H.**
- 'Υγείνος m. **G. H.-W.**, 137 (see Πλωτέινος) **R.**
- Υγείνος m. **G. H.-W.**, 140 (see Αὐρήλιος) **R.**
- Υγίνος m. **G. MAMA** III, 748; **H.-W.**, 155, B1 1.1 ('Ιάσωνος) **R.**
- Υπάτιος m. **G. MAMA** III, 424 (see Μαρθάνα) **C.**
- Υψιστος m. **G.B. MAMA** III, 749 **C.**
- Φάρμακος m. **MAMA** III, 236 (see 'Ιωάννης) **N.**
- Φίλιπος m. **G. MAMA** III, 751 (see Φιλονόμιος) **J.**
- Φίλιππος m. **G. MAMA** III, 218d (Ζίνωνος) **C.**
- Φιλοκτένη **G. MAMA** III, 453b **C.**
- Φιλονόμιος m. **G. MAMA** III, 751 (υἱὸς Φιλίπου) **J.**
- Φιρμείνα f. **L. KEIL, WILHELM**

1915, 45-48 (Ερμογένους) **R**.
 Φλαούιος m. **L**. *MAMA* III, 199 (see
 Ουαλέριος) **R**.
 Φλορέννα f. *MAMA* III, 538 **C**.
 Φόντιος m. *MAMA* III, 752
 Φουτίνος m. **L**? *MAMA* III, 753
 (Λογίνου) **C**.
 Φωκᾶς m. **L**? *MAMA* III, 313 (see
 Ἐγόλιος) **C**.; 754 **C**.
 Φωσφόρος m. *MAMA* III, 755 **C**.
 Φωτίνος m. **L**? *MAMA* III, 340 (see
 Εὐδαίμων); 595a-b (twice; see
 Μηνᾶς) **C**.
 Φώτιος m. **L**. *MAMA* III, 262=*CIJ* II,
 788 (see Ματρώνα) **J**. twice; 445 (see
 Ἰουλιανός) **C**.; 634b **C**.; 756 (υἱὸς
 Δωρηματίου Πατροβούλου) **C**.
 Φωτίων m. **L**. *MAMA* III, 262=*CIJ* II,
 788 (Φωτίου) **J**.

Χαρητίμη f. **G**. *MAMA* III, 759 **C**.
 Χαριτήνη f.? **G**. *MAMA* III, 664 (see
 Πέτρος) **C**.
 Χαριτίνη f. **G**. *MAMA* III, 310 **C**.;
 333 **C**.; 602 **C**.; 713 (Γεοργίου
 Σκορδάλλου) **C**.; 757?; 758
 (Ἐπιφανίου) **C**.
 Χαριτίνος m. **G**. *MAMA* III, 703 **C**.;
 709 (Ζουνᾶ) **C**.
 Χαρίτων m. **G**. *MAMA* III, 646 (see
 Παῦλος) **C**.
 Χαρίων m. **G**. *MAMA* III, 241a
 Χειροκράτης m. **G**. H.-W., 155, A
 1.111 **H**.
 Χιλᾶς m. *MAMA* III, 492b (see
 Κόνων) **N**. **C**.; 536 twice (see Κόνων,
 Παῦλος) **N**. **C**.
 Χόρειος m. H.-W., 155, A 1.15 twice
 (Χορέλου) **H**.

Χρήσιμος m. **G.B.** *MAMA* III, 800 **C**.
 Χρηστός m. **G**. *MAMA* III, 263 (see
 Αὐρήλιος) **R**.
 Χρίσιμος m. **G.B.** *MAMA* III, 501 **C**.
 Χριστόφορος m. **G.B.** *MAMA* III, 503
 (Βοηδίου) **C**.; 624 **C**.
 Χριστόφωρος m. **G.B.** *MAMA* III,
 218c (Ῥουμανοῦ) **C**.
 Χρυσίς *MAMA* III, 299a
 Χρυσόμαλλος m. **G**. *MAMA* III, 220a
 (see Ἀκάκιος, Ἐννόδιος) **C**.; 294;
 516a (see Γεώργιος) **C**.

B	Biblical	or
Christian Name		
C	Christian	
Period		
G	Greek Name	
H	Hellenistic	
Period		
I	Indigenous	
Name		
J	Jewish	
Inscription		
LW	Luwian Name	
LN	"Lallname"	
L	Latin Name	
N	Nickname	
R	Roman Period	
S	Semithic	
Name		

The underlined forms are uncertain

BIBLIOGRAPHY

The periodicals' abbreviations follow the *Archäologische Bibliographie* system.

- LE BAS, WADDINGTON 1870: P. LE BAS, W.H. WADDINGTON, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure. Inscriptions grecques et latines. III*, Paris 1870.
- HICKS 1891: E. L. HICKS, "Inscriptions from Western Cilicia", *JHS*, 12, 1891, pp. 225-273.
- H.-W.=HEBERDEY, WILHELM 1896: R. HEBERDEY, A. WILHELM, *Reisen in Kilikien* [DenkWien, 44], Wien 1896.
- KEIL, WILHELM 1915: J. KEIL, A. WILHELM, "Vorläufiger Bericht über eine Reise in Kilikien", *ÖJh*, XVIII, 1915 cc. 1-59.
- MAMA III: J. KEIL, A. WILHELM, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. III. Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, Manchester 1931.
- CIJ* II: J.-B. FREY, *Corpus Inscriptionum Judaicarum (Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère)*, II, *Asie-Afrique*, Città del Vaticano 1952.
- HOUWINK TEN CATE 1961: P. H. J. HOUWINK TEN CATE, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period* (Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, X), Leiden 1961.
- NEUMANN 1961: G. NEUMANN, "Altkleinasiatische Personennamentypen", in VI. *Internationaler Kongress für Namenforschung, München 24-28 August 1958*, München 1961, p. 825.

- ROBERT 1963: L. ROBERT, *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine* (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, XIII), Paris 1963.
- ZGUSTA 1963: L. ZGUSTA, "Overlapping Families of Names and other Difficulties in the Anthroponymy of Asia Minor", *VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Firenze 4-8 aprile 1961*, Firenze 1963, pp. 327-333.
- ZGUSTA 1964: L. ZGUSTA, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964.
- FELD, WEBER 1967: O. FELD, H. WEBER, "Tempel und Kirche über der Korykischen Grotte (Cennet Cehennem) in Kilikien", *IstMitt*, 17, 1967, pp. 254-278.
- ZGUSTA 1970: L. ZGUSTA, *Neue Beiträge zur kleinasiatischen Anthroponimie*, Prag 1970.
- LAMINGER-PASCHER 1974: G. LAMINGER-PASCHER, "Kleine Nachträge zu kilikischen Inschriften", *ZPE*, 15, 1974, pp. 31-68.
- DAUX 1977: G. DAUX, "L'onomastique romaine d'expression grecque", *L'onomastique latine. Colloques internationaux du Centre de la Recherche Scientifique*, 564, Paris 13-15 octobre 1975, Paris 1977, pp. 405-417.
- DAGRON, FEISSEL 1987, G. DAGRON, D. FEISSEL, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987.
- LEBRUN 1987: R. LEBRUN, "Problèmes de religion anatolienne", in *Hetithica, VIII, Acta Anatolica, Paris 1-5 juillet 1985*, Louvain-Paris 1987, pp. 241-262.
- SCHÜRER 1989: E. SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)* (Revised by G. VERMES, F. MILLAR, M. GOODMAN), III, 1, Edinburgh 1989, pp. 17-36.
- BRIXHE 1991: C. BRIXHE, "Étymologie populaire et onomastique en pays bilingue", *RPhil*, LXV, 1991, pp. 67-81.
- JASINK 1991: A. M. JASINK, "Divinità "cilicie": Tarhunt, Sarruma, Santa. Esempi di continuità nel culto

- e nell'onomastica", *QuadStorici*, 76, 1991, pp. 17-34.
- WILLIAMS 1992: M. H. WILLIAMS, "The Jewish Community of Corycus. Two more inscriptions", *ZPE*, 92, 1992, pp. 248-252
- LEBRUN 1994: R. LEBRUN, "Synchrétismes et cultes indigènes en Asie Mineure méridionale", *Kernos*, 7, 1994, pp. 145-157.
- MASSON 1995: O. MASSON, *Onomastica graeca selecta*, I-II, Paris 1995.
- RIZAKIS 1996: A. D. RIZAKIS, "Anthroponimie et société. Les noms romanins dans les provinces hellénophones de l'Empire", *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium organised by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity, Athens 7-9 September 1993*, Athens 1996, pp. 11-29.
- SARTRE 1996: M. SARTRE, "Les progrès de la citoyenneté romaine dans les provinces romaines de Syrie et d'Arabie sous le Haut-Empire", *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium organised by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity, Athens 7-9 September 1993*, Athens 1996, pp. 239-250.
- ES: E. EQUINI SCHNEIDER (a cura di), *Elaiussa Sebaste. I*, in print (1998).

A PLACE OF PERMANENCE IN THE CEMETERY AT FLAVIAS¹

(Lev. 150-154)

*Richard BAYLISS

It is generally accepted that the site occupied by the town of Kadirli in the Çukurova can be identified with the city of Flavias². To Edwin Davis in the late 19th century the remains of the ancient city were still highly visible despite being rapidly exploited by the inhabitants of the flourishing market town.

He describes it as the largest in a group of small villages "known by the general name Kars", collectively comprising about 700 houses, "surrounded by fine fields of barley". His brief description of the village paints a lucid picture of an agricultural community living in the fleshless bones of an ancient and once-great city; "...everywhere are columns, whole, or in fragments, pieces of white marble, architraves... wherever any excavation is made large hewn stones are found, even to the depth of 10 to 12 feet...the walls and courtyards of the houses are full of funereal inscriptions (much defaced), pedestals, sarcophagi..."³.

Other travellers followed in the next 30 years, J. Th. Bent, Gertrude Bell, Heberdy and Wilhelm⁴, but none made any more than cursory observations on the surviving archaeology. A publication by Bossert and Alkim in 1947 included their own apology that they were unable to devote much time to Kadirli, "...a very promising field for research..."⁵. This is more depressing given that their work there was never continued and thus none of the building remains within the town were recorded before their demise beneath modern, concrete Kadirli.

It therefore comes as little surprise that the mosque which Davis encountered, the Alacami, is the only structure of note to survive today (Figs 1, 2).

A broad historical framework for the site of the Alacami is vividly portrayed in the extant remains, which in general terms comprise four principal phases (Fig. 3).

¹ This paper is an abridged and updated (subsequent to 1997 fieldwork) version of Bayliss 1997 where more references and illustrations can be found.

* Richard BAYLISS, Department of Archaeology University of Newcastle upon Tyne Newcastle, NE1 7RU

² Hild & Hellenkemper 1990, 378; Hill G.F. 1900, cvii.

³ Davis 1879, 124-6.

⁴ Bent 1890; Bell 1906, 10-11; Bell Notes (BELL1905, 3037-9); Heberdy & Wilhelm 1896, 32f.

⁵ Bossert & Alkim 1947.

1) A barrel-vaulted hypogeum was cut into a hillside overlooking the city in the Roman period, in a district which retained its function as a cemetery until recently (Fig. 4).

2) In the late 5th/early 6th century the site of the hypogeum was artificially terraced for the construction of a large church, built in at least two stages from a variety of reused architectural elements and in a style of construction typical of the region at this time (Figs 1, 2).

3) The arrangement of the site was modified in the medieval period, probably between the twelfth and the mid-thirteenth century when a small, but well-built chapel was tacked onto the apse, which re-employed the remains of the basilica as a compound wall.

4) The well-preserved chapel was converted into a mosque in 1489/90 with the structural additions of a mihrab and a minaret.

All of the early scholars who passed through town observed the presence and significance of the Alacami yet a systematic study was not undertaken until 1947, when Bossert & Alkım made the first attempt to produce a plan⁶. Unfortunately they only had time to complete the southern half of the building, which is rather crude, though on the whole relatively accurate.

Halet Çambel has taken an active role in the affairs of the Alacami since her work began at nearby Karatepe in the 1940s. In 1960 her team cleared the interior and conducted excavations in and around the basilica. She urged for the removal of temporary housing, which had begun to clutter the site and also for the re-routing of the adjacent road. In 1961 she organised the construction of a compound wall, which served as a gathering point for architectural and epigraphical fragments from all over the town. Yet while her archaeological conscience ensured the safety and preservation of the Alacami, her commitment to her long term projects meant that her occasional but significant activities at the Alacami never received full publication.

In 1993 I discovered an unpublished plan of the Alacami in the archive of Michael and Mary Gough, now under the charge of Dr Stephen Hill at Warwick University. Mary Gough had produced a more thorough survey of the standing remains when working with Professor Çambel in 1949 and this was finally published by Stephen Hill in 1996⁷. In November 1997, fifty years after Bossert & Alkım's publication, we set out to complete the survey of this complex site and to produce a detailed and contextual plan, supplemented by limited excavation in key

⁶ *Ibid.* fig. 167.

⁷ Hill 1996, fig. 35.

areas⁸. To the Goughs' plan we were therefore able to add a south courtyard, the staircase to the west of the basilica, the passageway and hypogeum and a topographical context (Fig. 3).

THE HYPOGEUM

We can be relatively certain that the hypogeum pre-dated the construction of the church. Excavations in the apse revealed that the foundation technique for the basilica was to set the blocks in a very narrow construction trench in the hard natural clay which was then left vacant or filled with lime chunks and rubble. Where the passageway butts against the hypogeum beneath the church a section of side wall has been robbed out, exposing the construction trenches of both structures. The passageway, like the basilica, also features a narrow rubble-filled construction trench, whereas the construction trench of the hypogeum was filled with poured mortar. While this evidence is not entirely conclusive, an earlier Roman date for the construction of the hypogeum is still most likely.

From the level of the exposed natural, visible in this robbed section, it is also possible to deduce that the hypogeum was essentially a subterranean structure. The original access from ground level, probably in the form of descending steps, was completely removed when the passage was built.

From the opening in the west wall a set of steps lead down into the burial chamber (fig. 5). Low benches flank the north and south walls and four earthenware pipes open into the centre of the vaulted roof, above a deep basin in the plaster floor between the benches. The pipes would seem to have been incorporated to allow ritual libation from above ground, provisions for which were very common in Roman funerary practice⁹. At the east end of the chamber a separate basin is formed by the construction of a low partitioning wall between the flanking benches.

THE LATE ROMAN CHURCH

The site of the tomb subsequently formed the focus for the next discernible phase of activity on the site, the construction of a three-aisled basilica (figs 1-3).

⁸ Harun Kaya (Bilkent University) skilfully oversaw much of the on-site organisation and I am deeply indebted to his contribution. Ayşe Salman (İstanbul University) was responsible for some gruelling subterranean elevation drawings and was cheerfully assisted by Çiğdem Girgin (İstanbul Archaeology Museum) who joined us on behalf of the Turkish Ministry of Culture. Our local workforce comprised Cumali Zaratlı, Ahmet Gamalak and Ali Güven. This work was undertaken as part of the Karatepe excavations. Our thanks goes especially to Professor Çambel and all our friends at Karatepe who so kindly accommodated us, fed us, and freely imparted their advice and assistance at every opportunity. The Alacami project was generously supported in 1997 by the British Institute of Archaeology at Ankara, University of Newcastle upon Tyne and the British Academy.

⁹ Toynbee, J. M. C. 1971. *Death and Burial in the Roman World*. London, p. 37, 41, 51, 52.

This measures some 33 by 19.5m from the narthex to the east wall of the nave and with a slightly protruding apse. The basilica was equipped with galleries as indicated by the presence of beam sockets on the interior of the walls, and the remains of stylobates show that it was divided by colonnades. The walls are relatively narrow (0.6m) and comprise reused limestone bonding-blocks laid with very little mortar. The exterior face appears as dressed ashlar while the interior is left rough and would originally have been rendered with plaster.

The exterior walls of the basilica are decorated with a base-moulding, a hood-moulding and a cornice. Curiously the north side at least was designed with a double (in some parts triple) course of base-moulding, the lower line being inverted to form a continuous flat plinth for the upper. The excessive reuse of the base-moulding suggests that a "bulk-load" had been acquired from a single earlier structure.

Each keystone of the hood-moulding is ornamented with a cross in a wreath. In contrast to more refined Syrian parallels, the hood-moulding on the Alacami displays some curious irregularities. On the south facade after the easternmost window, the moulding returns to the horizontal as if to be continued, before terminating abruptly. On the north facade the hood-moulding is only employed on the voussoirs and is not continued between the windows. A simple dentilated cornice is visible on all surviving walls of the basilica and is of a form which was very common in churches of the upper plain and in the foothills of the Taurus.

The apse is of extremely fine build and is still preserved to its full height including the semi-dome. It is pierced by three large arched windows, ornamented on the exterior with a hood-moulding between double engaged colonnettes fronting the mullions. The windows have subsequently been reduced in size and gridded. Small side-chambers in two storeys flank the apse, the lower of which could be entered from the aisles, from the apse itself, or, in the case of the north side-chamber, from the outside. Although most of the basilica survives to the height of the cornice, the west wall of the nave is now almost completely lost. Enough remains however to show that large doorways opened into the aisles and a very large opening, perhaps a tribelon (a triple arch) opened into the nave. Opposing central openings were also provided in the north and south walls, with the southern doorway being the most ornamental.

Large and low arched windows opened onto the aisles and six rectangular windows lit the galleries on each side. The eastern windows of the side chambers take the form of narrow internally-splayed loops. A surviving section of the east wall of the nave rises above the pitch of the aisle roof indicating the presence of a clerestory above the nave (Fig. 5). The large quantity of tile found in deposits associated with the destruction of the church suggests that the roofing system was tile and timber.

The basilica was equipped with porches on the north and west sides as evidenced by the presence of corbels and sockets in the respective walls. To the south lay a large irregular courtyard, the main entrance for which was from the west, adjacent to the staircase. The church builders took advantage of a relatively level terrace on the hillside for the church, but provisions were nevertheless made for the gradual east-west gradient. From the west a flight of steps led up from the lower ground and at the east end steps led from the south courtyard to the higher level. A result of this arrangement is that the interior of the apse was approximately a metre below the external ground level and excavations in the apse have shown that the land was artificially terraced.

The passageway, which butts against the west wall of the hypogeum, seems to have been contemporary with the construction of the church (Fig. 5). Its dimensions average 0.85 metres wide by 1.4-1.8 metres high and it slopes gradually from west to east for some 14 metres. It was lined on the flanking walls and ceiling by large blocks some of which appear to be in reuse while the floor was simply left as the hard natural clay.

NARTHEX

The means of accessing the galleries of the basilica is unclear. No evidence remains to clarify the existence of a linking western gallery, which would require only a single staircase to the upper storey and the external doorway to the upper floor of the north side-chamber appears not to be an original feature. It is within this context that one of the primary functions of a two-storey narthex can be understood, since its lateral orientation provided entrance to both galleries via a single staircase¹⁰.

The Alacami narthex was built to the same height as the side walls of the basilica and internal beam-holes show that it was correspondingly two storeys high (Fig. 1). In addition the porch on the north side was extended onto the narthex as shown by the continuation of the corbels. Yet previous scholars have proposed that the narthex was a later addition. It butts against the basilica, obscuring the base moulding on the west facade and while the basilica mouldings are repeated on the narthex, their execution reveals the hands of a different workforce. The dentils of the cornice have larger proportions and the base mouldings have a sharper profile. In addition the narthex contains a much larger quantity of spolia. On either side of the large central doorway are orthostats of a consistent height and parts of an ornate architrave were also incorporated, presenting a smooth face to the exterior with the ornament itself being concealed within the core of the wall.

¹⁰ As, for example the temple converted into a church at Uzuncaburç, the church at Canbazlı and the monastery of St John Studios in Constantinople.

It is these variations in construction and material, plus the presence of a butt-joint that suggest a slightly later date for the construction of the narthex, but the possibility can certainly not be ruled out that the narthex was part of the original design and represents a sub-phase rather than a later concept. In many ways a narthex is architecturally disassociated from the main body of a church and is a more straightforward construction than an apse or an aisled hall. We have no idea how long this church took to build in its entirety, but it must be assumed that a variety of different craftsmen plied their skills on it, summoned individually at the required time or when payment was available; stone-cutters, dome specialists, mosaicists, carpenters, marble-cutters and so on¹¹. Since nartheces were clearly uncommon to this region, we may attribute the construction of the narthex to a different group of craftsmen, working after the construction of the main basilica, but attempting to perpetuate its adornment¹².

Some additional evidence on this problem can be found in the construction of the passageway from the crypt (Fig. 5). A butt-joint in a direct line with the west wall of the narthex reveals a break in the construction of the passageway, indicating two phases consistent with the two above-ground. Clearly the passageway would have to be built before construction began on the basilica. Therefore in its first phase it extended some 4.5 metres beyond the west wall of the nave, facilitating the construction of a platform in front of the main basilica hall. This evidence implies that from the outset, some kind of structure was planned for the west end of the basilica, which may not necessarily have been the surviving narthex, but which was more than likely able to provide access to the upper storey. The subsequent extension of the passageway allowed the construction of a further platform for the porch which fronted the narthex.

INTERIOR ORNAMENT

The basilica was richly adorned with mosaics, both inside and out, some of which remain well preserved. Many were exposed and recorded by Professor Çambel in 1960 and it is hoped that their continued preservation will be the concern of a future project¹³. The mosaics in the courtyard, to the east of the apse and in the narthex all bear geometric designs, while Professor Çambel observed that the scant remains of the nave pavement indicated the presence of *opus sectile* and *opus alexandrinum*. Only fragments remain of the mosaic in the north aisle,

¹¹ The shrine of St Symeon took only a few years to construct, probably with imperial funding. However the more modest South Church at Akören, in the uplands north of Kadirli, took some 70 years to finish from apse to external porches (Mietke 1995, 38).

¹² See Stephen Hill's suggestion (1996, 262) for the possible existence of a group of specialist apse builders in Cilicia, based on evidence from Yanikhan.

¹³ AJA 1964, 159; Çambel 1997, with illustrations.

yet the well preserved south aisle and side chamber mosaics are beautifully executed and feature faunal scenes. The south side-chamber mosaic features a pair of opposing sheep facing an elaborate chalice from which a vine issues forth, inhabited by a variety of birds. Although a popular image, it bears similarities with the rebuild of the narthex mosaic from Dağ Pazarı, which Gough dated to the late 5th century¹⁴. The south aisle mosaic bears a long central panel (running east-west) on which survives a pair of frolicking deer. This is flanked by elaborate guilloche borders inhabited with small birds, which also bears reference with the same mosaic at Dağ Pazarı. Just inside the main doorway to the south aisle a *tabula ansata* attributes the construction of the church to an unnamed bishop and the abbot Polychronius, which from its style and lettering would appear to be 5th or early 6th century. However this panel was apparently inserted into the aisle mosaic, a peculiarity for which an explanation is not readily forthcoming. It may represent the re-founding of the church or perhaps it is merely a symptom of the multiple phases in the church's construction prior to its dedication.

The orientation of components on the south aisle mosaic also deserves comment. The deer scene, if read from left to right, should be observed properly from within the nave and from the south door would have appeared upside-down. Moreover the lateral arrangement of the inscription, against the "flow" of the strong east-west lines on the mosaic, demonstrates that it was designed to be read by an observer approaching from the west, not the south door. This would appear to be in contradiction with the architectural emphasis on the south facade which implies that the principle entrance was through the south door.

The construction of the small chapel in the medieval period has effectively obscured any traces of the arrangement of the original chancel. However, since the abandonment of the mosque in 1924 a significant proportion of the paving in the chapel has been ripped up in several campaigns by treasure-hunters and on one occasion a building contractor. These trenches were re-excavated in 1997, to assess the archaeology which had survived the intrusions and to make some sense out of what remained (Fig. 7). Fortunately some substantial early Byzantine features remained relatively unharmed. These comprised a deep north-south foundation along the chord of the apse with a platform extending some 3.5 metres to the west. The north-south foundation was part of the initial coursing for the basilica construction and also acted as a retaining wall for the terracing of the site, with the natural clay some 80cm lower on the west side than on the east (Fig. 5). The platform comprised three courses of large blocks, and was observed to be some 0.3 metres higher than the floor level of the basilica as recorded outside the chapel. It can therefore almost certainly be identified as the raised chancel of the basilica, particularly since its extent corresponds with a similar change in height in

¹⁴ Hill 1996, 151 (ft. 67 for Gough references), 153-4.

the side aisles. Fragments of a chancel screen discovered by Bossert & Alkim would appear to have originated from this structure.

DATING

Dating the church is inevitably problematic and based on stylistic comparisons rather than hard archaeological evidence, as is the case for most early Byzantine churches in the region. It has been observed that the distinctive style of construction at the Alacami forms part of a group of twenty or so known churches in the north-east of the plain and the foothills of the Taurus mountains, that are architecturally distinct from their Rough Cilician, Syrian and Cappadocian neighbours¹⁵. These churches are variously dated from the late 5th century through to the late 6th. They are recognisable by the following characteristics which each displays to a greater or lesser degree: a projecting apse, exterior mouldings, distinctive stonework, provision of large arched windows and lateral doorways, rarity of the narthex, and often featuring lateral courtyards and exterior porches.

In terms of construction and external decoration this group is demonstrably akin to the remarkable Syrian archetypes of the late fifth century, typified by the churches at Qal'at Sim'an and Qalblauze. Given the probable mid 5th/ early 6th century date for the mosaics (including the *tabula ansata*) and the stylistic comparison with dated churches in the region, I would support the date range proposed by Hild and Hellenkemper of the late 5th/ early 6th century for the construction of this church.

A PLACE OF COMMEMORATION

We do not know whether the pre-existing hypogeum had held any special relevance to the Christians of Flavia which may have inspired the construction of the basilica. Perhaps it was a tomb which had been used by Christians and was subsequently commemorated with the construction of the church. The most obvious and direct comparison for the arrangement of the crypt with an exterior access can be found in the substructures of the 6th century church of St Polyeuktos in Constantinople, where access to a passageway and crypt is also made from the west staircase¹⁶. However several other funerary and pilgrimage churches in Cilicia have similar arrangements, for example the crypt and great church at the Shrine of St Thecla outside Silifke, a church at Mazılık, and the monastic church at Ura¹⁷.

¹⁵ Bayliss 1997, 72-7; Hild, Hellenkemper & Hellenkemper Salies 1984, 228, 273-4; Hellenkemper 1994, 228; Mietke 1995, 39.

¹⁶ M. Harrison, *A Temple for Byzantium* (London 1989);

¹⁷ Hill 1996, 203-8, 214-25, 252

One of the most important indicators of the original function of this church must be its location; within a hillside necropolis overlooking the city. This was therefore no urban parochial establishment and probably not the seat of the bishop, but was more likely to have been a commemorative church with a funerary association as is further attested by the incorporation of the hypogeum into the design. In addition, a monastic connection is alluded to in the *tabula ansata*, which describes one of the founders of the church Polychronius, as presbyter and abbot.

So the question remains as to whether the site was intended as a monastic or a pilgrimage centre. Archaeologically a certain grey area exists between these two types of establishment, particularly since many pilgrimage centres were tendered by a residential monastic community, like at the shrine of St Thecla near Silifke and at Alahan near Mut¹⁸. The complex certainly appears to be much more extensive than a cursory inspection might suppose and Davis records other buildings in the vicinity which may have formed part of a larger establishment here¹⁹.

On this evidence it could be proposed that the original basilica at the Alacami was established as an extra-mural monastic church with a specific commemorative focus in the form of an object of veneration, situated in the chamber below the church and perhaps associated with a prominent local figure, either a martyr, a bishop or abbot. There are no martyrs recorded for Flavias although a resident of Anazarbus, a certain Julianus, was martyred in the city under Diocletian²⁰.

From the remains of early Christian churches of the 5th and 6th centuries in Cilicia it is clear that the celebration and commemoration of the dead was particularly important to Christian worship in the region. Yet as Stephen Hill has observed, the creation of a martyrium in Cilicia did not involve the construction of either a centralised or a particularly distinctive church form; basilicas were merely adapted for the purpose²¹. In his recently published thesis on the church architecture of the region Hill drew attention to the presence of corridors behind the apses of many Cilician churches, which formed a link between the side-chambers. He argues convincingly that we should see these as part of a funerary ritual involving an object of veneration located behind the apse. These structures

¹⁸ See S. J. Hill, "When is a Monastery not a Monastery?", in M. Mullet & A. Kirby (eds), *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism* (Belfast Byzantine Texts and Translations 6.1, 1994), p. 137-145.

¹⁹ Davis 1879, 124.

²⁰ Contr. Bayliss 1997, 59 where I inadvertently misquoted Hild & Hellenkemper 1990, 378-9.

²¹ Hill 1996, 207.

therefore allowed processional fluidity between the aisles, passing the funerary focus, but without intruding upon the chancel area or nave.

It is clear from the Alacami and elsewhere however that the eastern passage was not the ubiquitous form of architectural expression for the provision of a funerary focus in a Cilician church. While it appears that the eastern passage was the preferred architectural device for "creating" a focus of funerary liturgy, some churches were built to commemorate a place which already possessed architectural or natural physicality, in the form for example of a tomb or a cave. At Mazılık above the Cilician plain, a network of caves was accessed from a doorway on the south side of the church which Edwards suggested "may be associated with the live and death of a local saint"²². In the cemetery church at Uzuncaburç a rock-cut tomb is incorporated into the west end of the basilica²³. The distinction is also perhaps reflected in the bifocality of the arrangements at the shrine of St Thecla near Silifke, which appears to have featured both an underground cave and an eastern corridor. Hill suggests that these were essentially separate martyria; one in commemoration of the place where Thecla spent the last days of her life and one for the place where she made her miraculous disappearance²⁴.

Whatever the case, the architectural consistency of the eastern corridors between different churches would allow for a degree of conformity in the ritual usage of the space. This could readily have taken the form of controlled and orderly procession. In contrast, the incorporation of a pre-existing place into a church called for greater architectural and liturgical innovation. The cave church at the Shrine of St Thecla was almost certainly equipped with more than one entrance and was therefore able to facilitate the pilgrim's movement through the cave, with an acknowledged entrance and exit. In this sense it functioned in a similar way to an eastern corridor.

These considerations lead us to question the use of the chamber beneath the basilica at the Alacami. A deep door slot in the staircase opening of the passageway demonstrates that it was designed to be well secured, particularly since it was accessible from outside the church. This implies that its contents were considered to be of value. Any human interaction with the place however would have been a personal and not a processional one, since only one person at a time could comfortably pass along the corridor, stooping for much of the way. It may be however that the crypt was meant to be viewed from within the basilica nave, through a vertical portal. A block is missing between the pipes in the vault of the chamber, yet the hole has become so choked with rubble that it is impossible to

²² Edwards 1982, 28-9, fig. 2.

²³ Hill 1996, 255-6.

²⁴ Hill 1996, 32.

discern if a shaft led up to the church. Whatever the case it seems certain that the chamber was meant to be either visited through the passageway or viewed from within the nave, as it would moreover be difficult to explain the relative positioning of basilica and crypt in any other way.

THE MEDIEVAL CHAPEL

The picture of eastern Cilicia after the sixth century is generally one of urban and demographic collapse, as it became a fluid frontier zone between Byzantium and Islam. Byzantine officialdom abandoned the cities east of Adana under Heraclius, which for many may well have been an act of little consequence and life went on regardless. During the first half century of Abassid rule (AD 750-800) the Arabs began to resettle and refortify the Cilician cities, probably in large groups migrating from the east. Christian populations are attested on the plain in this period, some acting as guides for the Moslems, but others as spies for the Byzantines, which probably led to the orders from Harun al-Rashid in AD 807 to destroy all the churches of the region. The Byzantines reconquered the province with some savagery under Nicephorus Phocas in AD 964 and from the middle of the 11th century displaced Armenians from the region of Ani were settled in the plain. This ultimately led, at the end of the 12th century, to the emergence of an independent and powerful state, the Kingdom of Lesser Armenia, which has left its archaeological legacy predominantly in the fortifications of the mountain passes and dominating crags on the plain.

The medieval archaeology of the Alacami bears at least some reflection to these historical developments of devastation and revival. At some time after the collapse or removal of the clerestory and aisle divides of the basilica nave, a very fine single-naved chapel was built, which reused the surviving apse of the earlier basilica (Figs 3, 6). Excavations within the medieval chapel have revealed extensive destruction deposits which appear to be associated with this historical period. This notion is supported by the presence of substantial quantities of roofing tile and other ceramics in the debris, in addition to metal artefacts such as a medallion cross and a number of early Byzantine architectural elements. The early Byzantine foundations discovered beneath the chapel floor had been partially dismantled and were filled and overlain by a packed burnt layer, deposited prior to the construction of the chapel floor.

The basilica not only provided reusable material for the new construction, but also subsequently took on a new function itself as the compound for the chapel. Around the exterior walls of the chapel was a continuous porch attested by the presence of corbels on the chapel walls at the same height as the original gallery beam-sockets. The open vousoir arch above the doorway on the west side bears a running motif described by Bossert and Alkim as middle Byzantine. Higher in the wall is an internally-splayed loop with a slightly pointed arch around which

five figures in low relief are barely visible. The closest parallels to the exterior moulding, execution of the stonework and internal arrangements are Armenian and the construction of is likely to have occurred between the twelfth and mid-thirteenth century²⁵.

THE ALACAMI

In 1489 Alâüddevle Bozkurt Bey commissioned the conversion of the medieval chapel and its ancient courtyard into a mosque, which took the name Alâüddevle Mescidi. The new owners reused stone from the basilica to construct a small minaret on top of the remains of the west wall of the narthex (Fig. 1). This was reached by a flight of steps, also of reused blocks, built over an internal narthex partition. The only other liturgical necessity for the conversion was a mihrab, inserted into the south wall inside the chapel.

The building survived the devastating incursions of Syrian bandits in 1695 which sent the local population fleeing to the mountains and also a period as an army storehouse in the late nineteenth century. In 1865, a decade prior to Davis' visit, the mosque was restored and from that time it functioned also a medresse and took the name Alacami. The year 1924 saw the construction of a new mosque in the town and the abandonment of the Alacami. So when Halet Çambel first visited the site in the 1940s she found it in opportunistic reuse as a stable.

CONCLUSION

Flavias is likely to have deteriorated along with the rest of eastern Cilicia in the seventh and eighth centuries and a period of demographic decline consistent with evidence from other sites is to be expected. It was during this period that the decay of the urban monuments truly set in. The early basilica at Kadirli however stands alone as one of the best preserved of all early churches in this region, which is especially surprising given that the walls are virtually un-mortared and only a single block in thickness.

The perpetuation of this site has relied on successive groups, of different cultural backgrounds, perceiving an inherent sanctity or potential significance in the place, from its origins as a tomb on a hillside, to its commemoration with a church, its restoration with the chapel and its re-invention as a mosque. Each new development was therefore deeply rooted in the past and contemporary perceptions of that past. It was the presence of the hypogeum which gave reason for building the church there, and the survival of the basilica which prompted the construction of the chapel. Simple efficacy could easily be argued as explanation for this medieval construction, but this could not have occurred without some recognition

²⁵ Bayliss 1997, 81-3.

that the appropriated building was a site of ancient sanctity, indeed a church. The same can be observed for the Moslem translation of the place, yet in a period when the town still boasted a substantial Christian population, the conversion to a mosque would also have been laced with plenty of social and political meaning. This building, overlooking the crumbling remains of the ancient city, must have been the major ritual focus of the medieval town, since it alone was singled out for conversion. From humble origins, the burial plot overlooking the city became a place where the past was embodied in the late 5th century, where the past was restorative in the 12th to 13th centuries and finally in the late 15th century where the past was coercive.

FIGURES

1. Alacami, general view from the south west.
2. Alacami, view from the south-east.
3. Plan of the Alacami; from hypogeum, to basilica, to chapel, to mosque,
4. Interior of the hypogeum looking east. Survey in progress.
5. East-West section across the basilica, hypogeum and apse excavations.
6. Medieval chapel facade.
7. Plan of excavations in the apse.

SELECT BIBLIOGRAPHY

- Bayliss, R. "The Alacami in Kadirli: Transformations of a sacred monument." *Anatolian Studies* XLVII (1997), 57-87.
- Bell, G. L. "Notes on a journey through Lycaonia and Cilicia I", *RArch* (1906) 4th series 7, 1-29 (p. 9-11)
- Bent, J. Th. "Recent discoveries in eastern Cilicia", *JHS* XI (1890), 231-235.
- Bossert, H. Th., Alkım, U.B. *Karatepe, Kadirli ve Dolayları İkinci Ön-rapor*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Eski Önasya Kültürlerini Araştırma Enstitüsü Yayınları 3, 1947).
- Çambel, H. "Karatepe-Aslantaş, Aslantaş Barajı Gölü Alanı ve 1982 Dönemi Çalışmaları", *KST* V (1983), p. 159.
- Çambel, H. "Alacami" *Tükiyemiz* 81, May 1997, 42-53 [magazine on Turkish culture published by Akbank].
- Davis, E. J. *Life in Asiatic Turkey. A Journal of Travel in Cilicia Pedias and Trachaea, Isauria, and parts of Lycaonia and Cappadocia*, London, 1879.
- Edwards, R.W. "Two new Byzantine churches in Cilicia", *AnSt* XXXII (1982), 23-33.
- Heberdy, R., Wilhelm A. *Reisen in Kilikien. Ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Wien, 1896 (Denkschriften der Kaiserlich Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. 44).
- Hellenkemper, H. "Early church architecture in southern Asia Minor", in K. Painter (ed.), *Churches Built in Ancient Times*, 213-238, London, 1994.
- Hild, F., Hellenkemper, H., Hellenkemper-Salies, G. "Kommagene - Kilikien - Isaurien", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 4 (1984) 182-356.
- Hild, F., Hellenkemper, H. *Kilikien und Isaurien. Tabula Imperii Byzantini* 5, Wien, 1990 (Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. 215).
- Hill, G.F. *A Catalogue of Greek Coins in Lycaonia, Isauria, and Cilicia*, London, 1900.

Hill, S.J. *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Birmingham
Byzantine and Ottoman Monographs, Vol.1, Aldershot, 1996.

Mietke, G. "Survey der Römischfrühbyzantinischen Siedlung bei Akören in
Kilikien 1994", *AST XIII* (1995), 35-48.

See Bayliss 1997, 86-7 and Hild & Hellenkemper 1990, 379, for additional
sources on the Alacami.

DIE KIRCHE II IN EMIRZELI (Lev. 155-158)

* Ayşe AYDIN

Der Ort Emirzeli befindet sich auf einem Abhang des Taurus-Gebirges in Kilikia Tracheia (Cilicia Aspera). Er liegt nördlich von Çatören, südlich von Hacıömerli und etwa 11 km nordwestlich von Korykos.

Emirzeli ist eine unbefestigte Siedlung, in der sich ein hellenistischer Turm, ein römisches Peristylhaus, ein frühbyzantinisches Haus, Reste von bis frühbyzantinischer Zeit bewohnter Häuser, drei hintereinanderliegende Kirchen, zwei kleine Nekropolen und Reste einer Zisterne erhalten haben.

Die in der Literatur bisher wenig erwähnte Kirche¹, die von Eyice als Kirche II bezeichnet wird², liegt in der Mitte zwischen der östlichen (III) und westlichen (I) Kirche.³ Die Kirche ist etwa 14.30 m breit und 29.30 m lang, die Wände sind zum größten Teil gut erhalten. Das Gelände, auf dem die Kirche steht, ist nach Nordosten abschüssig. Sie hat basilikalen Typus und ist dreischiffig mit einer runden Apsis und einem vorgelagerten Narthex (Fig. 7). Seitlich der Apsis liegen zwei Nebenräume, die über die Apsis nach Osten herausragen. Hinter der Apsis befindet sich ein viereckiger Raum, der sich nach außen in einen Rundbogen öffnet. Das Mauerwerk der Kirche besteht aus Kleinquadern, einem Zwei-Schalen-Werk mit Mörtel hinterfüllung. Große geschnittene Steine sind für die Wandzungen und die Ecken verwendet worden. Die Kirche hat fünf Türen, deren Rahmen aus je drei großen monolithen Kalksteinquadern bestehen. Im Mauerwerk befinden sich viele Gerüstlöcher. Vom Dach ist nichts erhalten.

Die Ostwand der Kirche ist bis 5,10 m ihrer ursprünglichen Höhe erhalten (Fig. 1), der darüber hinausgehende Teil ist eingestürzt. In ihrer Mitte befindet sich ein Rundbogen, der auf in die Ostwand eingebundene Pilaster ruht. Die Pilasterkapitelle sind schmucklos. Über dem Bogen ist eine Reihe von Balkenlöchern zu sehen. Im Südteil der Ostwand befindet sich eine halbkreisförmige Apsis, die nach außen vorspringt. Zwischen ihrer Apsishalbkuppel und dem mittleren Rundbogen ist der äußere Teil der östlichen Mauerschale eingestürzt, so daß hier die Mörtel hinterfüllung zu erkennen ist. Der Nordteil der Ostwand steht auf tieferem Niveau als die anderen Teile, da hier das

* Dr. Ayşe AYDIN, Philipps Universität, 35032 Marburg/DEUTSCHLAND.

¹ Eyice 1981 Taf. 89; Eyice 1988 21; RBK IV 227. Abb. 51; TIB 5 249; Hill 1996 164-165.

² Eyice 1988 21.

³ Ich möchte mich bei dem türkischen Kulturministerium bedanken, das mir die Genehmigung erteilt hat, die Untersuchung der Kirche II vorzunehmen.

Gelände abschüssig ist. Im diesem Nordteil ist der Ansatz einer Apsis vorhanden, der im jetzigen Zustand wie ein Rundbogen wirkt. Doch kann hier eine Apsisnische wie im Südteil der Ostwand rekonstruiert werden. In der aufgehenden Wand über ihr ist ein Schlitzfenster ausgespart.

Die Südwand des südlichen Seitenschiffes (Fig. 2) und des südlichen Nebenraumes ist etwa 1.90 m in den anstehenden Boden eingetieft worden. Bei dem Seitenschiff ist der untere Teil aus großen, meist unregelmäßigen Quadern aufgemauert worden. Im Bereich des Nebenraumes besteht die gesamte Wand aus Kleinquadern. Hier ist durch die Anbringung der Fenster deutlich ein Erd- und ein Obergeschoß zu scheiden. Im Erdgeschoß befinden sich zwei Schlitzfenster und im Obergeschoß über dem westlichen Schlitzfenster ein Rechteckfenster. Von der gesamten zum südlichen Seitenschiff gehörigen Wand haben sich nur noch im Osten Ansätze erhalten, die zeigen, daß die aufgehende Südwand auch aus Kleinquadern bestand. Ein in ihrem östlichen Teil erhaltener Bogenansatz gehörte zu einem Fenster. Der Bogen des Fensters ruht auf einem Quaderblock, an dessen oberem Ende ein Kämpferkapitell vorhanden ist, das einfach profiliert ist. Ein sehr großer Quaderstein bildet den unteren Abschluß des Fensters, in dem sich Einlaßspuren für Fenstergitter finden. Sie zeigen, daß es sich um ein doppelbogiges Fenster handelte.

Wegen der Abschüssigkeit des Geländes -sowohl nach Norden wie auch noch stärker nach Nordosten hin- liegt die Nordwand des nördlichen Nebenraumes tiefer als der größte Teil der Nordwand. Nach Osten hin ist sie zum Teil eingestürzt. Im Erdgeschoß des nördlichen Nebenraumes ermöglicht eine Tür den Zugang von außen. An beiden Seiten des Quaderrahmens dieser Tür ist je eine vorkragende Konsole in die Wand eingelassen, und zwar unterhalb der Höhe des Türsturzes. Im Obergeschoß sind auf ungefähr gleicher Höhe zwei Rechteckfenster angeordnet.

Die Nordwand des nördlichen Seitenschiffes ist gut erhalten (Fig. 3). Im Erdgeschoß, im westlichen Teil der Nordwand kann man durch eine Tür das nördliche Seitenschiff von außen her betreten. Die an beiden Seiten des Quaderrahmens angebrachten, vorkragenden Konsolen der Tür sind zerbrochen. Im Obergeschoß befinden sich in unterschiedlichen Abständen, aber auf gleicher Höhe, drei Rechteckfenster.

Der Narthex der Kirche ist bis auf die Nord- und Teile der West- und der Ostwand zum Großteil zerstört worden. Die Südwand des Narthex ist aus dem anstehenden Fels geschnitten. Von der Westwand ist nur noch die Nordwestecke erhalten. Am Abbruch der Westwand ist gerade noch ein Kämpferkapitell zu erkennen, das ganz schmucklos ist.

Die Hauptapsis der Kirche zeigt einen halbkreisförmigen Grundriß (Fig. 4). Von der Apsishalbkuppel sind nur im südlichen Teil einige großformatige Steine erhalten, die sorgfältig geschnitten sind. In der Apsis läuft eine Sitzbank um. Die

Ansätze des Triumphbogens der Apsis ruhen auf beiden Seiten auf Pilasterkapitellen, von denen zwei Seiten sichtbar sind. Die längere Seite ragt in das Halbbrund der Apsis hinein. Auf den Kapitellen sind oberhalb einer unteren glatten Leiste drei übereinanderliegende Blattreihen angeordnet. Das einzelne Blatt hat eine ovale Form mit einer plastisch hervortretenden Mittelrippe. Auf den beiden Pilasterkapitellen setzt das Kämpfergesims auf, das die Halbkuppel trägt.

Die Wand zwischen südlichem Nebenraum und Seitenschiff ist gemauert. Im oberen Teil dieser Wand sind Reste eines Bogens erhalten, der vermutlich zu einem Durchgang im Obergeschoß gehörte. Die Wand zwischen dem nördlichen Nebenraum und dem Seitenschiff ist zum größten Teil zerstört worden. Sowohl im Norden wie im Süden führten Türen von den Seitenschiffen in die Nebenräume von ihnen sind nurmehr die Türstürze erhalten. Die nördlichen und südlichen Raumteile neben der Hauptapsis zeigen dieselbe räumliche Anordnung und werden durch je einen schräg verlaufenden Gurtbogen in zwei ungleiche Teile geteilt. In der Ostwand der Räume sind Löcher für Laufträgerbalken angebracht, die zeigen, daß die Nebenräume wie die Seitenschiffe und der Narthex ein Obergeschoß hatten. Zwischen den beiden symmetrischen Nebenräumen befindet sich hinter der Hauptapsis ein viereckiger Raum, der sich nach Osten in einen Rundbogen öffnet. In der Südwand des Raumes sind Löcher für Querträgerbalken angebracht. Über den Löchern kennzeichnet ein Steinblock eine Türschwelle. Diese Türschwelle beweist, daß es zwischen dem südliche Nebenraum und diesem Raum im Obergeschoß einen Durchgang gab.

Die Kirche besteht aus drei Schiffen, die durch zwei Säulenreihen voneinander getrennt sind. Die südliche Säulenreihe ist zerstört worden, die nördliche ist intakt (Fig. 5). In der Nordwand des nördlichen Seitenschiffes sind eine Reihe Löcher für Querträgerbalken in regelmäßigen Abständen angebracht, die zeigen, daß es eine Empore gab. Die nördliche Arkadenreihe besitzt fünf monolithische Säulen, die durch Bögen miteinander verbunden sind. Die Säulenreihe beginnt an der östlichen Wandzunge und endet im Westen bei einem Pilaster, der vor eine aus Kleinquadern gemauerte Wandzunge gesetzt worden ist. Jede Säule hat eine Basis, von denen heute nur noch eine zu erkennen ist. Die Säulen besitzen je einen Halsring und ein Kapitell. Die Kapitelle der Säulen sind mit acht großen, ungegliederten Blättern verziert. Das westlichste Kapitell zeigt zum Mittelschiff hin ein Malteserkreuz in einem Kreis. Auf den Kapitellen sitzen Kämpferplatten, die Arkaden tragen. Die Mauer über den Arkaden war bis zum vorspringenden Gesims des Mittelschiffes gemauert. Dieses Gesims lief auf der West- und der Nordseite um.

In der Südwand des südlichen Seitenschiffes sind wie in der Nordwand des nördlichen Seitenschiffes Löcher für Querträgerbalken angebracht, die sich über dem in der Südwand vorhandenen Fenster befinden. Sie beweisen, daß auch das südliche Seitenschiff eine Empore hatte. Im südlichen Seitenschiff liegen viele

verstreute Trümmer, die zu der heute zerstörten Säulenreihe gehörten. An der Südwestecke haben sich auf dem Boden neben dem südlichen Eingang Reste eines Treppenaufgangs erhalten, über den die Empore erreicht werden konnte.

In der Ostwand des Narthex befinden sich drei Eingänge, die vom Narthex in den Naos und die beiden Seitenschiffe führten. Die mittlere Tür, die als der Haupteingang gedacht war, ist höher und breiter als die anderen zwei Türen (Fig. 6). Über den Türen sind in derselben Wand in regelmäßigen Abständen Löcher für Laufbalken angebracht, die auf eine Empore hinweisen, welche sich im Osten mit drei Bögen zum Mittelschiff öffnete, von denen die Gewände erhalten sind. Über den Eingängen ins nördliche und südliche Seitenschiff finden sich zwei Öffnungen, die die Zugänge zu der Empore bildeten.

Versuch der Rekonstruktion

Die Ostseite der Kirche ist folgendermaßen zu rekonstruieren: Die Nebenräume der Kirche hatten im Osten vorspringende Apsiden, die mit Kleinquadern rechteckig ummantelt waren. Solche sind auch bei der Kirche in Ischikkale⁴, der Grabeskirche extra muros⁵ und der Querschiffbasilika⁶ in Korykos anzutreffen. Der Raum zwischen den beiden Apsiden öffnete sich nach außen mit einer Arkade. Dieser Zugang muß zur Außenseite hin ein Vordach gehabt haben, das durch eine gleichmäßige Reihe von Balkenlöchern belegt ist. Schwieriger ist die Frage zu hören, wie die Halbkuppeln der seitlichen Apsiden abgedeckt waren. Da die noch vorhandenen Steine der südlichen Halbkuppel nach außen hin sehr roh belassen worden sind, ist anzunehmen, daß auch sie noch mit einem Dach versehen waren. Dieses kann allerdings nicht hoch hinaufgeragt haben, also kein Zeltdach gewesen sein, da unmittelbar über der nördlichen Halbkuppel ein Schlitsfenster in der Wand ausgespart ist. Denkbar wäre eine Abdeckung mit Steinplatten. Doch bei einer solchen Rekonstruktion bleibt der Übergang von der runden Halbkuppel zu der eckigen Ummantelung der Apsiden fraglich. Eine andere Möglichkeit wäre eine Abdeckung mit Dachziegeln. Diese könnte man auch eher in leichtem Schwung über die Ecken der Ummantelung hinwegziehen. Da bisher keinerlei Materialien entdeckt wurden, die zu einem Apsidendach gehört haben könnten, ist eine endgültige Lösung im Augenblick nicht möglich.

Die aus dem Boden herausragende Südwand des südlichen Seitenschiffes bestand wie die übrigen Wände der Kirche aus Kleinquadern. Mit der Hilfe eines erhaltenen Bogenansatzes im Osten des südlichen Seitenschiffes, der zu einem doppelbogigen Fenster gehörte, ist die Südwand zu ergänzen. Im Erdgeschoß waren wahrscheinlich vier doppelbogige Fenster vorhanden. Ihre Breite ergibt sich

⁴ Eyice 1988 Taf. VII Abb.2.

⁵ RBK IV 214 Abb. 13.

⁶ Hill 1996 Abb. 18.

aus dem Einlaßspuren im Fenstersockel. Für die Südwände der kilikischen und isaurischen Kirchen sind meistens doppelbogige Fensterformen gewählt worden, wie die Kirche III in Kanlıdivane, die Grabeskirche extra muros und die Querschiffbasilika in Korykos, die Kirche in Demirciören und die Ostkirche in Alahan zeigen. Nur selten hat sich das zu dem südlichen Seitenschiff gehörige Obergeschoß erhalten. Bei der Querschiffbasilika in Öküzlü sieht man im Obergeschoß des südlichen Seitenschiffes dem Ansatz eines bogigen Fensters. An demselben Stelle befinden sich bei der Ostkirche in Alahan ein vierbogiges Fenster mit drei Säulen in der Mitte und im Westteil zwei Rechteckfenster,⁷ bei der Kirche in Cambazlı fünf nebeneinanderliegende doppelt Fenster.⁸ Aufgrund dieser Vergleiche könnte bei der Kirche II in Emirzeli im Obergeschoß, über den doppelbogigen Fenstern des Seitenschiffes entweder je ein doppelbogiges Fenster oder je ein Rechteckfenster zu ergänzen sein.

Die Nordwand hatte im Erdgeschoß zwei Eingänge, von denen der eine in den nördlichen Nebenraum, der andere ins Seitenschiff führte. Beiderseits der Türen befanden sich vorkragende Konsolen, auf denen ein steinernes Schutzdach anzunehmen ist. Solche mit Schutzdach versehene Eingänge sind auch bei der Kirche IV in Kanlıdivane, der Grabeskirche extra muros, der Querschiffbasilika in Korykos und der Kirche in Işıkkale vorhanden.⁹

Im Obergeschoß waren im Bereich des nördlichen Seitenschiffes drei und im Bereich des Nebenraumes zwei Rechteckfenster angebracht. Meistens sind die Nordwände der kilikischen Kirchen wegen der klimatischen Bedingungen der Landschaft fensterlos.¹⁰ Dennoch finden sich einige Kirchen, die in der Nordwand Fenster besitzen wie die Kirche II in Emirzeli, die Marienkirche und Tempelkirche in Cennet Cehennem (Korykische Grotten), die Kirche in Çarıklar, die Kirche C in Tapureli, die Kirche in Çatıören, die Kirche II in Kanlıdivane, die Grabeskirche extra muros und die Querschiffbasilika in Korykos.

Über dem Narthex, den Seitenschiffen und den Nebenräumen befanden sich Emporen. An der Südwestecke des südlichen Seitenschiffes war ein Treppenaufgang vorhanden, über den die Emporen zugänglich waren. Die Emporenstützen über den nördlichen und südlichen Säulenreihen hatten dieselbe Kapitellform wie die Säulen der Arkaden. Ein kleines Kapitell ist in einer Vertiefung außerhalb der Kirche erhalten. Außerdem befindet sich eine kleine Basis im nördlichen Nebenraum, die zu einer Emporenstütze gehört haben wird.

⁷ Gough 1985 Abb. 45.

⁸ Eyice 1979 25 Abb. 7.

⁹ MAMA II 129 Abb.133 Zeichnung der Seitentür der Grabeskirche in Korykos.

¹⁰ RBK IV 273.

Eine Seite der kleinen Basis hat eine Rille, die beweist, daß die Emporenstützen wahrscheinlich eine Brüstung aus Holz hatten.

Es gibt unterschiedliche Meinungen, ob die kilikischen Kirchen einen Obergaden besaßen.¹¹ Für einen solchen sprechen z.B. bei der Querschiffbasilika in Öküzlü, daß über der Hauptapsis eine Arkadenreihe erhalten ist. In Çatiören ist die in den Bereich des Mittelschiffes gehörige Mauer über der Empore noch erhöht worden. In der Westkirche in Alahan befinden sich zwei Säulen, die aufgrund ihrer geringen Größe möglicherweise vom Obergaden stammen könnten. Diese Kirche von M. Gough¹² und die Theklakirche in Meryemlik von S. Guyer¹³ mit Obergaden rekonstruiert worden. Somit ist anzunehmen, daß auch die Kirche II in Emirzeli einen Obergaden besessen hat.

Der Narthex der kilikischen Kirchen hatte meistens einen Eingang, der aus Arkaden bestand, die auf zwei Säulen ruhten. Ein gut erhaltenes Beispiel ist der Eingang der Kirche I in Kanlıdivane¹⁴. Andere Beispiele sind: Die Kirche in Demirciören (nördlich Korykos)¹⁵, die Kirche in Işıkkale¹⁶, die Kirche IV in Kanlıdivane¹⁷, die Kathedrale und Querschiffbasilika in Korykos¹⁸, die Kirche in Manaz¹⁹, die „Zenonkirche“ in Meryemlik²⁰, die Tempelkirche in Uzuncaburç (Diokaisareia)²¹ und die Südkirche in Yanıkhan²².

Die Westwand des Narthex der Kirche II in Emirzeli endet mit einem Kämpferkapitell. Auf diesem kann nur eine Arkade, kein Türsturz aufgesetzt

¹¹ Eyice 1977 435 und Eyice 1979 25. 29, nimmt an, daß die kilikischen Kirchen keinen Obergaden gehabt haben. Dagegen O. Feld- H. Weber, „Tempel und Kirche über der Korykischen Grotte (CennetCehennem) in Kilikien“, *IstMitt* 17,1967,275 und O.Feld, „Kleinasion“, in: *Spätantike und frühes Christentum*, 1977,163 vermuten, daß die Kirchen in Kilikien Obergaden besaßen.

¹² Gough 1985 Abb. 25.

¹³ MAMA II 18.

¹⁴ Eyice 1980 491 Abb. 1.

¹⁵ RBK IV 222 Abb. 16.

¹⁶ Eyice 1988 Taf.VII Abb. 2.

¹⁷ Eyice 1980 491 Abb. 4.

¹⁸ Hill 1996 Für die Kathedrale Abb.17; für die Querschiffbasilika Abb. 18.

¹⁹ Hill 1996 Abb. 97.

²⁰ RBK IV 236 Abb. 21.

²¹ RBK IV 246 Abb. 25.

²² Hill 1996 Abb. 59.

haben. Da anzunehmen ist, daß der Zugang sich in der Mitte der Westwand befand, läßt sich für ihn eine solche Breite rekonstruieren, daß auch hier drei Arkaden die einzig vertretbare Lösung sind.²³

Der obere Teil der Westwand eines Narthex in kilikischen Kirchen ist nur teilweise bei der Kirche I in Kanlıdivane erhalten; dort befindet sich über dem Eingang der Bogenansatz einer Doppelarkade. Über dem Eingang der Westkirche in Alahan werden drei Arkaden,²⁴ bei der Kirche in Cambazlı drei doppelt nebeneinanderliegende Fenster rekonstruiert.²⁵

Eine Hinweis darauf, wie der obere Teil der Westwand bei der Kirche II in Emirzeli ausgesehen haben mag, vermag vielleicht das Aussehen der Ostwand des Narthex zu geben. Oft finden sich hier bei den kilikischen Kirchen, über dem Haupteingang in das Mittelschiff, Reste von Arkaden wie die Kirche IV in Kanlıdivane, die Kirche I in Emirzeli, den Kirchen in İşikkale, Hasanaliler und Manaz.²⁶ Solche Arkaden sind bei der Ostkirche in Alahan gut erhalten; dort ruhen sie auf zwei Säulen. Der mittlere Bogen ist breiter und höher als die seitlichen.²⁷ Bei der „Zenonkirche“ in Meryemlik hat man drei Arkaden entsprechend rekonstruiert.²⁸

An derselben Stelle sind auch bei der Kirche II zwei Gewände von dem nördlichen und dem südlichen Bogen zu erkennen. Auch sie wird man als Dreiarkaden ergänzen dürfen. Die seitlichen Bögen waren sicher kleiner und niedriger als der mittlere Bogen. Als Pendant zu dieser Lösung könnte man sich also auch in der Westwand des Narthex drei Arkaden vorstellen, die dann genau über denen des Eingangs im Erdgeschoß gesessen hätten. Vielleicht haben sich noch zu beiden Seiten doppelbogige Fenster befunden.

Die Nordwand des Narthex ist fensterlos. Die Südwand, die vermutlich über dem Fels aus Kleinquadern aufgemauert war, ist nicht erhalten. Dieses ist auch bei den anderen Kirchen Kilikiens der Fall. M. Gough rekonstruiert in der Südwand des Narthex der Ostkirche in Alahan im Bereich des Untergeschosses ein großes Rechteckfenster und über diesem im Obergeschoß ein kleineres rechteckiges

²³ Auch Eyice 1988 Taf VI Abb. 2, zeichnet den Eingang in der Westwand des Narthex als mit drei Arkaden.

²⁴ Gough 1985 Abb.24.

²⁵ Eyice 1979 25 Abb.7.

²⁶ Hill 1996 für Manaz Abb. 97.

²⁷ Gough 1985 Abb.47.

²⁸ H. Hellenkemper, „Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wallfahrtsheiligtum der heiligen Thekla bei Seleukeia“, in: Wallraf-Richartz-Jahrbuch XLVII, 1986, 71.

Fenster.²⁹ An der entsprechenden Stelle bei der Westkirche in Alahan nimmt er ein rundbogiges Fenster an.³⁰ Da sich bei der Kirche II keinerlei Reste erhalten haben, ist nicht zu entscheiden, ob sich im Bereich des Obergeschosses ein doppelbogiges Fenster oder wie in der Nordwand der Kirche ein Rechteckfenster befand.

Ausstattung

Die erste Säule im Osten der nördlichen Arkadenreihe hat an ihrer südlichen Seite eine Einlassung. Die ursprünglich gegenüberstehende Säule der südlichen Reihe ist nicht mehr erhalten. Doch zwischen der noch stehenden Säule und dem Platz der verlorenen Säule sind auf dem Fußboden zwei großformatige Quadersteine zu erkennen. Sie können zu einer Templonanlage gehört haben, deren Brüstung seitlich an den Säulen befestigt war. Da auf diesen Basissteinen des Templons keine Einlaßspuren für Platten und keine Standspuren für Säulen vorhanden sind, läßt sich wohl nur eine hölzerne Templonanlage ergänzen. Der Einlassung an der Südseite der nördlichen Säule muß eine an der Nordseite der südlichen Säule entsprochen haben.³¹ In sie konnte ein Balken eingefügt werden, der den oberen Abschluß eines Templons bildete. Diesen mußten weitere hölzerne Stützen tragen. Man könnte sich also vorstellen, daß zwei Stützen rechts und links des Steinblockes mit Inschrift standen, zwei weitere sich vielleicht an die steinernen Säulen anlehnten. Somit wäre das Mittelschiff im Osten durch eine hohe, hölzerne Templonanlage abgeschlossen gewesen.³² Zwischen je zwei dieser Stützen könnte eine hölzerne Platte eingesetzt gewesen sein.

Vom Synthronon der Kirche läßt sich zumindest eine Stufe nachweisen.

Der Fußboden der Kirche könnte Mosaikschmuck besessen haben, wie es in den übrigen Kirchen der Provinz von Kilikien und Isaurien üblich war.³³ Hier wären Grabungen zur Klärung nötig.

Die Innenwände der Kirche waren mit einem Kalkschlämmputz überzogen. Im Obergeschoß der Nebenräume sind die Fugen des Mauerwerks mit Mörtel betont.

In Kilikien und Isaurien ist keine Kirche mit einem Dach erhalten geblieben, deswegen gibt es für die Dachrekonstruktion verschiedene Vorschläge: S. Eyice

²⁹ Gough 1985 Abb. 50.

³⁰ Gough 1985 Abb. 25.

³¹ An derselben Stelle befinden sich solche Einlassungen bei der Kirchen in Hasanaliler und in İşıkkale.

³² Für hohe und niedrige Tempel siehe: U. Peschlow, „Zum Templon in Konstantinopel“, in: *Armos*, 1991, 1449f.

³³ RBK IV 319-347.

rekonstruiert das Dach der Kirche in Cambazlı³⁴ und der Kirche IV in Kanlıdivane³⁵ ohne Lichtgaden mit einem durchgehenden Satteldach, die Kirche III in Kanlıdivane³⁶ mit einem Walmdach und die Querschiffbasilika in Öküzlü³⁷ mit einem Satteldach und einem gesonderten Satteldach über dem Querschiff. Dagegen wird die Theklakirche in Meryemlik von S. Guyer³⁸ und die Westkirche in Alahan von M. Gough³⁹ über den Seitenschiffen und dem Narthex mit Pultdächern, und über dem Mittelschiff, das einen Obergaden hat, mit einem Satteldach rekonstruiert. Da, wie wir oben sahen, auch manches dafür spricht, daß die Kirche II in Emirzeli ebenfalls einen Obergaden besaß, sind auch hier über den Seitenschiffen Pultdächer anzunehmen. Die Südwest- und Nordwestecke der Nebenraumwände und die Nordostecke der Narthexwand ragen über die übrigen Wände der Kirche hinaus. Somit werden Narthex, Mittelschiff und Nebenräume mit einem gemeinsamen Satteldach überdeckt gewesen sein. Dieses wird aus einem offenen Dachstuhl aus Holz bestanden haben.

Einordnung der Kirche

Die Kirche II in Emirzeli vertritt den basilikaligen Typus, der bei den Kirchen in Kilikien und Isaurien vorherrschend war. Es handelt sich meistens um dreischiffige Säulenbasiliken wie die Kirche II, doch finden sich auch dreischiffige Pfeilerbasiliken.⁴⁰

Nach unserer heutigen Kenntnis scheint das älteste Beispiel einer dreischiffigen Säulenbasilika die Höhlenkirche in Meryemlik gewesen zu sein, die vermutlich in vorkonstantinischer Zeit gebaut worden ist.⁴¹

Im 5. Jh. sind dreischiffige Kirchen mit basilikalem Typus weit verbreitet und werden auch im 6. Jh. weiterhin gebaut. In der Regel besitzen diese Kirchen

³⁴ Eyice 1979 25 Abb. 7.

³⁵ Eyice 1977 435.

³⁶ Eyice 1977 428.

³⁷ Eyice 1982 364.

³⁸ MAMA II 17-18. 30.

³⁹ Gough 1985 Abb. 25.

⁴⁰ Die Pfeilerbasiliken: Die Kirche in Hasanaliler, die Kirche in Imamli, die Kirche in Kızıllaliler und die Nordkirche in Hierapolis-Kastabala (Bodrum).

⁴¹ TIB 5 442; RBK IV 228-231; G. Koch, *Frühchristliche Kunst*, Stuttgart-Berlin-Köln, 1995, 9. 23; Hill 1996 Abb. 42.

einen Narthex wie die Kirche II in Emirzeli. Doch gibt es auch einige Kirchen ohne Narthex.⁴²

Den kilikischen und isaurischen Narthices gemeinsam ist ein Eingang mit drei Arkaden, der auf zwei Säulen ruht.⁴³ Diese Bauform ist in den benachbarten Landschaften nur als Ausnahme anzusehen. In Syrien finden sich die Kirche in Midjleyya (4. Jh), die Kirche in Djeradeh (5. Jh), die Südkirche in Bankusa (6. Jh) und die Kathedrale in Kerratin (505),⁴⁴ in Binbirkilise die Basilika Nr. 6⁴⁵.

Die frühchristlich-frühbyzantinischen Kirchen in Kilikien und Isaurien enden in einem dreigeteilten Sanktuarium im Osten, wobei die Apsis in der Regel von zwei Nebenräumen flankiert wird.

Es gibt nur selten Kirchen, die keine Nebenräume haben, wie die Kirche extra muros in Dağpazarı, die Kirche in Epiphaneia (Gözen Harabeleri), die Kirche B in Tapureli und die Stephanoskirche in Uzuncaburç.

Die Querschiffbasiliken in Korykos und in Öküzlü, die Theklakirche in Meryemlik und die Kirche II in Emirzeli besitzen weit vorspringende Nebenräume im Osten, die jeweils eine halbkreisförmige Apsis haben.⁴⁶ Die Apsiden sind bei der Querschiffbasilika in Korykos und der Kirche II in Emirzeli außen rechteckig ummantelt. Diese dreiteilige Raumanordnung im Osten ist in derselben Zeit weder in Konstantinopel noch in Kappadokien zu finden.

Eine Reihe von Kirchen mit vorspringenden Nebenräumen befinden sich dagegen in Syrien, wobei als wichtige Beispiele Der Turmanin (um 500), die Kathedralen in El- Anderin (560) und in Kerratin (505) zu nennen sind. Außerdem sind sie in der Kirche des Katharinenkloster auf dem Sinai (548-565), in den Kirchen San Giovanni Evangelista (424-434) und San Apollinare in Classe (532/36-49) in Ravenna, und in der Kirche in Side (5. Jh), die im Atrium der

⁴² Die Kirche in Akdam, die Kirche 2 in Akören I, die Apostelkirche in Anazarbos, die Kirche in Batisandal, die Kirche III in Kanlidivane, die Stadtkirche in Korasion (Susanoğlu), die Marienkirche in Korykische Grotten und die Kirche in Manastir (Mylai).

⁴³ Für die Beispielen s.6

⁴⁴ Butler 1929 27 Abb. 23: die Kirche in Midjleyya; 66 Abb. 67: die Kirche in Djeradeh; 130 Abb. 131: die Südkirche in Bankusa; 157 Abb.169: die Kathedrale in Kerratin.

⁴⁵ S.Eyice, Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler, İstanbul,1971 Abb. 72.

⁴⁶ In der Kirchen I und III in Emirzeli ist der heutige Zustand der Anordnung im Osten nicht gut zu erkennen. Doch man vermutet, daß auch dort vorspringende Nebenräume vorhanden waren. Eyice 1981 208 Taf. 89.

Tempel N1 und N2 errichtet wurde, anzutreffen.⁴⁷ Doch bei diesen Beispielen können die Nebenräume nicht die eigenständige Bedeutung wie in Kilikien und Isaurien erreichen. Zurückgehen wird diese Erscheinung also auf Einflüsse der syrischen Architektur, insbesondere der Tempelarchitektur der hellenistisch-römischen Zeit in Syrien,⁴⁸ die sich vielleicht durch Vermittlung des Patriarchats in Antiocheia in Kilikien verbreiten konnte.⁴⁹

Die Balkenlöcher der Kirche II in Emirzeli zeigen, daß sie über Seitenschiffen, Narthex und Nebenräumen Emporen hatte. Auch dieses ist für kilikische und isaurische Kirchen charakteristisch. Außer in Kilikien und Isaurien finden sich Emporen über den Seitenschiffen besonders in Konstantinopel bei einer ganzen Reihe von Kirchen des 5. und 6. Jhs., wie der Studioskirche, der Chalkopratenkirche, der Apostelkirche, Hagios Polyuktos, Hagia Sophia und Hagia Eirene.⁵⁰ Dagegen bleiben Emporen im benachbarten Syrien mit El- Bara und Qasr ibn Wardan eine Ausnahme.⁵¹

Die Kirche II in Emirzeli ist in einer seit hellenistischer Zeit benutzten Technik, nämlich dem ortsüblichen Kleinquaderwerk in zwei Schalen gemauert worden. Die Großquadern wurden nur bei Wandzungen und Ecken verwendet. Diese Technik mit Verwendung von Groß- und Kleinquadern ist die charakteristische Bauweise für Kirchen in West-Kilikien und Ost-Isaurien.⁵²

Bauinschriftenfehlen, und die einfachen Kapitelle können keinen Datierungsanhalt für die Kirche II liefern. Parallelen für die Kirche II wären die

⁴⁷ H.W.Beyer, *Die syrische Kirchenbau*, Berlin, 1925, 62 Abb. 32: Der Turmanin; 130 Abb.84: Die Kathedrale in Kerratin; 132 Abb.85: Die Kathedrale in El-Anderin.; F.W.Deichmann, *Ravenna hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, Kommentar, Planung, Wiesbaden, 1976, Plan 7: San Giovanni Evangelista; Plan 50: San Apollinare in Classe.; G.Forsyth, „Das Katharinenkloster auf dem Sinai: Kirche und Festung Justinians“, in: *Sinai und Katharinenkloster*, 1979, 53 mit Grundriß der Kirche des Katharinenkloster auf dem Sinai.; A.M.Mansel, *Die Ruinen von Side*, Berlin, 1963, 164.78 Abb.58.

⁴⁸ W.Andrae, „Haus-Grab-Tempel in Alt-Mesopotamien“, *OLZ* 30, 1927, 1033-1043; Butler 1929 10-17; F.Oelmann, „Hilani und Liwanhaus“, *BJb* 127, 1922, 189-236.

⁴⁹ O.Feld, „Die beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala“, in: *SBK I*, 1986, 80; Hill 1996 23.

⁵⁰ W.Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, 147-152 Abb.138: Studioskirche; 232 Abb.263: Chalkopratenkirche; 405f. Apostelkirche; 190ff. Abb. 205: Hagios Polyuktos; 84-96 Abb. 75: Hagia Sophia; 112-117 Abb.95: Hagia Eirene.

⁵¹ *RBK II* (1971) 139 s. v. „Empore“ (M: Restle); H. Glück, *Der Breit- und Langhausbau in Syrien*, Heidelberg, 1916, Taf. III Abb. 43: El- Bara; Butler 1929 167 Abb. 178: Qasr ibn Wardan.

⁵² Für die Bautechniken den Kirchen in Kilikien und Isaurien: *RBK IV* 191-193.

Theklakirche in Meryemlik, die etwa um 480⁵³ zu datieren ist, die Querschiffbasilika in Korykos, die um die Wende vom 5. zum 6. Jh. oder in der ersten Hälfte des 6. Jhs.⁵⁴ entstanden sein dürfte, und die Querschiffbasilika in Öküzlü aus der Zeit um 500 oder nur kurz danach.⁵⁵

Wegen der erwähnten Ähnlichkeit der Grundrisse dieser vier Kirchen ist es naheliegend, auch die Kirche II um die Wende vom 5. zum 6. Jh. oder am Anfang des 6. Jhs. einzuordnen. Weiterhin könnte man die Querschiffbasiliken in Korykos und in Öküzlü ins 5. Jh. heranziehen⁵⁶ und die Kirche I in Emirzeli vergleichen.⁵⁷ Wir haben hier also eine Kirche vor uns, die in ihrem Bau lokale Eigenschaften der kilikischen und isaurischen Kirchen aufzeigt. Dazu gehören der basilikale Typus, das Mauerwerk und die Ausstattung mit Säulen und Kapitellen. Daneben zeigt sie in ihrer dreiteiligen Raumordnung im Osten den über das Patriarchat von Antiocheia vermittelten Einfluß der syrischen Kirchen, doch in typisch kilikischer Prägung mit vorspringenden Nebenräumen. Der Einfluß hauptstädtischer Architektur macht sich dagegen durch die Emporen bemerkbar. So kann auch ein recht schlichtes Beispiel einer Kirche in einem kilikischen Dorf dazu beitragen, die großen kulturellen Strömungen einer wichtigen Epoche des kleinasiatischen Kirchenbau zu dokumentieren und im Hinblick auf manche Fragen zu klären.⁵⁸

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

- Fig.1- Emirzeli. Die Ostwand der Kirche II
 Fig.2- Emirzeli. Die Südwand der Kirche II
 Fig.3- Emirzeli. Die Nordwand der Kirche II
 Fig.4- Emirzeli. Die Apsis der Kirche II
 Fig.5- Emirzeli. Die nördliche Säulenreihe der Kirche II
 Fig.6- Emirzeli. Die Ostwand des Narthex der Kirche II
 Fig.7- Emirzeli Der Grundriß der Kirche II (mit einigen Ergänzungen)

⁵³ MAMA II 31; R.Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondworth, 1986, 109; Hill 1996 34-35.

⁵⁴ MAMA II 122-123; RBK IV 217.

⁵⁵ Eyice 1982 367; RBK IV 205-206.

⁵⁶ Hill 1996 30.

⁵⁷ H.Hellenkemper, "Early Church Architecture in Southern Asia Minor" in: *Recent Studies in Early Christian Archaeology*, 1994, 223.

⁵⁸ RBK II (Anm. 51), 130f.

ABKURZUNGSVERZEICHNIS

- Butler 1929 H.C Butler, *Early Churches in Syria 4th.-7th.* Princeton, 1929.
- Eyice 1977 S. Eyice, "Silifke çevresinde incelemeler: Kanlıdivan (=Kanytelles-Kanytelideis) Basilikalari (Bir önçalışma)", *Anadolu Aras IV-V*, 1976-1977, 411-441
- Eyice 1979 S. Eyice, „La basilique de Canbazlı en Cilicie“, *Zograf* 10, 1979, 22-29
- Eyice 1980 S. Eyice, "Die Basiliken von Kanlıdivane (Kanytelides-Kanytelles)", in: *ZDMG Supp. IV*, 1980, 488-491
- Eyice 1981 S. Eyice, „Einige byzantinische Kleinstädte im rauhen Kilikien“, in: *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut 1829-1979*, 1981, 204-209
- Eyice 1982 S. Eyice, „Un site byzantin de la Cilicie: Öküzlü et ses basiliques“, in: *Rayonnement grec (Hommages á Charles Delvoye)*, 1982, 355-367
- Eyice 1988 S. Eyice, „Ricerche e Scoperte Nella Regione di Silifke Nella Turchia Meridionale“, in: *Milion I*, 1988, 15-33
- Gough 1985 M. Gough, *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto, 1985
- Hill 1996 S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Birmingham, 1996
- MAMA II E. Herzfeld-S. Guyer, *Meriamlik und Korykos*, MAMA II, Manchester, 1930
- RBK IV F. Hild-H. Hellenkemper-G. Hellenkemper-Salies, „Kommagene-Kilikien-Isaurien“, *RBK IV* 1990, 182-356
- TIB 5 F. Hild-H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, TIB 5. Bd.I-II, Wien, 1990

**ÇUKUROVA BÖLGESİ'NDE (KILIKIA) DEVŞİRME MALZEME
KULLANIMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(Lev. 159-163)**

* Candan ÜLKÜ

1.GİRİŞ

Mersin ile ilgili araştırmaların daha çok kentin arkeolojik geçmişi üzerinde yoğunlaştığını belirtebiliriz. Kentin tarihsel anıtlarının sayısının, kentin 19.yy.da kurulması nedeniyle azlığı dikkat çekicidir. Ancak ilçelerde, birbirinden ilginç örneklerle rastlamak olasıdır.

Mersin Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenen ve başkanlığını yürüttüğüm¹ "İçel'de Üç Cami" adlı proje 1996-1997 yıllarında sürdürülerek sonuçlandırılmıştır [Ülkü, 1995].

Bu tebliğde, araştırma projesi kapsamında ele aldığımız, devşirme malzeme ile inşa edilen Mut'taki Dağ Camisi tanıtılacaktır. Bunun yanında, mimaride devşirme malzeme kullanımı üzerinde durulacaktır.

2. MUT, DAĞ CAMİSİ

Mut merkezinin 2 km. batısında, Mut öreni diye anılan alanda yer almaktadır [Fig. 1].

Bugün yazıtı ya da tarihlemeye yardımcı olabilecek herhangi bir veri bulunmamasına karşın, Atlay 1200'den sonraya tarihlemektedir [1976 : 82].

10.24 x 10.24 m. ölçülerinde kare planlı bir yapıdır ve bir kubbe ile örtülmektedir [Arel,1962] [Fig. 8]. Kubbe iç mekânda kemerlerle oluşturulan bir kemer dizisine oturur. Böylece, kareden kubbenin dairesel kaidesine geçiş sağlanmıştır. Kemer dizisini oluşturan, kemerlerin başlangıçları, belli bir yüksekliğe yerleştirilmiş olan ve herhangi bir dayanağa (sütun ya da duvarayağına) oturmayan başlangıçlara dayanmaktadır. "L" şeklinde biçimlendirilen bu başlangıçlar [Fig. 2], duvar yüzeyinden ileri çıkmaktadırlar. Bu kemer dizisinin, karelerin köşelerine rastlayanları pantantife dönüştürülmüştür. Bugün dökülen taş sıraları nedeniyle kubbenin dışardan tromplarla desteklendiğini görüyoruz. Kubbenin iki farklı sistemle ayakta tutuluyor olması, ilgi çekicidir. Kubbenin orta kısmı, bugün yoktur. Bunun bir çökme sonucu mu oluştuğu, yoksa hiç mi inşa edilmediği sorusunun yanıtını vermek oldukça zordur. Ancak kubbenin orta kısmının düzgün şekilde yıkılması az bir olasılık olduğu belirtilmeli ve kubbenin

* Yrd.Doç.Dr. Candan ÜLKÜ, Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. S. Tarihi Böl., Mersin/ TÜRKİYE.

¹ Çalışma ekibi Nilay KESER (mimar), Seyfi ÇUBUK (harita mühendisi), Şinasi BAŞAL (Silifke Müzesi Müdürü) ve fotoğrafları çeken İhsan BIÇAKCI'dan oluşmaktadır. Kendilerine teşekkür ederim.

ortasının açık bırakıldığı izlenimi edindiğimizi belirtmeliyim. Bu yargıya, şu anda kubbenin hemen altında duran yıkıntıların oluşturduğu kümeye bakarak da söyleyebilmekteyiz. Yapılacak bir temizlik kazısı bu soruna olduğu kadar, aynı şekilde, zeminin saptanmasına da yardımcı olacağı inancındayım.

Dışarıdan yapıyı dolaştığımızda: Caminin giriş kapısı batıdadır [Fig. 1]. Onun güneyinde daha küçük boyutlu olan ve bugün taşlarla kapatılan kapı ya da pencere benzeri bir aralık bulunmaktadır. Asimetrik bir düzenleme dikkatimizi çekiyor. Giriş kapısı cephenin kuzeyinde ve bugün taşlarla kapatılmış kapı ya da pencere benzeri aralık ise cephenin tam ortasında yer almaktadır. Kapı oldukça sadedir [Fig. 3]. Dikdörtgen biçimli kapının etrafını bir profilin dolaştığını ve bunun doğrudan yapı üzerine işlenmiş olduğunu izliyoruz. Profillendirmenin üzerinde bitkisel süslemeli, bulunmuş / devşirilmiş bir parça yerleştirilmiştir. Pencere çerçevesinin söveleri eş büyüklükte, birbirine eş, sade ve süssüz yapı malzemeleriyle, lento ise üst üste konulmuş, üzeri işlenmiş iki parçadan oluşmaktadır. Lento olarak kullanılanlardan alttaki bitkisel bir bezeme gösterir. Üstteki ise, muhtemelen bir kornişe ait olmalıdır [Fig. 4].

Güney cephesinde ise, mihrabın her iki yanında bakışık yerleştirilmiş, birer açıklığa (pencere ?) rastlanılır [Fig. 5]. Pencere söveleri sade malzmeden seçilmiş, söve taşı yerine ise, bir kornişin parçaları yerleştirilmiştir. Pencere gibi, cepheye bakışık yerleştirilen diğer iki öge ise, bir(er) sütuna ait parçalardır. Kuzey [Fig. 6] ve doğu cephelerinde, kapı ya da pencere benzeri bir açıklık bulunmaz. Ancak güney cephesinde olduğu gibi cepheye bakışık yerleştirilen bir(er) sütuna ait parçalardan söz edebiliriz. Duvar yüzeylerine yerleştirilen sütunların, duvarlarda hafifletme ögesi olarak kullanıldığını ileri sürebiliriz.

İç mekânda, dışarıya göre daha küçük boyutlu taşların kullanıldığını görüyoruz. Yerden yaklaşık 2 m. Yukarıdan başlayan kemerler, (aslında, olası bir zeminin üzeri molozlarla kaplı olduğundan, bunu kesin olarak söylemek son derecede güçtür.) duvardan ileri çıkmaktadır. Kemer dizisinin hemen üzerinde, bir dizi oluşturan yassı taşlarla oluşturulan bir silme dikkatimizi çekiyor. Kubbe adeta bu silmeden itibaren başlar ve benzer, küçük boyutlu ve eş büyüklükteki taşlarla örülmüştür. Kemer dizisi, adeta bir kasnak izlenimi uyandırmaktadır.

Mihrabın söküldüğünün ve yakın köy camilerinden birine götürüldüğünü Atlay'dan öğreniyoruz [1976: 83]. Ancak yerinde kalan parçadan, giriş kapısında olduğu gibi profilli bir çerçevesi olduğunu anlıyoruz. Aynı şekilde kalan izlerden, kemerli bir yapısı olduğunu takip edebiliyoruz [Fig. 7].

Mimber izine rastlayamadık. Dayanaksız bir malzmeden yapıldığı için günümüze ulaşamadığı, ya da onun da yakın köy camilerinden birine taşındığını ileri sürülebilir. Ancak bu yargının doğruluğunu inceleme olanağımız olmadı.

Taş süsleme dışında, başka malzeme üzerine uygulanan süslemeye rastlanmamaktadır. Çevrede bulunan yapı malzemeleriyle bu yapı oluşturulmuştur. Bunlar arasında kapı lentosu yerine bir friz, duvar örgüsü içine de sütunlara ait parçalar dikkatimizi çekiyor. Duvarlarının kalınlığı 1 m.yi bulan yapının iç ve dış

yüzeyleri, düzgün taşlarla kaplanmış, arası ise moloz taşlarla doldurulmuştur. Çeşitli büyüklüklerdeki taşlar, kiklop örgüsü benzeri, özenle bir araya getirilmiştir. Atlay, bu taşların Kladiyopolis [Klaudiopolis] örenlerinden alındığını belirtmektedir [1976: 82-83].

Bu yapıyı bugün kesin olarak tarihleyememekteyiz. Ancak Mut Kalesi'nin batısındaki Lâl Paşa Camisi'ne bakan duvarlarının duvar örgüsünde de benzer şekilde buluntu /devşirme malzeme kullanıldığı izlenir. Bu duvarların Kuyucu Mehmet Paşa tarafından onartıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla 16.yy. sonu – 17.yy. başı civarına tarihlene yapmanın, başka kaynaklar elimize geçinceye kadar şimdilik kaydıyla kabul edileceği inancındayım.

Mut merkezine 2 km. uzaklıktaki bu yapının etrafı bugün tamamıyla “boş” görünmektedir. Sanki bozkırın ortasına kurulmuş kubbeli bir çadır izlenimi ediniriz. Acaba hep böyle miydi? Oysa bu yapıya bizi ulaştıran yolun üzerinde mezarlıklar bulunmaktadır. Yapının yakınına kadar mezarlıkların ulaştığını ileri sürülebilir. Yapıyı incelemek için gittiğimizde, yapının kuzeyindeki bir alanda mezara benzer izlere rastladık. Ancak yapının etrafının sürülerek tarla haline getirilmesi nedeniyle, bunu sadece bir iz olarak geriye kaldığını, ama neye ait olabileceğini söylemekten uzak olduğumuzu belirtmek istiyorum. Bu yörede pek çok mezarlıkta, yazılı mezar taşlarının geç tarihli oluşu, diğerlerinin ise yazısız ve piramidal şekilli taşlardan seçilmiş olması, tarihlene açısından zorluklar yaratmaktadır. Bu yapıyı etrafında da böylesi taşlarla oluşturulmuş bir hazirenin olmuş olabileceğini belirtebiliriz.

3. SONUÇ

• Bölgenin tarihinin karmaşıklığı, bu bölgede yer alan yapıların tarihlenmesini zorlaştırmaktadır.

• Ele aldığımız yapı var olan geleneksel mimari özellikleriyle bağdaşmamaktadır. Çukurova bölgesinin batısında Karamanoğulları, doğusunda ise Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları beyliklerinin mimari geleneklerinin ağırlıklı hissedilir. Bölgede yaygın olarak kullanılan “kufe tipi” cami örneklerine karşın, ele aldığımız yapının “tek kubbeli, küp mekânli” olması ilgi çekicidir.

• Yapının çevresinin şimdilerde tamamıyla “boş” olması, bu yapı malzemesinin nereden getirildiği sorusunu sormamıza neden olmaktadır. Ancak, Atlay'ın, devşirme malzemelerin Klaudiopolis antik kentinden getirilmiş olduğu yönündeki açıklamalarından öte elimizde doyurucu bilgi bulunmamaktadır.

• “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi” başlığını taşıyan makalesiyle, Gönül Öney, bugün hâlâ bu konuda araştırma yapanlar için önemli bir kaynaktır [1970]. Makalesinde, devşirme malzemeyi türlerine göre sınıflar ve kullanıldığı yapıları belirtir. Gönül Öney “duvar örgüsünde, kemerlerde antik malzeme” başlığı altında ele aldığı sınıflamasında şunları belirtir:

Antik malzeme Selçuklu devri mimarisinde, duvar örgüsünde, kemerlerde vs. inşaat malzemesi olarak da her türlü yapıda bol ölçüde kullanılmıştır. Bu malzeme antik yapıların düz veya işli taşları, sütunları, başlıkları, kemerleri, lentoları, balustradları, lâhitler vs. olabilir. Parçalar gelişigüzel duvar örgüsüne karıştığı gibi, orijinal fonksiyonlarına uygun olarak da kullanılabilir [1970: 21].

Yukarıda ele aldığımız yapıdaki devşirme malzeme kullanımı ile Selçuklu dönemi yapılarıyla paralellik göstermektedir.

• Devşirme malzeme kullanımı pek çok araştırmacının ilgisini çeken bir konudur. Devşirme malzeme dediğimizde, yabancı dillerdeki örneğin Almanca'daki "Spolien"den farklı bir şey kastedilmektedir. Örneğin, Almanca'daki "Spolien" kelimesi, kökeni Latince "spolia"ya dayanır ve "ganimet" anlamına gelir. Önceleri, düşmandan ele geçirilen silahlar vb. savaş ganimetlerini anlatırken, daha sonraları düşmandan ele geçen ve tekrar kullanılan sanat eserleri veya yapı malzemelerini gösterir hale gelmiştir [Lexikon der Kunst-6].

• Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı" ile ilgili kitabında, Süleymaniye Cami ve İmareti'nin inşaatında "binaların muhtelif yerlerinde, eski eser harâbelerinden çıkarılan kıymetli taşların kullanılmış olduğunu" belirtir [1972: 346]. İnşaatla kullanılacak malzemenin alınacağı bölgeler arasında "İç-il, Alâiye ve Silifke tarafındaki harabeler"den de söz edilir [Barkan, 1972: 349]. Barkan, gönderilen bir emirde, "Mut Kadılığında 4 kıt'a *gül-şeftali* ve Şar-örende 2 kıt'a *serçe-gözü* direk bulunduğunu" belirtir [1972: 349]. H.959 tarihli bir hükümde ise,

Mut kasabasına yakınlarında bir köyde bulunan bir harabe kilisede "a'lâ, kızıl ve ak ve siyah ve yeşil direkler" olduğunun ve kasabanın içinde Meyhane Kapusu denilen yerde de bir yeşil direk bulunduğunun haber alındığını, bu direkleri mahallinde görmeleri, bahis mevzuu taşların ölçüleriyle münasip yerlerinden kopararak alınacak numunelerin İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir [1972: 349].

Kilikya yöresinde eski kiliselerin, yıkıntılarının, daha küçük boyutlu kiliselerin inşaatında kullanıldığı bilinmektedir [Hild ve Hellenkemper, 1990, 102, 148]. Yukarıda ele aldığımız örnekte de, etrafta bulunarak devşirilen malzemenin kullanıldığını görüyoruz. Bu da, geleneklerin sürdüğünü göstermektedir. Ancak Barkan'ın yayınında söz edilen malzeme toplanması ve toplanan malzemelerle büyük programlı yapılarda kullanılması, pratik malzeme gereksiniminin giderilmesi yanında, sembolik bir yaklaşımı da işaret ediyor. Hakimiyeti altındaki topraklarda bulunan anıtsal yapılara ait yapı malzemeleri, büyük bir yapıyı inşasında bir araya getirilerek, hem hakimiyet, hem de "kutsallığın" vurgulanmak istendiğini belirtebiliriz.

• Yukarıda ele aldığımız yapı, tarihi, yaptırın ve yapana usta bilinemediğinden, "vernaküler mimari" çerçevesinde de ele alınabilir. Vernaküler mimari deyimi ile

... toplumun sahibi bulunduğu kültürün, doğrudan doğruya [...] belirli ihtiyaçlar çerçevesinde maddeye dönüşmesidir. Başka bir deyişle, o

toplumun, mimara, dekoratöre veya başka uzmana ihtiyacı olmadan kendisi için ideal mekânı ve çevreyi meydana getirmesidir. [...] Estetik gelenekten gelir ve yapının teknolojisi ile birlikte nesilden nesile aktarılması [Sezgin, 1984: 44].

kastedilmektedir. Tanyeli'nin deyişi ile

mimarlık eylemi ortaya çıktığından bu yana, geçmişten yararlanma ve hatta biçim aktarma ile “özgün üsluplar” hep varolagelmışlerdir. [...] bir mimari üslup kubbe kemer, sütun, plaster ve tonozların bir “toplamı olmayıp, bunların kullanımını yönlendiren ortak ilkeler ve anlayışlar bütünüdür [1988: 61].

...

Tarihin geçmişi her gün tasfiye edip hergün dünyayı yeni baştan kurduğu türünde saf bir görüşümüz yoksa, geçmişin biçimlerini yeniden görmek bizi şaşırtmayacaktır. [...] biçimlerin tarihe yapışık olmadıkları savı kabul edilirse, bu durum hiç beklenmedik bir şey değildir [1988: 64].

• Mut'taki Dağ Camisi'nde antik devir malzemesi kullanıldığını belirtmiştik. Devşirme malzeme kullanımı, bize günümüzdeki “gecekondu” inşasını anımsattı. Özkan'ın, gecekondu mimarisinde kullanılan malzeme ile ilgili görüşleri ilginizi çekiyor:

Bugün Türkiye'de büyük kent gecekondualarında kullanılan 'hazır yapı öğeleri', çok ilkel bir düzeyde, Batıda ümit bağlanan 'katalog', 'parçalar takımı', 'yeniden kullanma', ve 'kendi evini kendin yap' gibi birçok fiziksel çevre tutumlarını soyut da olsa içermektedir. Sürecin kolay, en az enerji ve malzeme ile az zamanda olabildiği kadar tersinir mekanik dizgelerle barınak elde etmek konusundaki geçerliliği apaçık bir gerçektir [1973: 19].

Sonuç olarak, çeşitli özellikleriyle ele aldığımız bu yapının, özellikle içinde bir temizlik kazısının sürdürülmesi, yapıyla ilgili bazı sorunların açığa çıkarılması açısından önem taşımaktadır.

Nasıl farklı yapılardan taşlar bir araya getirilerek yapı oluşturulmuşsa, aynı şekilde bugün de taşlar sökülerek yapı yok edilmeye çalışılmaktadır. Bunun önüne geçilmesi için gecikmeden gerekli tedbirler alınmalıdır.

FIGÜR VE PLANLAR

- Fig. 1 Mut, Dağ Camisi (batı cephesi)
- Fig. 2 İç görünüm
- Fig. 3 Batı cephesi, kapı
- Fig. 4 Batı cephesi, pencere
- Fig. 5 Güney cephesi
- Fig. 6 Kuzey cephesi
- Fig. 7 Mihrap
- Fig. 8 Caminin Planı ve Ön Görünüşü

BİBLİOGRAFYA

- AREL, M. 1962., Mut'taki Karamanoğulları devri eserleri. Vakıflar Dergisi-5, Ankara, 246-247.
- ATLAY, N. 1976., Mut tarihi. Karaman.
- BARKAN, Ö.L. 1972., Süleymaniye cami ve imareti inşaatı. c.I, (1550-1557), Ankara:TTK.
- HILD, F. ve HELLENKEMPER, H. 1990., Kilikien und Isaurien, TIB 5, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- ÖNEY, G. 1970., Anadolu Selçuk mimarisinde antik devir malzemesi. Anadolu-XII,(1968), 17-38.
- ÖZKAN, S. 1973., Yapı öğelerinin yeniden kullanımı. Mimarlık-5, 18-19.
- SEZGİN, H. 1984., Vernaküler mimari ve günümüz koşullarındaki konumu. Mimarlık-201, 44-48.
- "Spolie", 1996., Lexikon der Kunst-6, München: dtv.
- TANYELİ, U. 1988., Tarih, tasarım ve mimarlıkta geçmişten yararlanma üzerine gözlemler. Mimarlık-228, 61-64.
- ÜLKÜ, C. 1995., İçel'de üç cami. ME.Ü. Araştırma Fonu [FEF.AST.(CÜ)95-2/1], Yayınlanmamış Araştırma Raporu.

LEVHALAR

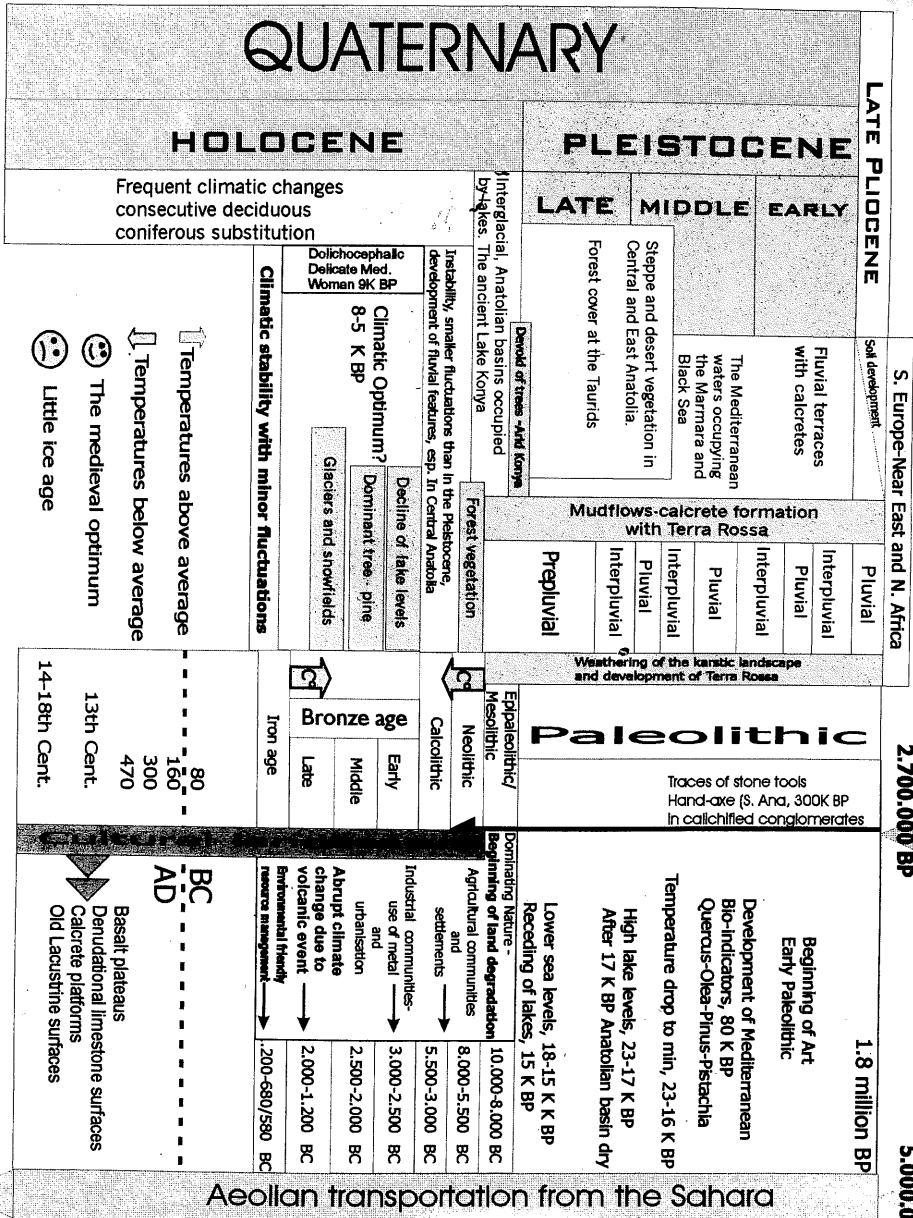

Fig. 1

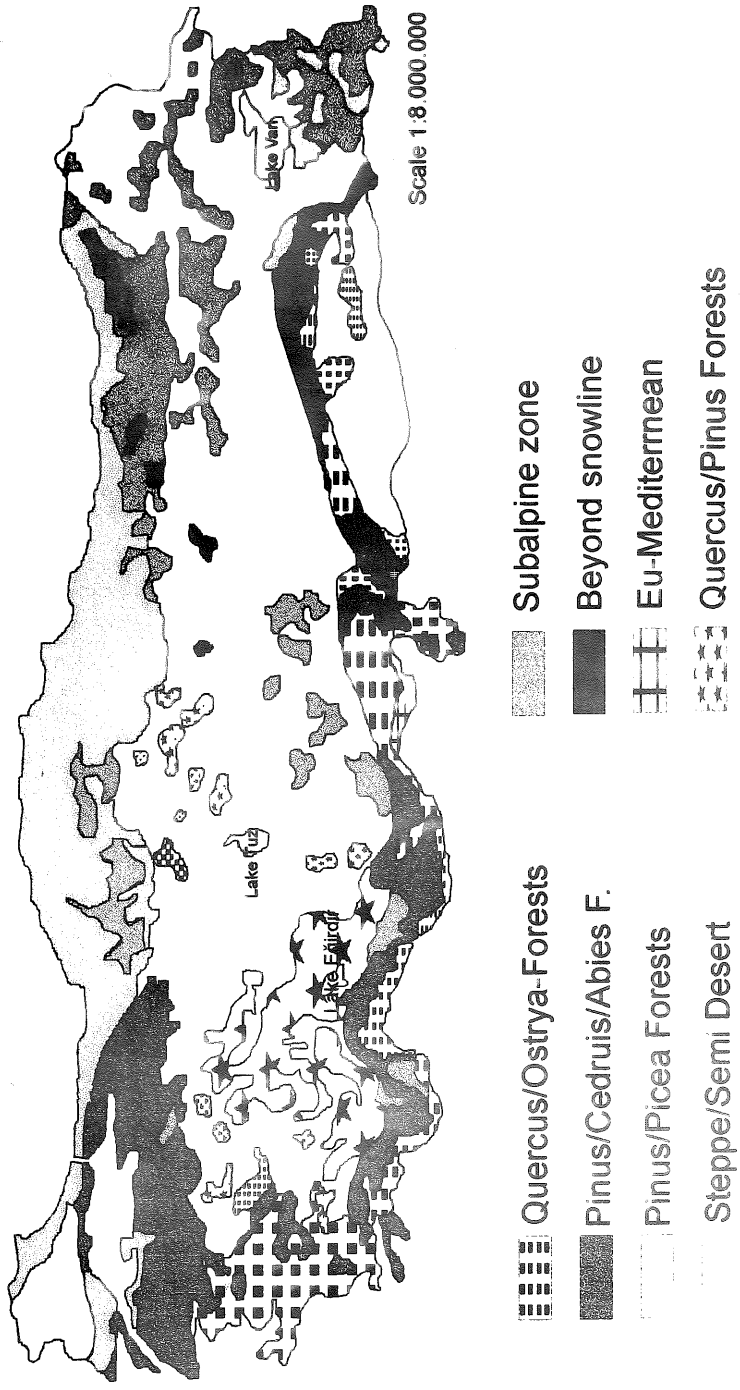

Fig. 2

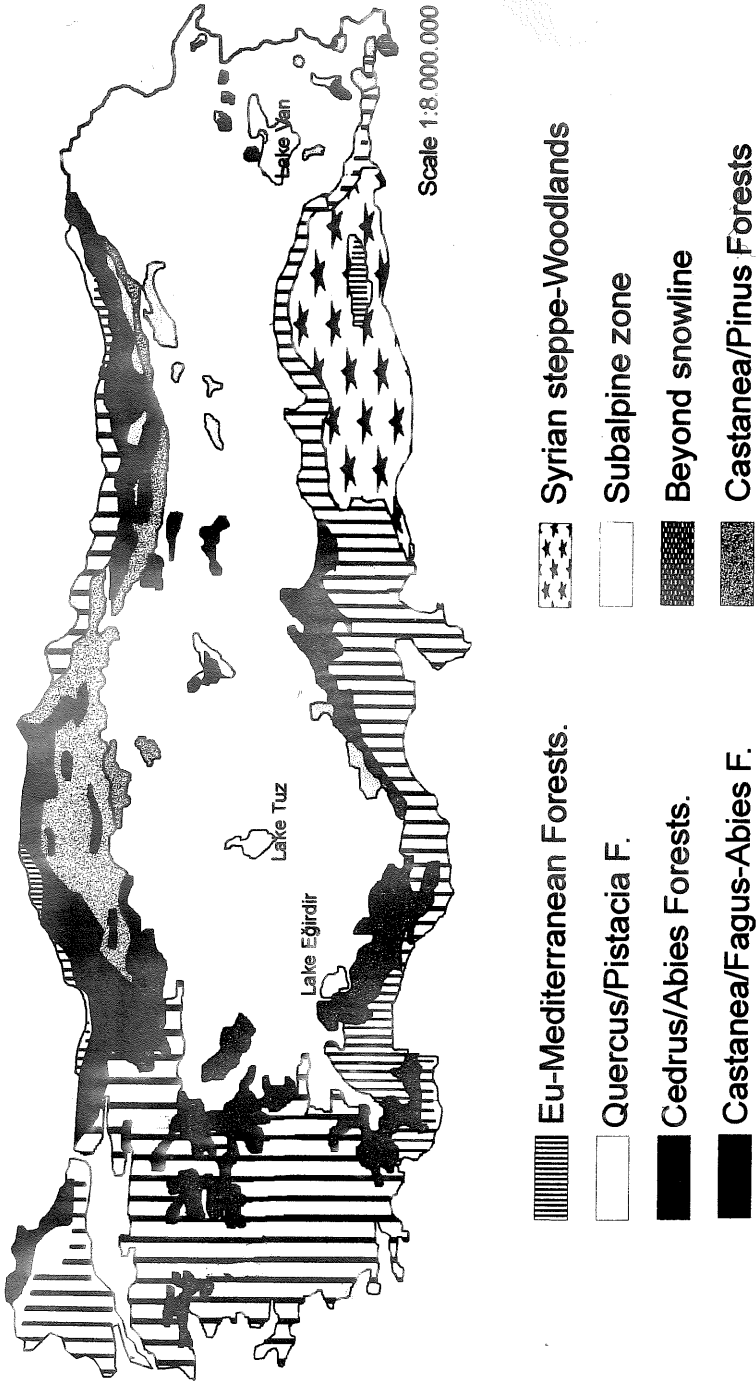
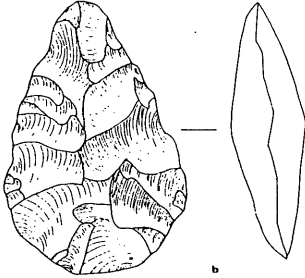
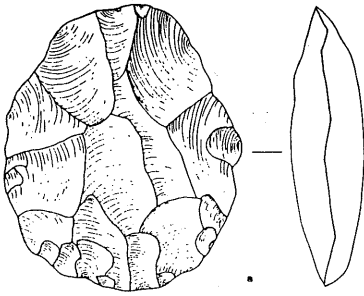
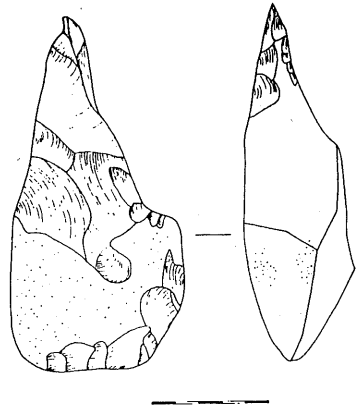

Fig. 3

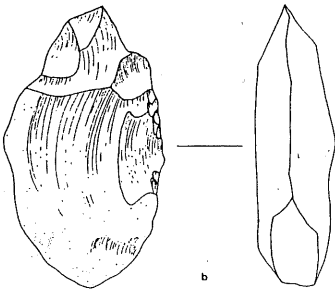
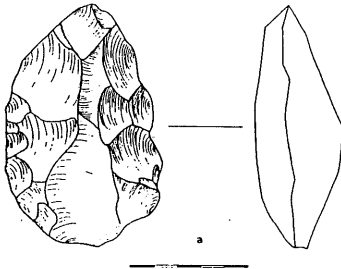
Lev 79

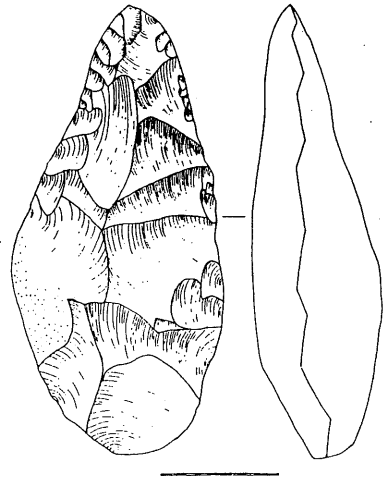
- a) Oval biface, red/yellow, patinated, point 3A
- b) Cordiform biface, red/yellow, patinated, point 52

Triedric pickaxe, white, patinated, point 35

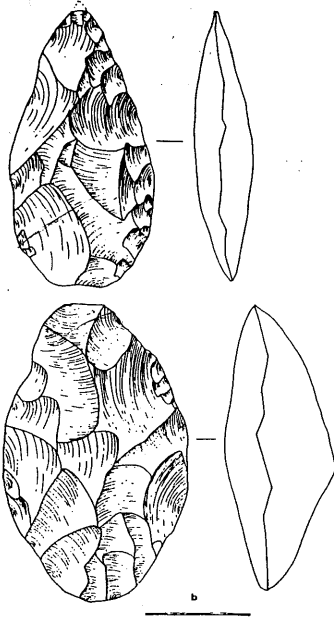

- a) Lengthened biface, white, patinated, point 29
- b) Ridged biface, white, patinated, point 33

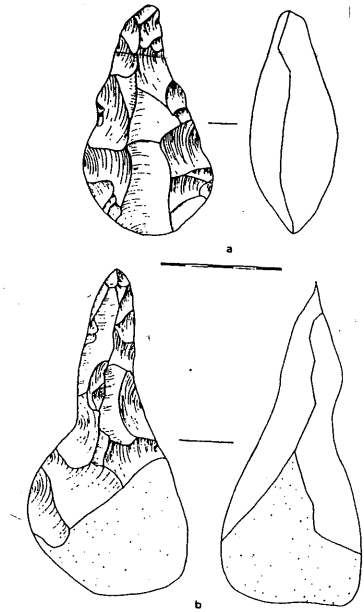

Lanceolated biface, dark brown, patinated, point 38

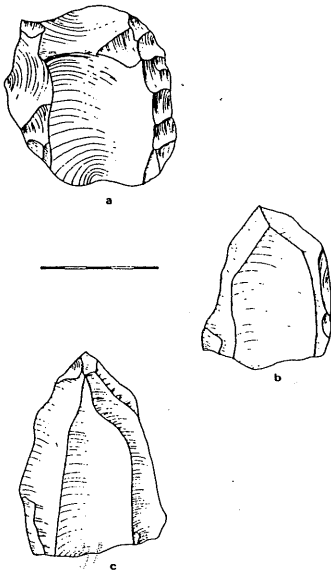
Fig. 4

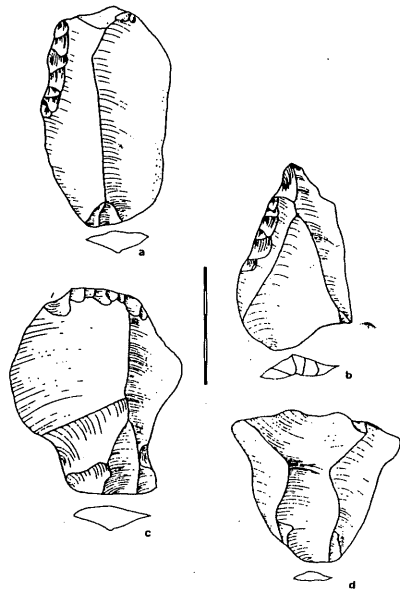
- a) Cordiform biface, light brown, patinated, point 19A
- b) Lengthened oval biface, dark brown, patinated, point 21

- a) Amygdaloidal biface, dark brown, patinated, point 21
- b) Triedric pickaxe, dark brown, patinated, point 48

- a) Levallois nucleus, red/yellow, patinated, point 1
- b) Levallois nucleus, white, patinated, point 34
- c) Levallois nucleus, white, patinated, point 34

- a) Splinter, red/yellow, patinated, point 1
- b) Splinter, red/yellow, patinated, point 3A
- c) Splinter, white, patinated, point 44
- d) Splinter, white, patinated, point 35

Fig. 5

Lev 81

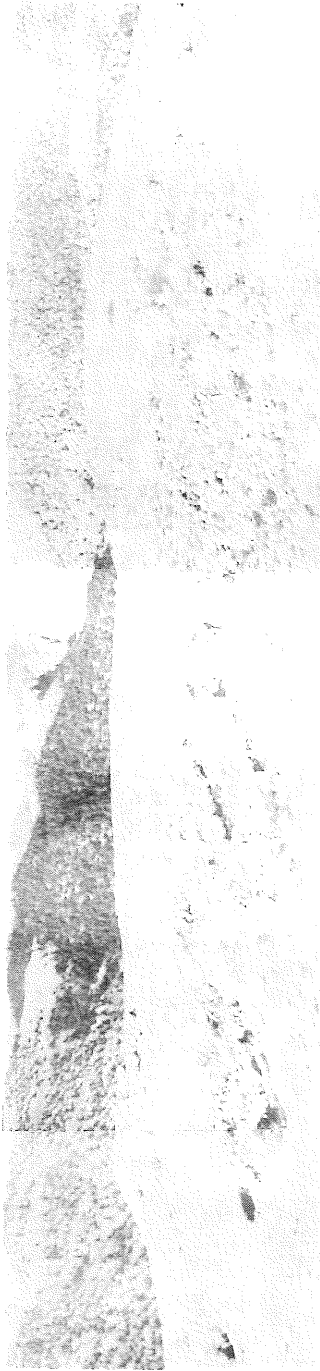

Fig. 1

Fig. 2

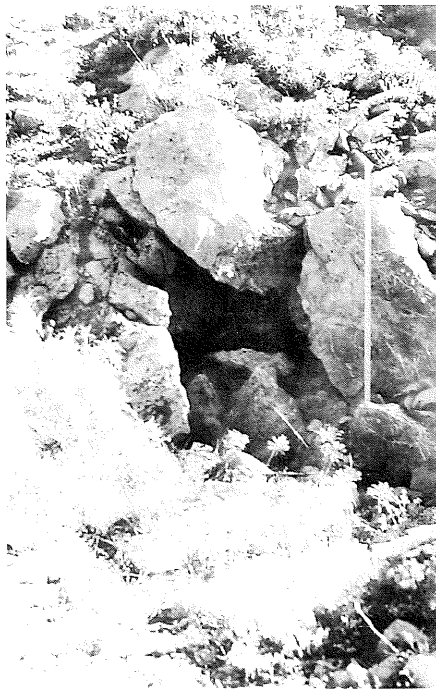

Fig. 3

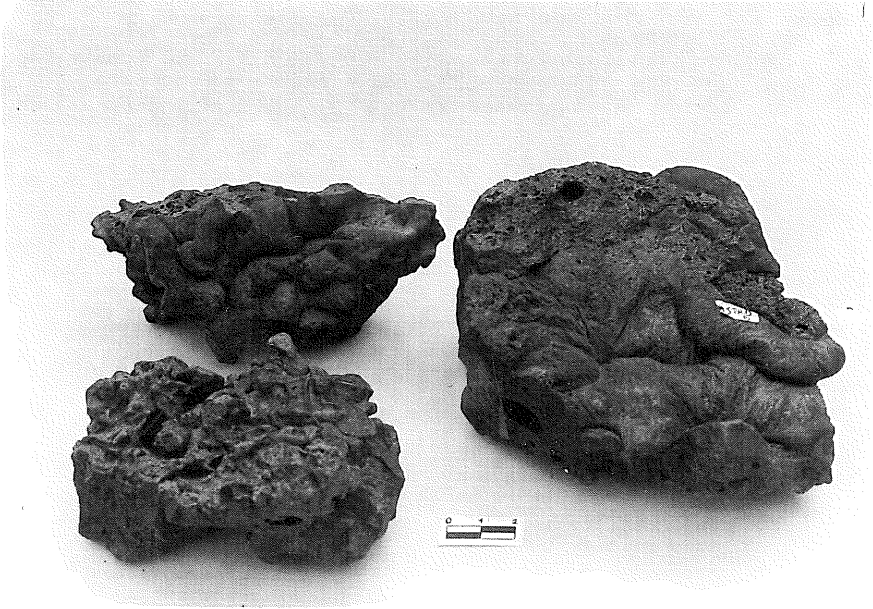

Fig. 4

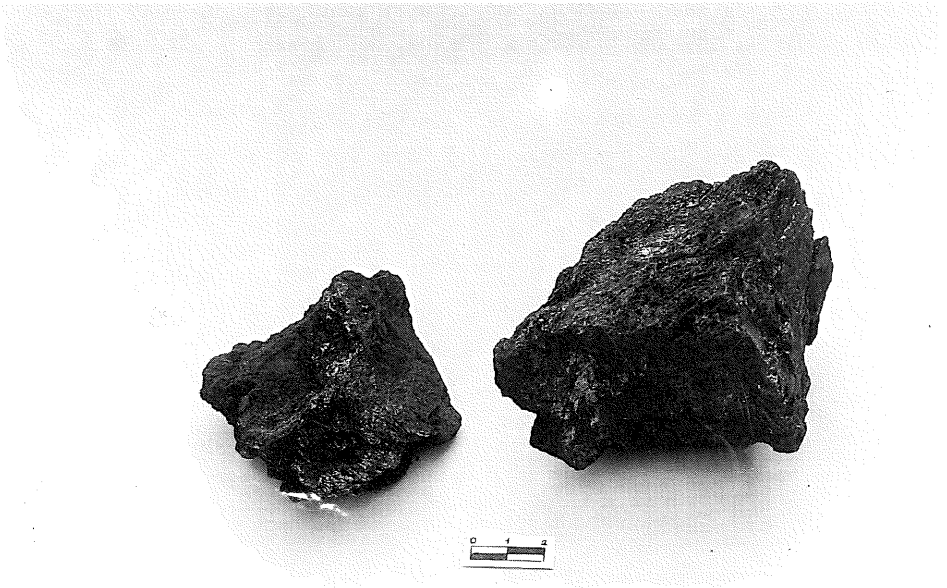

Fig. 5

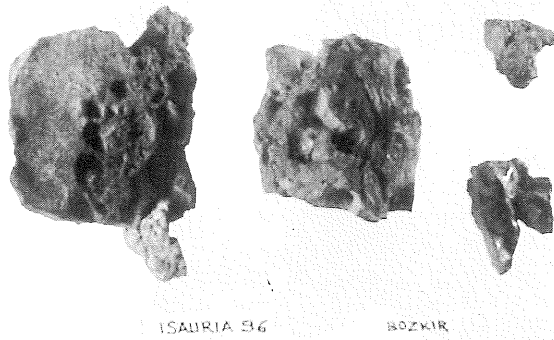

Fig. 6

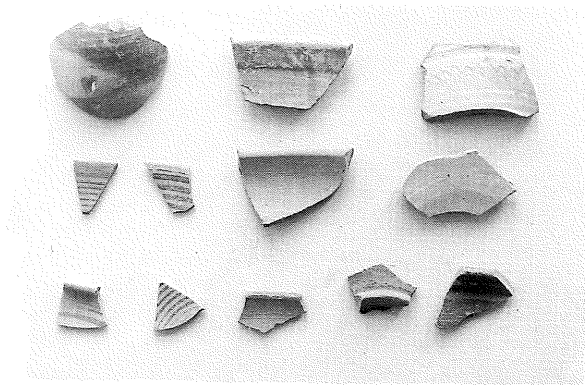

Fig. 7

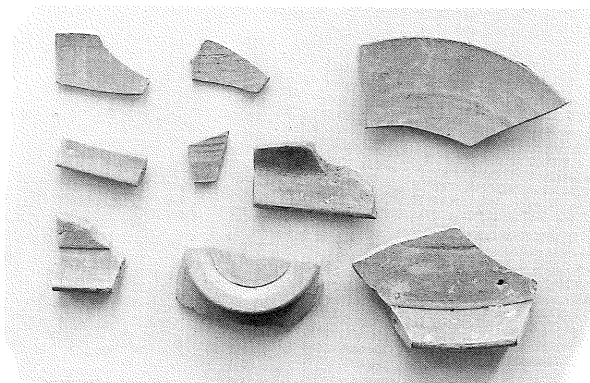

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

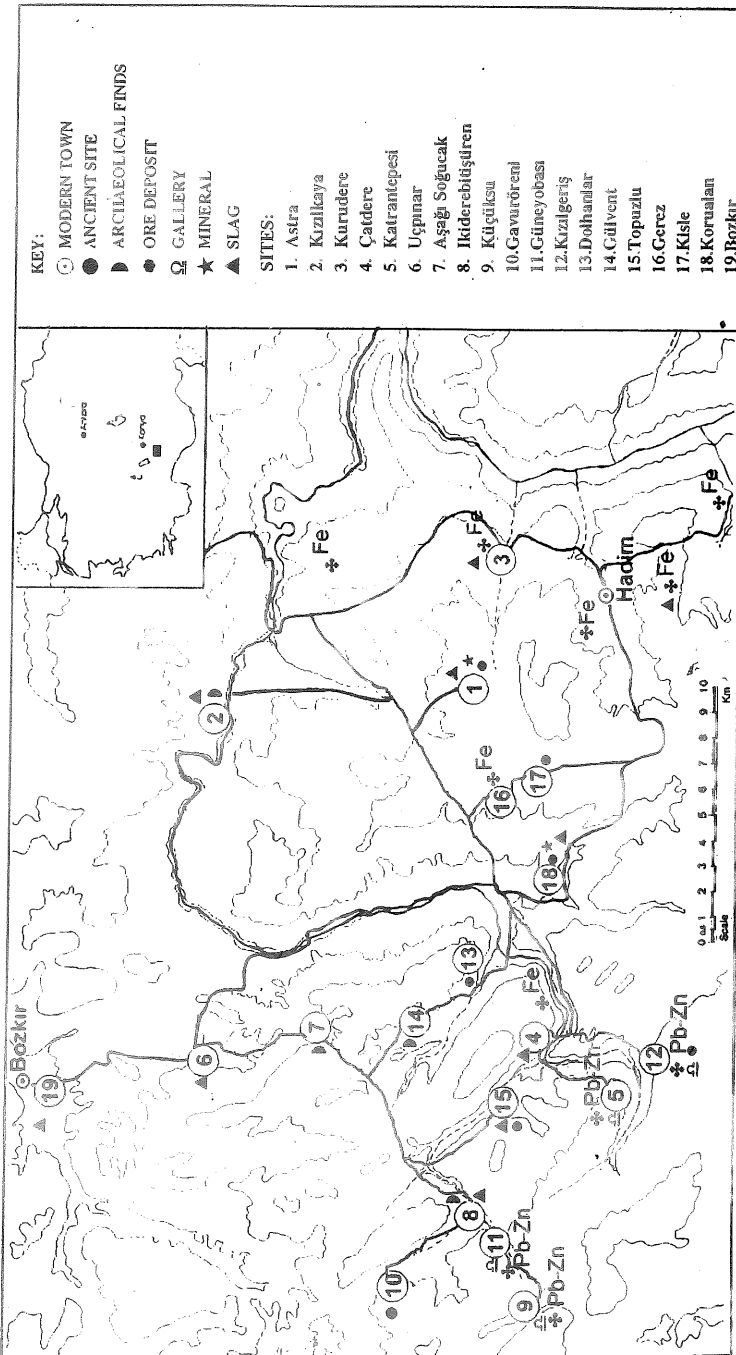

Fig. 11

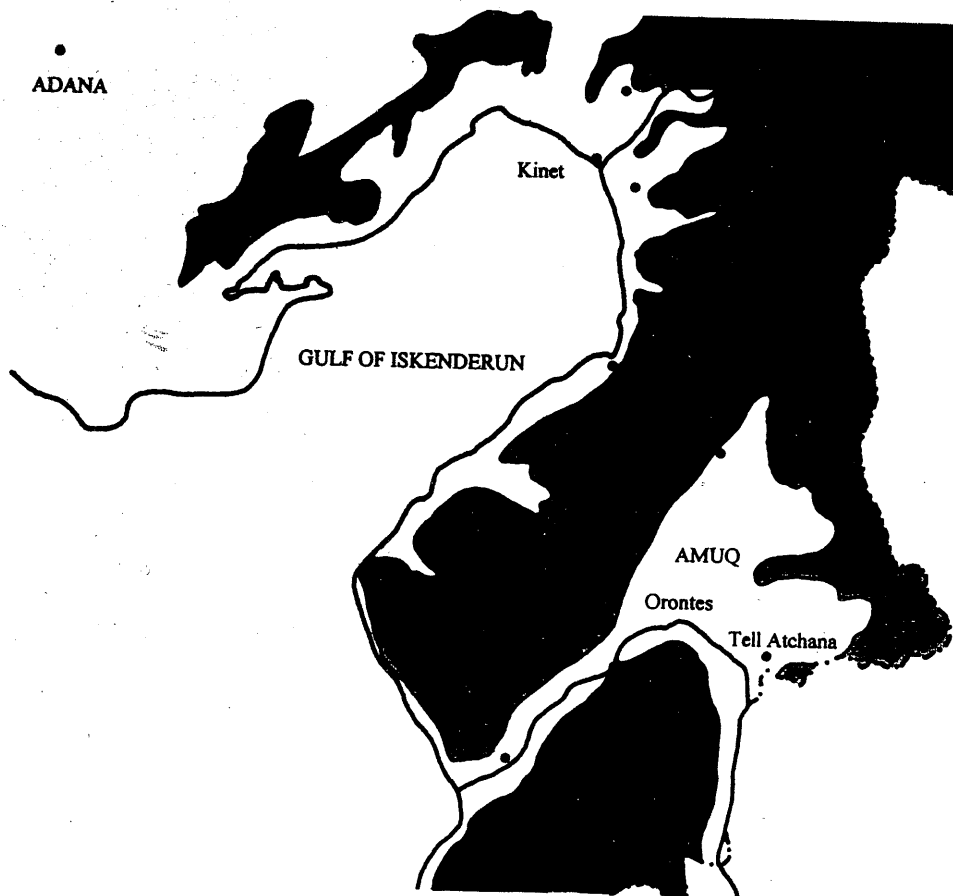

Fig. 1

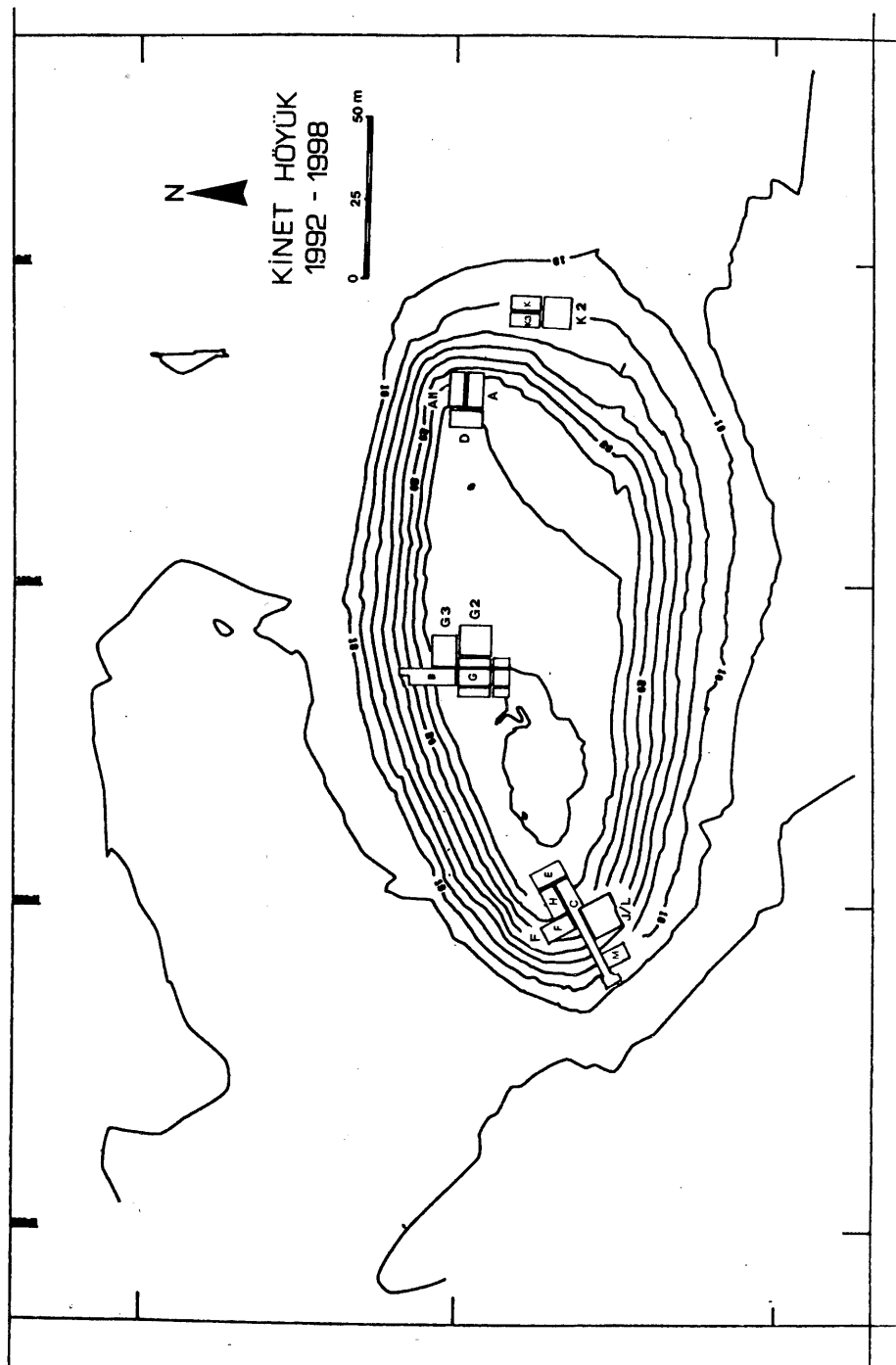

Fig. 2

KINET HÖYÜK 1995 - 1998

Ops. K / K2
Phase V
MB II (18th c BC)

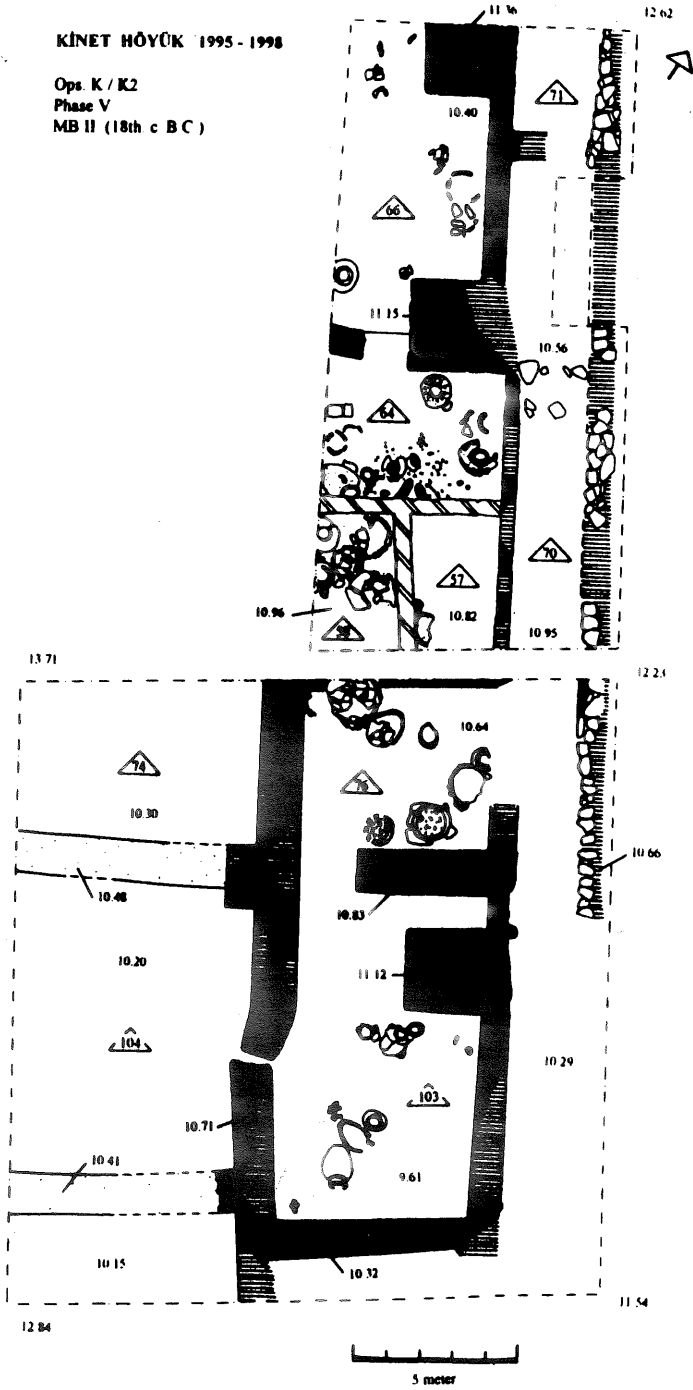

Fig. 3

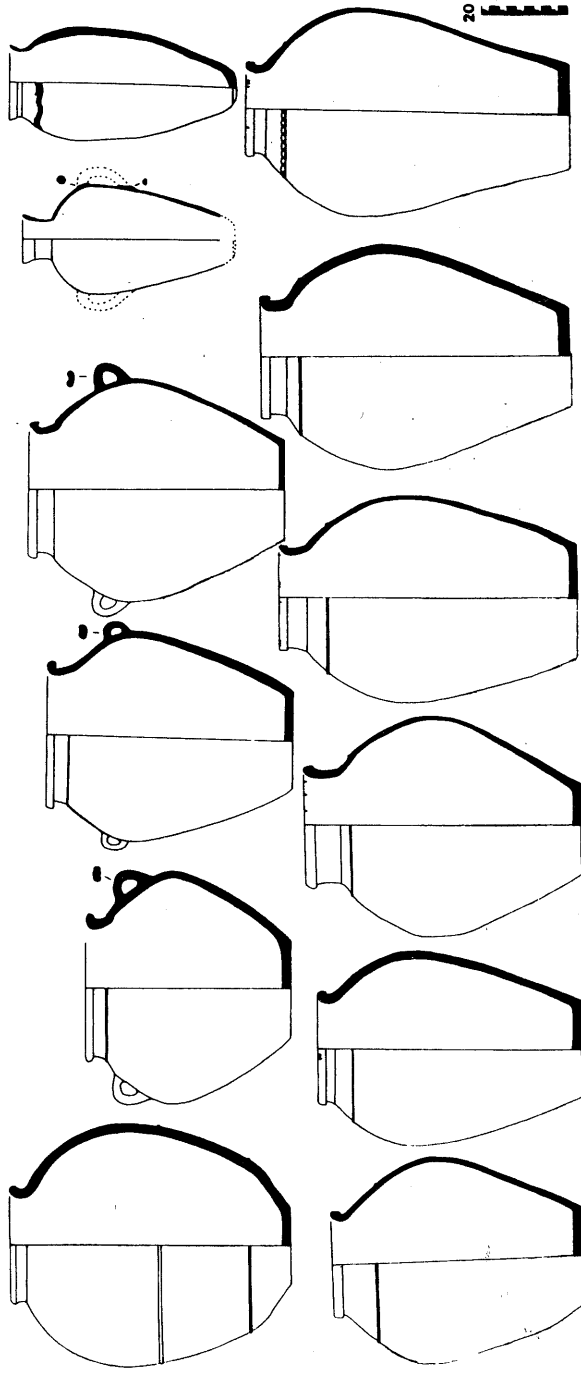

Fig. 4

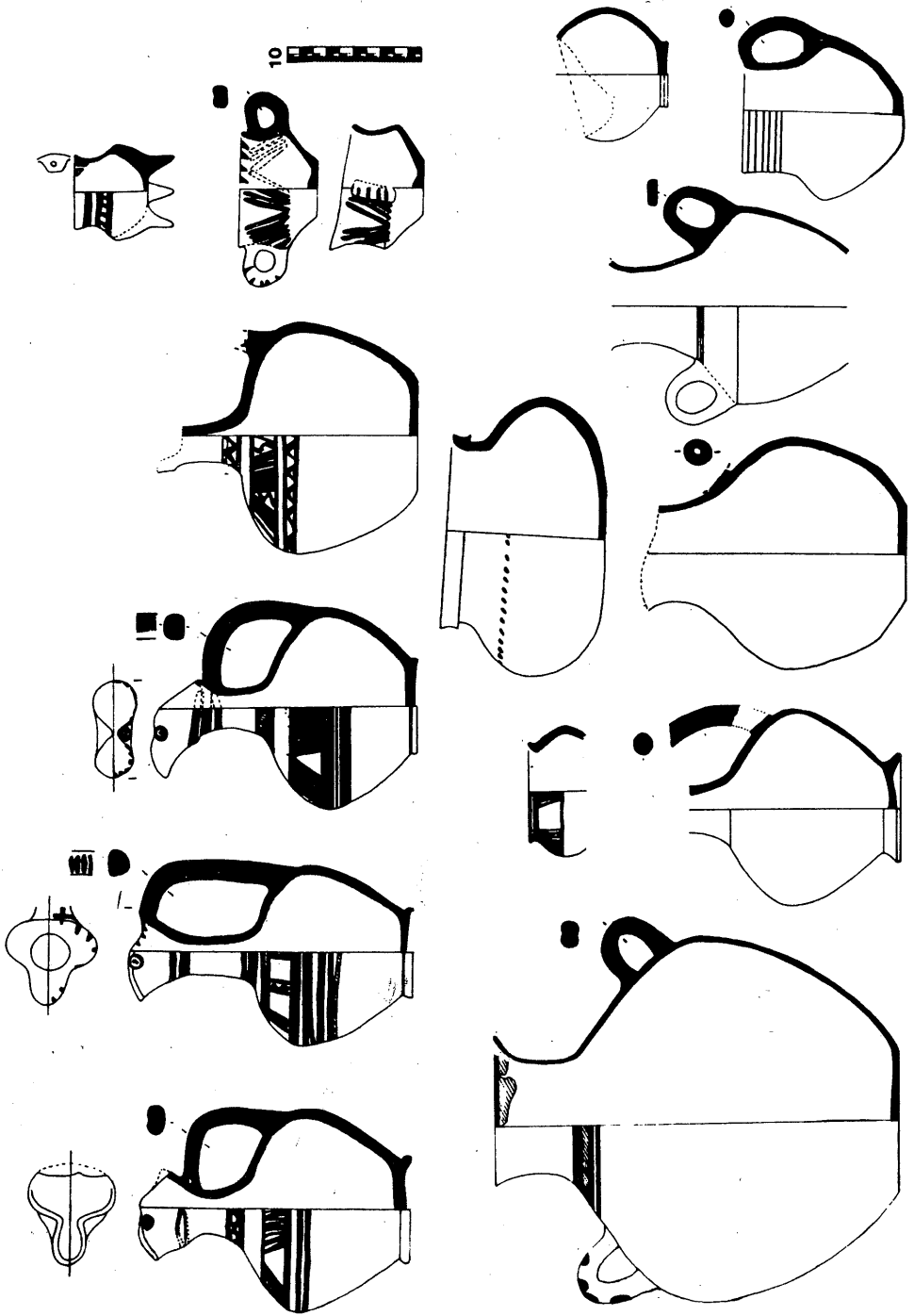
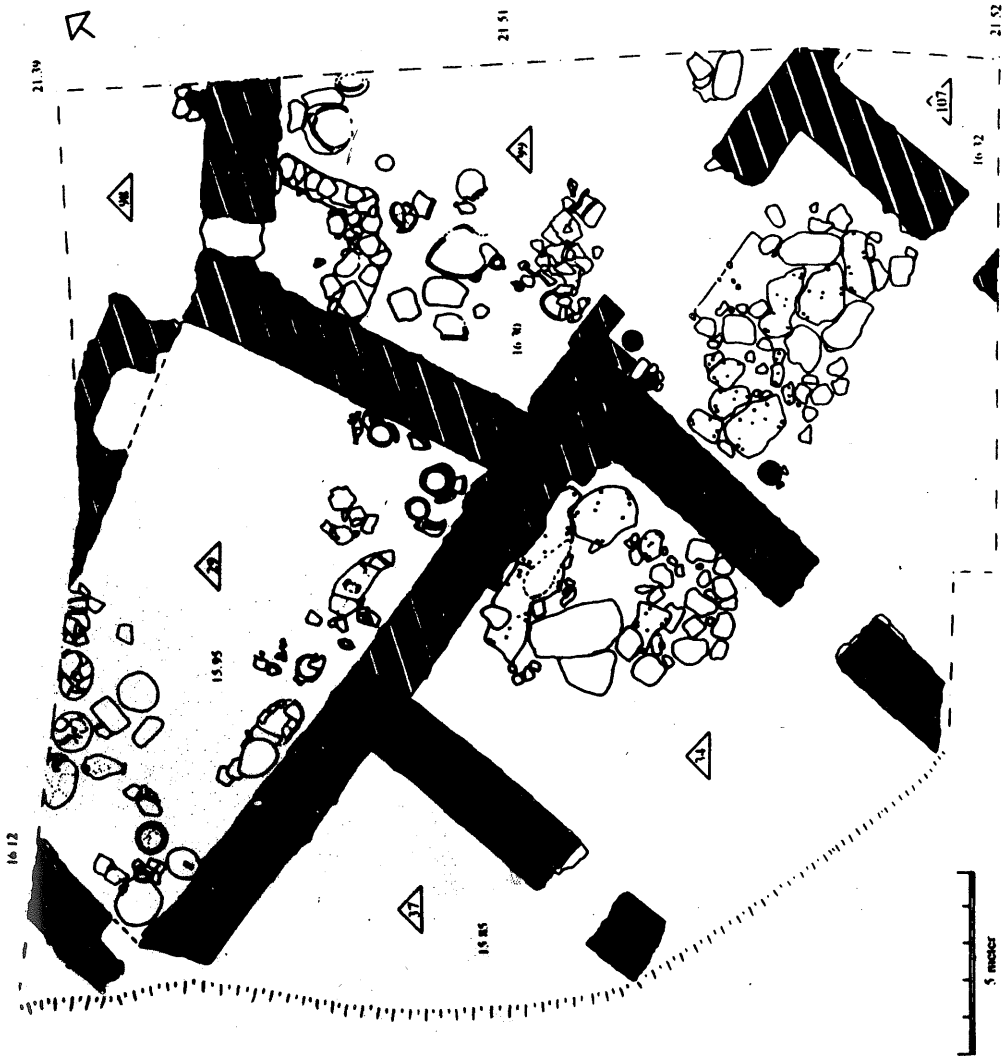

Fig. 5

KINET HÖYÜK 1994-1998
Ops. J/L
Phase IV I (period 14A-B)
LB II (13th c BC)

Fig. 6

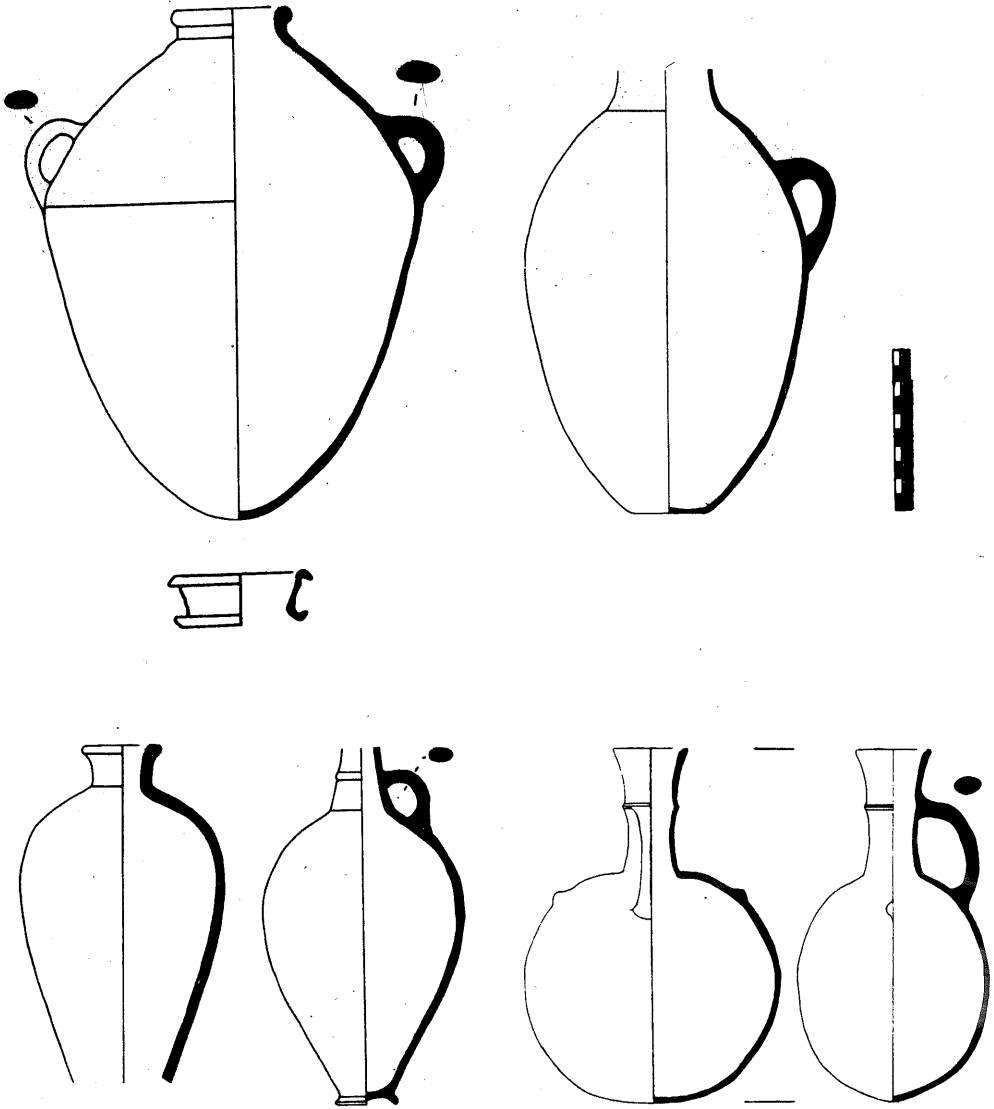

Fig. 7

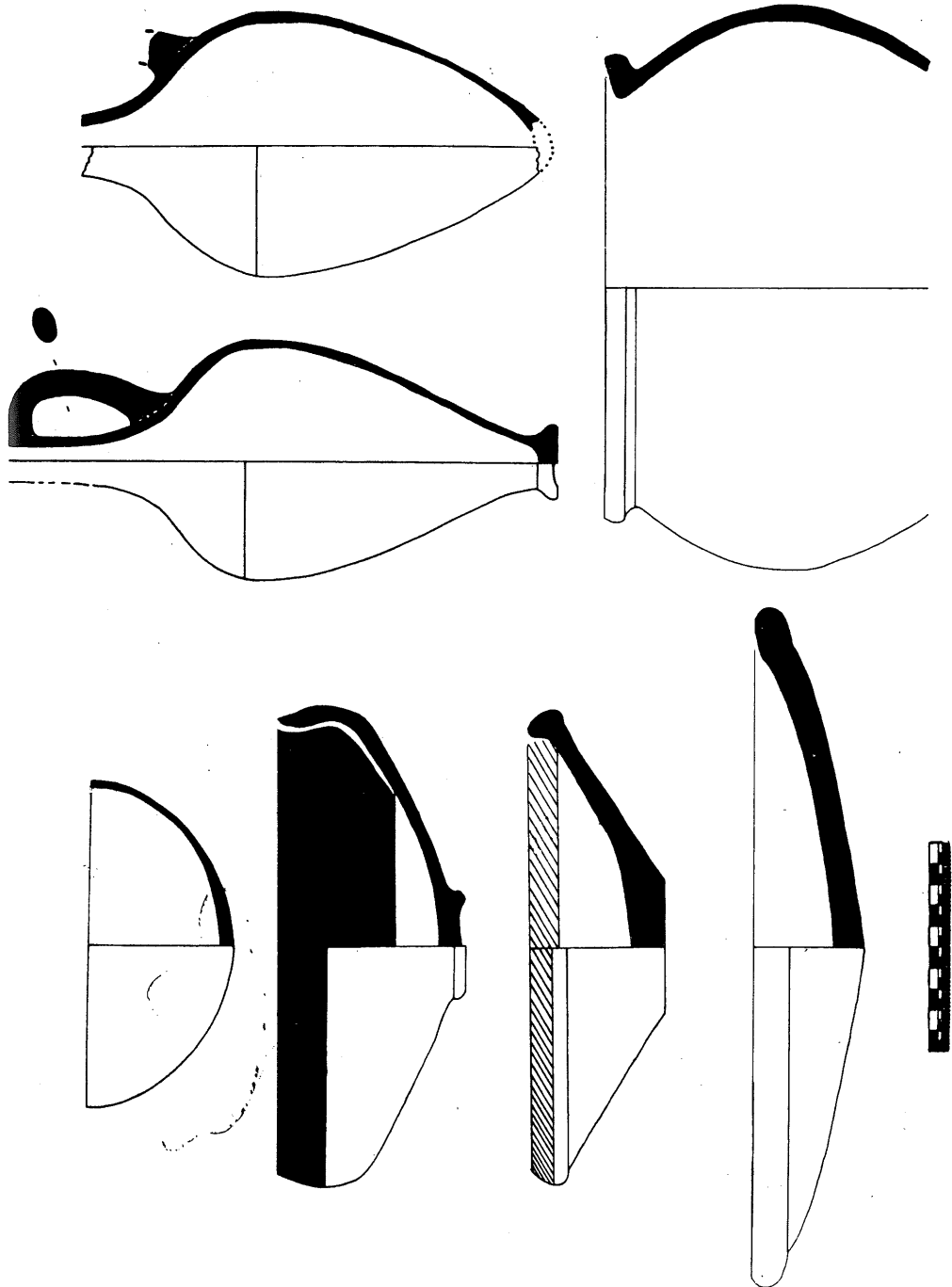

Fig. 8

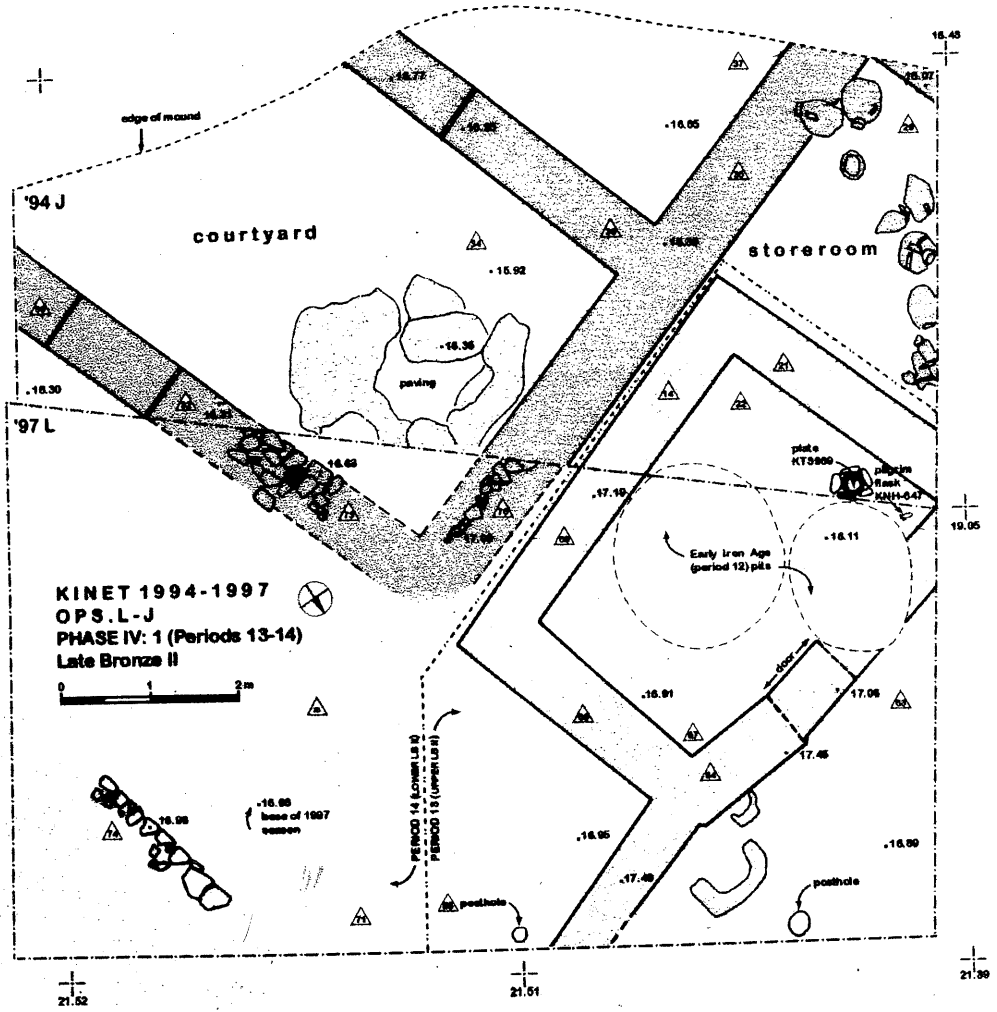

Fig. 9

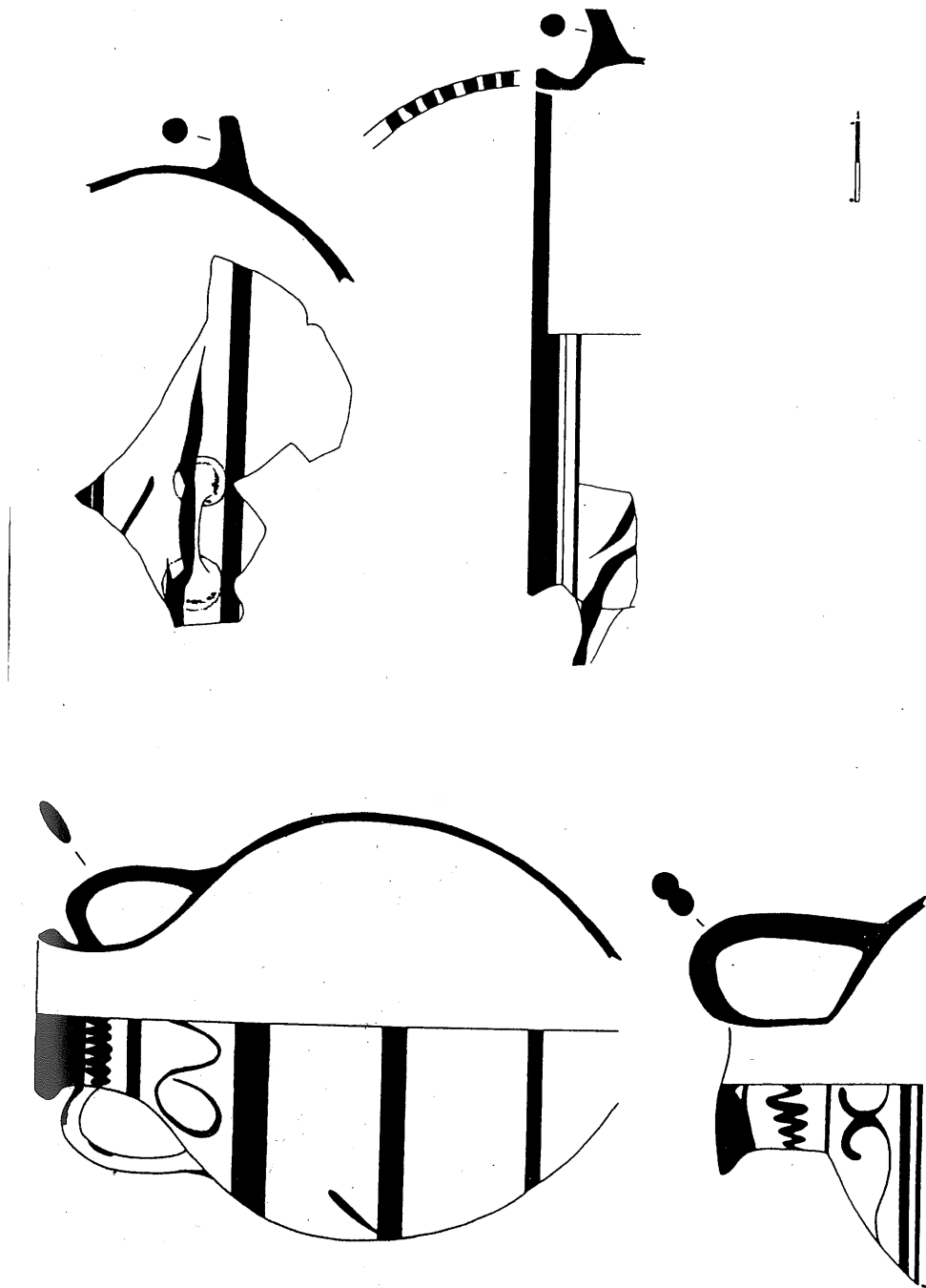

Fig. 10

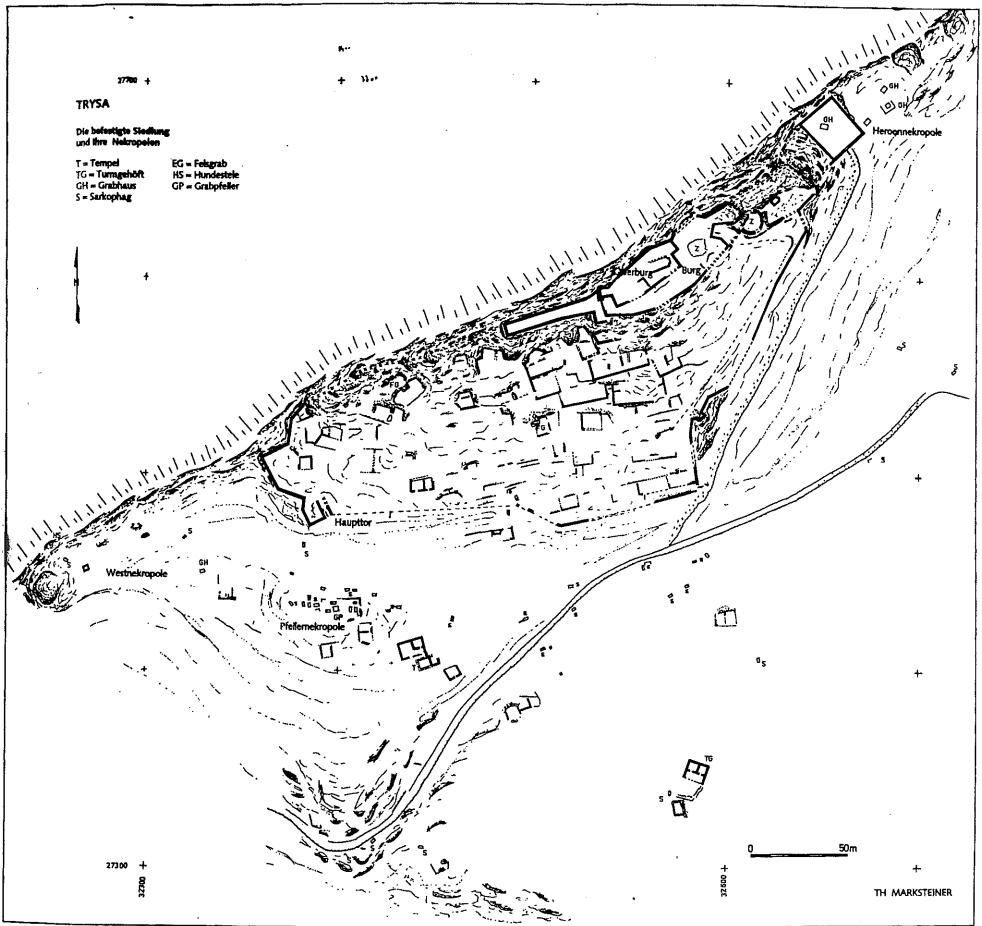

Fig. 2

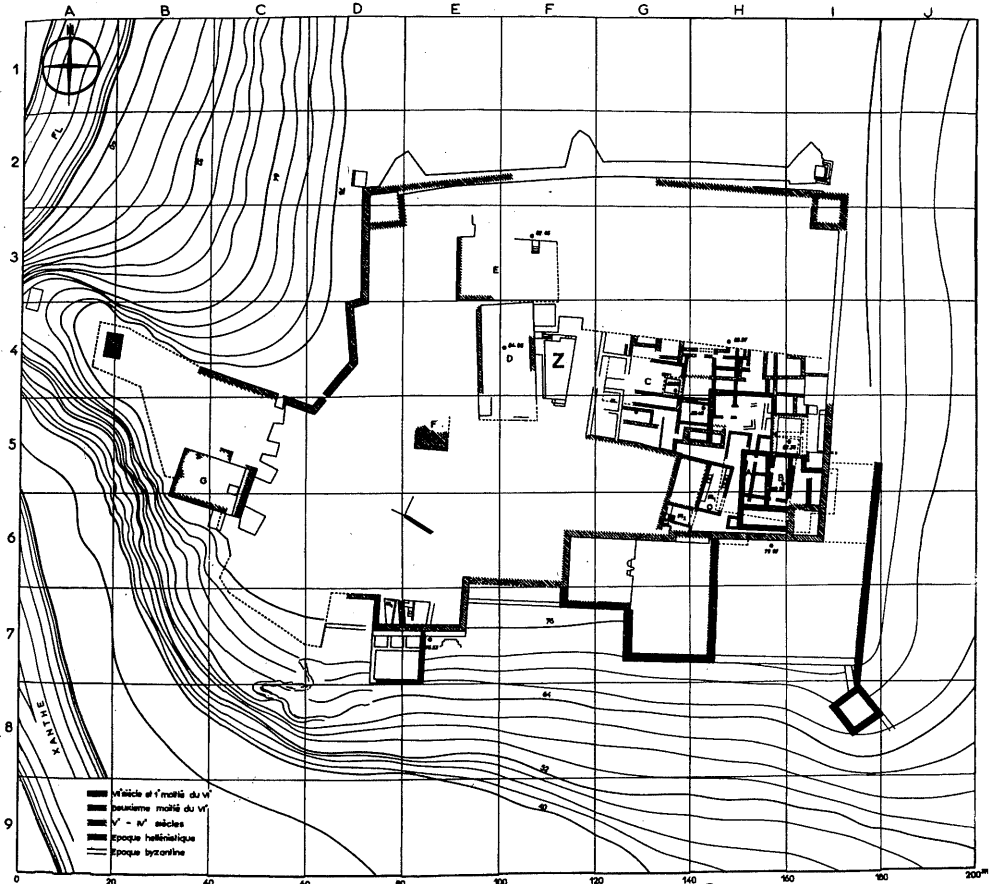
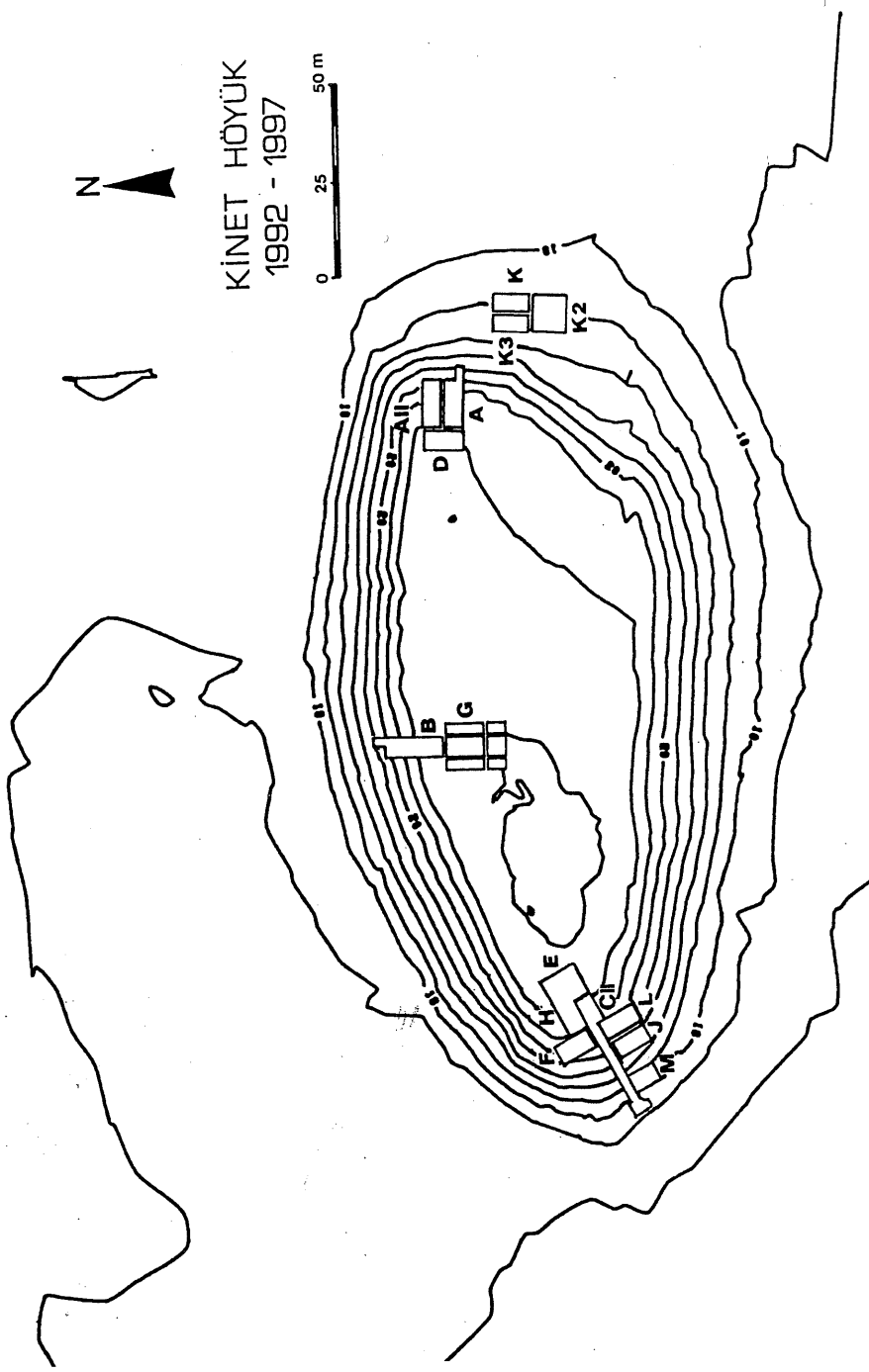

Fig. 3

KINET HÖYÜK
1992 - 1997

0 25 50 m

Fig. 1

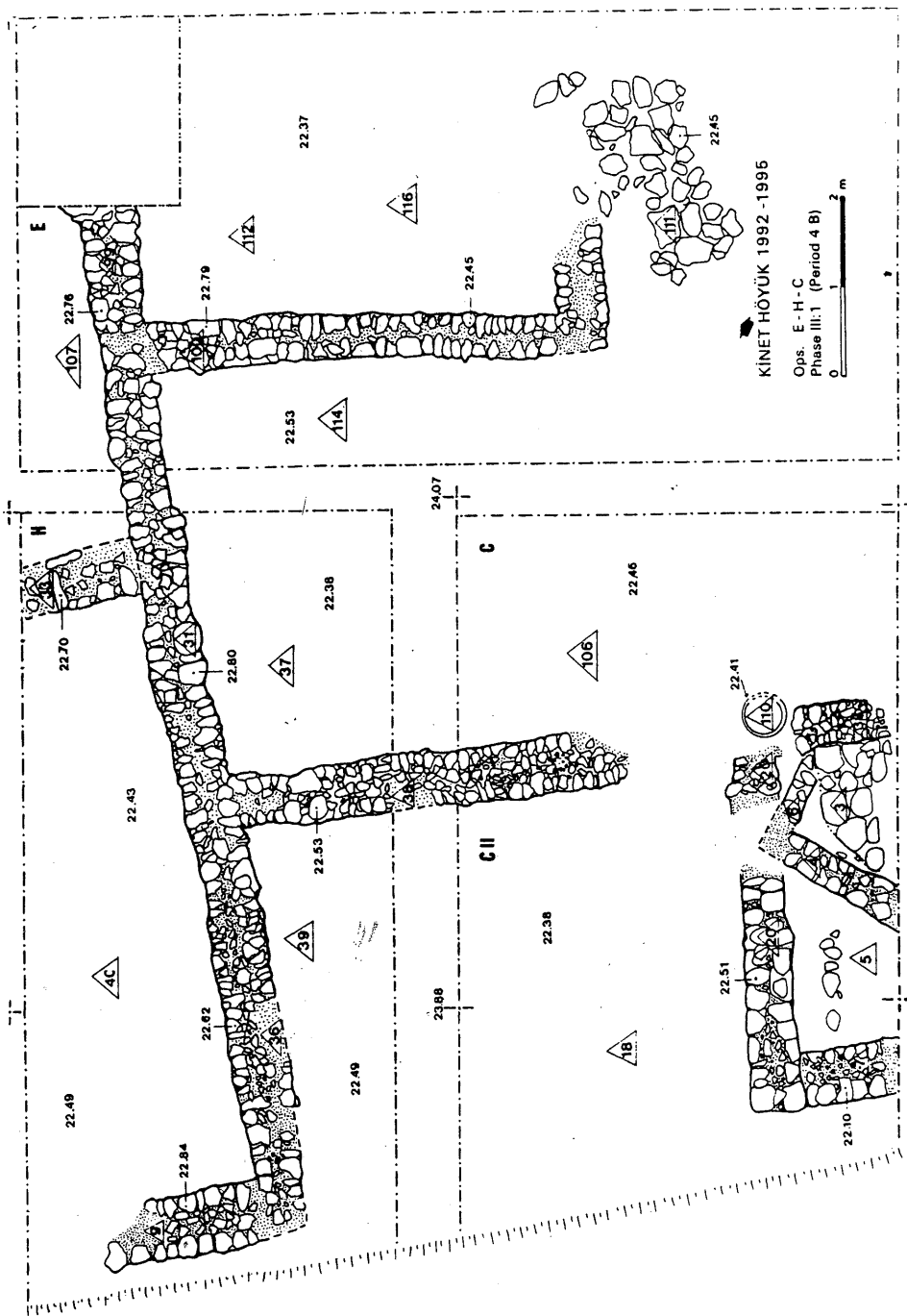

Fig. 2

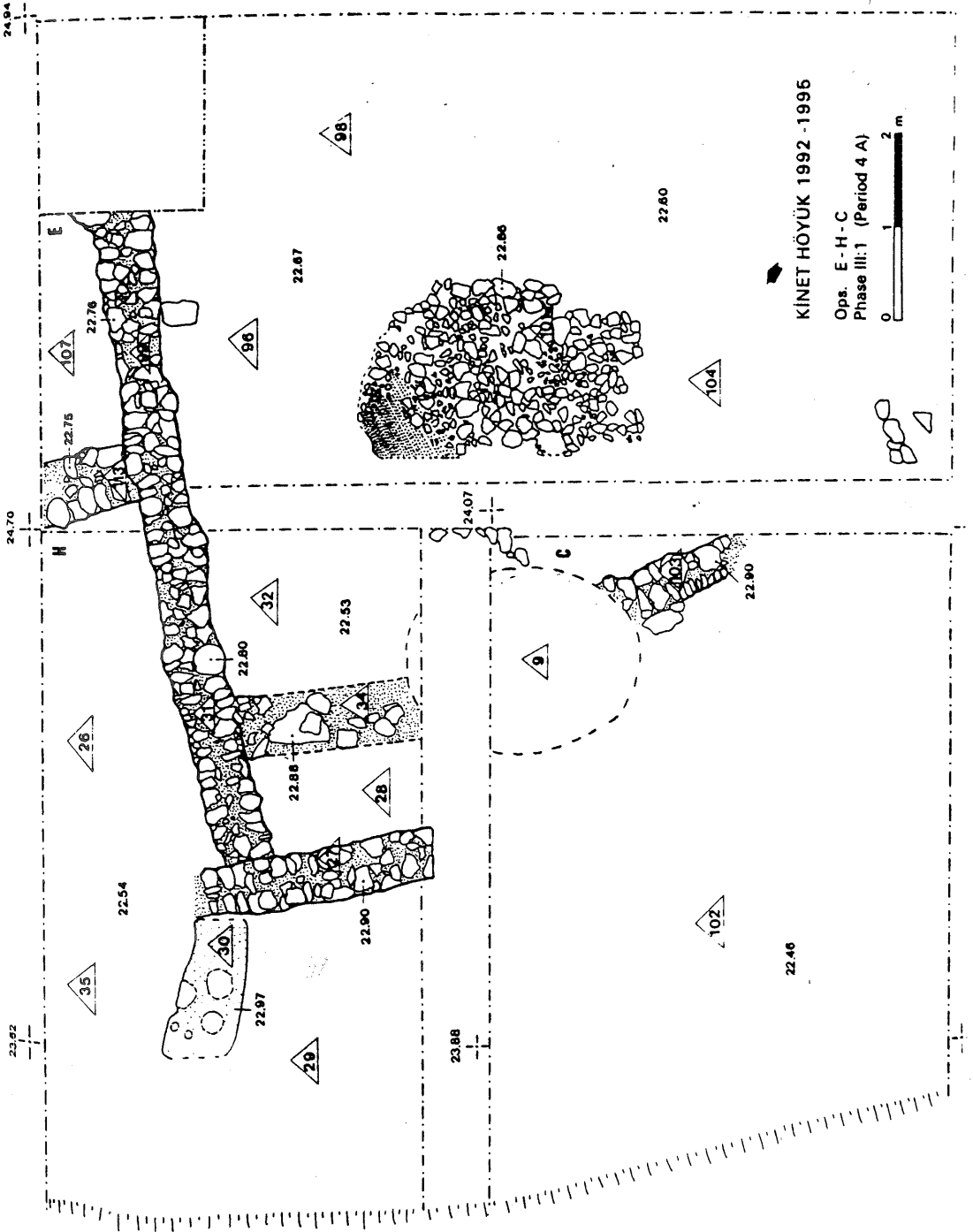

Fig. 3

KINET HÖYÜK 1993 -1995/7

Ops. D - A - A II
Phase III:1 (Period 5/4)
Achaemenid Persian (5th-4th c. B.C.)

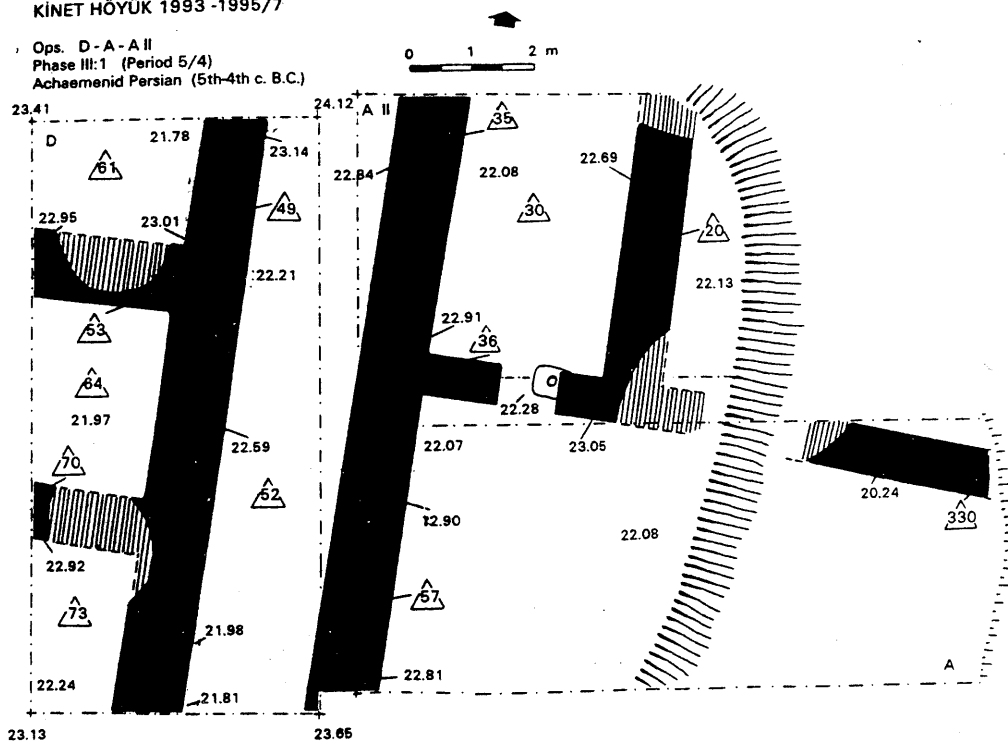

Fig. 4

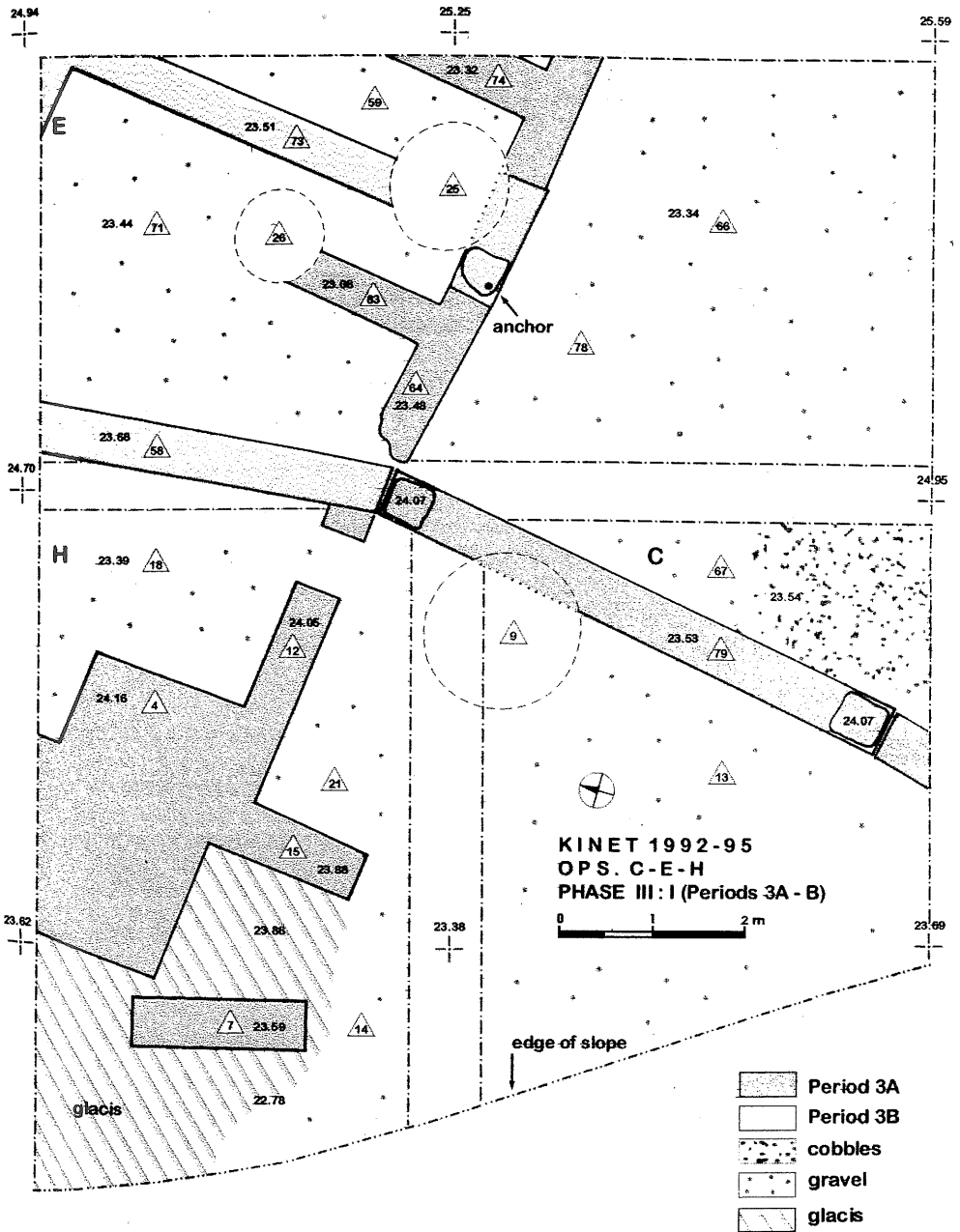

Fig. 5

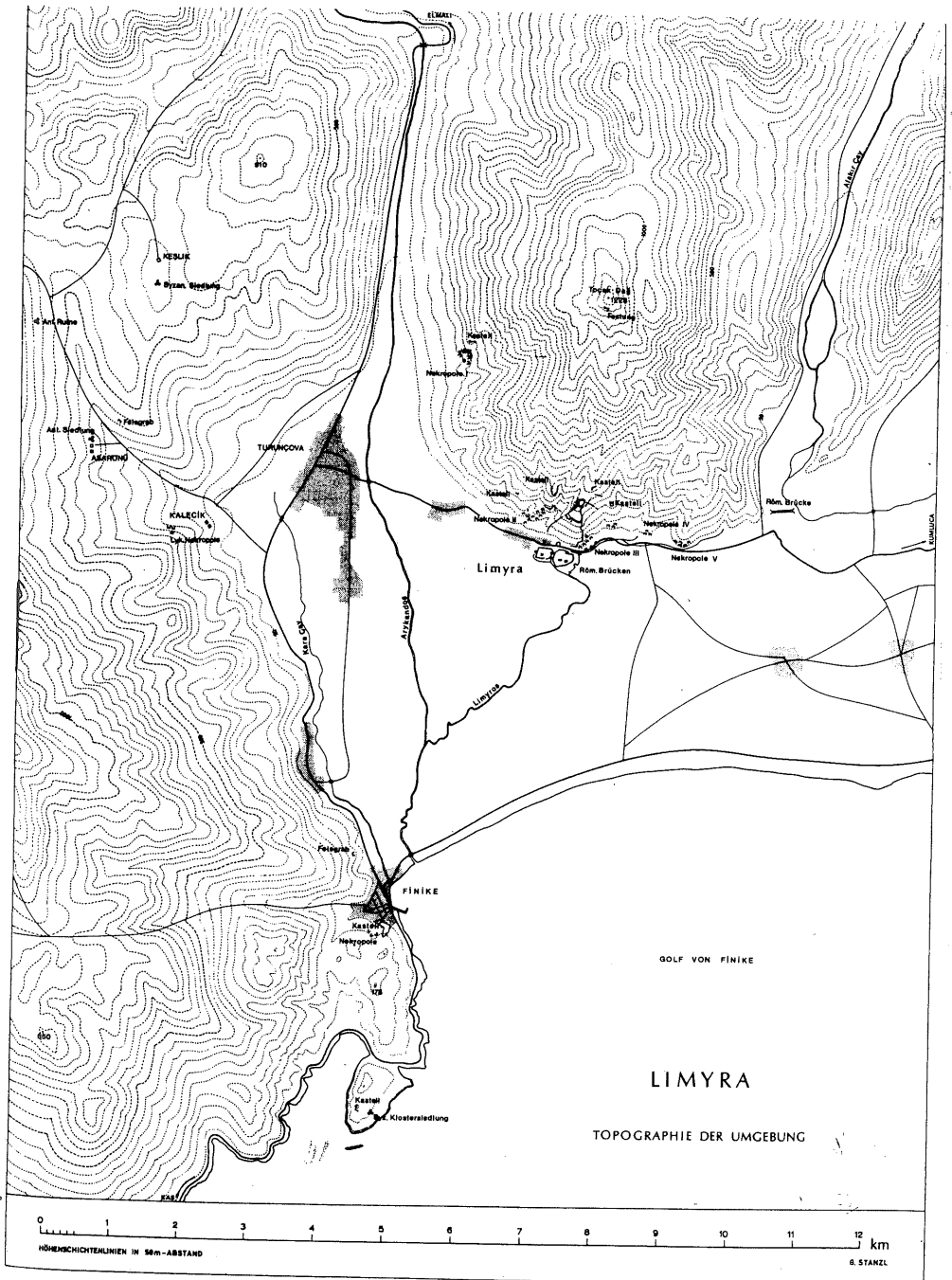

Fig. 1

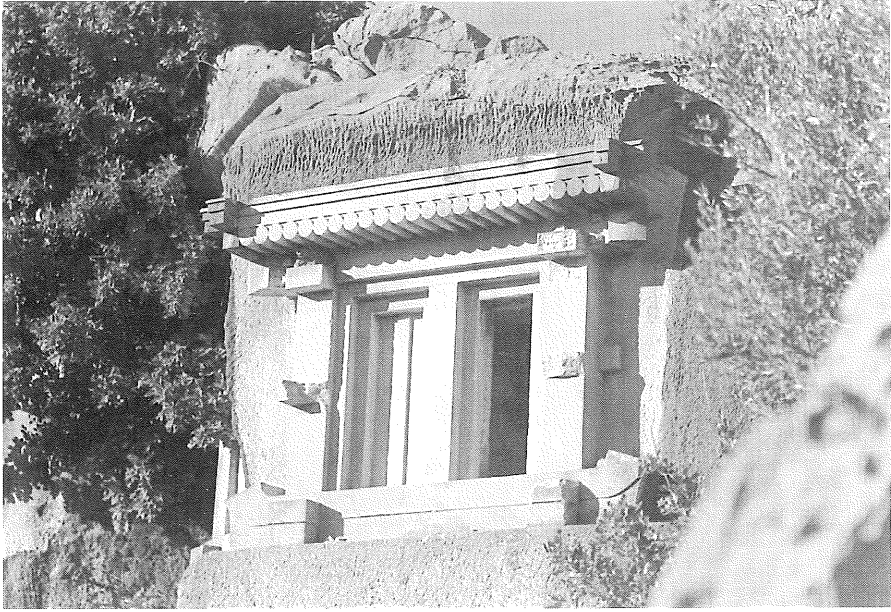

Fig. 2

Fig. 3

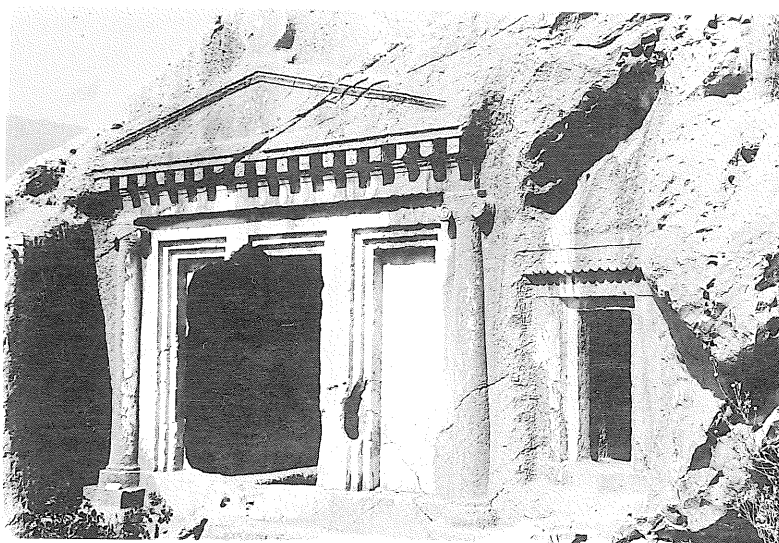

Fig. 4

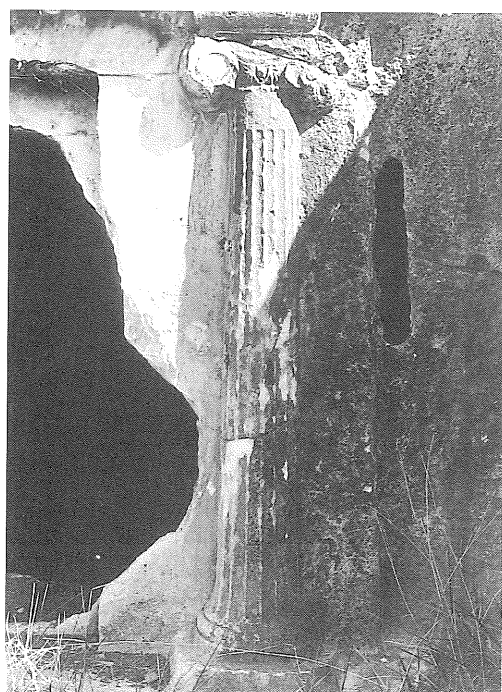

Fig. 5

Fig. 1

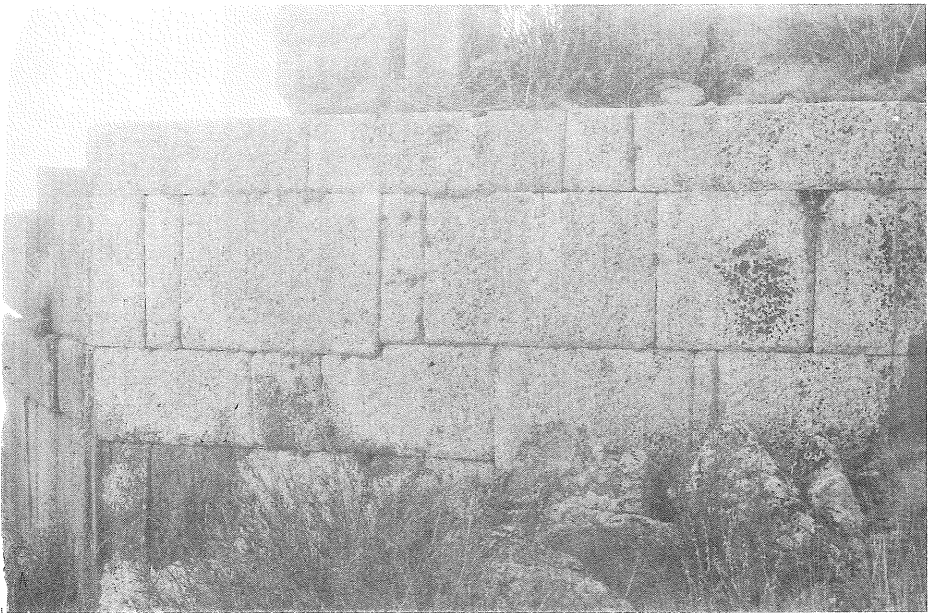

Fig. 2

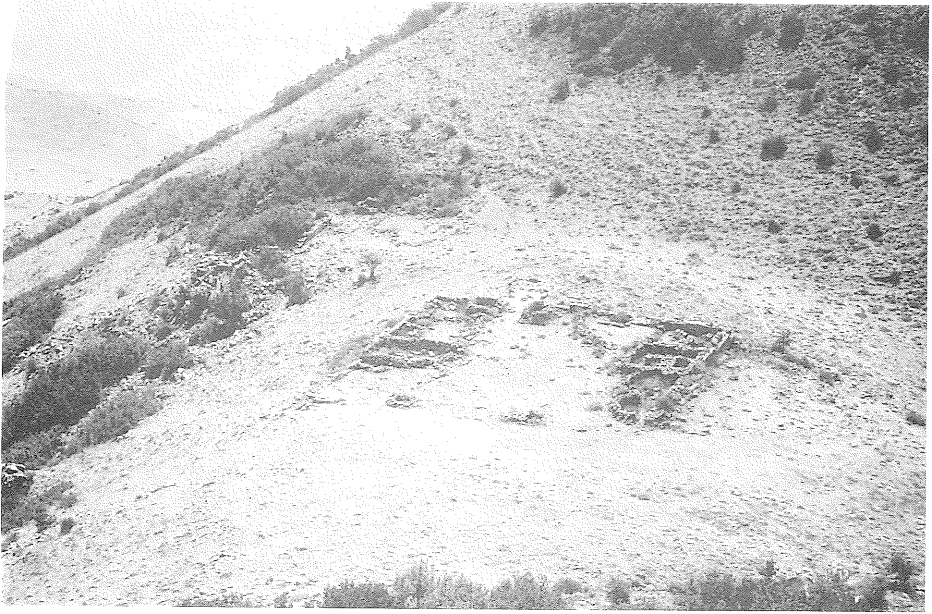

Fig. 3

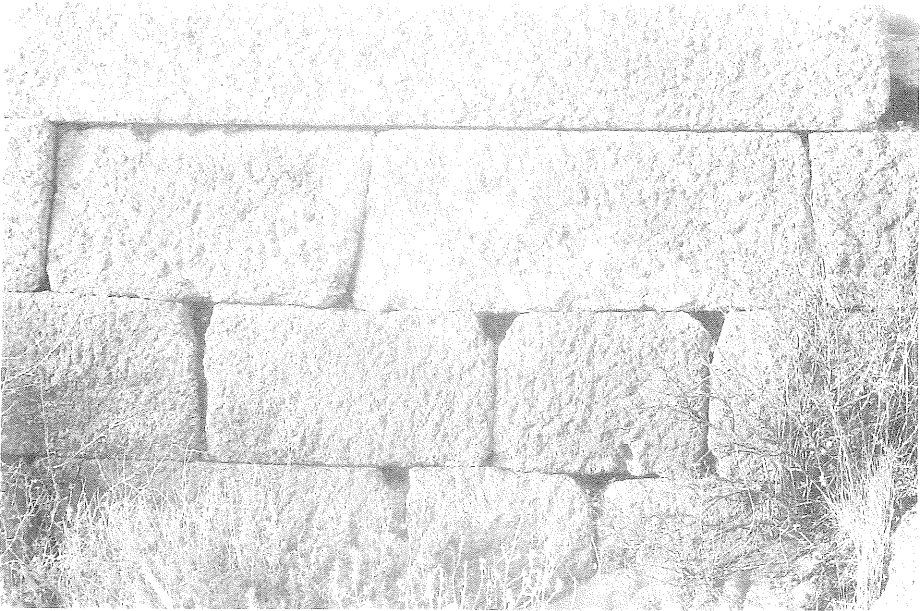

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

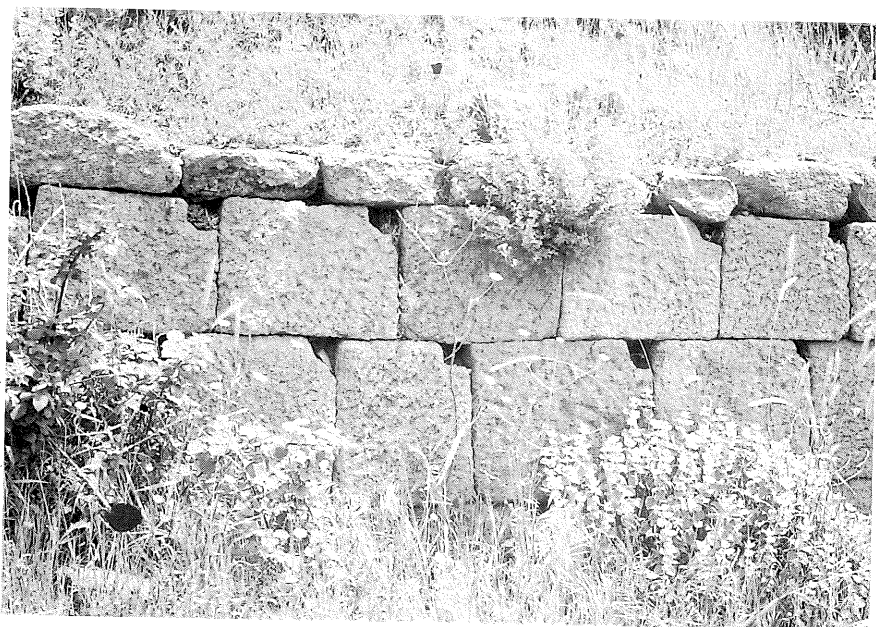

Fig. 8

Lev 113

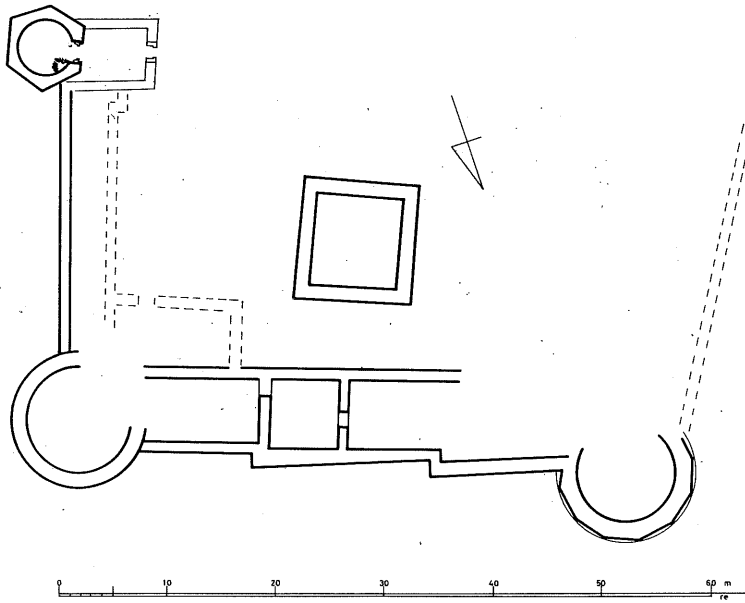

Fig. 9

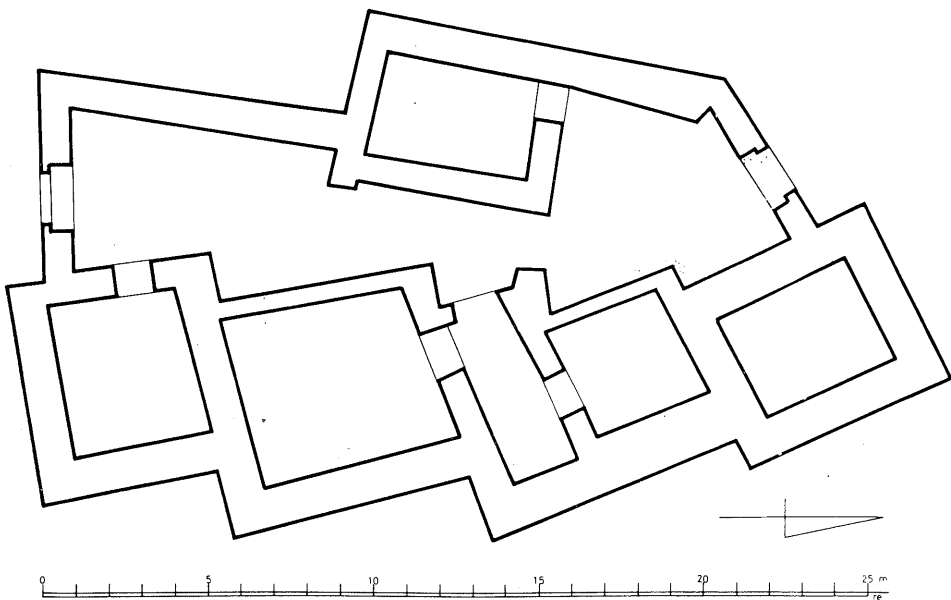

Fig. 10

Fig. 1

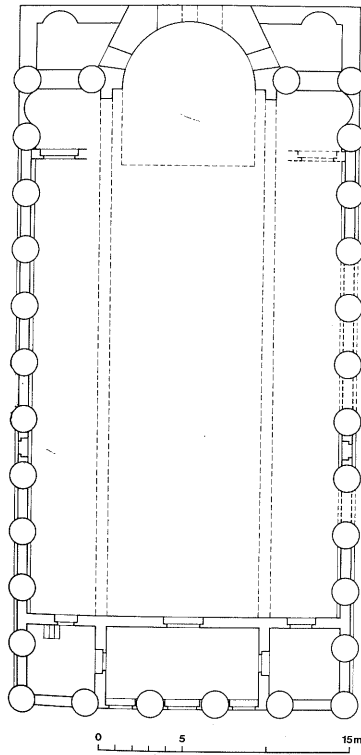

Fig. 2

Fig. 3

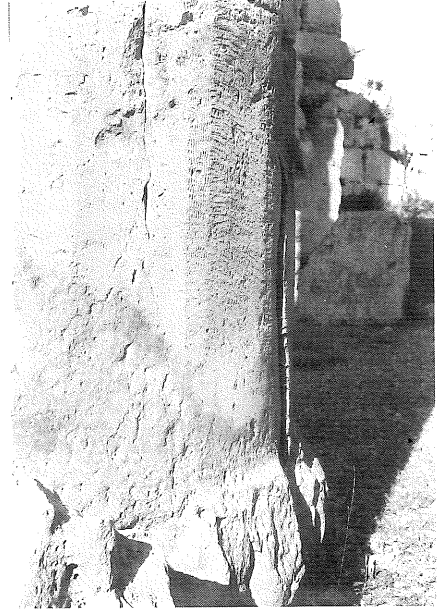

Fig. 4

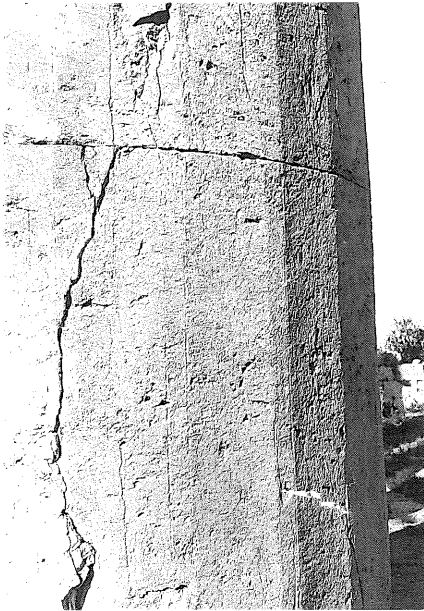

Fig. 5

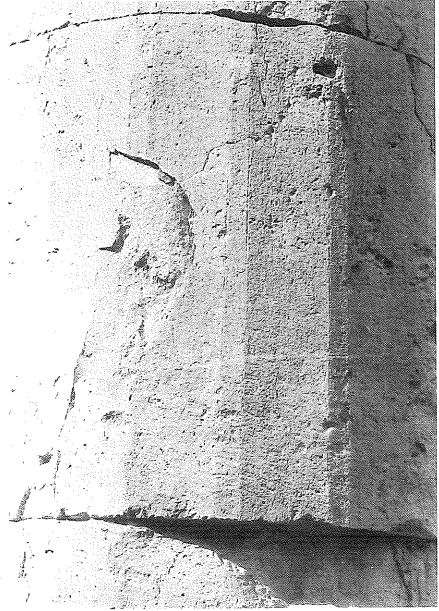

Fig. 6

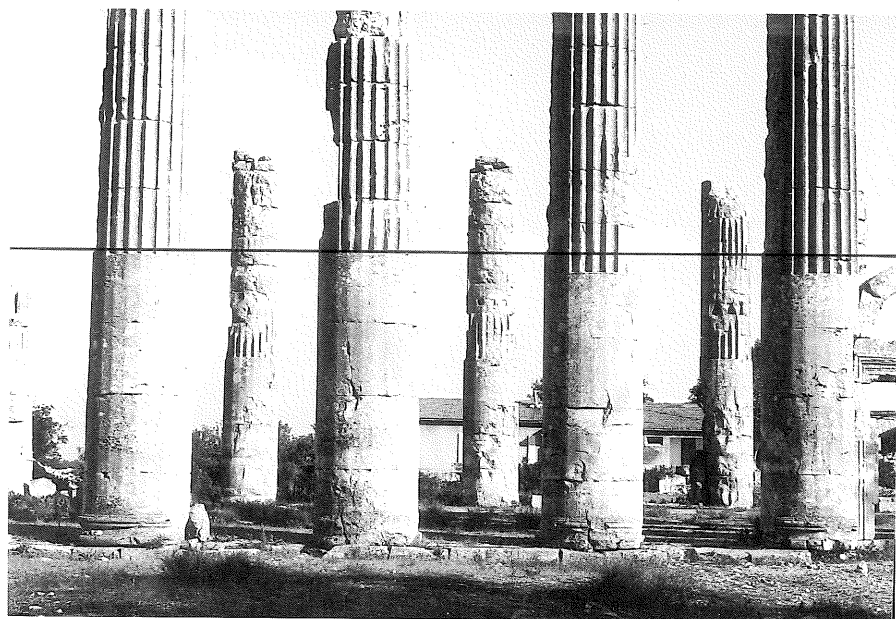

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

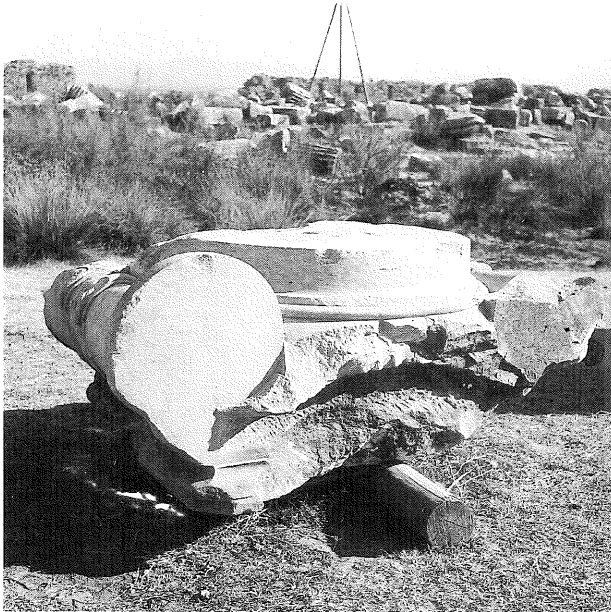

Fig. 10

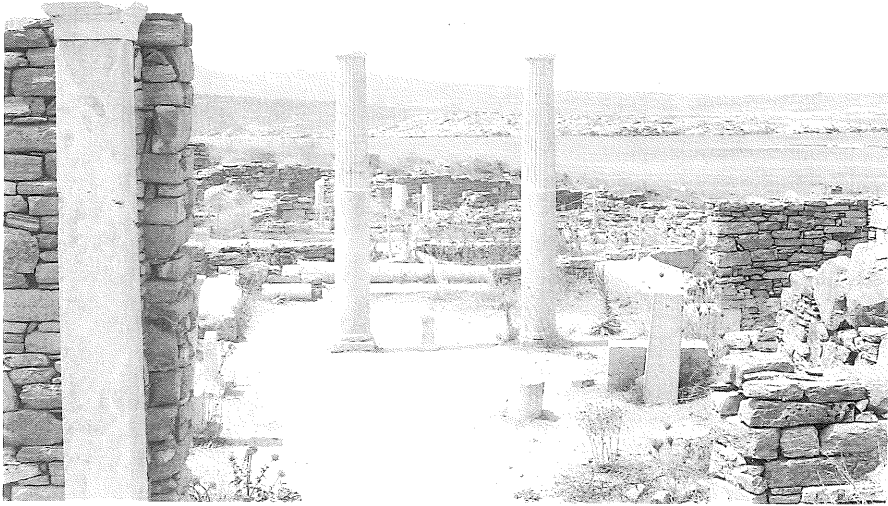
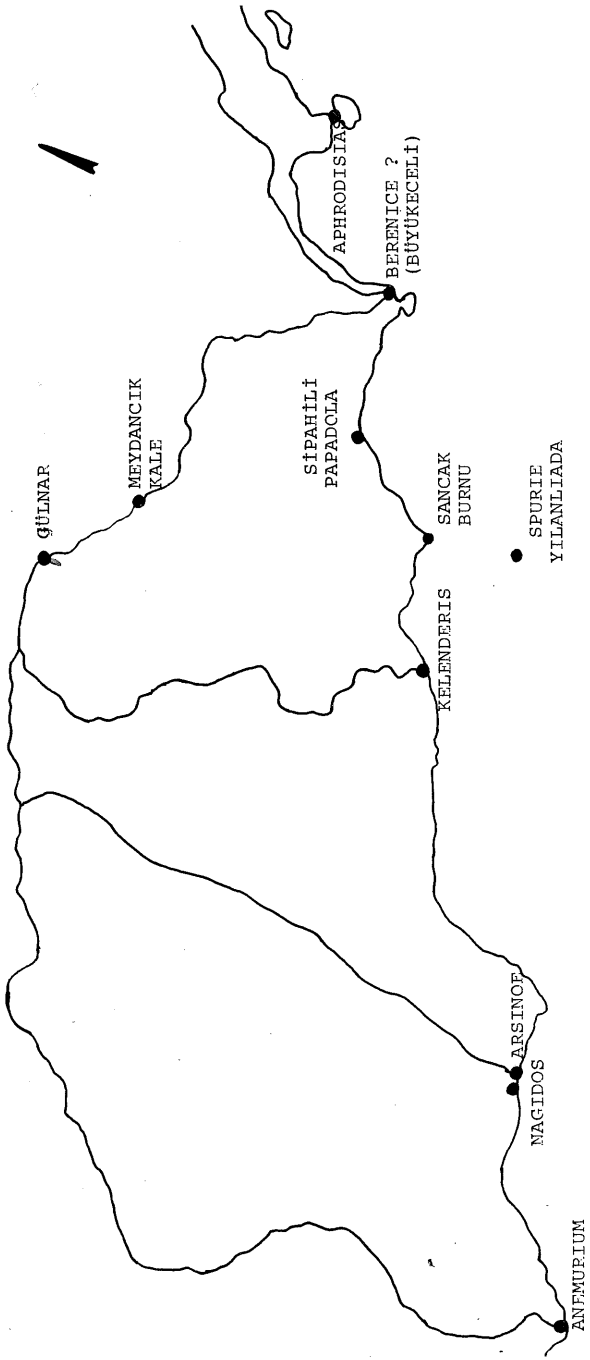

Fig. 11

Fig. 12

A K D E N İ Z

Fig. 1

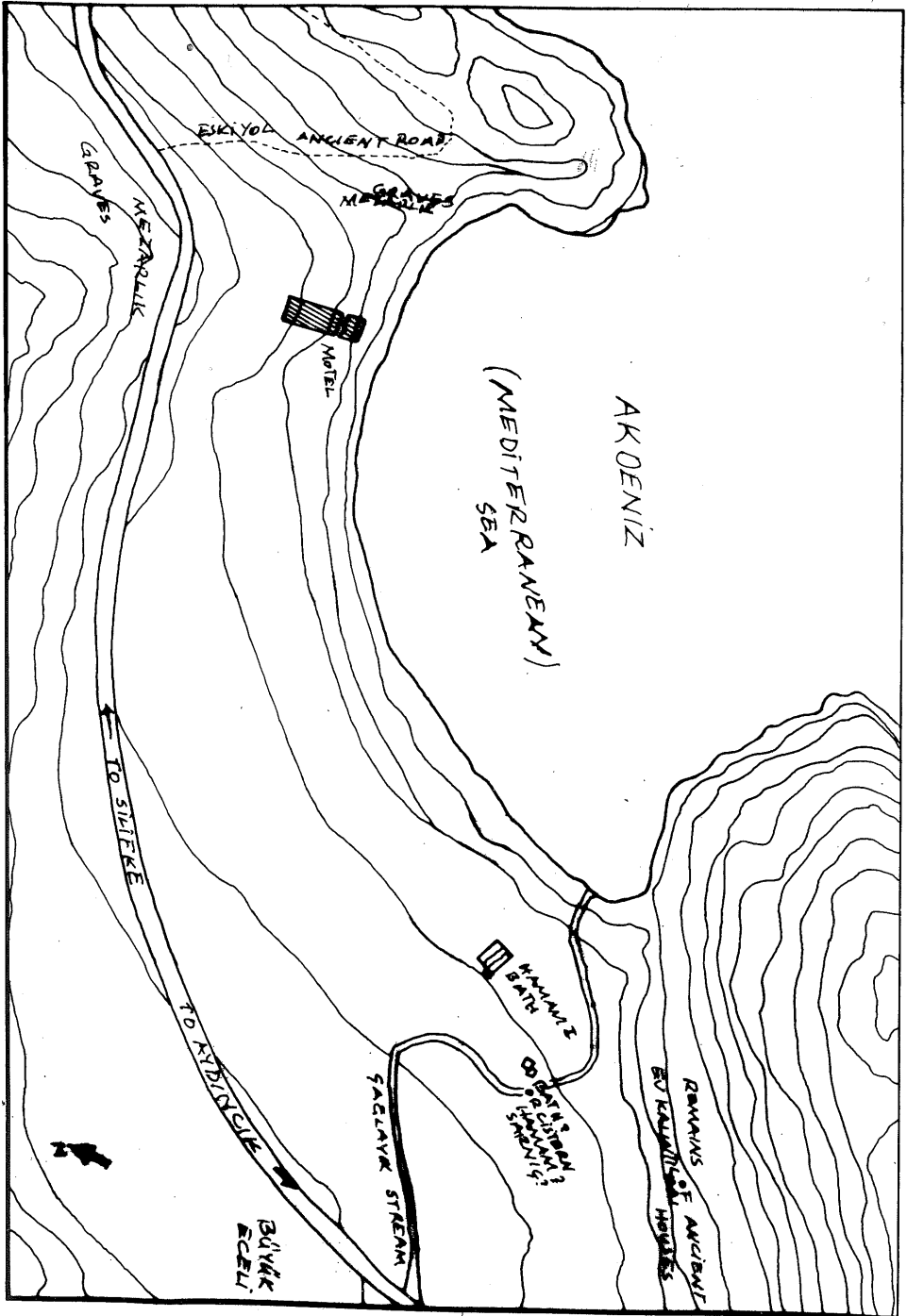

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

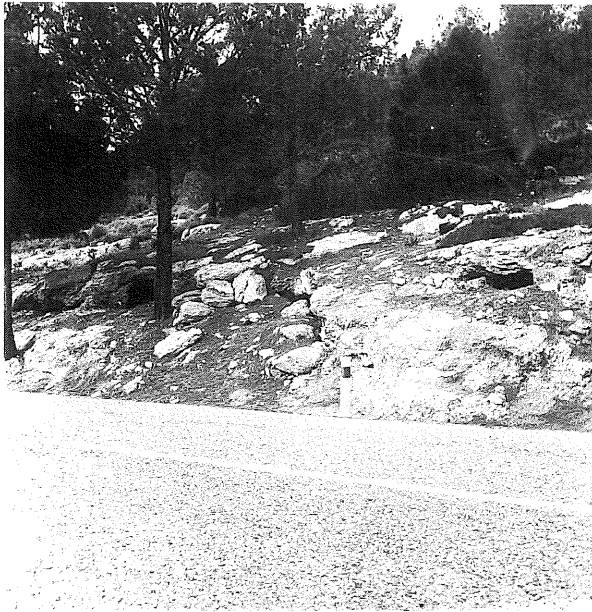

Fig. 5

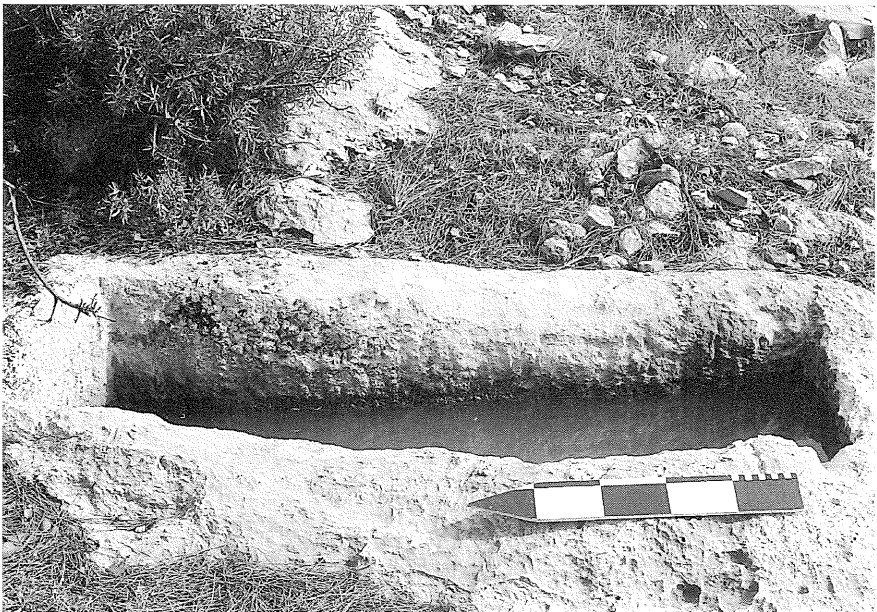

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

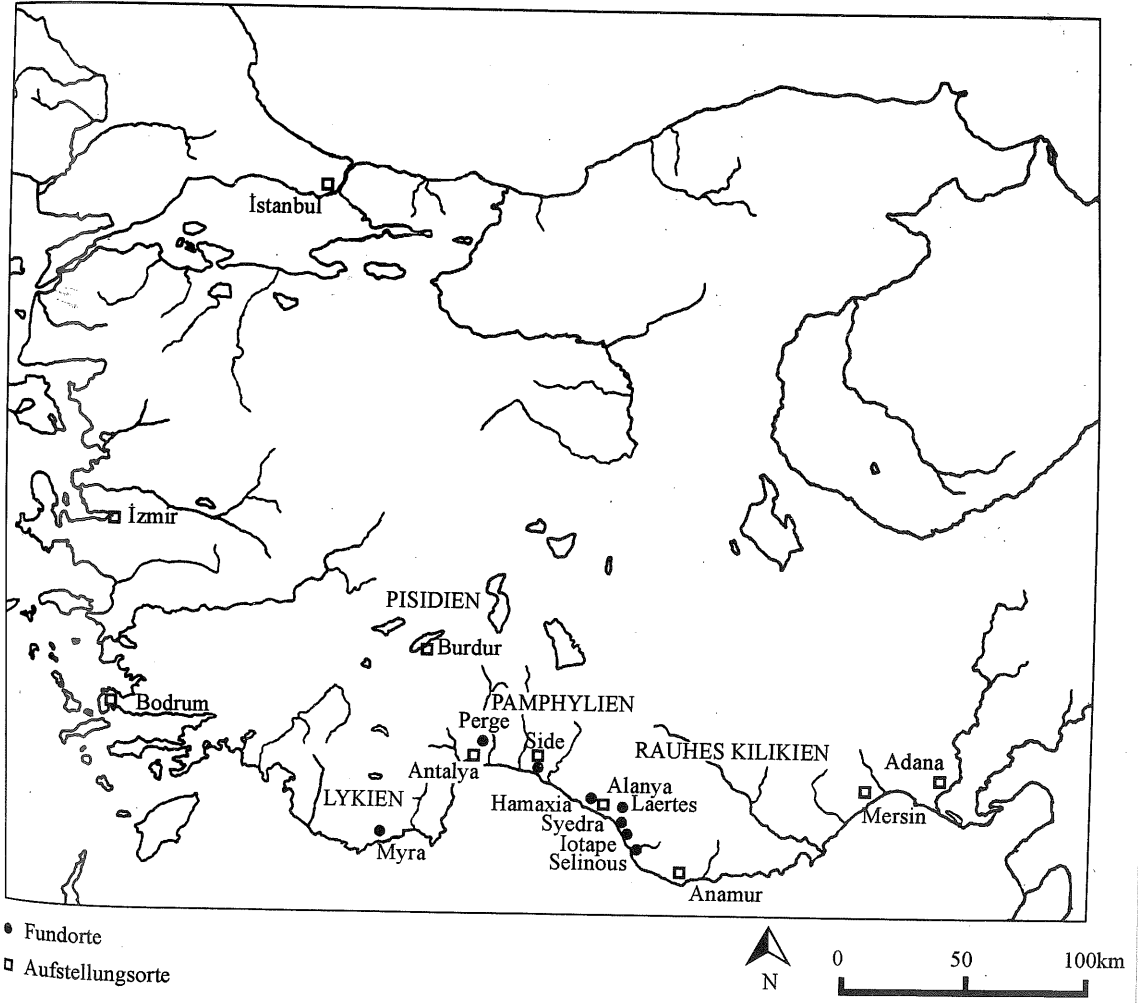

Fig. 1

Fig. 2a

Fig. 2b

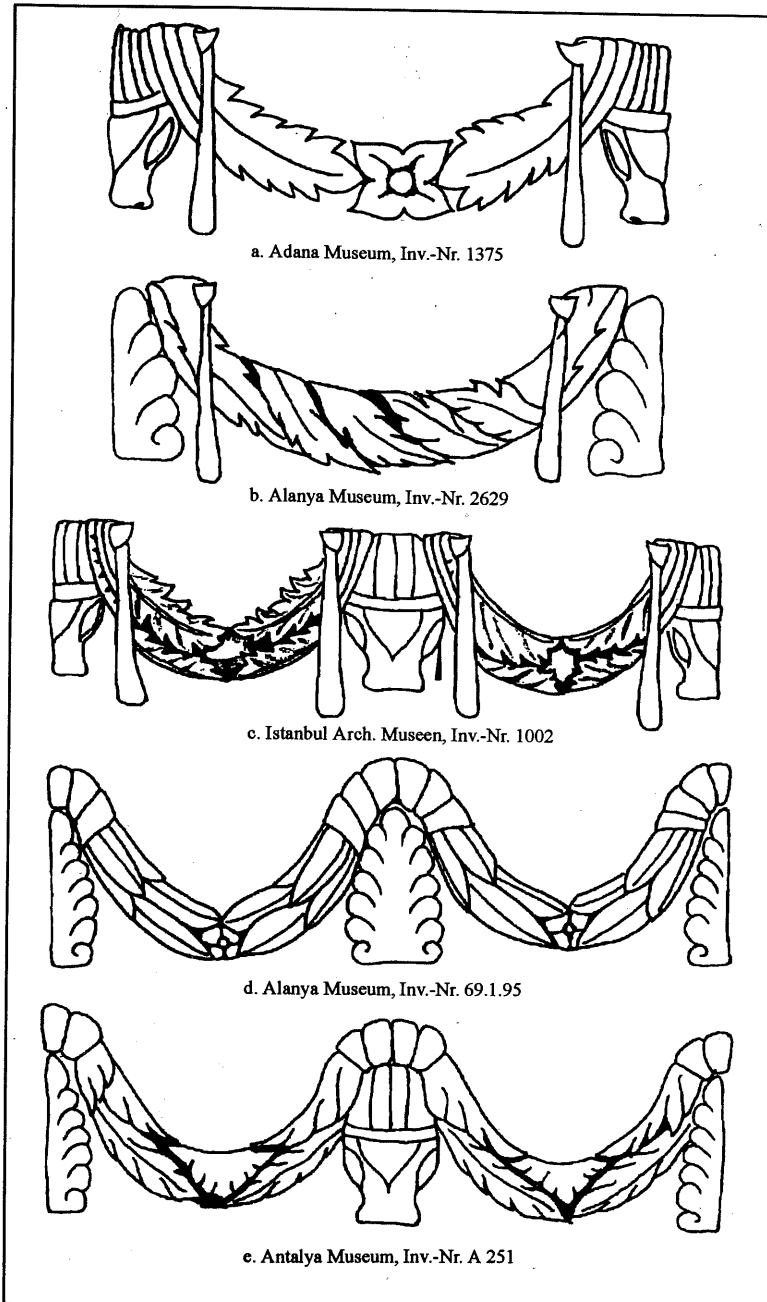

Fig. 3a-e

Fig. 4a

Fig. 4b

Fig. 5a

Fig. 5b

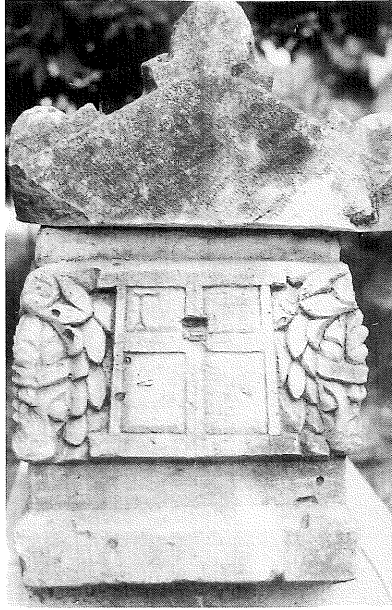

Fig. 6a

Fig. 6b

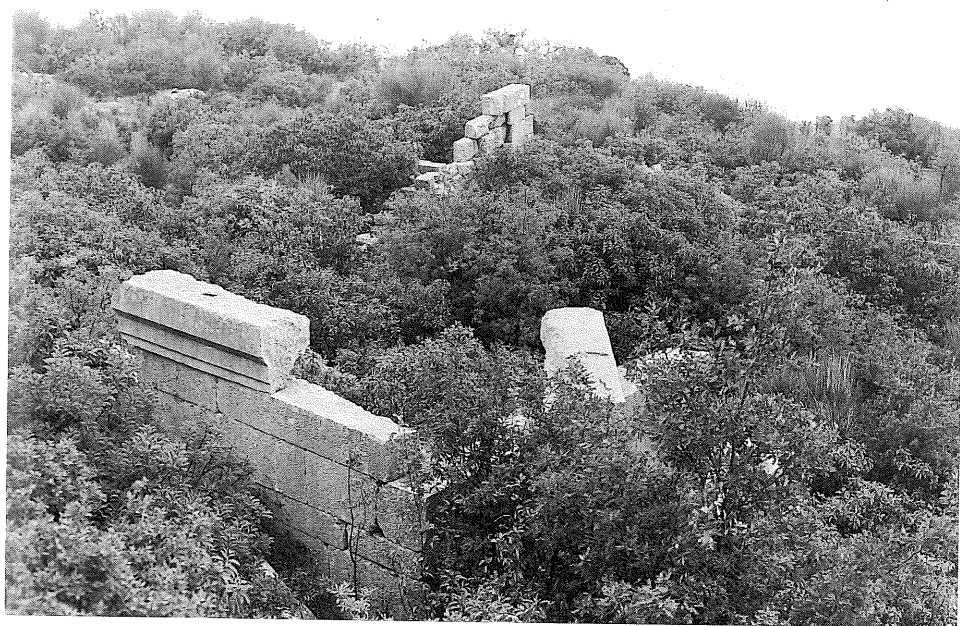

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

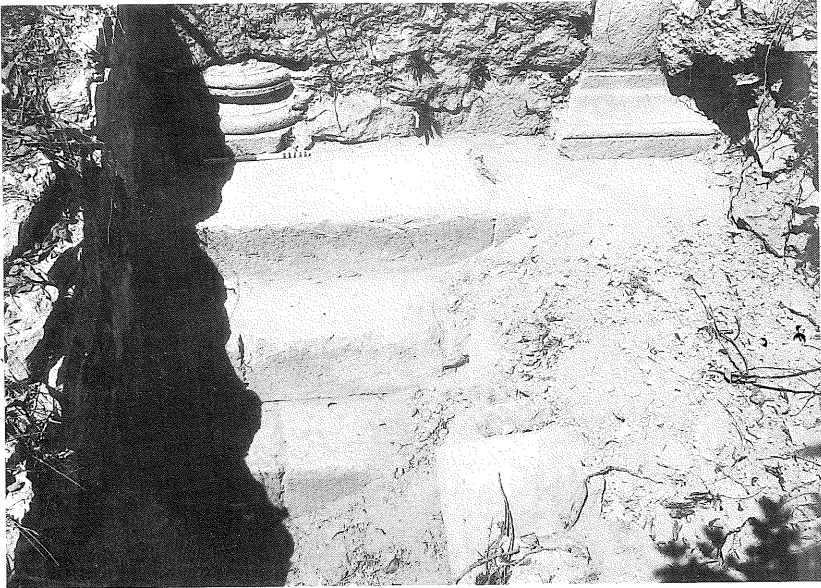

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

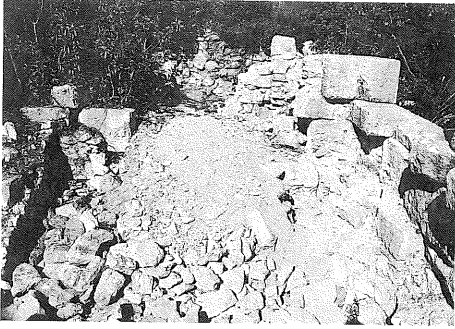

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

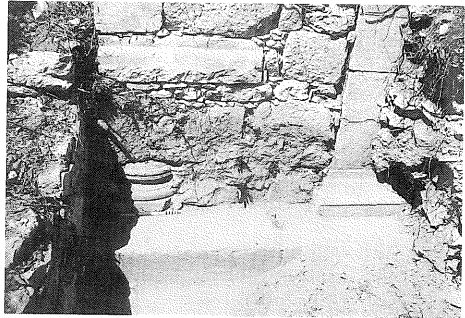

Fig. 10

Fig. 11

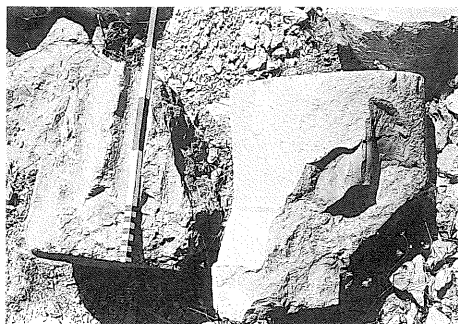

Fig. 12

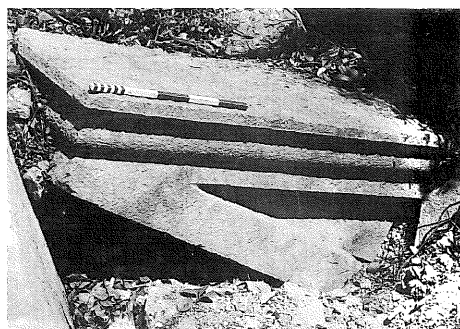

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

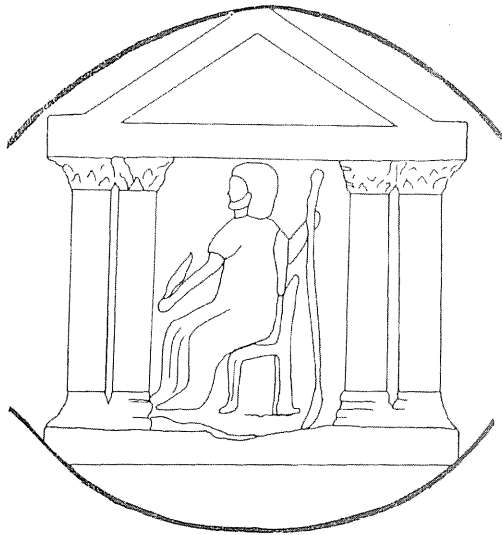

Fig. 16

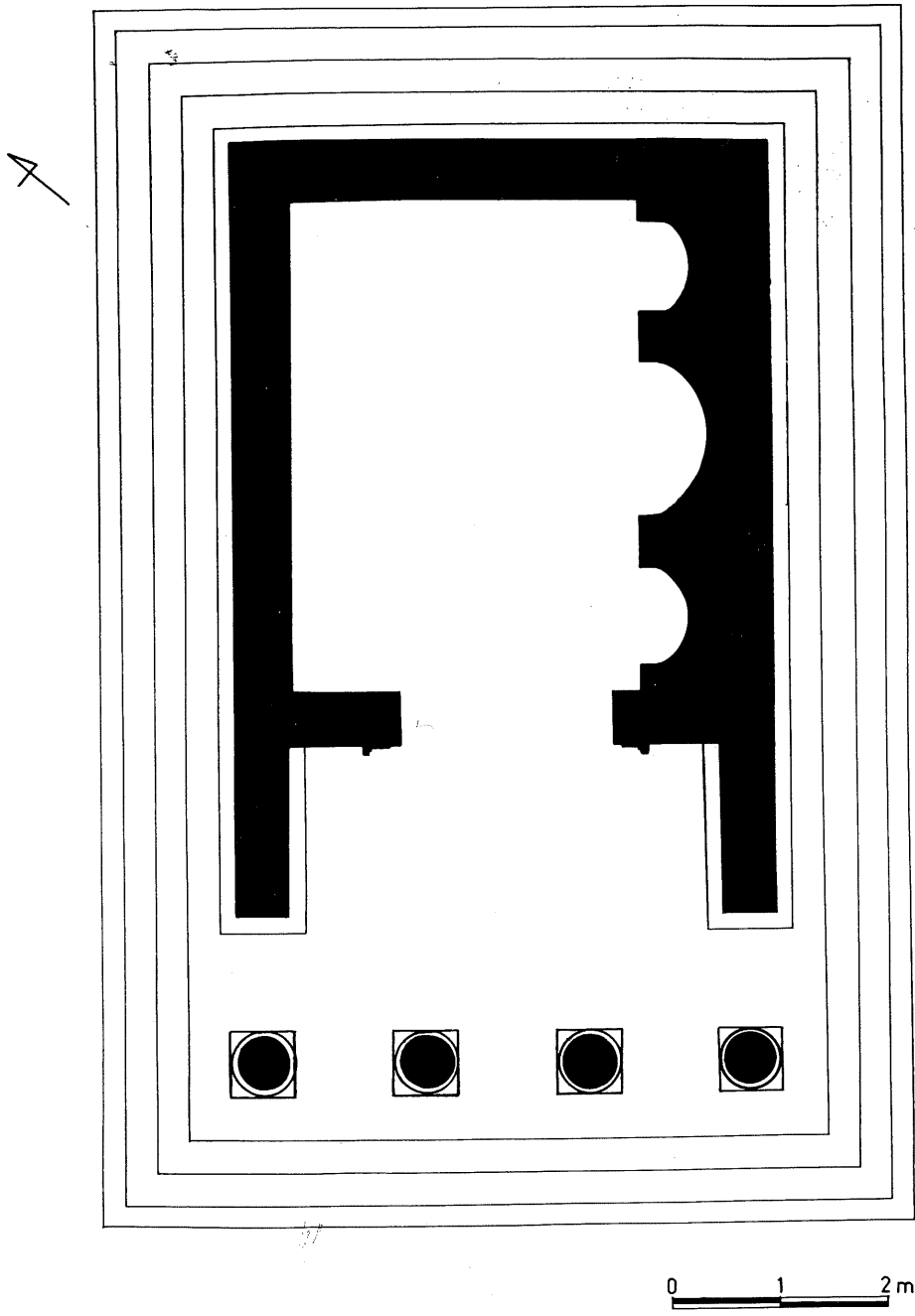

Fig. 17

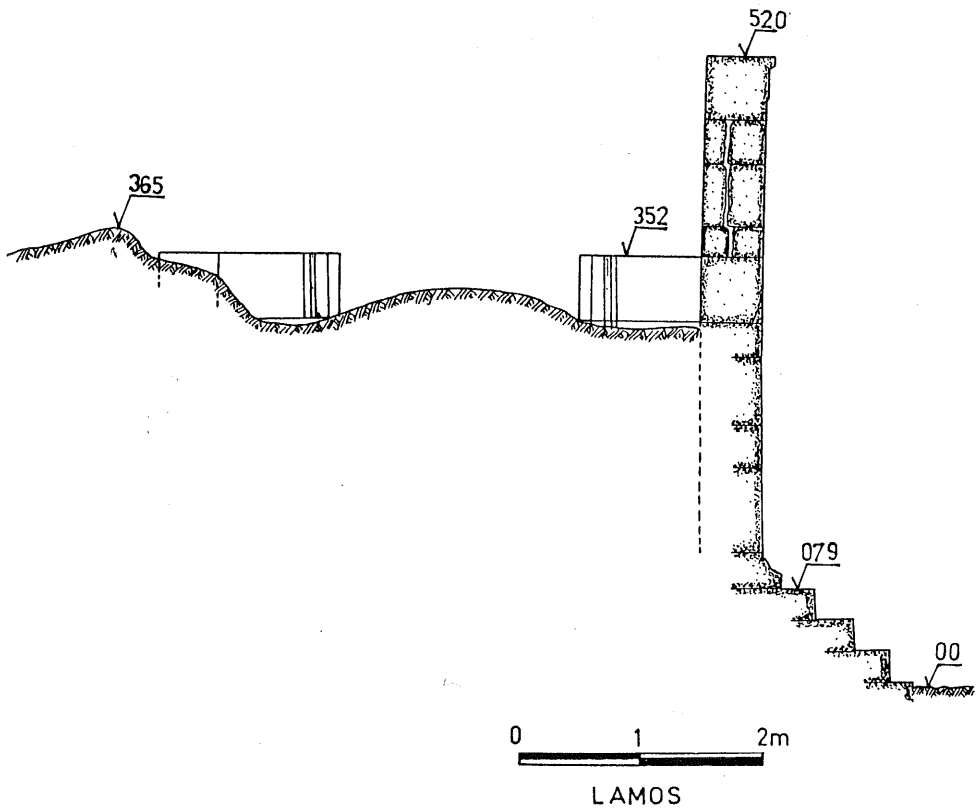

Fig. 18

Lev 137

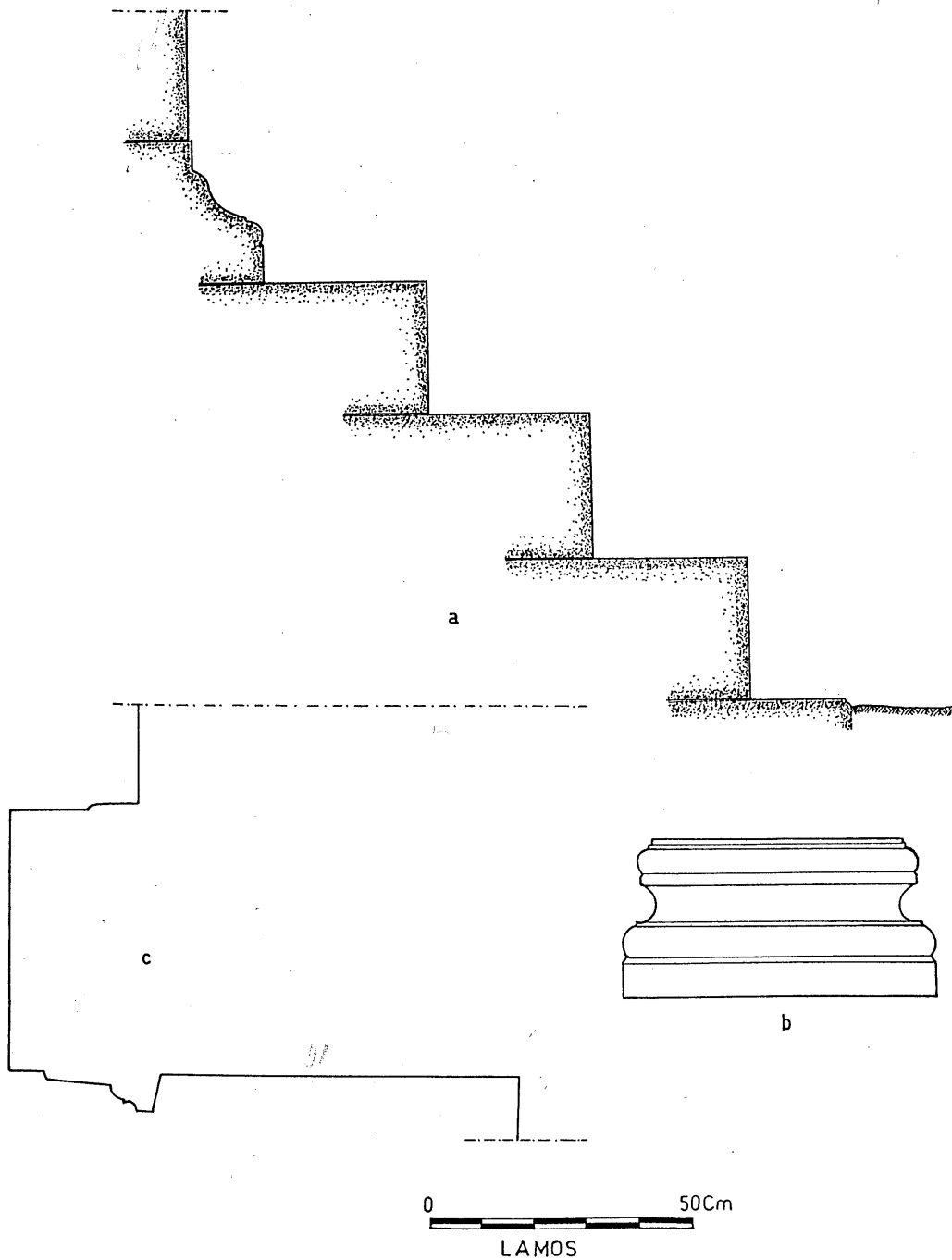
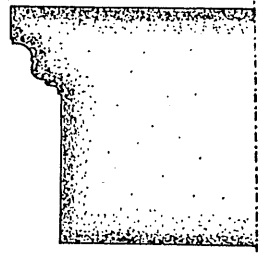
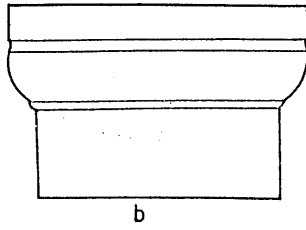
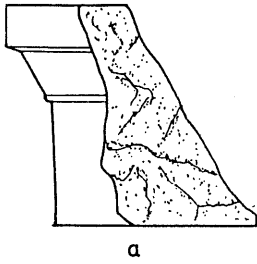
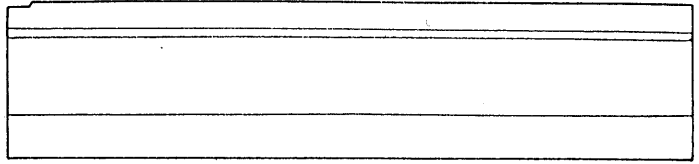
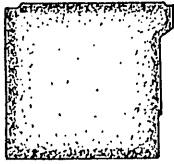

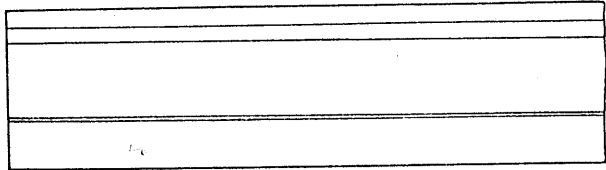
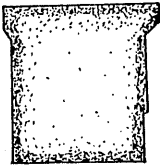
Fig. 19

0 20Cm

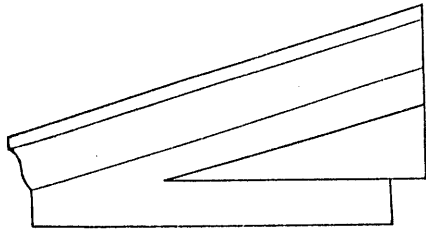
d

e

0 20Cm

g

0 50Cm
LAMOS

Fig. 20

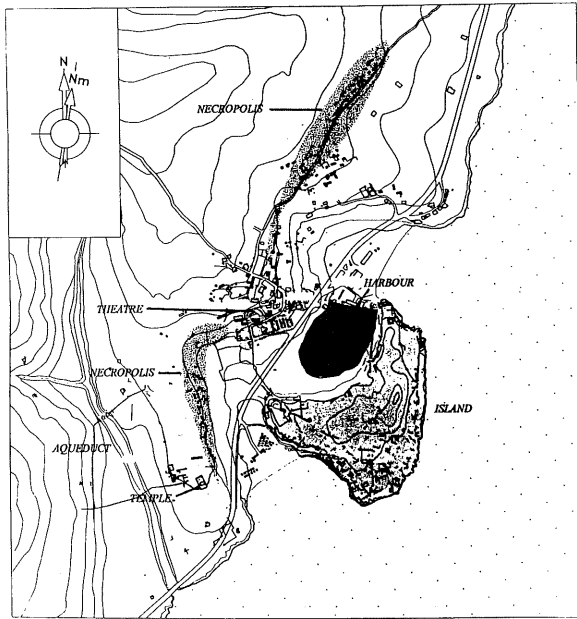

Fig. 1

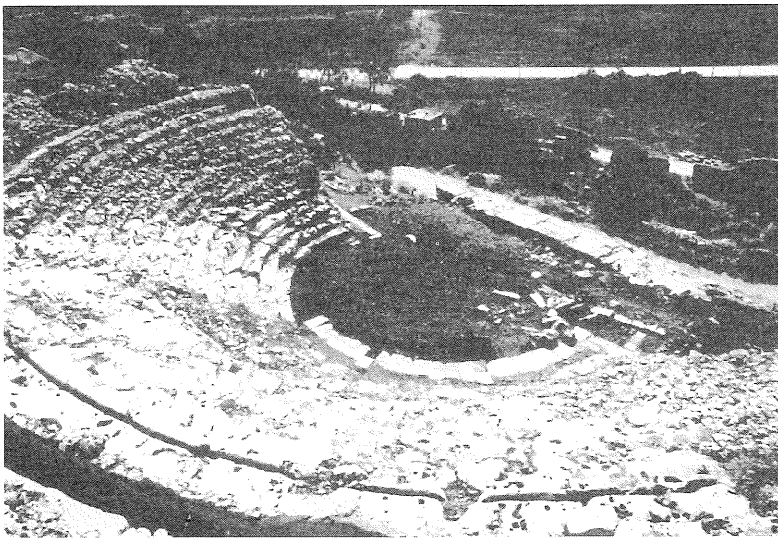

Fig. 2

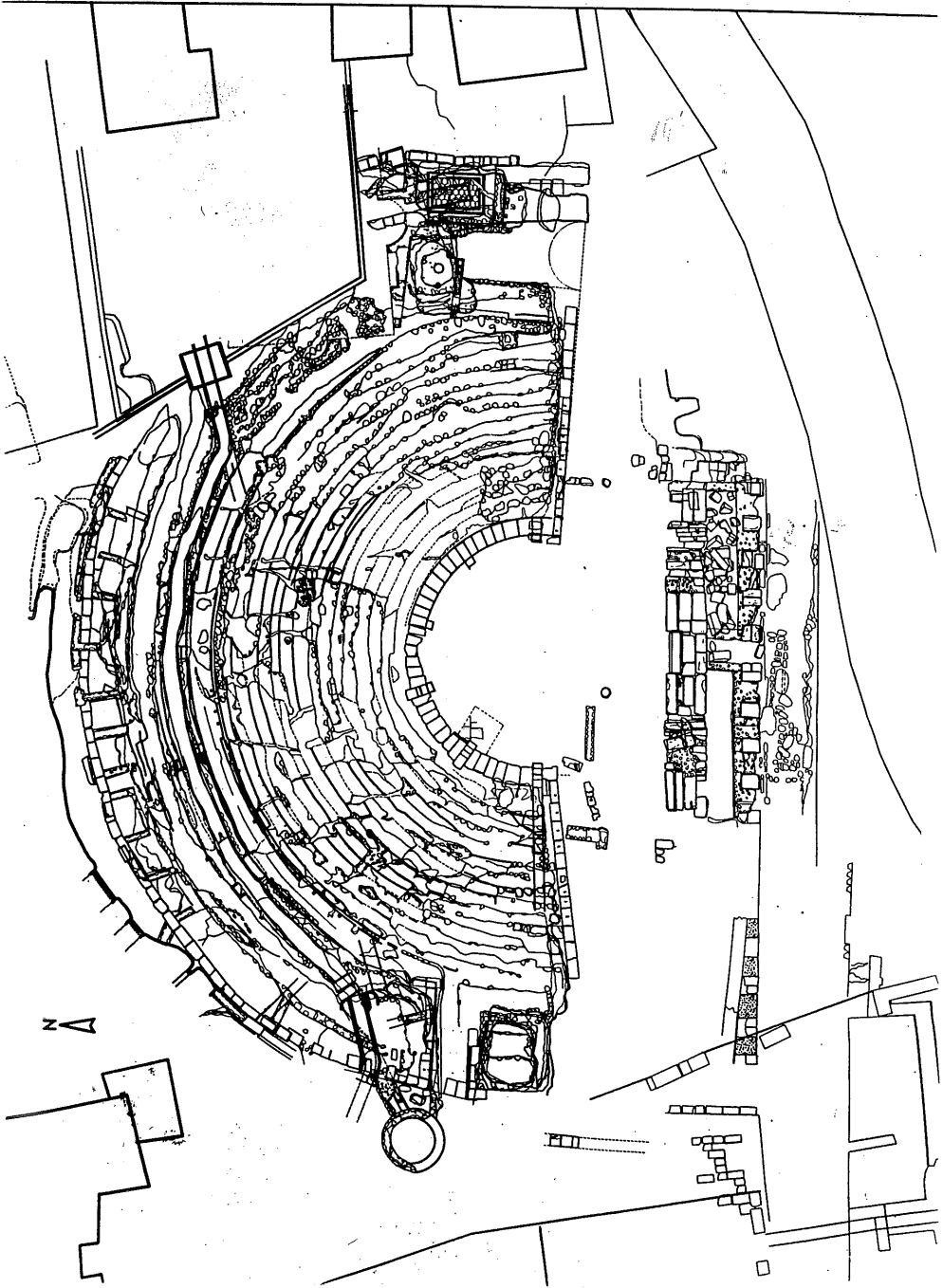

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

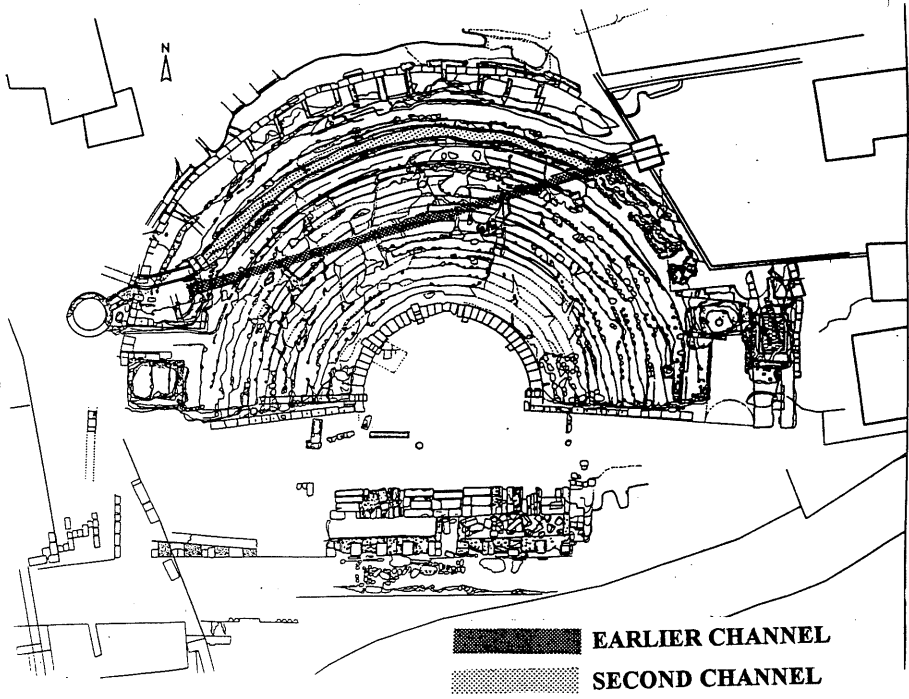

Fig. 6

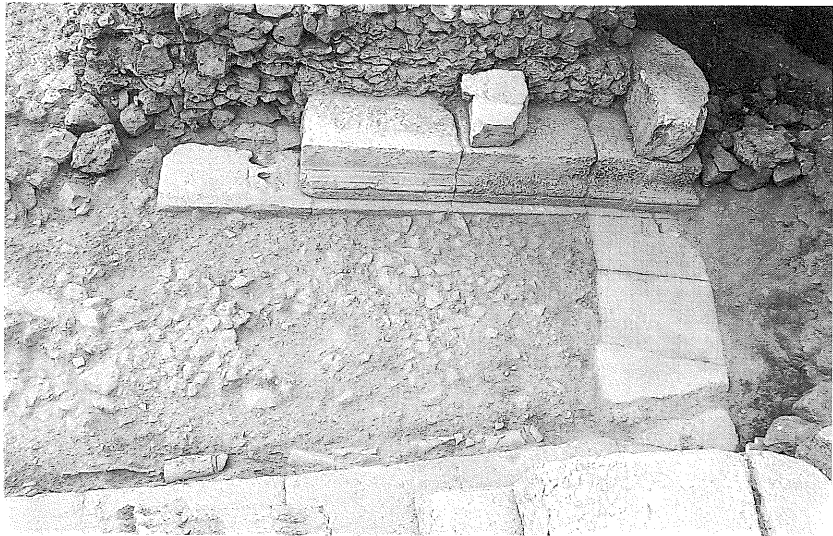

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

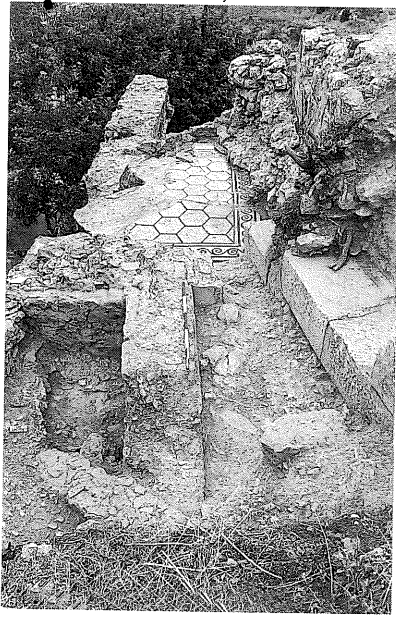

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

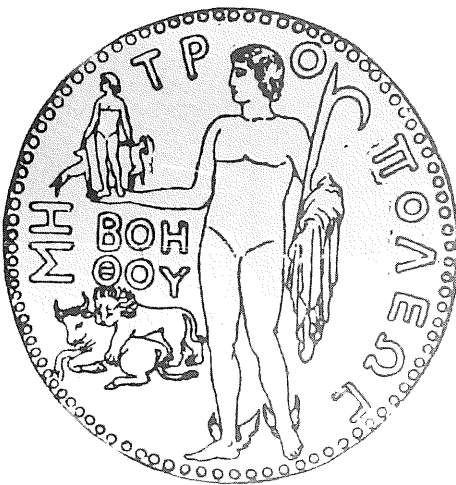

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8-15

Fig. 16-26

Fig. 1

Fig. 2

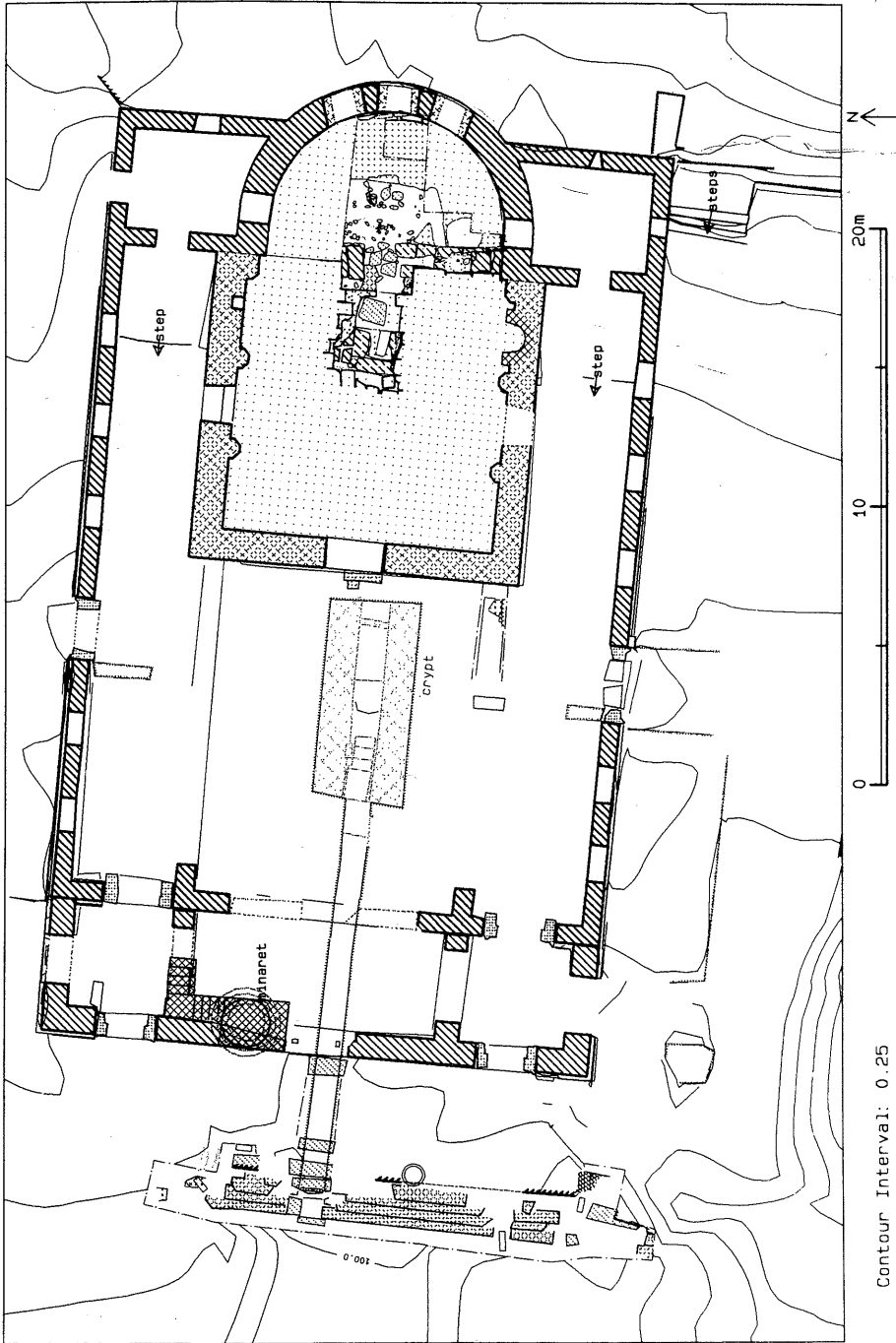

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 6

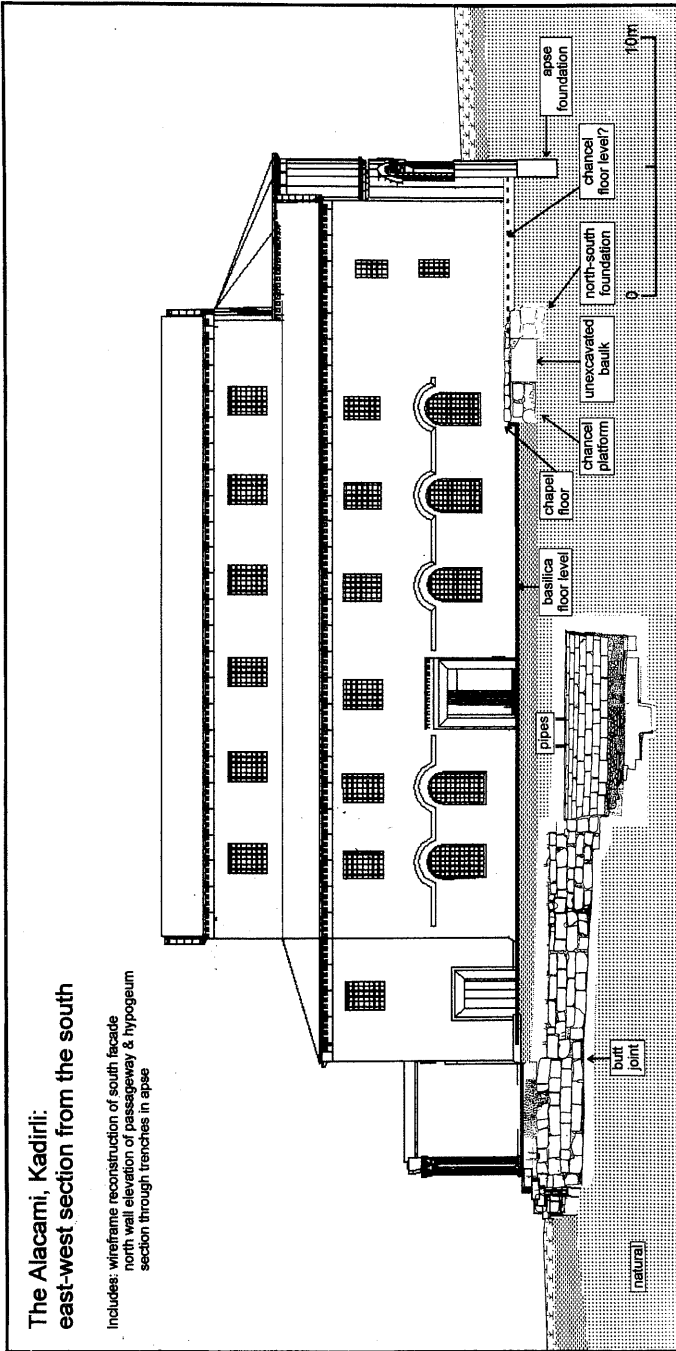

Fig. 5

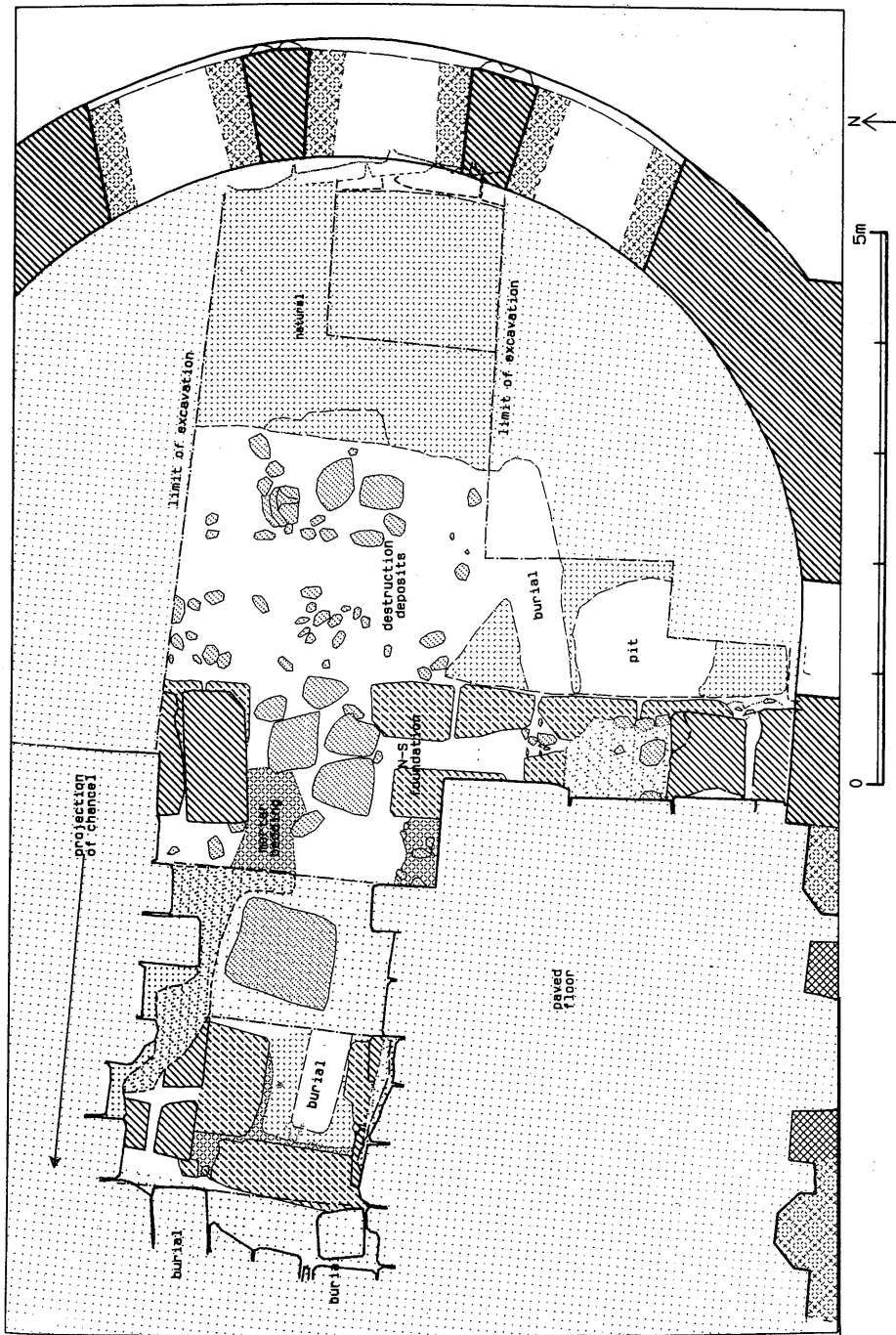

Fig. 7

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

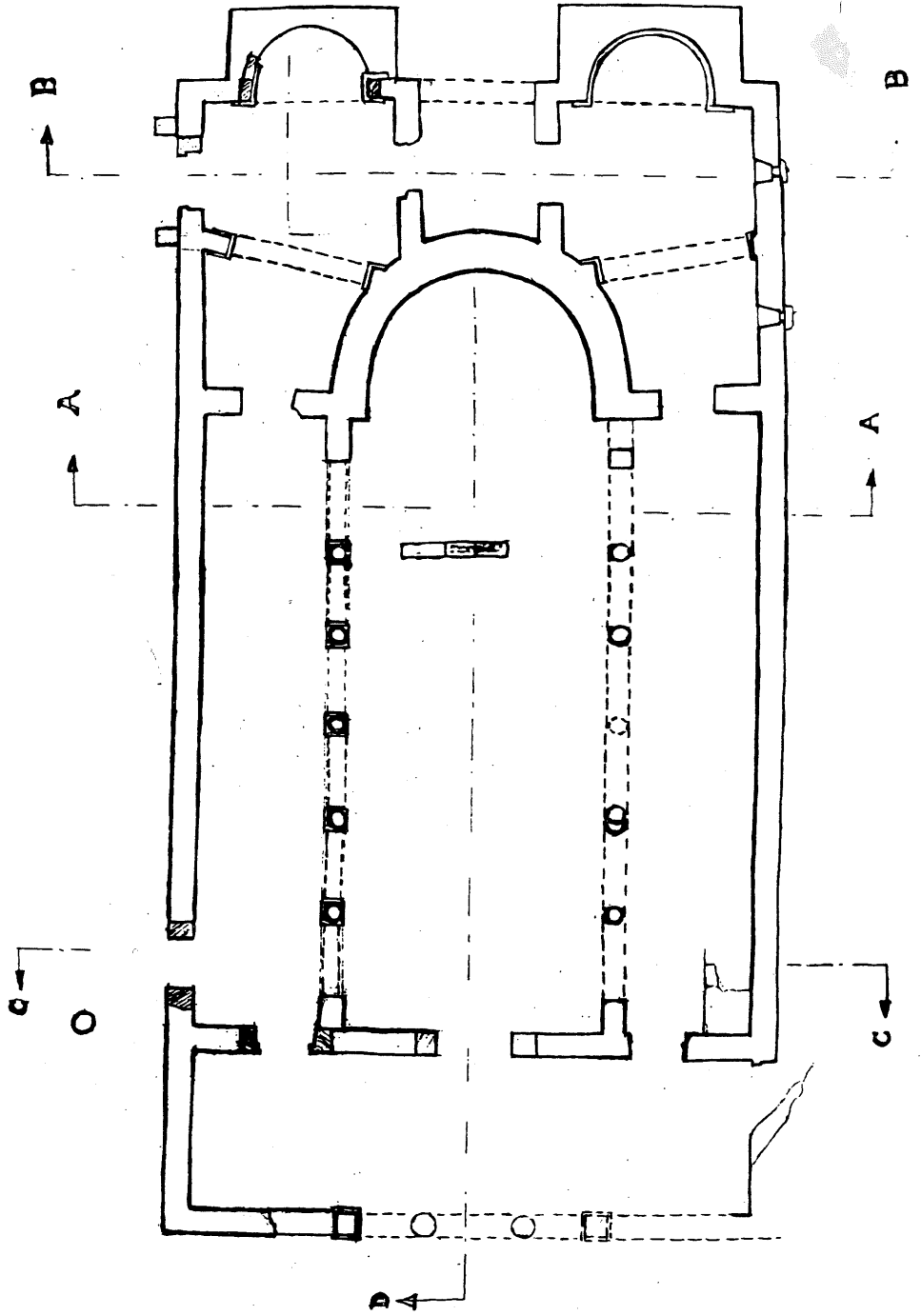

Fig. 7

Fig. 1

Fig. 2

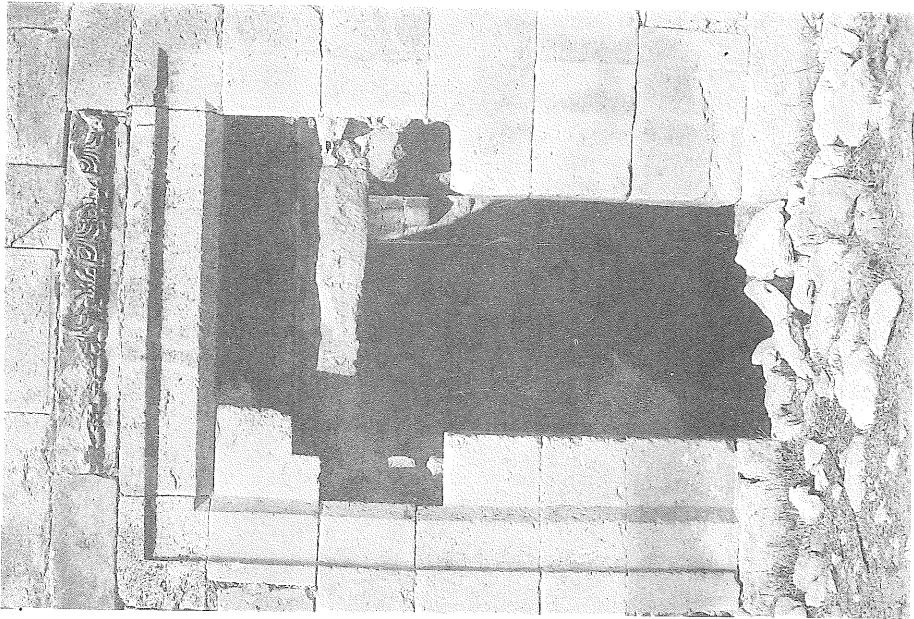

Fig. 3

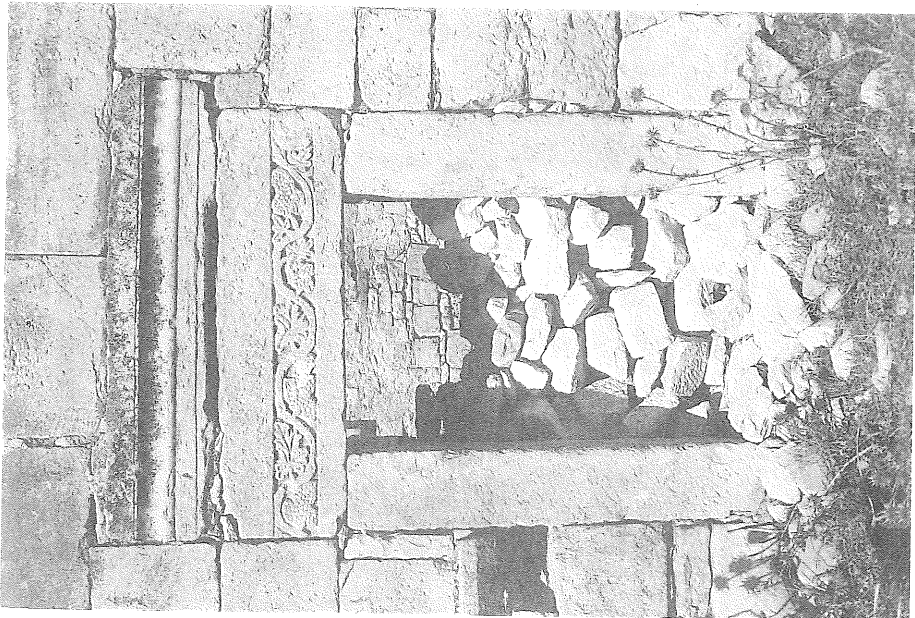

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

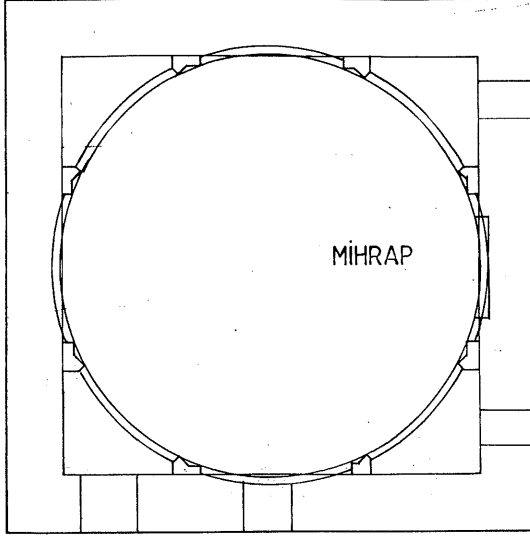

Fig. 7

Lev 163

K ←

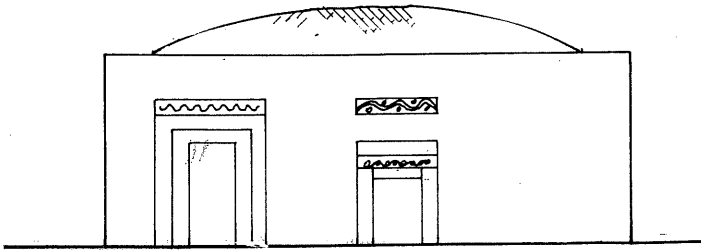
10.24

10.24

△
GİRİŞ

MUT ÖRENİ DAĞ CAMII 1/100

3.60

ÖN GÖRÜNÜŞÜ 1/100

0 1 2 m

Mim: NİLAY KESER

Fig. 8